ELLENÁLLÁS

1944–45

NEB
NEMZETI EMLÉKEZET BIZOTTSÁGA

X 37329

ELLENÁLLÓK

1944–45

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2025

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001393675
SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.
X 373295

Szerkesztették: Bartha Ákos, Kiss Réka, Szekér Nóra
A kiadványt gondozta: Czókos Gergely
Képszerkesztők: Czókos Gergely, Demeter Zsuzsanna

© NEB Hivatala, 2025
© Szerzők, 2025

Felelős kiadó: a NEB Hivatalának főigazgatója
Korrektor: Hradeczky Moni
Könyvterv: Horváth Andrea Lilian
Borítóterv: Balás Design Kft.

ISBN 978-615-5656-56-9

TARTALOM

Előszó 9
Alapy Gáspár / Bajcsi Ildikó 15
Almásy Pál / Ötvös István 20
Ambrózy Gyula / Szokolay Domokos 25
Antall József / Mitrovits Miklós 30
Apor Vilmos / Soós Viktor Attila 35
Apponyi György / Filep Tamás Gusztáv 40
Bajcsy-Zsilinszky Endre / Bartha Ákos 45
Bakay Szilárd / Bartha Ákos 50
Békeffi László / Gajdó Tamás 55
Bereczky Albert / Lányi Gábor 60
Bolza Ilona / Joó András 64
Borbás Gáspár / Borbás Barna 69
Braun Éva / Szilágyi Gábor 74
Császár Lajos / Bartha Ákos 78
Csekonics Iván / Bartha Ákos 83
Csomóss Miklós / Szekér Nóra 89
Dely Lajos / Csapody Tamás 94
Demény Pál / Szilágyi Gábor 99
Dessewffy Gyula / Filep Tamás Gusztáv 104
Domonkos Miksa / Novák Attila 108
Drozdy Győző / Előry Áron 113
Dudás József / Szekér Nóra 118
Edelsheim-Gyulai Ilona / Joó András 122
Éliás József / Szekér Nóra 127
Fábry Pál / Kovács Gellért 131
Fehér Lajos / Papp István 135
Fitos Vilmos / Szekér Nóra 140

Gidófalvy Lajos / Bartha Ákos 144
Golopencza Illés / Tulok Péter 148
Haynal Imre / Murádin János Kristóf 152
Horváth János / Kiss Réka / Szekér Nóra 156
Huszár Aladár / Bartha Ákos 161
János Áron / Bartha Ákos 165
Járosi Andor / Murádin János Kristóf 170
Jónás Pál / Riba András László 175
Kabók Lajos / Varga Krisztián 180
Káldori Endre / Szécsényi András 185
Kálló Ferenc / Bartha Ákos 189
Karády Katalin / Joó András 194
Kardos László / Kiss Réka 199
Kelemen Krizosztom / Fejérdy András 204
Keresztes-Fischer Ferenc / Ablonczy Balázs 208
Kiss János / Bartha Ákos 213
Kiss Sándor / Salamon Konrád 217
Koltói Anna / Szilágyi Gábor 223
Komoly Ottó / Veszprémy László Bernát 228
Korondi Béla / Dergán Ádám 233
Kovács Imre / Papp István 238
Kriszten Rafael / Kálmán Peregrin 243
Kruchina Viktor / Dávid Ferenc 248
Kudar Lajos / Szokolay Domokos 253
Lajos Iván / Pritz Pál 259
Lázár Károly / Bartha Ákos 263
Lindenberger Lajos / Rácz János 269
Magyary Gyula / Fejérdy András 274
Makay Miklós / Bartha Ákos 279
Marosy László / Bánkuti Gábor 284
Márton Áron / Nagy Mihály Zoltán 288
Marton Ernő / Olosz Levente 294

Mayer József / Pécsi Tibor 299
Mester Miklós / Kovács Tamás 304
Mikó Zoltán / Szokolay Domokos 310
Mónus Illés / Varga Krisztián 316
Ocskay László / Máthé Áron 321
Odescalchi Miklós / Filep Tamás Gusztáv 327
Pálffy György / Szakály Sándor 332
Ifj. Pallavicini György / Filep Tamás Gusztáv 337
Pataki Ferenc / Kosztyó Gyula 342
Peitl Róza Katalin / Wirthné Diera Bernadett 346
Raile Jakab / Bánkuti Gábor 351
Rajk László / Müller Rolf 356
Rátz Kálmán / Bartha Ákos 362
Remete László / Szeghy-Gayer Veronika 367
Révész László / Novák Attila 371
Ságvári Endre / Bartha Ákos 376
Salkaházi Sára / Czókos Gergely 381
Sigray Antal / Filep Tamás Gusztáv 386
Slachta Margit / Petrás Éva 391
Sólyom László / Szakály Sándor 396
Somogyi Károly / Szécsényi András 400
Soos Géza / Kiss Réka 404
Stollár Béla / Bartha Ákos 410
Szabó Gy. Géza / Fuchs György 415
Szabó Imre / Erdős Kristóf 421
Szakasits Árpád / Szilágyi Gábor 427
Szalai Pál / Végső István 432
Szenes Hanna / Veszprémy László Bernát 437
Szent-Györgyi Albert / Szekér Nóra 441
Szent-Iványi Domokos / Szekér Nóra 446
Szent-Iványi Sándor / Kiss Réka 451
Szilágyi László / Hollósi Gábor 457

Sztehlo Gábor / Mirák Katalin 462
Toperczer Árpád / Kiss Réka – Szekér Nóra 468
Tost László / Szeghy-Gayer Veronika 473
Tóth „Potya" István / Szokolay Domokos 478
Varga Béla / Mitrovits Miklós 483
Variházy Oszkár / Máthé Áron 488
Vasdényey István / Szekér Nóra 493
Vasvári Lajos / Szekér Nóra 499
Vita Sándor / Murádin János Kristóf 504
Wosinski Ernő / Szita Szabolcs 509
Zimányi Tibor / Bank Barbara 514
Zsabka Kálmán / Pócs Nándor 519
Zsindelyné Tüdős Klára / Szekér Nóra 524
A szövegben fel nem oldott rövidítések jegyzéke 531
A felhasznált képek forrásai 535

ELŐSZÓ

„Ha az, akinek cselekednie kell, a végkifejlet szerint próbálja megítélni önmagát, soha nem jut el a kezdetig. A végkifejlet, legyen bár az egész világ öröme, a hősön éppenséggel nem segít; mert a végkifejletet csak akkor ismeri meg, ha túl van az egészen, és nem a végkifejlet által vált hőssé, hanem azáltal, hogy elkezdte" – fogalmazott Søren Kierkegaard *Félelem és reszketés* című művében. Ha a második világháború alatti magyar ellenállás végkifejletére tekintünk, tragikus kép tárul elénk, hiszen az ország a háborúba a náci Németország oldalán lépett be és maradt ott végig, annak összes következményével együtt. Az ellenállásban részt vevőknek minden nagyobb célkitűzése kudarccal végződött: nem sikerült kiválni a német szövetségi rendszerből, az állam vezetését a nácibarát szélsőjobboldal vette át, a budapesti felkelés tervét leleplezték, az ország pedig hónapokra hadszíntérré, illetve előbb a németek, majd a szovjetek zsákmányává vált. És mindezeken felül az 1944. március 19-i német megszállást követően közel félmillió zsidónak minősített ember került rettenetes körülmények között haláltáborba, ahol túlnyomó többségüket röviddel odaérkezésüket követően kegyetlenül meggyilkolták.

A fenti tragikus mérleg tükrében az is kétségesnek tűnhet, hogy beszélhetünk-e egyáltalán ellenállásról, holott valójában komoly erők szerveződtek a hitleri Németország törekvéseinek ellensúlyozására, számos egyéni áldozatvállalásra, hősies helytállásra akadt példa, közösségek formálódtak, kapcsolatrendszerek szövődtek a nácizmus elleni küzdelem jegyében. E kötet nyolcvan év távlatából tekint vissza a magyar ellenállás résztvevőire, és veszi számba tetteiket. Ugyanakkor, hogy Kierkegaard-ra utalva a „kezdet" is láthatóvá váljon, kiemelt figyelmet fordítottunk az ellenálláshoz vezető útnak, a nácizmushoz fűződő, egyes élet- utakon belül is változó viszonyulásoknak, a kockázatvállalás indítékainak, a fontosabb szellemi hatásoknak, valamint az egyéni szerepvállalást lehetővé tevő kapcsolatrendszereknek a bemutatására is.

Kötetünk száznégy életúton keresztül kísérel meg képet adni a magyar ellenállás sokszínűségéről. Az összeállításban szereplők kiválogatásában nem törekedhettünk teljességre, de igyekeztünk bemutatni, hogy az ellenállás milyen változatos formát ölthetett: a kortárs nemzetközi szakirodalmi mintákat is követve nemcsak a fegyveres összetűzéseket, robbantásokat, hanem a szellemi ellenállás különböző megnyilvánulási formáit, újságcikkeket és kabaréműsorokat, röpcédulázást, német- és nyilasellenes propagandát, szim-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

bolikus tetteket, a közigazgatásban megfigyelhető adminisztratív rezisztenciát, az embermentést és a zsidóság önmentő kísérleteit is az ellenállás részének tekintettük.

Ahogy a kötet az ellenállás fogalmát nem kizárólag a fegyveres ellenállással azonosítja, úgy időben sem korlátozza figyelmét az 1944. március 19. utáni eseményekre. Ugyanakkor ez az időszak az ellenállás történetének a leghangsúlyosabb fejezete, hiszen a német megszállás teljesen új körülményeket teremtett Magyarországon, az ellenállásnak egy szervezettebb, illegális munkát szükségessé tevő, és nem mellékesen az azt vállalók számára szinte folyamatos életveszéllyel járó szakaszát nyitva meg. Ezért is emeltük ki kötetünk címében az 1944–1945-ös évszámokat.

E kötet szereplői olyan magyar emberek, akik a második világháború idején valamilyen formában részt vettek a korabeli Magyarország területén kibontakozó antiináci ellenállásban. Így a magyar diplomáciai karnak a különbéke-tárgyalásokban és a hazai ellenállás segítésében szerzett érdemeit, valamint a magyarországi embermentésben kiemelkedő szerepet vállaló, de külföldi diplomáciai védettséget élvező személyek áldozatos tevékenységét egyaránt magyarországi kapcsolataikon keresztül mutatjuk be. A könyvben a kapcsolati hálók követését utalójelek (»») segítik.

Egyik elsődleges törekvésünk volt, hogy a kötetben minél több olyan személyt mutassunk be, akik a 20. századi magyar történelemről folytatott közbeszédben korábban nem kaptak kellő figyelmet, vagy akár teljesen kívül maradtak a történeti emlékezet által kanonizáltak körén. Gondoljunk csak arra, hogy például a magyar ellenállás nem kommunista csoportjainak története a rendszerváltás előtt sokáig a tiltott, majd legfeljebb a tűrt kategóriába, a diktatúra bukása után pedig évekig az elfeledett témák közé tartozott. Vállalkozásunk jellegéből adódik, hogy nem minden ellenállási tevékenységhez tudtunk arcokat párosítani. Emiatt maradt ki a kötetből például a józsefvárosi „kis Varsó” 1944. október 15–17. közötti, pontosan minden részletében mindmáig fel nem tárt fegyveres küzdelme, amelyet a németek és honi kiszolgálóik csak nehézpáncélosok bevetésével tudtak leverni.

Összeállításunkban nem makulátlan hősök történeteit kívánjuk bemutatni, a kudarcok, hibás helyzetértékelések, rossz döntések, antidemokratikus eszmék képviselete is részei lehetnek az életutaknak. A kötet számos szereplője a mai napig vitatott személyiség; több szerepvállalásuk dilemmákat vet fel, motivációik értékelése pedig történészi viták tárgyául szolgál. Válogatásunkban szerepelnek olyan személyek történetei, akikből a későbbi kommunista emlékezetpolitika, tevékenységüket eltúlozva, ikonikus hősöket faragott, de antiszemita érzületű embermentők életútjai is helyet kaptak a kötet lapjain. Helyi értékükön kezelve történeteiket mindannyian a sokrétű magyar ellenállás részei.

A kötet összeállítása során a szerkesztőknek újra és újra szembesülniük kellett azzal a problémával, hogy a német- és náciellenes ellenállás tárgykörébe tartozó jelenségek puszta meghatározása sem egyértelmű. A németek által megszállt országokban történtek számtalan példát szolgáltatnak arra, hogy az ellenállás és a kollaboráció nem mindig két egymást kizáró végpontként, hanem gyakorta egy széles skálán mozgó aránypárként képzelhetők el. Az eredményes ellenállásnak ugyan nem volt elengedhetetlen feltétele, de elősegíthette azt a hatalomhoz való közelség. Erre a jelenségre magyar viszonylatban »» Mikó Zoltán vezérkari százados esete a legjobb példa, akinek beosztása szerint szovjet- ellenes fehérpartizán-egységeket kellett volna szerveznie, ám ő egy illegális ellenállási hálózat tagjaként ennek éppen az ellenkezőjét tette: a németek ellen konspirált, neves íróknak adott életmentő papírokat, és megszervezte a budapesti fegyveres ellenállás egyik legfontosabb tranzitállomását.

Az 1945 után általánossá lett ideologikus megközelítés, amely fasisztákra, antifasisztákra és hezitálókra osztotta a második világháború alatti magyar közéletet, nem is tudott az ellenállás számos formájával mit kezdeni, ahogyan a németbarátból németellenessé lett „átjárókkal” sem. A politikai meggyőződés statikus megközelítése eltakarta a nagypolitikai és hadászati fejleményekkel párhuzamosan olykor igencsak dinamikusan változó magatartásokat. Kihívást jelent annak a mérlegelése is, hogy adott esetben mennyire volt jelen a motivációk között a „jó pontok gyűjtése” azok előtt, akikkel a küszöbön álló új világban hatalmi tényezőkként lehetett számolni. Ez utóbbi kérdés azért különösen érzékeny, mert a kommunista emlékezetpolitika, sőt konkrét ügyekben a pereket megkonstruáló állambiztonság is előszeretettel használta ezt az érvet a nem kommunista ellenállás érdemeinek relativizálására vagy egyenesen diszkreditálására. Maga az ellenállás is sokfelé irányulhatott, így a német megszállás, vagy éppen bármely idegen hatalom – ideértve a Szovjetuniót is – térnyerése ellen, de jelenthette a nácizmus, vagy akár általában véve a diktatórikus berendezkedések elutasítását.

A magyar ellenállás – az Európa más országaiban kibontakozó mozgalmakhoz hasonlóan – döntő módon sok éve működő szervezeti keretekre (pártokra, egyesületekre, klubokra, egyházi szervezetekre), valamint személyes kapcsolatokon alapuló hálózatokra épült. A kötet számos életútja világít rá a különböző társadalmi csoportosulások, irányzatok hatásaira és intellektuális felhajtóerejére, láthatóvá téve a közösségek lassú építkezésének és szellemi

tudatosulásának a (közel sem egyirányú) folyamatát. A meghatározó befolyásoló tényezők között említhetjük a népi mozgalmat, amely főként a fiatalság körében mozgósított jelentős energiákat, szilárd szellemi hátteret biztosítva a Márciusi Frontnak, a hivatalos egyetemi ifjúsági szervezeten, a Turul Szövetségen belüli ellenzéknek, illetve a Bolyai-, majd a Györffy-kollégiumnak; utóbbi 1944. március 19. után a fegyveres harcot is vállaló ifjúsági ellenállás fontos bázisát képezte. Hasonlóképpen, a legitimisták, liberális demokraták és szociáldemokraták is már 1937 őszén megtalálták a közös hangot a nácizmussal szemben, s az országgyűlés felsőházának konzervatívjai sem rokonszenveztek a totalitárius ideológiákkal és államokkal. Kevesebb embert érintett, de a Barbarossa-hadművelet 1941. június 22-i megindítása után a kommunisták is aktivizálódtak, ahogy fogalmaztak, a „náci imperializmus" és egyidejűleg a „Horthy-fasizmus" ellen. A különböző zsidó szervezeteknek pedig élet-halál kérdés volt a nácizmus megállítása.

Ahogy a társadalmi magatartásformák széles skálán mozogtak a nyílt kollaborációtól a passzív alkalmazkodáson át az ellenállás különböző módozataiig, úgy a hatalmi elit tagjainak viszonyulásai sem voltak homogének. A náci Németország mellett elköteleződő döntéshozókkal szemben kifejezetten Hitler-ellenes irányvonalat képviselt Horthy Miklós „vének tanácsa" néven is emlegetett bizalmas tanácsadó köre (Bethlen István [»Bolza Ilona], Esterházy Móric, Károlyi Gyula, Kánya Kálmán, »Keresztes-Fischer Ferenc). Az államfő szerepét tekintve az sem elhanyagolható, hogy a harmincas évek végére a nyilasok ellen felépített kormányzati kampányok legeredményesebb „brandje" éppen a kormányzó kultusza lett. Horthyban bíztak azok a német terjeszkedéstől szorongó, szuverenista, a korban fajvédőként emlegetett körök is (»Huszár Aladár), amelyek Ausztria 1938. márciusi, náci Németország általi bekebelezése után intézményesültek. A második Teleki-kormány idején (1939. február 16. – 1941. április 3.) pedig a korporatista, hangsúlyosan „keresztény nacionalista" törekvések kínáltak – a kormányfő által támogatott – alternatívát a nemzetiszocializmussal szemben. Teleki egykori munkatársaiból formálódott az a kezdetben laza kapcsolati háló, amely később a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM [»Szent-Iványi Domokos]) néven szerveződött konspiratívan koordinált kapcsolatrendszerré, majd a német megszállást követően ellenállási szervezetté, amely a formálisan ifjabb Horthy Miklós vezetése alatt működő titkos csoport, a Kiugrási Iroda mögött is állt.

A kormányzati és diplomáciai apparátus anglofil körei egészen 1944 őszéig igyekeztek fenntartani titkos és olykor szövevényes kapcsolataikat az angolszász hatalmakkal, mindvégig a háborúból való kiválás és egy különbéke lehetőségét keresve. Így érthető, hogy noha a magyar társadalom és a politikai élet értékrendek és érdekek tekintetében rendkívül polarizált volt, az egymással is konkuráló ellenzéki csoportok java része – beleértve a legális baloldali pártokat is – támogatta a németellenes kormányzati körök titkos béketárgyalásait, és ezért alapvetően lojális maradt az államhatalomhoz, illetve Horthy Miklóshoz, hiszen egy kiugrást csak a hivatalos vezetés hajthatott végre. A megszállókkal szembeni fegyveres ellenállás tehát végső soron csak 1944. október 16., a kudarcba fulladt kiugrási kísérlet és a nyilas-hatalomátvétel után jelentett számukra valós alternatívát.

A korábban már említett szellemi sokszínűségből és hálózatszerűségből következett, hogy az illegalitást is vállaló német- és náciellenes erők, illetve a német- és náciellenes tetteiket legális pozíciójuk fedésében végrehajtó ellenállók Magyarországon is zavarba ejtően sokféle ideológiai háttérrel és motivációval rendelkeztek, és nem alkottak monolit tömböt. Ebből eredt az ellenállási szervezetek nagy száma, ami az eredményességet is hátráltató töredezettséghez vezetett Magyarországon (is). Hazánkban az is nehezítette az ellenállási szervezetek összehangolt tevékenységét, hogy a megszállásra (Lengyelországgal, Dániával, vagy éppen Franciaországgal ellentétben) nem az 1939–1940-es német politikai-katonai expanzió idején, hanem akkor került sor, amikor a front már vészesen közeledett az ország akkori határaihoz. Nem évek, hanem hónapok, hetek maradtak a cselekvésre. Emellett az sem mellékes körülmény, hogy 1944 márciusától ezrével hurcolták el a németekkel nem rokonszenvező párt- és szakszervezeti vezetőket, katonatiszteket, rendőrfelügyelőket, papokat, újságírókat, gazdasági kulcsembereket, a Berlin irányában nem kellően elkötelezett pártokat, egyesületeket és újságokat pedig betiltották.

Jóllehet mindezen tényezők az eredményes összefogás ellen hatottak, a magyar ellenállás retorikájának volt egy olyan sajátossága, amely egységesíteni tudott számos egymással szemben álló és gyakorta igen eltérő világnézetű tömörülést: a kommunistáktól a fajvédőkig bezárólag ugyanis szinte minden csoport a magyar függetlenségi hagyományra támaszkodva fogalmazta meg programját. Mindezen szellemi és politikai mozgások teszik érthetővé, hogy a német megszállás teremtette új helyzetben, gyökeresen ellentétes jövőképpel és politikai érdekekkel bíró csoportok képviselői 1944 májusában létre tudták hozni az ellenállás politikai ernyőszervezetét, a Magyar Frontot (»Dessewffy Gyula), amely magában foglalta az antináci erők döntő többségét a legitimistáktól kezdve a kisgazdákon, a népieken és a szociáldemokratákon keresztül egészen a kommunistákig. Október 16-át,

a kudarccal végződő kiugrási kísérletet és a nyilas-hatalomátvételt követően pedig, amikor már semmilyen esély nem mutatkozott az átállásra és az államhatalom legalább bizonyos részeivel való együttműködésre, a magyar ellenállás még szabadlábon lévő tagjai megkezdték a fegyveres harcra való felkészülést. Ennek lett központi szerve a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB [» Makay Miklós]), amelynek tragikus sorsa jól ismert: árulás folytán november 22–23. éjjelén – alig két héttel a megalakulását követően – a szervezet szinte teljes vezérkarát letartóztatta a nyilas rendvédelem.

Az ellenállók közül – a kivégzett MNFFB-vezetőkhöz hasonlóan – sokaknak nem adatott meg, hogy láthassák a nácik bukását, a háború végét megérők pedig gyakorta nemcsak hogy nem kapták meg azt az elismerést, amely erőfeszítéseik alapján járt volna nekik, hanem olykor érdemeiket is teljesen elvitatták. Ahogy az emigrációba kényszerült neves magyar író, Borbándi Gyula fogalmazott: Magyarországon a kommunista diktatúra idején nem a háború alatti helytállás, hanem „[a]z 1947–48 utáni magatartás döntötte el, hogy valaki ellenállónak számított-e vagy sem". A megszálló szovjet hatóságok által támogatott kommunista párt mind erőszakosabb térnyerése az ellenállók életpályájának 1945 utáni alakulására is rányomta bélyegét. A kötet az ellenállás éveire fókuszál, és nem tér ki részletesen a szereplők háború utáni sorsára, mindazonáltal az életút fontosabb állomásairól egy rövid adatolt összefoglaló keretében a születéstől a halálig áttekintést ad. Ezekből az adatsorokból is látható, hogy tragikusan magas azoknak a száma, akik ahelyett, hogy a nácizmussal szemben vállalt küzdelmeik után elfoglalták volna az őket megillető helyet a társadalomban, újabb meghurcoltatások elszenvedőivé váltak, aminek az emigrációba kényszerítés, a börtön és a kivégzés is része lehetett.

A kommunista diktatúra idején az ellenállók közül sokaknak a nevét is igyekeztek kitörölni a magyar történelemből, így kis közösségek, családok örökítették tovább ezeket a történeteket, a rendszer bukását követően azonban jelentősen kibővült a lehetőségek köre. Jelen kötettel arra is kísérletet teszünk, hogy tovább gyarapítsuk a pártállami emlékezetpolitika által felejtésre ítélt ellenállók emlékének megőrzését célzó kezdeményezések sorát. Meggyőződésünk, hogy bár a mozgalom fő célkitűzései nem valósulhattak meg, a kötetben szereplő személyek helytállása – az ellenállás többi résztvevőjével együtt – érdemes az utókor tiszteletére. Hiszen Kierkegaard nyomán mindannyiukról elmondható: nem a végkifejlet által váltak hősökké, hanem azáltal, hogy elkezdték.

A szerkesztők

BAJCSI ILDIKÓ

Alapy Gáspár

„Én esküt tettem rá, hogy minden polgár ügyét egyformán szolgálom" – jelentette ki Alapy Gáspár komáromi polgármester egy alkalommal a második világháború idején, amikor a város törvényhatósági bizottságának közgyűlésén az egyik tag zsidóellenes indítványt tett. A polgármester a vészkorszak időszakában mindent elkövetett a komáromi zsidóság szenvedéseinek enyhítése érdekében, ezt azonban az 1944 októberében hatalomra került szélsőjobboldal nem nézte el neki. Egykori közvetlen munkatársa, Sulacsik László aljegyző szerint a fenti epizód is hozzájárult ahhoz, hogy a nyilas-hatalomátvétel után letartóztatták. Élete végül egy náci koncentrációs táborban ért véget.

Miután a trianoni döntés nyomán kettészakadt Komárom Magyarországon maradt részének élén álló Alapy Gáspár 1939 júliusában az újraegyesített városnak is a polgármestere lett, a Duna bal partján fekvő történelmi városrészben is komoly fejlesztéseket hajtott végre (akárcsak korábban Dél-Komáromban). A polgármester azonban nemcsak a település felvirágoztatása, de emberséges magatartása által is kitűnt a korabeli városvezetők köréből. Együttérző hozzáállása a helyi zsidókat ért diszkriminatív és jogfosztó intézkedések kapcsán egyöntetűen megmutatkozott a vészkorszak idején.

Bár a keresztény-konzervatív nézeteket valló városvezető néhány alkalommal maga is felemelte szavát a településen elszaporodó strómanügyek ellen, mégis kezdettől fogva elhatárolódott a szélsőséges indítványoktól, és igyekezett gátat szabni a városi képviselők zsidóellenes megnyilvánulásainak. Ez történt 1940. november 30-án is, amikor Balogh Miklós városi képviselőnek a közigazgatási bizottság tagjaként „a zsidóknak a búcsúkon, vásárokon és piacokon való árusítástól leendő eltiltása iránt" benyújtott indítványát tár-

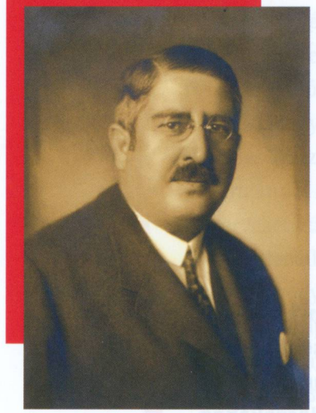

Alapy Gáspár portréja, 1938. október

gyalták. Míg a városi kisgyűlés csupán a vidéki zsidó árusok piacokról való kitiltását javasolta, Balogh – törvényi kihágásokra hivatkozva – a komáromi zsidó árusok eltiltását is kérvényezte. Alapy ez esetben is határozottan kiállt a helyi zsidóság mellett. Érvelésében hangsúlyozta, hogy a zsidók a minisztertől kapták az iparengedélyüket a helyben való árusításra, így azokat a polgármester és a közgyűlés sem veheti el. Balogh más esetekben is támadta a polgármestert a zsidókkal szembeni elnéző magatartása miatt. 1941-ben például a komáromi Magyar Élet Pártjának választmányi ülésén Alapy szemére vetette, hogy a városban a hivatalos nyomtatványokat zsidó nyomdászoknál rendeli meg.

Alapy Gáspár nem volt könnyű helyzetben, amikor törvényes alapokra helyezkedve, Komárom gazdasági érdekeit szem előtt tartva igyekezett a zsidóság védelmére kelni. Ez világosan kiderül abból az esetből is, amikor a *Komáromi Lapok*ban megjelent vádakkal szemben védte meg a település zsidó hivatalnokait. A cikk írója azzal rágalmazta meg a komáromi városvezetést, hogy az még mindig magas napidíj és órabér ellenében alkalmaz zsidókat. Alapy Gáspár határozott hangvételű írásában kelt az érintett városi alkalmazottak védelmére. A *Komáromi Lapok* 1941. októberi cikkéből az is kiderül, hogy a polgármester válaszlevelében a város érdekeire hivatkozva foglalt állást a zsidó dolgozók mellett: „Hámos László mérnököt igenis alkalmazom, ez teljesen nyíltan történik, ehhez a bizottsági tagok túlnyomó részétől megkaptam a hozzájárulást. De ha ez a bizottsági tagok összessége részéről ellenkezéssel is találkoznék, akkor is alkalmaznom kellene, mert mérnökhiány van."

Az 1944. március 19-i német megszállást követően – ahogy az országban mindenhol – Komáromban is sor került a zsidóság teljes jogfosztására. Bár Alapy a város polgármestereként az egyre feszültebb politikai helyzetben köteles volt engedelmeskedni a kor elvárásainak és törvényeinek, minden lehetséges eszközzel igyekezett segíteni a zsidóságot. 1944. március 24-én például lezáratta és hivatalos védelem alá helyeztette a komáromi zsidók üzleteit, így próbálta megvédeni a tulajdonosokat a fosztogatásoktól. A polgármester a gettó kialakítását sem támogatta Komáromban, csupán kijelölte a helyi zsidóság számára azokat az utcákat, amelyekben tilos volt lakniuk, a mérnököket és az orvosokat pedig e tilalom alól is mentesítette. A felettes hatóságok azonban nem hagyták jóvá a polgármester intézkedéseit. 1944 áprilisában pedig nemcsak a városban élő, de a gútai, nagymegyeri,

Zsidókat kísérnek a tatai állomásra, 1944. június

nagysurányi és a perbetei zsidókat is a Komáromban kialakított gettóban különítették el. Később a helyi zsidóságot a Monostori erődbe gyűjtötték össze, ahonnan 1944. június közepén Auschwitzba deportálták őket.

Alapy Gáspár néhány hónappal a nyilas-hatalomátvétel előtt – 1944 augusztusában – nyugdíjazását kérte. A város elismeréssel adózott a leköszönő polgármester fáradhatatlan tevékenysége előtt, amelyet e nehézségekkel teljes időszakban végzett. Szálasiék hatalomra kerülése után mégis bosszúhadjárat indult a szélsőjobboldali nézeteket elutasító Alapy ellen. A polgármestert ért támadás fő kezdeményezője egy nyilas fényképész fia, az 1944 októberében főispánná kinevezett ifj. Wojtowicz Richárd volt, akinek a visszacsatolást követően városvezetői ambíciói voltak. Alapy megakadályozta, hogy a Wojtowicz család hozzájusson egy arany vitézségi éremmel rendelkező zsidó bankigazgató házához, ami minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a nyilaspárti főispán bosszúból belekeverte egy zsírpanamabotrányba: a leköszönt polgármester ellen azt hozták fel vádként, hogy – a városi érdekeket egyébiránt előterébe helyezve – ellenszegült a Komárom lakosságát évi hatezer sertéssel ellátó, általa létesített hizlalda tenyésztőinek zsírbeszolgáltatási kötelezettségére vonatkozó utasításnak.

Alapyt végül 1944. október 17-én zsidópártolás vádjával letartóztatták, aminek a személyes bosszún kívül az volt az oka, hogy az egykori városvezető elutasította a náci propagandát

Alapy Gáspár üdvözli a magyar–csehszlovák tárgyalásokra Komáromba érkező Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi minisztert és Kánya Kálmán külügyminisztert, Komárom, 1938. október

és az antiszemita megnyilvánulásokat. A polgármestert állítólag ifj. Wojtowicz Richárd személyesen kísérte el a Monostori erődbe, innen pedig a Csillag-erődbe hurcolták, majd 1944. december 21-én Dachauba deportálták. Halálának pontos körülményei mindmáig tisztázatlanok. A legvalószínűbb, hogy súlyos cukorbetegsége következtében a dachaui koncentrációs tábor foglyaként halt meg 1945. február 5-én.

Született: 1880. szeptember 10-én Komáromban, régi nemesi család sarjaként

1908 Megkezdi hivatali pályafutását a komáromi városházán

1914. november Tartalékos tüzér főhadnaggyá nevezik ki; közszolgálataiért katonai emlékkereszt kitüntetésben részesítik

1921 A jobb parti Komáromba áttelepülve bekapcsolódik a város vezetésébe

1925 Kormányfőtanácsosi minőségben a város polgármesterévé nevezik ki

1939. július 15. Az első bécsi döntést követően a közigazgatásilag egyesített Komárom polgármestere lesz

1944. augusztus 31. Saját kérésére nyugdíjazzák

1944. október 17. Zsidópártolás vádjával letartóztatják, és előbb a Monostori, majd a Csillag-erődben kialakított internálótáborba hurcolják

1944. december 21. Dachauba deportálják

1945. február 5. A Nemzetközi Vöröskereszt adatai szerint a dachaui koncentrációs tábor 136708-as számú rabjaként életét veszti

1989 Teret neveznek el róla Komáromban

1996 Komárom városházának falán emléktáblát avatnak a tiszteletére

2018 A Révkomárom (Komárno) szívében található Európa-udvarban szobrot állítanak az elmékére

Levéltári források

Štátny archív v Nitre pobočka Komárno (Nyitrai Állami Levéltár Komáromi Fióklevéltára)
Municipálne Mesto Komárno, 20762/39. (1939)

Irodalom

A hatvanéves Alapy Gáspár úrhoz. *Új Komárom Megyei Hírlap,* 1940. november 9.

A polgármester levele a szerkesztőhöz. *Komáromi Lapok,* 1941. október 4.

A polgármester üdvözlése. *Komáromi Lapok,* 1944. augusztus 26.

Augusztus 31. napjával nyugdíjazta a város közgyűlése Alapy Gáspár polgármestert. *Komáromi Lapok,* 1944. augusztus 5.

Bajcsi Ildikó: Polgármesteri székből a marhavagonba. Alapy Gáspár. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 11–15.

Bajcsi Ildikó: *Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944).* Budapest, Múlt és Jövő – Clio Intézet – Impulzus, 2023.

Barabás Tamás: Tehát – ki is volt Alapy Gáspár? *Élet és Irodalom,* 1980/44, 2.

Számadó Emese (szerk.): *Komárom 1938–1945. A Felvidék visszacsatolása és komáromi következményei a korabeli sajtó és dokumentumok tükrében.* Komárom, Komárom Város Önkormányzata, 2008.

Számadó Emese: Monostori erődben raboskodó politikai foglyok. In Számadó Emese (szerk.): *„Ezt a hazát tehát elvesztettem." A holokauszt komáromi eseményei.* Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2014, 82–89.

Szarka László: Starosta Komárna Gáspar Alapy (1880–1945) – obeť Maďarského nacizmu. The mayor of Komárno Gáspár Alapy (1880–1945) – a victim of hungarian nazism. In Žiak, Miloš – Mičev, Stanislav – Krajmerová, Eva – Michalovič, Peter – Snopko, Ladislav (szerk.): *Park ušľachtilých duší. Park of generous souls.* Pozsony, Vydala Izraelská Obchodná Komora, 2009, 64–87.

Ülést tartott a város közigazgatási bizottsága. *Komáromi Lapok,* 1941. október 18.

V. Román Marian: Múltidézés az utolsó előtti pillanatban, I., III., IV. *Dolgozók Lapja,* 1981. december 1., 3., 4.

Városi közigazgatás. *Komáromi Lapok,* 1940. október 12.

ÖTVÖS ISTVÁN

Almásy Pál

„Két óra késéssel, fél egykor vittek ítélethirdetésre. Az első sorban álltam [»] Kiss Jánossal és Nagy Jenővel. Tárgyalásvezetőnk Dominich [Vilmos hadbíró] őrnagy volt, elnök Vargyassy [Gyula] altábornagy, ülnök vitéz Hajnácskőy [László] alezredes, ügyész Simon Gyula hadbíró százados. Dominich megkezdte az ítélet felolvasását, amelyből kiderült, hogy hatunkat kötéllel végrehajtandó halálbüntetésre ítéltek. Őszintén mondom, hogy megállott az eszem, gondolkozni sem tudtam [...] csak akkor könnyebbültem meg, amikor a kegyelmet is felolvasták" – áll az 1944 novemberében a katonai ellenállási mozgalomban való részvétele miatt a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB [» Makay Miklós]) több vezetőjével együtt letartóztatott, majd hadbíróság elé állított Almásy Pál visszaemlékezésében.

A Ludovikán folytatott tanulmányainak befejezését követően öt év csapatszolgálatot teljesítő, majd a Műegyetemet is elvégző Almásy Pál mérnöki oklevele megszerzése után, 1932-től a Haditechnikai Intézet lőszeralosztályának beosztott tisztjeként szolgált. Innen 1937-ben áthelyezték a 2. vkf. osztály állományába, és a berlini katonai attasé mellett folytatta pályáját beosztott tisztként. Berlinben közvetlen felettese az a Hardy Kálmán lett, aki az 1944. októberi kiugrás előkészítésében Horthy Miklós utasításainak megfelelően részt vett, amiért a nyilasok bíróság elé állították. Akárcsak Hardy, Almásy is náciellenes nézeteiről volt ismert a németek előtt, akik emiatt 1939. szeptember közepén kieszközölték a visszahívását.

A hazatérését követően a Haditechnikai Intézet lőszeralosztályának élére kinevezett Almásy a kiugrási kísérlet kudarca után – mivel esküje alól a kormányzó eltávolítása miatt felmentve érezte magát – bekapcsolódott a katonai ellenállás szervezésébe. A mozgalom

vezetői nem csupán közismert németellenessége miatt számoltak vele, hanem azért is, mert ekkor már a Központi Átvételi Bizottság lőszeralosztályának vezetőjeként ő volt a felelős a honvédségnek leszállított lőszer ellenőrzéséért, amelyből ennek következtében nagy mennyiséget tudott biztosítani az ellenállás számára.

Almásy Pál századosi portréja 1940 körül

Almásy a Honvédelmi Minisztériumban összeköttetésbe került a fegyveres ellenállás előkészítésébe bekapcsolódó Tóth István vezérkari századossal, valamint Szemes István repülőtiszttel. A Haditechnikai Intézetben szolgálatot teljesítő egyik munkatársa, a civilben műegyetemi tanársegéd, egyúttal a Független Kisgazdapárt tagjaként politizáló tartalékos tiszt, Farkas Imre közvetítésével pedig utat talált » Dessewffy Gyulához, a *Kis Újság* szerkesztőjéhez, a Magyar Front egyik alapítójához. Az ellenállási mozgalom erőinek összefogására létrehozott ernyőszervezetben az ekkor még pártonkívüli Dessewffyhez hasonlóan a kisgazdákat képviselő Pfeiffer Zoltánnal is kapcsolatba lépett, és csatlakozott a Magyar Frontból kinővő, » Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai és Kiss János altábornagy katonai vezetésével szerveződő MNFFB-hez.

Német és nyilas alakul a Szent György téren, Budapest, 1944. októb

Almásy Pál (jobbról a második) fogolytársaival szabadulásukat követően a németországi Oberaudorfban, 1945. május. Balról a negyedik »Lázár Károly testőr altábornagy, középen Hardy Kálmán vezérfőkapitány

Almásy a Magyar Front révén került összeköttetésbe »Pálffy Györggyel, akinek partizáncsoportját nagyrészt ő látta el fegyverrel és robbanóanyaggal. November elején, amikor napirenden volt az ellenállás kiszélesítésének terve, az MNFFB vezérkarában felmerült, hogy annak kivitelezésében az 1. magyar hadseregre kellene támaszkodni. Mivel Almásy unokatestvére, Majthényi László az 1. hadsereg vezérkarának törzstisztje volt, rajta keresztül próbáltak kapcsolatot létesíteni az akkor még Huszt és Beregszász között hátráló parancsnoksággal. Mindezt Nagy Jenő később a nyilas bíróság előtt – érthető okokból – tagadta.

Almásy további feladata lett volna Lengyel Béla altábornagy VIII. hadtestének, valamint Beleznay István vezérkari őrnagynak a beszervezése, amivel az MNFFB vezérkarának tagjai a 1944. november 22-én a reggeli órákban tartott megbeszélésen bízták meg. A feladatot azonban már nem tudta végrehajtani, mivel aznap este Tartsay Vilmos lakásán az ott gyülekező tisztekkel együtt a nyilas hatóságok letartóztatták. Almásy így emlékezett vissza az eseményekre: „Fél hét tájban érhettem az Andrássy útra. Az első rossz érzésem akkor támadt, amikor a ház kapuját zárva találtam. Azonban nem tulajdonítottam nagyobb jelentőséget a dolognak, mert a légiriadók miatt akkor már meglehetősen zavaros állapotok voltak Budapesten. Rossz érzésem akkor fokozódott, amikor a házfelügyelő, aki csengetésemre kinyitotta a kaput, mögöttem újra bezárta. De most már nem volt mit tennem, felmentem az első emeletre, és csengettem Tartsayék ajtaján. Egy ismeretlen hang szólt: »Ki az?« Ez már egészen szokatlan volt, mert máskor mindig Tartsay gimnazista fia jelentkezett, neki mondtuk be a jelszót, ami mindig valami mozival kapcsolatos szó volt. Azt válaszoltam, hogy a barátomat, Tartsay Vilmost keresem. Azonnal felpattant az előszobaajtó, és én egy csendőr zászlóssal és két géppisztolyos csendőrrel találtam magam szemben.”

Almásyt a Margit körúti fogházban tartott tárgyaláson a Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai elleni per hetedrendű vádlottjaként állították hadbíróság elé. (Bajcsy-Zsilinszky ügyét később elkülönítették.) December 8-án – ahogy arról a bevezető idézetben már volt szó, hatodmagával – halálra ítélték, ám míg Kiss Jánost, Nagy Jenőt és Tartsay Vilmost (»Kiss János) még aznap kivégezték, Almásy és két vádlott-társa, »Makay Miklós és Révay Kálmán nyugállományú százados büntetését a kegyelmi tanáccsá alakult bíró tanács tizenöt, illetve tíz–tíz év fegyházbüntetésre enyhítette. Az elítélteket Sopronkőhidára, majd a front közeledtével Németországba szállították. Következő év tavaszán amerikai fogságba estek, ahonnan 1945 nyarán térhettek haza.

Született: 1902. július 8-án Vácott, régi nemesi családban, apja tisztviselő volt
1920–1924 A soproni honvéd főreáliskola elvégzését követően a Ludovika Akadémián folytat tanulmányokat, 1924-ben tüzér hadnaggyá avatják
1924–1929 Beosztott tisztként a budapesti 1. tüzérosztálynál szolgál, később ugyanitt ütegparancsnok
1932 A József Műegyetemen gépészmérnöki oklevelet szerez
1932–1935 A Haditechnikai Intézet lőszeralosztályának munkatársa, 1934-től százados
1935–1937 A 2. vkf. osztály műszaki nyilvántartójában szolgál
1937–1939 A berlini követségen a katonai attasé mellett beosztott tiszt
1939–1944 A Haditechnikai Intézet lőszeralosztályának vezetője, 1942 tavaszától őrnagyi, az év novemberétől alezredesi rendfokozatban
1944. október 16. után Bekapcsolódik a katonai ellenállási mozgalomba, az MNFFB tagjaként a nyilasok november 22-én letartóztatják; december 8-án a hadbíróság halálra ítéli, majd büntetését kegyelemből tizenöt év szabadságvesztésre enyhíti
1944. december – 1945. március A sopronkőhidai fegyházban raboskodik; 1945 márciusában fogolytársaival együtt Bajorországba hurcolják, május 4-én az amerikaiak szabadítják fel
1945. június – 1946. december 31. A Honvédelmi Minisztérium munkatársa, anyagi főcsoportfőnök, kezdetben ezredesi, 1945 októberétől vezérőrnagyi, majd 1946 júniusától altábornagyi rendfokozatban; az év szeptemberében a szovjet megszállók és a Magyar Kommunista Párt nyomására maga adja be nyugdíjazási kérelmét, s 1947. január 1-jével nyugállományba helyezik
1947. november 15. – december 21. A HM Katona Politikai Osztályának foglya
1950. május 31. Az Államvédelmi Hatóság letartóztatja, az év november 27-én életfogytiglani börtönre ítélik
1956 Egyéni kegyelemmel szabadul; 1957 júniusában a Legfelsőbb Bíróság felmenti az 1950-es vádak alól
1956–1968 A Magyar Szabványügyi Hivatal munkatársa
Elhunyt: 1985. március 17., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
2.1. IV/1. – A volt zárt irattár levéltári anyaga. Almásy Pál
3.1.9. V-32000/29., 30. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Almásy Pál
4.1. A-2126/172. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Almásy Pál

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára
Tanulmánygyűjtemény, 2776. – Almásy Pál visszaemlékezése

Almásy Pál (középen) a Budaörsi úti amerikai katonai temető felavatásán, Budapest, 1946. Baloldalt William S. Key vezérőrnagy, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai misszió-jának vezetője

Irodalom

Almásy Pál altábornagy. In Kubinyi Ferenc: *„...ketrecbe engem zártak...” Almásy Pál altábornagy, dr. Aranyi Sándor orvos ezredes és Kéri Kálmán volt vezérkari ezredes vallomásai.* Budapest, Holnap, 1989, 9–70.

Almásy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a katonai ellenállási mozgalom. In Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984, 425–447.

Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló 1944–1945.* Szerkesztette és sajtó alá rendezte Simonffy András. Budapest, Magvető, 1984.

Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012.

Simonffy András: *Kompország katonái. Történelmi kollázsregény.* Budapest, Magvető, 1981.

Szakály Sándor: Tenni akartunk... Almásy Pál a magyar katonai ellenállási mozgalomról. *Magyar Hírlap,* 1984. november 17.

T. T.: Sorsvázlat. *Néphadsereg,* 1984/51–52, 20–21.

Vigh Károly: Almásy Pál hagyatékából. *Hitel,* 1988/3, 22–23.

SZOKOLAY DOMOKOS

Ambrózy Gyula

» Mester Miklós, a Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára, miután az 1944. június 21-i kormányülésen hiába emelt szót a zsidó származású tudósok, művészek deportálása ellen, felkereste Ambrózy Gyulát, a kormányzói kabinetiroda főnökét. „Valóban senki sem támogatott a minisztertanácson téged?” – kérdezte Ambrózy. „Nem” – válaszolta Mester. A kormányzó belső körének szürke eminenciása igazi konspirátorként reagált. Kifejtette, hogy ez jó, mert a németek így nem látnak Mesterben komoly veszélyt: „Egyéni szabadítónak tekintenek, aki kultúrembereket mániákusan védelmez [...]. Viszont – mondotta – ez az első nyilvános egyéni szembeszállás...”

Ambrózy Gyula régi vágású tisztviselő volt, a nemzetközi jog szakértője, aki kabinetirodai munkakörét, amely a kormányzó ügyeinek intézését, napirendjének megszervezését is magába foglalta, alapvetően adminisztratív jellegűnek tekintette. Azonban a kifelé semleges bürokrata képét mutató Ambrózy egyben Horthy Miklós irodájának kapuőre is volt. Rajta múlt, hogy mit, milyen hangsúlyokkal terjeszt a kormányzó elé, valamint hogy kinek és mikor teszi lehetővé, hogy az államfővel beszéljen. Amikor 1943-ban a kabinetiroda főnöke lett, már több mint két évtizede dolgozott a kormányzó környezetében. Jól ismerte az öregedő Horthy személyiségét, temperamentumát, a bizalmasa volt, koronatanúja mindannak, ami a politika kulisszái mögött zajlott. Önálló szerepét mégsem könnyű megragadni, hiszen többnyire a kormányzó társaságában, illetve az ő akaratát közvetítve, utasításait végrehajtva járt el. Ami felfogását illeti, a kor fősodrához képest liberálisabb, humánusabb szemléletű volt, aki fokozódó aggodalommal és ellenszenvvel figyelte a nemzetiszocialista mozgalmak erősödését és a német birodalmi terjeszkedést. Azok közé

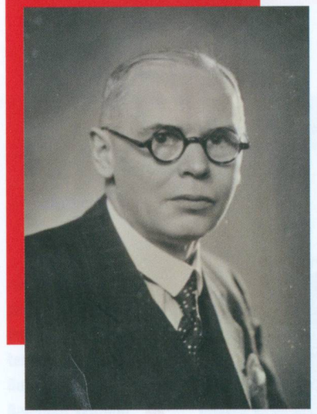

Ambrózy Gyula portréja 1938 körül

a csendes, de nagy befolyással rendelkező tisztviselők közé tartozott, akik erőfeszítéseket tettek az üldözött zsidók mentéséért és azért, hogy rábírják a kormányzót: vezesse ki Magyarországot a vesztes háborúból.

A különféle politikai értesülések, bizalmas jelentések, ellenzéki memorandumok, külföldi követi beszámolók Ambrózy közvetítésével és nemegyszer az ő interpretációjában kerültek Horthy elé. Kényesen ügyelt arra, hogy erélyesen hangsúlyozza a kormányzónak a Német Birodalom egyre romló, végül reménytelenné váló helyzetét.

Ambrózy tagja volt annak a szűk bizalmi körnek, amely a háború utolsó éveiben komoly befolyást gyakorolt Horthyra. Ebbe a körbe tartozott a kormányzó fia, Miklós, a menye, »Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona, a katonai iroda vezetője, Vattay Antal és a kormányzó szárnysegéde, Tost Gyula (»Tost László). »Szent-Iványi Domokos diplomata, a Teleki Pál politikai örökségét továbbvivő Magyar Függetlenségi Mozgalom vezetője és lelke egyenesen úgy emlékezett, hogy Ambrózy Gyula volt a „szellemi atyja" a Vár berkein belül annak a törekvésnek, amely szembeszegült a németek akaratával. Nála futottak össze a szálak, amelyek az ifjabb Horthy Miklós által irányított Kiugrási Iroda (»Szent-Iványi Domokos) munkáját meghatározták.

Nemes József, Faragho Gábor és Teleki Géza a fegyverszüneti küldöttség szállásául kijelölt moszkvai dácsa előtt, 1944. szeptember–október

Ambrózy a német megszállás után igyekezett aláásni a deportálások lebonyolításáért felelős Baky László és Endre László belügyi államtitkárok tevékenységét. Ebben szövetségesre lelt Mester Miklós személyében, aki a Központi Zsidó Tanács tagjaival együttműködve meg akarta menteni a biztos halált jelentő deportálástól a kulturális és tudományos élet zsidó származású tagjait. Ambrózy ötlete volt, hogy Mester szálljon szembe Bakyval és Endrével, s ő volt az, aki javasolta, hogy dolgozzanak ki egy rendeletet, amely alapján a kormányzó egyénenként ugyan, de korlátlan számban mentesítést adhat. Mester emlékei szerint harmincezer mentesítési kérvény érkezett be, amelyek közül nyolc–tízezer kerülhetett elintézésre. Ugyanakkor ha el is fogadjuk a kultuszállamtitkár visszaemlékezésében közölt adatokat, aligha állítható, hogy minden egyes kiadott dokumentum – jóllehet jelentősen növelte birtokosa túlélési esélyeit – egyúttal feltétlenül egy megmentett életet is jelentett volna. A számok mindazonáltal világosan mutatják a két férfi szándékának komolyságát, és azt, hogy a kérvények tömegével jutottak el hozzájuk.

Magyarország fegyverszünetet kér

Kormányzó Urunk kiáltványa a nemzethez

A Magyar Távirati Iroda jelenti:

A Kormányzó Úr Őfelségének a mai napon a magyar nemzethez a következő szózatot intézte:

Amióta a nemzet akarata az ország élére állított, a magyar külpolitika legfontosabb célkitűzése volt a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak legalább részbeni megszüntetése, a békés úton elérni kívánt revízió által. A népszavazásig működésében fűzött reményeink ezen a téren nem valósultak meg.

Az újabb világkrízis beálltakor sem idegen területek megszerzésének vágya vezette Magyarországot. A cseh-szlovák köztársasággal szemben sem voltak támadó szándékaink és nem háború útján kívánta a tőle elszakadt elvett területek egy részét visszaszerezni. A bácskai területre is csak az akkori jugoszláv kormányzat bekövetkezett összeomlása után vonultunk be sajót véreink védelmére. A Romániától részünkre ítélt 1918-ban elvett területekre nézve is az általa a leegelyhatalmaktól kért békés döntést fogadtuk el.

Magyarország a szövetséges államok e'leni há'orúba a gyorgótti helyzetünk ső, vetkeztében reánk nehezedő német nyomás folytán sodródott bele, de annak kere'ében sem voltak hatalmi céljaink és szeki'lő sem akarunk elvenni egy négyzetmé'ernyi területet sem.

Ma már minda józanul gondolkodó e'ől kétségtelen, hogy a német birodalom e'i a háborút elvesztette. A hozzánk szoros'ért felelős kormányzatok le kell, hogy vonják annak következményeit, mert amint ezt a nagy német államférfi, Bismark mondotta: egy nép sem áldozhatja fel magát a szövetségi hűség oltárán. Történelmi felelősségem tudatában meg kell, hogy legyek minden lépést abban az irányban, hogy a további felesleges vérontást elkerüljük. Olyan nép, amely egy már elveszített háborúban szolgalelkűséggel idegen érdekek vélemében utóvédharcok szintérévé engedné tenni ogától fé'kötött lődéit, elvesztené a világ közvéleménye előtt megbecsülését.

Szomoruan kell megállapítanom, hogy a Német Birodalom a szövetségi hűségel a magya részéről vellük szemben már régen megszegte. Már hosszabb idő óta a magyar hadse'nek egyre újbb és újabb részeit kívánságom és akaratom ellenére az ország határain túl vetette harcba. Ez év márciusában pedig a Németbirodalom vezére éppen a magyar hadse'ő visszahozatalára irányuló sürgetéseink folytán tárgyalásra hívott meg Klessheimbe s ott közölte velem, hogy Magyarországot német csapatok száll meg és tiltakozásom dacára ezt fogalmazottá az utolt, mig engem udakint visszatartottak.

Ezzelcélúleg az országba benyomult a a német politikai rendőrség is és letartóztatott számos magyar állampolgárt, közöttük a törvényhozó testület több tagját, valamint akkori kormányom belügyminiszterét és a miniszterelnök is csupán ugy tudta a le'artóztatást elkerülni, hogy egy semleges követségre men-kül. A német Birodalom vezérétől kapott arra a határozott igéretre, hogy ho olyan kormányt nevezek ki, amely a németek bizalmát birja, megszünteti a magyar szuverénitást érő sérelmeket és korlátozásokat kinevezem a Sztójay kormányt. A németek azonban nem tartották meg igéretüket. A német megszállás védelme alatt a Gestapó az általa e téren másutt is követett módszerek alkalmazásával kezébe vette a zsidó kérdésnek az emberiesség követelményeivel ellenkező ismert módon való intézését.

Amidőn a háború az ország határaihoz közeledett, sőt azt át is lépte, ismételten megfelelő segítséget ígértek a németek, de ezt az ígéretüket sem tartották meg az ígért módon és mértékben. Az ország területét visszavonulásaik alkalmával fosztogatásuk és rombolások szintérévé tették. A szövetségi hűséggel ellenkező pala-

A Kormányzó Úr hadparancsa

A Magyar Távirati Iroda jelenti:

Vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója a vegi hadseregnek adta ki

Honvédek!

Hite szerint hazánk sorsát a folyó pusztító harcási küzdelmeinek közepette döntik el, ez országra nézve közvetlenül nem válik. Ezért elhatároztam ism, hogy fegyverszünetet kérek. Mint a fegyverre kényszerített háború, felvállalnak bemutatkozni, hogy a honvédelmünkhöz illetve, kényszerű lépéseinket elsősorban ellenséges ellenséges ellenséges

Szálasi Ferenc kormánya tagjaival a Honvédelmi Minisztérium várbeli épületénél a nyilas-hatalomátvételt követően, Budapest, 1944. október 16.

ellenállási mozgalom szervezeteivel folytatandó titkos tárgyalások és a szovjetekhez küldött, Atzél Ede (» Dudás József), illetve Faragho Gábor vezette (» Kudar Lajos) delegációk útjainak megszervezésében.

Ambrózy részvételével zajlott le az az 1944. október 15-i koronatanács, amelynek során Horthy arról értesítette a kormányt, hogy fegyverszünetet kér. A rádió eközben sugározta az elhíresült kormányzói proklamációt, amelynek a megszerkesztésében Ambrózy is személyesen részt vett. A nyilvánosság elé került változathoz képest a szöveg korábbi verziója a fegyverszünet bejelentésén túl azt a kitételt is tartalmazta, hogy Magyarország hadiállapotban lévőnek tekinti magát Németországgal. Ezt a mondatot Lakatos Géza miniszterelnök aggályai miatt végül kivették a szövegből. Ugyanakkor a németekkel történő szembeszegülés mellett magát elhatározó kormányzó és Ambrózy az akadékoskodó és ingadozó Lakatos ellenjegyzése nélkül adott utasítást a kiáltvány beolvasására.

A kiugrási kísérletként ismertté vált esemény kudarca aligha tulajdonítható Ambrózy Gyulának. Bár felmerült, hogy Horthy Miklós társaságában német védőőrizet alá kerül, október 16-án hajnalban, mielőtt a németek teljes ellenőrzésük alá vonták a Várat, egy alagúton keresztül Vattay Antal főhadsegéd lakására menekült. Két nappal később a Pajor-szanatóriumban (» Szent-Iványi Sándor) talált menedékre. Bár több életrajzi lexikonban is olvasható, hogy Mauthausenbe hurcolták, erre valójában nem került sor. Szürke eminenciási szerepe és pályája a Horthy-korszakkal véget ért. A háború után úgy tűnt, elkerülheti a politikai alapú üldöztetést, hiszen 1945 májusában igazolták, majd a Polgári Demokrata Pártban is szerepet vállalt. A kommunisták térnyerésével és az újabb diktatúra kiépülésével azonban az ő sorsa is megpecsételődött.

Született: 1884. február 12-én Nyíregyházán, apja miskolci királyi ügyész volt
1907 A budapesti tudományegyetemen jogi, 1908-ban államtudományi doktorátust szerez
1913 Az Igazságügyminisztérium szolgálatába lép
1921 A kormányzói kabinetiroda munkatársa lesz
1939. szeptember 1. Államtitkári rangban a kormányzói kabinetiroda főnökhelyettese
1943. február 12. Kinevezik a kormányzói kabinetiroda főnökének
1944 Részt vesz az ellenállási mozgalom szervezeteivel történő titkos tárgyalások és a szovjetekhez küldött fegyverszüneti delegációk útjainak megszervezésében, valamint az 1944. október 15-i kormányzói proklamáció megfogalmazásában
1951. május 18. Budapestről feleségével együtt kitelepítik; kényszerlakhelye: Tiszasüly, Koloptanya
Elhunyt: 1952. február 4., Szolnok

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.5. O-12145. – Operatív dossziék (O-dossziék). Polgári Demokrata Párt

Budapest Főváros Levéltára
XVII.1503/1945. – Budapesti 127/b., 602. sz. igazoló-bizottság (Miniszterelnökség) iratai (1945–1946). Ambrózy Gyula igazolási iratai

Irodalom

A halál közelében: Hlatky Endre naplója, 1944. október 16. – 1945. május 2. Magánkiadás, [2003].

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz.* Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982.

Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. 1–2. kötet.* Budapest, Európa–História, 1991.

Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Lakatos Géza: *Ahogyan én láttam.* Budapest, Európa–História, 1992.

Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában.* A Megjegyzések Mester Miklós emlékiratához című fejezetet és a végjegyzeteket írta Kovács Tamás. Budapest, Tarsoly, 2012.

Somlai Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989). In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012.* Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 2012, 105–165.

Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972.* Budapest, Magyar Szemle, 2016.

Szokolay Domokos: Mentesítés és igazolás „két tragikus kor árnyékában": Mester Miklós és Heltai Jenő levelei, 1944–1948. In Gulyás Martin (szerk.): *Studia Vincentiana. A Szent Vince szakkollégium válogatott tanulmányai.* Piliscsaba, Szent Vince Szakkollégium, 2015, 271–282.

Tar Margaréta: *Horthy Miklós kabinetirodája, különös tekintettel Ambrózy Gyula tevékenységére.* Szakdolgozat. PPKE BTK, 2014.

Vattay Antal naplója, 1944–1945. Budapest, Zrínyi, 1990.

MITROVITS MIKLÓS

Antall József

Antall József egy 1848-as függetlenségi hagyományokat őrző, lengyelbarát családból származott. A jogi diploma megszerzése után 1923-tól különböző minisztériumokban dolgozott, miközben a politika iránt is érdeklődött, így 1931-ben alapító tagja lett a Független Kisgazdapártnak. Életét a második világháború kirobbanása változtatta meg. Méghozzá drasztikusan.

1939. szeptember 1-jén a németek, 17-én pedig a szovjetek is megtámadták Lengyelországot. A Teleki-kormány elutasította Hitler és Ribbentrop arra vonatkozó kéréseit, hogy a magyar hadsereg vegyen részt a lengyelellenes hadjáratban, és azt is, hogy magyar területen a német egységek átvonuljanak. Sőt, Teleki utasítására megnyitották a lengyel menekültek előtt a magyar–lengyel határt, ami rendkívül fontos lépésnek bizonyult. Ha Magyarország úgy dönt, bekapcsolódik a német–lengyel háborúba, vagy egyszerűen csak nem nyitja meg a határokat, több tízezerrel nőhetett volna a megszállók áldozatául eső vagy hadifogságba kerülő lengyel katonák és civilek száma. Ezzel szemben tömegeknek nyílt lehetőségük Magyarországra menekülni, ahonnan a katonák továbbindulhattak Nyugatra harcolni.

A Magyarországra érkező lengyel menekültek elhelyezése és ellátása több fronton zajlott. Célzottan két minisztériumban foglalkoztak a menekültkérdéssel. A lengyel katonák ügyeinek intézésével Bartha Károly honvédelmi miniszter Baló Zoltán nyugállományú ezredest bízta meg. Baló a Honvédelmi Minisztériumon (HM) belül már 1939 szeptemberének végén megszervezte a 21. Osztályt, amelynek fő feladata a – némileg félrevezető módon – internálótáboroknak nevezett lengyel katonai menekülttáborok életének megszervezése, a befogadott személyek ellátása, illetve a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségek maradéktalan teljesítése volt.

A másik komoly feladatkört a lengyel civilek életének megszervezése jelentette. A polgári menekültek ügyeivel a Belügyminisztérium (BM) IX. (Közjóléti és Szegényügyi) Osztályán belül létrehozott Menekültügyi Iroda foglalkozott az osztályvezető Antall József irányítása alatt. Az irodán belül létrejött egy lengyel alosztály, amelynek feladata a beadványok fordítása és a kérelmek elintézése volt. Antall az itt foglalkoztatott közvetlen munkatársait a lengyel menekültek közül választotta ki. Jan Krzemień – a lengyel belügyminisztérium egykori miniszteri főtanácsosa – az alosztály vezetője, Barbara Czerwińska pedig a mindennapi ügyintézés felelőse lett. Az alosztály eleinte a BM Úri utcai épületében, később a Szentháromság téren, majd 1944-től a Csengery utcában kapott irodahelyiséget.

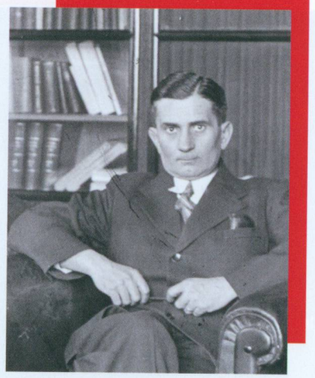

Antall József

A lengyel polgári menekültek szállodákban, panziókban és magánlakásokban kaptak díjmentes szállást és ellátást. Szabadon mozoghattak a számukra kijelölt járás határain belül, a katonákhoz hasonlóan munkát is vállalhattak, valamint állami segélyre is jogosultak voltak. Antallék munkáját segítette a Siménfalvy Sándor vezetése alatt működő Külföldieket Ellenőrző Központi Hivatal (KEOKH), amely minden Magyarország

Henryk Sławik (baloldalt) és Antall József (jobbról a második) egy lengyel katolikus pap és egy katonatiszt társaságában

A Lengyel Tiszti Árvaház fedőnéven működő váci gyermekotthon lakóinak egy csoportja 1943-ban. A második sorban jobbról a negyedik Franciszek Świder lengyel pedagógus, jobbján Mina Brettler és Izaak Brettler nevelők

területére lépett lengyel menekültet nyilvántartásba vett, és igazolvánnyal látott el. Antall és Siménfalvy együttműködésének köszönhetően számos lengyel kapott hamis dokumentumokat, míg az izraelita vallású menekültek keresztény iratokat. Ettől kezdve a lengyel menekülteknek havonta egyszer meg kellett jelenniük a hivatalban, hogy pecséttel erősítsék meg tartózkodási engedélyüket. Lengyel részről nagy segítséget jelentett Antall számára a Henryk Sławik vezette Magyarországi Lengyel Menekültek Gondozásának Ügyeit Intéző Polgári Bizottság, amely a lengyel követség 1941. januári bezárása után lényegében átvette annak szerepét. A bizottság az Országházhoz közeli Géza (ma Garibaldi) utca 3. szám alatt rendezkedett be. A testülettel szorosan együttműködve dolgozott a Király utcában helyet kapó, Henryk Zimmermann vezette Lengyel Zsidók Bizottsága. Antall és Sławik magyar és lengyel plébánosok segítségével több ezer hamis keresztlevelet állított ki lengyel zsidók számára, hogy azok elkerüljék a letartóztatást és a koncentrációs táborba hurcolást. Az egyik legkockázatosabb akciójuk keretében Vácon Boharcsik Pál

Angelo Rotta apostoli nuncius látogatása az egyik magyarországi lengyel menekülttáborban, 1943. Az első sor jobb szélén Antall József

atya vezetésével az úgynevezett Lengyel Tiszti Árvaházban mintegy száz árván maradt lengyelországi zsidó gyermeknek is menedéket nyújtottak. Az árvaházat Angelo Rotta pápai nuncius is meglátogatta. A konspiráció olyan jól sikerült, hogy a Gestapo még a német megszálláskor sem tudott egyetlen gyermeket sem elfogni, mindannyiukat sikerült keresztlevéllel igazolni vagy a Dunakanyarban elbújtatni.

1944. március 19-én Németország megszállta Magyarországot. A Gestapo kész listák alapján mások mellett azok ellen is hajtóvadászatot indított, akik kulcsszerepet játszottak a lengyel menekültek életének megszervezésében. Magyar részről letartóztatták Antall Józsefet, aki lengyelmentő tevékenysége mellett egyes források szerint a Kállay-kormány alatti titkos béketapogatózások előkészítésében is részt vett. Mellette lefogták a KEOKH élén álló Siménfalvy Sándort, az Államvédelmi Központ vezetőjét, Ujszászy Istvánt, majd utódját, »Kudar Lajost is, akik ellátták a lengyel futárszolgálatot hamis magyar dokumentumokkal. Leváltották, majd letartóztatták »Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, a nyilas-hatalomátvételkor pedig Utassy Lorándot is, aki Baló Zoltán utódja volt a HM 21. Osztályának élén.

Magyarország német megszállása idején Henryk Sławik is a németek kezére került. A lengyel menekültek első számú magyarországi képviselőjét a svábhegyi Majestic szállóban kialakított Gestapo-központban válogatott kínzásoknak

Született: 1896. március 28-án Oroszban, nemesi származású kisbirtokos családban

1914-től A budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karának hallgatója

1915–1918 Tartalékos tisztként a frontra kerül, majd fogságba esik

1918-tól Folytatja egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának német–latin szakán, illetve a jog- és államtudományi karon

1923–1932 A jogi diploma megszerzését követően a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium, majd a Pénzügyminisztérium, illetve a vámhivatal, 1928-tól a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium tisztviselője

1931 A Független Kisgazdapárt alapító tagja lesz

1932 Áthelyezik a Belügyminisztériumba

1939. szeptember – 1944. március 19. A BM IX. (Közjóléti és Szegényügyi) Osztályán miniszteri segédtitkár, majd osztálytanácsos, 1941-től az osztály átszervezése után a Szegényellátási és Általános Segélyezési Osztályon a lengyel, francia, zsidó, szovjet, erdélyi és bukovinai menekültek ügyéért felelős osztályvezető

1944. március A Sztójay-kormány megalakulása után lemond osztályvezetői posztjáról; ezt követően a Gestapo letartóztatja, szeptemberben szabadul

1945. november A Független Kisgazdapárt színeiben nemzetgyűlési képviselővé választják; 1947-ben és 1949-ben újra parlamenti mandátumot szerez

1945. november 15. – 1946. július 20. Újjáépítési miniszter a Tildy- és a Nagy-kormányokban

1946. július – 1950 eleje Politikai élettől való visszavonulásig a Független Kisgazdapárt pártigazgatója; 1946–1948 között a Magyar Vöröskereszt elnöke; 1948-ban megkapja a Lengyelország Újjászületése Érdemrend Tisztikeresztjét csillaggal kitüntetést

1956. október Távollétében az újjáalakuló Független Kisgazdapárt pártigazgatójává és intézőbizottságának tagjává választják

Elhunyt: 1974. július 24., Budapest

1989. december 13. A Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetést adományoz számára

vetették alá. A németek tudni akarták, hogy magyar részről kik vettek részt a lengyelek megsegítésében. Sławik azonban nem vallott magyar barátaira, még akkor sem árulta el Antall Józsefet, amikor szembesítették vele. Mindent magára vállalt, hogy mentse azokat, akik négy és fél éven keresztül a lengyelek oldalán álltak. Amikor a két lengyelmentő férfit egy gépkocsiban szállították át a Fő utcai börtönbe, Antall megkérdezte, hogy miért nem vallott. Sławik csak annyit felelt: „Lengyelország így fizet!" Nem sokkal később, 1944. augusztus 23-án Mauthausenben kivégezték.

Antallt a Lakatos-kormány megalakulását követően, szeptemberben – más ellenzékiekkel együtt – szabadon bocsátották. A háború vége szülőfalujában érte. A zsidó üldözöttek menekítésében játszott szerepéért a Jad Vasem Intézet 1989-ben posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesítette.

Irodalom

Antall József: *Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt.* Budapest, Athenaeum, 1946.

Antall József, id.: *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. (Egy magyar humanista a 20. században.)* Szerkesztette Kapronczay Károly. Budapest, Mundus, 1997.

Gyurcsík Iván – Mitrovits Miklós (szerk.): *„Állunk a határon kezünket nyújtjuk..." A magyar–lengyel szolidaritás emlékezete 2014-ben és 2016-ban. / „Stoimy na granicy wyciągamy ręce..." Upamiętnienie solidarności polsko-węgierskiej w latach 2014 i 2016.* Budapest–Warszawa, Országház Könyvkiadó – Wydawnictwo Sejmowe, 2021.

Kapronczay Károly (összeáll.): *Magyarok és lengyelek 1939–1945. Menekültügy.* Budapest, Gondolat, 1991.

Kapronczay Károly: *Lengyelek és magyarok. Fejezetek az 1939 és 1944 közötti időszak történetéből.* Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2019.

Lagzi István: *Magyarok a lengyelekért 1939–1945. I–II. kötet.* Szeged–Budapest–Warszawa, magánkiadás, 2022.

Łubczyk, Grzegorz: *A lengyel Wallenberg. Henryk Sławik és idősebb Antall József története.* Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2004.

Łubczyk, Grzegorz: Henryk Sławik (1894–1944) és id. Antall József (1896–1974). In Mitrovits Miklós (szerk.): *Hídépítők. A magyar–lengyel kapcsolatok arcképcsarnoka.* [Göd], Rézbong, 2018, 60–65.

Tóth Dezső (szerk.): *„Ember az embertelenségben." Emléklapok idős dr. Antall Józsefről.* Oroszi, Oroszi Község Önkormányzata, 2004.

SOÓS VIKTOR ATTILA

Apor Vilmos

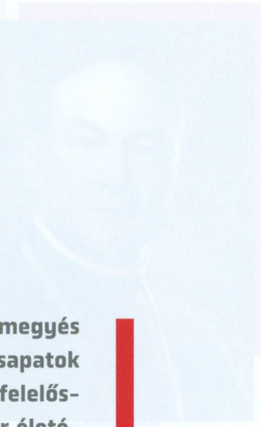

Apor Vilmos 1943-ban

„Ha valami történik, ébren kell hogy legyek" – mondta Apor Vilmos győri megyés püspök a püspöki palota pincéjében nem sokkal azután, hogy a szovjet csapatok 1945. március 28-án megkezdték Győr katonai megszállását. Kijelentése felelősségtudatból fakadt, hiszen a pincében összezsúfolódott több száz ember életének megóvását saját testi épségének veszélyeztetése árán is vállalta. Virrasztása kettős értelemben is kitüntetett jelentőséggel bírt: a keresztény teológiában és liturgiában ugyanis komoly szerepe van az éberségnek (lásd Krisztus és az elalvó Péter történetét), de Apor esetében 1945 tavaszán ez a teológiai örökség kiegészült a menekültekért való aggodalommal – a püspök egyszerűen nem akart elaludni, hogy vész esetén hívei védelmére kelhessen. Apor azonban már korábban is éberen őrködött, igyekezvén, hogy egyházának tisztaságát megőrizze az embertelenségek korában.

Apor Vilmost XII. Piusz pápa 1941 januárjában nevezte ki győri püspökké, így főpapi tevékenységének időtartama szinte teljes egészében egybeesett a második világháborús magyar részvétellel. A főpásztor elesettekkel szembeni alázata már ekkor megnyilvánult, minden eszközzel fellépett ugyanis – a püspöki kar tagjai közül talán a legaktívabban – az üldözött társadalmi csoportok érdekében. 1942 augusztusában elvállalta a Kornfeld Móric kezdeményezése nyomán a katolikus hitre áttért zsidóság védelmére létrehozott Magyar Szent Kereszt Egyesület fővédnökségét. Tevékenységében segítették azok az információk, amelyek testvérei révén jutottak el hozzá: Apor Gizella ugyanis a Magyar Vöröskereszt fővédnökasszonya, míg Apor Gábor szentszéki magyar követ volt.

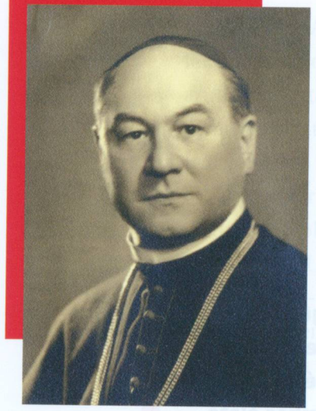

Apor Vilmos 1943-ban

Apor Vilmos nevéhez fűződik annak az 1943. augusztus 26-án sorra került győri találkozónak a megszervezése is, amelyen az ország vezető reformgondolkodású katolikus közéleti személyiségei a keresztényszociális mozgalmak és a kereszténydemokrata politizálás jövőbeni lehetőségeit vitatták meg. A találkozón többek között részt vett Kovrig Béla, Kerkai Jenő, Pálffy József, Beresztóczy Miklós, Mindszenty József, Közi Horváth József és »Varga Béla is. A tanácskozás kapcsán jött létre a Katolikus Szociális Népmozgalom, az 1944. október 13-án megalakított Keresztény Demokrata Néppárt elődszervezete.

A náci Németország 1944. március 19-én megszállta Magyarországot, majd néhány héttel később megkezdődött a magyar zsidóság gettóba terelése és deportálása. Apor Vilmos minden tőle telhetőt megtett az üldözöttek védelmében: amellett, hogy fővédnökségével a Magyar Szent Kereszt Egyesület felekezeti hovatartozástól függetlenül próbált segítséget nyújtani a rászorulóknak, szorgalmazta egy közös pásztorlevél kiadását, amelyben a katolikus főpapok együttesen ítélik el az embertelen eszméket és intézkedéseket. Ennek érdekében több levelet is írt Serédi Jusztinián esztergomi érseknek, aki azonban az óvatosabb taktika, a magyar kormányzattal lefolytatandó háttértárgyalások mellett kötelezte el magát. Serédi május 17-én tájékoztatta a püspököket az egyeztetések addigi – csekély – eredményéről, mire válaszul Apor sajnálatát fejezte ki a zsidóüldözés nyílt elítélésének elmaradása miatt. Noha a püspökkari körlevél Apor és mások, köztük Angelo Rotta apostoli nuncius egyre erőteljesebb szorgalmazására végül június végén megszületett, azt a kormány ígéreteinek és lemondással való fenyegetőzésének hatására nem hozták nyilvánosságra, tartalmát csak az ország néhány templomában ismertették a hívekkel. A protestáns egyházak részéről felmerült egy közös keresztény-keresztyén kiállás lehetősége is az üldözöttek érdekében, amelyet katolikus részről Apor Vilmoson túl Mindszenty József is támogatott, az együttes tiltakozás azonban – Serédi elzárkózása miatt – végül elmaradt.

Apor 1944. május 28-án a pünkösdi nagymisén, miután aznap egy helyi lapból értesült a győri gettó felállításának elrendeléséről, a lehető legélesebben ítélte el hívei előtt az embertelenségeket. A győri székesegyházban nagy szenvedéllyel fogalmazta meg gondolatait az egybegyűlteknek: „Aki a kereszténység első és legnagyobb parancsát, a szeretet parancsát megtagadja, és azt állítja, hogy vannak emberek, csoportok és fajok, amelyeknek a

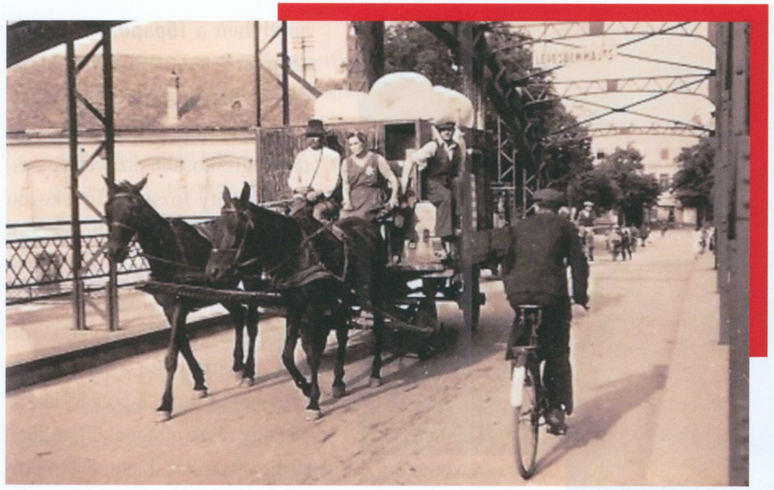

Gettóba költöztetik a győri zsidókat, 1944. június

gyűlölete meg van engedve; aki azt hirdeti, hogy szabad embereket kínozni, ha azok négerek, vagy zsidók, azt – bármennyire is dicsekszik a kereszténységével – pogánynak kell tekintenünk. […] Mindenki, aki emberkínzást helyesel, vagy abban részt vesz, súlyos bűnt követ el, és mindaddig nem kaphat feloldozást, amíg ezt a nagy vétket jóvá nem teszi.” A püspök levelet írt Jaross Andor belügyminiszternek, amelyben nyomatékosan kérte a győri gettó felállítására vonatkozó intézkedés visszavonását, nem sokkal később pedig az üldözöttek érdekében felkereste Kászonyi Richárd főispánt. A püspök irodaigazgatója, Zágon József emlékei szerint Apor az elutasító magatartást látva magából kikelve figyelmeztette Kászonyit, hogy katolikusként nem képviselhet embertelen eszméket: „Ha te katolikusnak vallod magad, úgy kell gondolkodnod és cselekedned, mint ahogyan a püspököd teszi!” Ezt követően kézfogás és köszönés nélkül magára hagyta a megdöbbent főispánt. Apor később sem maradt tétlen: az üldözöttek szenvedéseinek enyhítése céljából többek között utasította plébánosait, hogy segítsék az egyházmegye területén áthaladó marhavagonokba zsúfolt deportáltakat.

A püspök a Szálasi-féle hatalomátvételt követően még a korábbinál is szorongatottabb helyzetbe került. Shvoy Lajos székesfehérvári és Mindszenty József veszprémi püspök, valamint »Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát mellett aláírója volt annak az 1944. október 31-i keltezésű, Mindszenty kezdeményezésére megszületett memorandumnak,

A győri székesegyház szószékén püspöki beiktatásakor, 1943. március 2.

amelyben a főpapok Dunántúl „harctérre tevése ellen” tiltakoztak a nyilas kormányzatnál. Miután november végén letartóztatták legfontosabb szövetségesét, Mindszenty Józsefet, igyekezett eljárni főpaptársa szabadon bocsátása érdekében, hasztalanul.

Apor Vilmos még megélhette a német megszállás végét. Győrt 1945. március 28-án érték el a szovjet csapatok; a polgári lakosság egy része elmenekült, többen pedig a lakóházak pincéiben próbálták átvészelni a harci cselekményeket. A püspöki palota pincéjében is több száz menekült zsúfolódott össze, köztük nők és gyermekek. Március 30-án, nagypénteken részeg szovjet katonák hatoltak be az óvóhelyre, és munkaerőhiány ürügyén fiatal nőket követeltek. Apor a dulakodást is vállalva, erélyesen védelmezte a rábízottakat, amivel kivívta a betolakodók haragját. Több lövés is eldördült, amelyek közül három eltalálta a püspököt. Az egyik, hasüregébe hatoló golyó halálosnak bizonyult. Az üldözöttek mellett életét kockára téve is kiálló főpap 1945. április 2-án, húsvéthétfőn halt mártírhalált.

Az 1944. április 13-i győri bombázások áldozatainak temetése. A katolikus szertartást Apor Vilmos vezette

Irodalom

A kereszt erősíti a gyengét. Boldog Apor Vilmos tevékenysége az üldözöttek védelmében. Közreadja Soós Viktor Attila. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2015.

Apor Vilmos püspöki iratai. Közreadja Soós Viktor Attila. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2009.

Balássy László: *Apor Vilmos, a vértanú püspök.* Budapest, Ecclesia, 1989.

Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. II. kötet.* München–Budapest, Aurora, 1992.

Csíky Balázs: A deportálások és a püspöki kar. *Vigilia,* 2014/3, 171–180.

Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.* Budapest, Gondolat, 1984.

Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila (szerk.): *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára.* Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 2019.

Közi Horváth József: *Apor püspök élete és halála.* Szerkesztette Soós Viktor Attila. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 2022.

Mindszenty József: *Emlékirataim.* Budapest, Helikon, 2015.

Soós Viktor Attila: Boldog Apor Vilmos, az üldözöttek megmentője. In Erdész Ádám – Kovács Tamás (szerk.): *A holokauszt Békés megyei történeteiből.* Gyula, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2014, 100–116.

Soós Viktor Attila: Apor Vilmos győri megyéspüspök tevékenysége 1944–1945-ben. Embermentés a vészkorszak idején. In Szelke László (szerk.): *Mártírok és embermentők.* Budapest, Szent István Társulat, 2022, 45–69.

Soós Viktor Attila: Apor Vilmos vértanúsága. *Rubicon,* 2024/4, 73–77.

Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* Budapest, magánkiadás, 1986.

Szolnoky Erzsébet: *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága.* Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1990.

Született: 1892. február 29-én Segesváron (ma Románia), főnemesi családban
1910–1915 Teológiát hallgat az Innsbrucki Egyetemen
1915. augusztus 24. Sigmund Waitz brixeni segédpüspök pappá szenteli
1915–1917 Káplán Gyulán
1917 Tábori lelkész egy kórházvonaton
1917–1918 A nagyváradi szeminárium prefektusa és dogmatikatanára
1918–1941 Plébános Gyulán
1919 A Tanácsköztársaság idején szülői tiltakozás nyomására visszaállítja az eltörölt hitoktatást
1937 Belép a szuverén Máltai Lovagrendbe
1941. január XII. Piusz pápa kinevezi győri püspökké
1943. augusztus Megszervezi a győri titkos találkozót
1944 Sorozatosan fellép a zsidóság üldözése ellen
Elhunyt: 1945. április 2., Győr

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Apponyi György

Az 1940-es *Keresztény magyar közéleti almanach* az alábbi szavakkal jellemezte gróf Apponyi Györgyöt: „A parlamentben is, a fővárosi közgyűlésen is erős ellenzéki hangon elmondott beszédeiben a teljes polgári jogegyenlőség elve mellett tört lándzsát, és állandóan felszínen tartja a kisemberek, kereskedők, iparosok és kispolgárok érdekeit."

Pályaképének részletes elemzésére fél évszázadon át talán éppen azért nem kerülhetett sor, mert egységben képviselt olyan szellemi és politikai eszmeköröket, amelyek a 20. század uralkodó ideológiái szerint összeférhetetlenek egymással. A nagy múltú, egykor nagybirtokos, előjogokat élvező katolikus család sarjától (édesapja Apponyi Albert volt), szokatlannak tűnt, hogy a jogegyenlőségért harcol, s hogy a kisegzisztenciák érdekeit képviseli a törvényhozásban. Legitimista politikus részéről elképzelhetetlennek tartották, hogy maradéktalanul elkötelezi magát az 1848–1849-es szabadságharc mellett, mint ahogy ő tette. Pedig nem volt ebben ellentmondás: a magyar függetlenségi gondolat képviselői, ahogy egyik cikkében írta, nem a dinasztia, hanem az abszolutizmus ellen voltak kénytelenek fegyvert fogni. A liberális, alkotmányvédő álláspont, amelyet a szélsőjobboldal – az adott korban „modern" – eszmevilágával szemben képviselt, a 19. század, a reformkor és a szabadságharc nagy nemzedékeinek örökségén alapult. Ennyiben a „korszellem" hívei konzervatívnak is láthatták. Magyarországi politikai tevékenysége során az angol típusú alkotmányos monarchiát tartotta példaértékűnek.

Apponyi a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt tagjaként kezdett politizálni a harmincas évek elején, kezdetben kormánytámogatóként, ám pártjával nem sokkal később ellenzékbe került. Állást foglalt az általános, titkos és egyenlő választójog bevezetése mellett, és már 1933-tól nyíltan elítélte Németország keresztényellenes és expanziós politikáját. Útja hamarosan Rassay Károly liberális pártjába vezette, annak egyik legtekintélyesebb tagjaként képviselte katolikus, liberális, legitimista elveit az alkotmány védelmében.

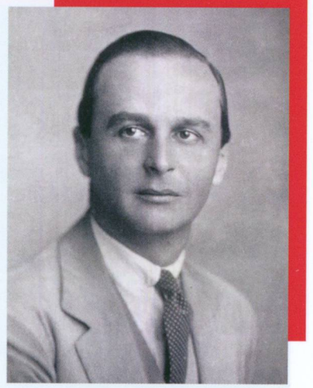

Apponyi György portréja a harmincas évekből

1938-ban a képviselőházban felszólalt az első zsidótörvény ellen, majd aláírta a néhány tucat magyar értelmiségi, közéleti személyiség (többek között Bartók Béla, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond) által jegyzett *A nemzet lelkiismeretéhez! Keresztény magyar írók, művészek, tudósok a jogegyenlőségért* című, a törvényt elítélő nyilatkozatot. 1939-ben, a második zsidótörvény idején ő volt a demokrata ellenzék vezérszónoka. Az elfogadott dokumentumokat a magyar törvényhozás szégyenfoltjának nevezte, amelyet az első adandó alkalommal „törölni kell a törvénytárból".

Klasszikus mintájú liberalizmusa nem akadályozta meg abban, hogy a földkérdés közmegelégedésre történő rendezése és a választójog kiterjesztése mellett tegye le a voksát. A szociális igazságosság érvényesítését azonban csak jogfosztás nélkül tartotta elfogadhatónak. Azaz a törvény előtti egyenlőség tiszteletben tartását elsődlegesnek tekintette a szociális kiegyenlítődéshez képest, csak éppen a kettő az ő gondolkodásában nem zárta ki egymást.

Parlamenti beszédeiben és a főként a Rassay-párt napilapjában, az *Esti Kurír*ban rendszeresen megjelenő cikkeiben egyaránt képviselte az alkotmányosság, a jogállamiság-jogegyenlőség, a polgári, vallási és lelkiismereti szabadság, „a népi irányban megreformált parlamentarizmus" és a szociális haladás ügyét. A hitlerizmus világhatalmi törekvéseiről többek között kijelentette: „[…] ha veszedelem volt Magyarország függetlenségére nézve a német birodalmi gondolat, amikor csak egy római szent birodalmi gondolat, egy dinasztikus elgondolás, egy nagy császárság hatalma állott velünk szemben […], akkor sokkal veszedelmesebb ez a birodalmi gondolat ma, amikor egy faji öntudatra ébresztett nagy nemzettel […] állunk szemben, amelynek minden tagjába már gyermekkorában belenevelik azt, hogy a faj, a nép felette áll mindennek, hogy a Reich nincs elhatárolva az államhatárokkal, hanem […] ott van és ott végződik, ahol az utolsó német lakik." Mivel édesanyja, Mensdorff-Pouilly Klotild grófnő osztrák származású volt, Apponyi anyanyelvi szinten beszélt németül, a családi hagyomány szerint azonban az anschluss után, amelyet megszállásnak

Apponyi Albert beszéde a budapesti Vigadóban Habsburg Ottó születésnapja alkalmából megrendezett díszgyűlésen, 1930. Balról a második Apponyi György

minősített, kijelentette, hogy többet nem szólal meg ezen a nyelven. Ezt a fogadalmát, ha korábban nem, a koncentrációs táborban felfüggesztette.

Apponyi György a másik nagy (a magyar függetlenséget szintén veszélyeztető) parancsuralmi rendszert is elutasította. Tiltakozott az ellen, hogy a szélsőjobboldal a nemzetiszocializmus szupremáciáját hangoztatva próbálja megvalósítani a Szovjetunióval szembeni összefogást, de a szovjetek „fölkínálta" népfrontpolitika jegyében szervezendő németellenes egységfrontot is elutasította. A Kominternnek a polgári pártokat szövetségre hívó dokumentumát az emberi butaságra építő spekulációnak nevezte.

Ekkoriban azonban a német veszély még nagyobb közvetlen fenyegetést jelentett: a Harmadik Birodalom budapesti képviselete följegyezte és Berlinbe továbbította Apponyi legfontosabb megnyilatkozásait. Természetesen az ő neve is előkelő helyen szerepelt azon a listán, amelyet a Gestapo magyarországi kirendeltségének vezetője március 19-én magával hozott Budapestre.

A németek nem sokkal a megszállást követően le is fogták: előbb a Gyorskocsi utcában, a Pestvidéki Törvényszék fogházában raboskodott, majd más prominens politikusokkal az oberlanzendorfi „munkahajlamosító" lágerbe, onnan pedig Mauthausenbe deportálták. „Apponyi György gróf a magyar csoport választott vezetője – írja fogolytársa, Rátkai Károly a mauthauseni emlékeit idéző könyvében. – Ő tárgyal a személyzettel a közös ügyekről, az alvóhelyekről, a szappankiosztásról, a rendes sorba állítás megszervezéséről, a törölközőproblémáról. A blokkszemélyzet előtt némi tekintélynek örvend, amit Apponyi ki is használ." Szintén Rátkai jegyezte föl, hogy Apponyi a lágerben „akciót" indított a magyar politikai foglyok kiszabadítására, de ennek eredménye végül csak az ő szabadulása lett.

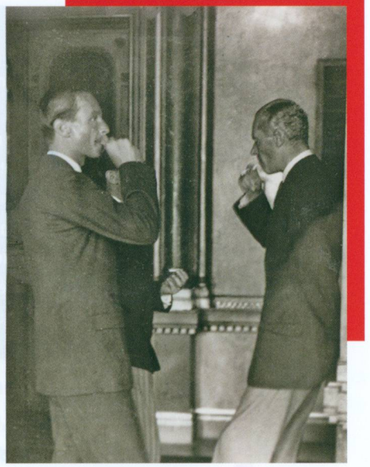

↖ Apponyi György (balról a második) képviselőtársaival az új országgyűlés megalakulásakor, 1931

Sógora, az állítólag „Hitler környezetéhez tartozó" Karl de Rohan herceg személyesen jött érte autóján, és elérte, hogy saját birtokán tarthassa őt házi őrizetben. Gróf Apponyi György sohasem tért vissza Magyarországra.

Született: 1898. június 30-án Éberhárdon (ma Szlovákia), főnemesi családban; apja parlamenti képviselő, a dualizmus idején az ellenzék egyik vezére, valamint két ízben is vallás- és közoktatásügyi miniszter volt
1916–1918 Érettségi után bevonul katonának; a világháborúban a Vilmos-huszárezred tagjaként a román, majd az orosz fronton harcol; főhadnagyként szerel le
1918 Összekötő tiszt a budapesti angol katonai misszió mellett
1920 Egy ideig tanulmányokat folytat a magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémián, majd hazatér a Csehszlovákiához csatolt éberhárdi családi birtokra, amelyet 1922-ben kisajátítanak
1924 Heves vármegye törvényhatósági bizottságának tagja lesz
1931 A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt tagjaként országgyűlési képviselővé választják; a Magyar Férfiak Szentkorona Szövetségének alelnöke lesz
1935 Átlép a Rassay Károly vezette Nemzeti Szabadelvű Pártba (rövidesen Polgári Szabadság Párt), s az az évi, majd az 1939-es választásokon is parlamenti mandátumot szerez

↑ Pallavicini Györggyel a Parlament folyosóján, 1931

1938 Aláírja az első zsidótörvény ellen tiltakozó, *A nemzet lelkiismeretéhez!* című felhívást, 1939-ben fellép a második zsidótörvénnyel szemben is, liberális, antináci és antikommunista elveit szóban és írásban később is egyaránt kifejti

1944. március A németek – a családi emlékezet szerint 21-én – letartóztatják, áprilisban Oberlanzendorfba, majd Mauthausenbe deportálják; szabadulását követően nem tér vissza Magyarországra

1947 Tagja lesz az emigráció csúcsszervezetének, a Magyar Nemzeti Bizottmánynak

1951 A Magyar Nemzeti Bizottmány belgiumi képviselője lesz; emigrációban alapított, New York-i központtal működő pártja (elnöke Fábián Béla), a Demokrata Párt belép a Liberális Internacionáléba

1965 után Betegsége miatt Belgiumból lányához, a Német Szövetségi Köztársaságba (NSZK) költözik

Elhunyt: 1970. augusztus 7., Saarbrücken, NSZK

Irodalom

Filep Tamás Gusztáv: Krisztus vagy Wotan? Apponyi György (1898–1970) emlékezete. *Ufi*, 2005/3, 32–33.

Filep Tamás Gusztáv: A király meg a vezér. Legitimisták a jogfolytonosságról. In Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006, 165–180.

FTG [Filep Tamás Gusztáv]: Apponyi György. In Pásztor Péter (főszerk.): *Magyar politikai enciklopédia.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 2020, 54.

Gróf Apponyi György. In Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948.* Budapest, Európa, 1997, 39–40.

Rassay Károly: Rapszódia mauthauseni hónapjainkról. In Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor (szerk.): *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára.* Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 1995, 19–90.

Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben.* Budapest, Genius, 1945.

Szabó Róbert: Egy magyar arisztokrata útja a 20. századi politikai pártokban. In Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2012, 525–538.

BARTHA ÁKOS

Bajcsy-Zsilinszky Endre

„Itt német világ nem volt ezer éven át, s itt német világ nem lesz, hogy ezt megakadályozzuk, elmegyünk a golyóig és az akasztófáig!" – ezekkel a szavakkal szólította fel lemondásra Bajcsy-Zsilinszky Endre a parlament nyilvánossága előtt a Berlinből hazatért Gömbös Gyulát 1933. június 20-án, miután a magyar miniszterelnök az állam- és kormányfők közül elsőként tette tiszteletét Adolf Hitler német kancellárnál. Az ellenzéki politikus aligha sejtette: bő egy évtized múlva éppen az lesz saját sorsa, amit felszólalásában (Tisza István szófordulatát kölcsönözve) körvonalazott.

Bajcsy-Zsilinszky Endre ismert fajvédő politikusként és publicistaként már jóval Hitler hatalomra jutása előtt, 1927 végén a német térhódítás veszélyeire figyelmeztetett: „Nekünk Nyugat-Magyarország nem presztízskérdés: az élet kérdése. Mi nem mondhatunk le a történelmi határokról éppen ott, ahol a német kolosszussal érintkezünk, s nem engedhetjük behorpasztani a bordánkat éppen attól a hatalomtól, amely a csöndes kulturális beszüremkedés módszereivel félelmetesen csúszik előre országunk és nemzetünk szíve felé, és amellyel szemben ezer éven át kellett véres harcokban védekeznünk" – vetette papírra a magyar fajvédők egyik legfontosabb propagandistája *Osztrák–magyar Locarno?* című cikkében, s a hol vélt, hol nagyon is valós „német imperializmus" elleni küzdelem, valamint a németekkel kapcsolatos előítéletek innentől fogva élete végéig politikájának legfontosabb kiindulópontjai maradtak.

Bajcsy-Zsilinszky a harmincas években már elkötelezett híve volt az általános és titkos választójognak, az önkormányzatiságnak, az alkotmányvédelemnek és a szabadságjogoknak. A vágyott nagyszabású földreformot olyan fontos ügynek tartotta, hogy *Egyetlen út: a magyar*

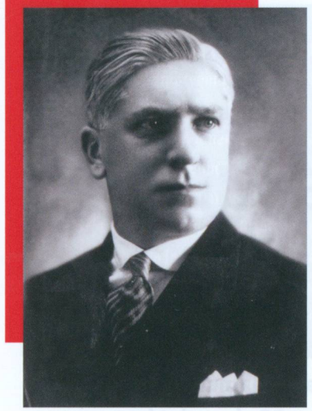

Bajcsy-Zsilinszky Endre portréja

paraszt (1938) címmel könyvet is írt róla, külpolitikai nézeteit pedig a *Helyünk és sorsunk Európában* (1941) című kötetében részletezte. A közép-európai kis nemzetek összefogását hirdette a „Szent István-i Magyarország" vezetése alatt, s miközben megőrizte kommunizmusellenességét, a náci penetrációt tartotta a nagyobb és aktuálisabb veszélynek. A kisgazdapárti politikus 1940 novemberében a parlamentben tiltakozott a háromhatalmi egyezmény ellen, majd a következő évben Bárdossy László miniszterelnököt figyelmeztette az egyre szorosabb németszövetség veszélyeire és utóbb az „újvidéki vérengzés" miatt is felemelte szavát. Bajcsy-Zsilinszky az egyik motorja lett a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt 1943 nyarán létrejött háborúellenes együttműködésének is. Németellenességéből fakadt, hogy kérlelhetetlen ellensége volt a magyar nemzetiszocialista mozgalmaknak, különösen a nyilasoknak, akiket a magyar államrend felforgatóinak tartott.

Bár jóslata saját sorsát illetően valósággá lett, Bajcsy-Zsilinszky Endre nem volt reálpolitikus. Legnagyobb tévképzete az volt, hogy – miképp sokan mások – összeegyeztethetőnek gondolta a teljes revíziót a németellenes politikával. A háborúba lépést követően a magyar haderő megóvását és irreális mértékű fejlesztését követelte a kisantant ellen, majd barátjával, »Kiss János nyugalmazott altábornaggyal szintén meg nem valósítható terveket dolgozott ki a háborúból történő kilépésre és a Berlinnel való szakításra. Az sem lehet kétséges, hogy Bajcsy-Zsilinszky – korabeli mércével mérve és saját meggyőződése szerint egyaránt – antiszemita politikus volt, miközben a faji alapú megkülönböztetést elítélte, az embertelenséget megvetette, s tömegével segített bajba került munkaszolgálatosoknak és más üldözötteknek, kommunistáknak is.

A heves vérmérsékletű, nagy kedvvel párbajozó politikus személyes bátorságára jellemző, hogy 1944. március 19-én fegyverrel fogadta a német megszállókat tabáni otthonában, és a kialakult tűzharc nyomán váll- és haslövést kapott. Sikeresen megműtötték, és eleinte a magyar hatóságok őrizték, ám még tavasszal áthelyezték a Fő utcai börtönbe, a németek felügyelete alá, akik megkezdték kihallgatását. Bajcsy-Zsilinszky a gyötrelmek elől meg-

Bajcsy-Zsilinszky (fehér atlétában) Pálkövén a harmincas években

próbált az öngyilkosságba menekülni, de nem járt sikerrel. Ekkori nézetei szerint „nincs ok a kommunistákkal szemben való meghátrálásra. A Magyar Front [»Dessewffy Gyula], így, ahogy a Békepárt szellemében és vezetésével jelentkezik, halálos veszedelem. Ez egy színtiszta szervilizmus, azonfelül a szabotázsra való biztatás az anarchia előkészítése" – írta egyik kicsempészett börtönlevelében. Aligha gondolta ekkor még, hogy néhány hónappal később ő maga fog a kommunisták aktív közreműködésével szervezett ellenállás élére állni.

A Lakatos-kormány egyeztetéseinek köszönhetően a németek október 10-én Bajcsy-Zsilinszkyt több társával egyetemben átadták a magyar hatóságoknak. Miután a kiugrási kísérlet idején kiszabadult fogságából, először budapesti rejtekhelyeken bujkált feleségével, Bende Máriával, majd Vác mellett húzódtak meg. Itt látogatta meg 1944. november 4-én »Kovács Imre és »Makay Miklós. A küldöttség Budapestre hozta az ekkor már ötvenkilencedik évét taposó politikust, aki elvállalta a Magyar Front akcióbizottságának, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának (MNFFB [»Makay Miklós]) elnöki tisztét. A kommunistákkal vállalt kései kényszerszövetségét a katonai helyzet (az ekkorra már a fél országot elfoglaló Vörös Hadsereg közelsége) és a kiugrási kísérlet kudarca tette indokolttá számára. Fontos szempont lehetett továbbá, hogy a Magyar Frontban barátai is szerepet kaptak, ráadásul a szervezet korábban utat talált a kormányzóhoz is. Az el-

A Margit körúti fogház 39. számú zárkája, amelyben Bajcsy-Zsilinszky 1944. november 23-i letartóztatását követően néhány napig raboskodott

lenállócsoportok megszaporodásáról szóló híreket szintén örömmel hallgathatta a haláláig kormányzóhű politikus.

Az MNFFB mindössze két hétig működött. 1944. november 22–23-án a vezetőség tagjait letartóztatták, a Margit körúti fogházban válogatott kínzásoknak vetették alá, és bíróság elé állították. Mivel Bajcsy-Zsilinszky országgyűlési képviselő volt, ügyét elkülönítették, majd Budapest közelgő ostroma miatt őt magát több társával együtt a sopronkőhidai fegyházba szállították át. 1944. december 23-án itt ítélte kötél általi halálra a Dominich Vilmos hadbíró őrnagy vezette bíróság. Az ítéletet másnap reggel hajtották végre akasztásban járatlan önkéntesek. Bajcsy-Zsilinszky holttestét 1945 áprilisában exhumálták, majd május 27-én ünnepélyes gyászszertartással búcsúztatták Budapesten. Végakaratának megfelelően Tarpán temették el.

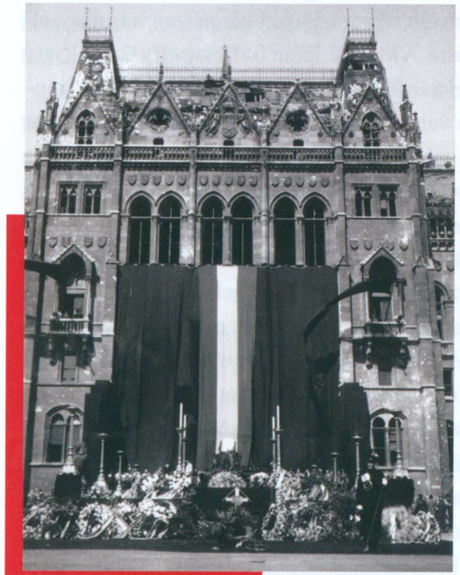

Ravatala az Országház előtt, 1945. május 27.

Született: 1886. június 6-án Szarvason Zsilinszky Endre Kálmán néven (1925-től Bajcsy-Zsilinszky), apja főgimnáziumi tanár, anyja régi magyar köznemesi család sarja volt

1908–1909 Államtudományi, majd jogtudományi doktori oklevelet szerez a kolozsvári egyetemen

1911. május 14. Öccsével, Zsilinszky Gáborral együtt halálosan megsebesítik Áchim L. András parasztpolitikust; a fivéreket a bíróság első- és másodfokon is felmenti

1919–1926 A *Szózat* című fajvédő napilap munkatársa, főmunkatársa, majd főszerkesztője; 1922 és 1926 között Derecske képviselője a nemzetgyűlésben

1924–1928 A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt („Fajvédő Párt") politikusa

1928 Megalapítja az *Előőrs* (1932-től: *Szabadság*) című hetilapot

1930–1936 Az általa alapított Nemzeti Radikális Párt vezére, 1931–1935 között egyetlen országgyűlési képviselője (tarpai mandátummal)

1936 Pártját beolvasztja a Független Kisgazdapártba, amelynek 1939–1944 között országgyűlési képviselője (tarpai mandátummal)

1939 Lapot indít *Független Magyarország* címmel; a következő évben a *Szabad Szó* főszerkesztői posztját is átveszi

1944. március 19. Tűzharcot kezdeményez a német megszállókkal, megsebesül, fogságba vetik

1944. augusztus 11. A német fogságban feleségül veszi élettársát, Bende Máriát

1944. október 15. A magyar hatóságok szabadon engedik; november elején az MNFFB elnökévé választják Budapesten

1944. november 23. Füvészkerti rejtekhelyén feleségével együtt letartóztatják

1944. december 24. Miután előző nap halálra ítélik, a sopronkőhidai fegyház udvarán felakasztják

Irodalom

Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* Budapest, MTA BTK TTI, 2020.

Sebestény Sándor: *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja, 1930–1936.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1988.

Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Írások tőle és róla.* Budapest, Kossuth, 1986.

Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1886–1944. A küldetéses ember.* Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1992.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

BARTHA ÁKOS

Bakay Szilárd

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet okkal rögzült az emlékezetben egyfajta – tragikus következményekkel járó – bohózatként. Voltak azonban a történetnek olyan kulcsszereplői, akik komolyan vették a németekkel történő kenyértörést, és ehhez a képességeik is megvoltak. Közéjük tartozott a budapesti I. hadtest parancsnoka, Bakay Szilárd altábornagy, aki mindennek ellenére mégsem szólhatott bele az október 15-i eseményekbe. A németek ugyanis egy héttel korábban elrabolták és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták a tábornokot, akivel azonban nem ők, hanem a szovjetek végeztek.

A délszláv eredetű családban született, korán elveszített édesapja nyomdokain a katonai pályát választó Bakay Szilárd érdeklődése már korán a katonapolitika felé fordult. Az első világháborút követően a Nemzeti Hadsereg egyik hírszerző és nemzetvédelmi osztályának vezetőjeként szolgált, majd 1929-ben a Honvédelmi Minisztérium hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó osztályán kapott beosztást. A harmincas években belgrádi, athéni és szófiai katonai attaséként edződött a kémjátszmákkal terhelt diplomáciai pályán. Karrierjében ezt követően csapatszolgálat következett. Tábornokként 1942 augusztusától 1943 májusáig a Keleti Magyar Megszálló Csoport parancsnokaként vezetett hadműveleteket az orosz reguláris hadsereg és a partizánok ellen. Feladata volt továbbá a hadra kelt seregben tapasztalt visszaélések megfékezése. Feletteseinek egyöntetű véleménye szerint Bakay kemény katona és – apró termete ellenére – erélyes vezető volt, aki az egyéni kezdeményezésektől sem riadt vissza. 1944. március 19-én a szombathelyi III. hadtest parancsnokaként kellett asszisztálnia a német megszálláshoz. A román kiugrás után a kormányzó őt jelölte belügyminiszternek, kinevezését azonban a németeknek sikerült megakadályozniuk. Bakay

ekkor már alig leplezte a megszállókkal szembeni mély ellenszenvét, s mint a budapesti I. hadtest parancsnoka ritka határozottsággal készítette elő a főváros védelmét ellenük, emellett – a Kiugrási Iroda (» Szent-Iványi Domokos) tagjaként – eredetileg a munkásság tervezett felfegyverzése is az ő hatáskörébe került.

Bakay Szilárd az íróasztalánál 1940 körül

Az altábornagy szeptember végén végigjárta a helyőrségi csapatokat, és figyelmeztette a tiszteket a németekkel szembeni várható összecsapásra. Bakay Budapest védelmét az érintett területet öt szektorra és három koncentrikus körre osztva igyekezett kialakítani. A legbelső öv a Várat, a középső a várost, a külső pedig az akkori elővárosokat fogta körbe. Az öt védőkörlet vezetőjének Hindy Iván vezérőrnagyot, Dépold Miklós vezérőrnagyot, Vaska István ezredest, Hardy Kálmán folyamőr altábornagyot és » Lázár Károly testőr altábornagyot szemelte ki. A budapesti helyőrség titokban bővítgetett csapatait a külső körre – Fót, Mogyoród, Kerepes és Dunaharaszti térségébe – helyezte ki, de távolabb, például Aszódon is volt egysége. Ócsán egy huszárpótosztály, Gödnél és Ercsinél a Magyar Királyi Honvéd Folyami Erők két-két hajója állt rendelkezésére. Volt olyan alakulata, amelyet buszokkal vittek ki Nagytarcsára, hogy begyakorolják a gyors felvonulást Budapestre. A budapesti I. hadtesthez tartozott a 3. gépkocsizó lövész pótezred, emellett Bakay rendelkezésére állt a Várba telepített budapesti őrzászlóalj és testőrzászlóalj is.

A budapesti I. hadtest kémelhárító osztálya felderítéseket is végzett. 1944. október 6-án a Zách utcai laktanyában beépített embereik segítségével elfojtották a gépkocsitanezred egyik zászlóaljának németpárti zendülését. A laktanyai szervezkedés hátterében a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ), a németek és a nyilasok október 8-ra tervezett (vagy legalábbis: latolgatott) államcsínyének előkészítésében meghatározó szerepet játszó szélsőjobboldali veteránszervezet állt. A budapesti őrzászlóalj fegyveresen, de puskalövés nélkül foglalta el és fegyverezte le a laktanyát. Bakay több csapatát behozatta Budapestre, és a Sashegyen, az Andrássy és a Pálffy laktanyákban, valamint a Werbőczy-gimnáziumban jelölt ki számukra körletet. Az egész főváros területén – különösen éjszaka – sűrű járőrözést rendelt el, egy páncélos csoportja pedig a Citadellán foglalt állást. „A kormány

A Bakay család tagjai balatonfenyvesi nyaralójukban. A hátsó sorban vállpántos fürdőtrikóban Bakay Szilárd

végre csapatokat vont össze a fővárosban és környékén, sőt elhatározta, hogy felfegyverzi a munkásságot és az egyetemi hallgatókat!" – adta hírül lelkesülten az *Ellenállás* című illegális lap 1944. október 6-i száma. Az öröm korai volt, mert az ellenoldal is készülődött. „Hol a németek riadóztatták alakulataikat éjszakára, hol Bakay rendelt el teljes kaszárnyai készültséget" – emlékezett meg a felbolydult budapesti állapotokról a nyilas-hatalomátvételt követően vallás- és közoktatásügyi miniszterré kinevezett Rajniss Ferenc. Végül a zendülés kapcsán egy hivatásos tisztet és több mint félszáz személyt, jórészt tartalékos tiszteket állítottak elő. Ügyük azonban nem jutott bírósági szakaszba. A KABSZ-ot ugyan feloszlatták, ám a szervezet vezetősége az SS oltalma alá helyezte magát.

A németek ekkorra már megelégelték az energikus hadtestparancsnok működését, akiről egyik segédtisztjén keresztül is szivároghattak ki információk. Bakay másik segédtisztje, Versényi Tibor százados ellenben osztozott parancsnoka nézeteiben – és sorsában is. A jól felépített akció október 7-én este vette kezdetét. Hamis paranccsal eltávolították Bakay megbízható sofőrjét, így másnap hajnalban a hűséges, de a sötétben rosszul látó Versényi már nem tudta megakadályozni parancsnokának elrablását, akit vele együtt hurcoltak el a ködlepte Ritz Szálló elől. Versényi aktatáskájában voltak a kiugrás titkos katonai tervei, így Bakay utódja (egyúttal elődje), Aggteleky Béla altábornagy igen nehéz helyzetbe került. A nyilasok ellenben triumfálhattak,

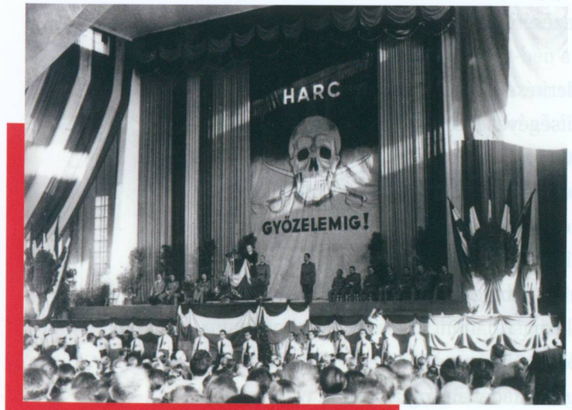

A KABSZ nagygyűlése, Budapest, 1944. június 22. A szónoki emelvényen Imrédy Béla, a bajtársi szövetség elnöke, a Sztójay-kormány gazdasági csúcsminisztere

mivel „olyan értékes bizonyító anyag birtokába jutott a német vezetés, amelyet erőteljesen föl lehet használni a kormányzóval és a jelenlegi kormánnyal szemben" – mondta Szálasi Ferenc október 12-én Edmund Veesenmayernek.

Bakayt és Versényit a Svábhegyre, majd Bécsbe, onnan pedig a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. A németek és a honi németbarátok is tisztában voltak vele, hogy a letartóztatandó szélsőjobboldali közszereplőkről hosszú listával rendelkező tábornok a kormányzó egyik legfontosabb katonai támasza volt. Kiiktatása az október 15-i történések egyik kulcsmomentumaként értékelhető, főképp annak tükrében, hogy Bakay nemcsak védekezni akart, hanem preventív csapást tervezett mérni a megszállókra. 1945 májusában ezzel kapcsolatban keserűen írta feleségének: „[…] magyar Tito lettem volna, ha hazaáruló gazemberek a német kutyáknak nem árulnak el, akik pár nappal támadásom előtt gengszter módra elfogtak." Bakay végzetét azonban nem a németek,

A Ritz Szálló (Dunapalota) 1943-ban

Született: 1892. szeptember 8-án Budapesten Bakálovich Szilárd néven (1896-tól Bakay), apja katonatiszt volt
1912 A bécsújhelyi katonai akadémián hadnaggyá avatják
1914–1918 Az első világháborúban a szerb, az orosz, a román és az olasz hadszíntéren harcol, 1918-tól századosi rendfokozatban; több katonai kitüntetést kap
1919–1920 A Nemzeti Hadsereg Somogy és Baranya vármegyei katonai parancsnokságán a hírszerző és nemzetvédelmi osztály vezetője
1929–1932 A Honvédelmi Minisztérium hírszerzéssel és kémelhárítással foglalkozó VI-2. osztályának alosztályvezetője, 1931-től vezérkari szolgálatot teljesítő alezredesként
1933–1939 Belgrádban, Athénben, majd Szófiában katonai attasé; 1939-től ezredes
1939–1942 A 17. gyalogosdandár, illetve könnyűhadosztály parancsnoka, 1940-től tábornok
1942–1943 A Keleti Magyar Megszálló Csoport parancsnoka, altábornagyként
1943–1944 A III. hadtest parancsnoka, majd 1944 júliusától a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék elnöke
1944. augusztus 1. Kinevezik a budapesti I. hadtest parancsnokává
1944. október 8. A német biztonsági szervek elrabolják, és a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolják
1946. április 11. A magyar népbíróság által előző évben igazolt, immáron nyugállományba helyezett altábornagyot a szovjet hatóságok elrabolják szombathelyi otthonából
1946. december 23. A Budapesti Szovjet Helyőrség Katonai Törvényszéke halálra ítéli; 1947. március 17-én – valószínűleg Sopronkőhidán – kivégzik
1991. március 15. A Magyar Köztársaság elnöke posztumusz vezérezredessé lépteti elő
1992 Az Orosz Föderációban rehabilitálják

hanem a szovjetek teljesítették be, akik 1946. április 11-én szombathelyi otthonából hurcolták el az egykori partizánvadász tábornokot. Közel egy évig tartották fogságban különböző helyeken, majd a Budapesti Szovjet Helyőrség Katonai Törvényszéke golyó általi halálra ítélte. 1947. március 17-én végezték ki, feltehetően Sopronkőhidán.

Levéltári források

FamilySearch adatbázis

Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895 – Entry for Bakalovich Szilard Zsigmond Gyula Jozsef, 1892. https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:XZHZ-H7C, 2024. augusztus 12.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

VII. fondfőcsoport, 4195. ő. e. – Ifj. Bakay Szilárd: Egy igaz magyar ember élete és tragikus sorsa. Vitéz Bakay Szilárd altábornagy élete, 1892–1947

AKVI 46/1892. – Bakay Szilárd

Irodalom

Bartha Ákos: Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója. In Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): *Médiatörténeti tanulmányok, 2020.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2020, 89–109.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bokor Péter: *Zsákutca. A Századunk sorozat interjúi.* Budapest, RTV–Minerva, 1985.

Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Lexikon és adattár.* Budapest, Ister, 2001.

Temesvári Jenő: Vitéz Bakay Szilárd altábornagy élete I–IV. *Apuka Világa blog,* 2013. szeptember 9., 15., 22., 26. https://temesvarijeno.blog.hu, 2023. november 17.

Ungváry Krisztián: *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán.* Budapest, Open Books, 2022.

GAJDÓ TAMÁS

Békeffi László

„Mindenki tudta [...] Budapesten, sőt Magyarországon, hogy a Pódium volt a németek elleni szellemi ellentállás [sic!] egyik legerősebb, a színházi világban pedig egyetlen ellentállási [sic!] központja. Mindazok, akik a német befolyással szemben álltak, vallás-, rang- és osztálykülönbség nélkül, naponta megtöltötték a Pódium nézőterét, ahol még nyíltan hallhatták élő szavakba öntve azokat a gondolatokat, melyeket ők már csak némán, magukban hordoztak" – írta Békeffi László 1955-ben *A száműzött Pódium* című kötetében.

Békeffi László író, színész, konferanszié 1936. október 24-én a Gresham-palota pincéjében, a Mérleg utca 2. szám alatt Pódium néven kabarészínházat nyitott. A Nagy Endre nevéhez fűződő század eleji kabaré nemes hagyományait folytatta: irodalmi értékű dalokat és jeleneteket tűzött műsorra; konferanszaival pedig a közélet legfontosabb visszásságaira hívta fel a figyelmet. Békeffit szenvedélyesen érdekelte a politika. Kihasználva, hogy alelnöke, majd 1933-tól elnöke volt a Budapesti Színészek Szövetségének, a harmincas évek elejétől szoros kapcsolatot tartott fenn a magyar politikai elittel. Teleki Pál miniszterelnök megbízásából 1938-ban európai körutat tett. Londonban is járt, ahol részt vett egy színészkongresszuson, és számos befolyásos emberrel ismerkedett meg. Baráti kapcsolatba került a kormányzó kisebbik fiával, ifj. Horthy Miklóssal („Nikivel"), és gyakran megfordult Gömbös Gyulánál is. A miniszterelnök halálakor a *Színházi Élet* aktuális számában megjelent megemlékezés szerint Gömbös nem csak hivatalos ügyekben, érdekképviseleti vezetőként fogadta: „Ha Gömbös Gyulának nem volt ideje arra, hogy elmenjen a kabaréba, Békeffi látogatott el a pártkörbe, és nagy derültség mellett mondotta el a miniszterelnöknek és vezérkarának legújabb politikai konferanszát."

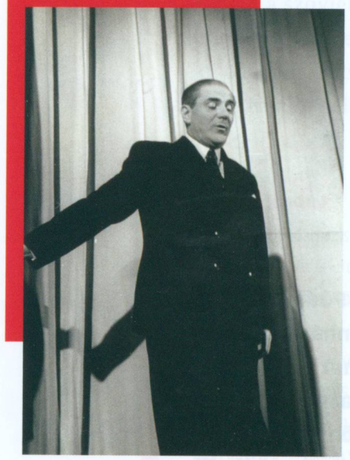

Békeffi László konferál, 1938 körül

Ez a beszámoló arra utal, hogy Békeffi már a Pódium megnyitása előtt politizált a színpadon; de csak a kül- és belpolitikai események hatására, 1938-tól kezdett a korábbinál jóval radikálisabb hangot megütni a fellépésein, majd a zsidótörvények kihirdetése után egyedül ő merte liberális szellemben magyarázni az eseményeket a kabaréban. Ezért a jogfosztottak úgy érezhették: akad valaki, aki kiáll mellettük. A szélsőjobboldali sajtóban megjelent írások jól szemléltetik, hogy a németbarát politikai erők hogyan viszonyultak a vállalkozáshoz. Miután 1938. szeptember 23-án színre került a színház legnagyobb sikere, az *Elő az okmányokkal!* című összeállítás, két nappal később a nemzetiszocialista eszméket hirdető *Magyarság* című napilapban így számoltak be róla: „Amit Békeffi (ez a magyar hangzású és megnyugtató nevű művész) a konferanszában a sorok között nem mond ki, csak gesztusaival sejtet, az sért mindent, ami jó ízlés, ami keresztény és magyar."

Színpadi szövegeiből 1939-ben megjelent egy kötetnyi, ám ebben természetesen nem találhatók meg a mozdulatokkal, nonverbális jelekkel kísért, lázító mondatok. Ezek kizárólag a kortársak elbeszéléséből ismertek. A leghitelesebb tanú Kellér Dezső, a Pódium házi szerzője így emlékezett: „Az *Elő az okmányokkal!* cím jelzi, hogy a műsor a hitleri fajelméletet pécézi ki, amely akkor már Magyarországon is az ősök felkutatására kényszerítette az állampolgárokat. […] az egyik tréfánk: a *Jelvényből sose elég*, látszatra a jelvénymániát gúnyolta ki, de jelvényt sokan csak azért hordtak, hogy jelezzék azzal: rendben vannak az okmányaik. Emlékszem, Békeffi milyen bravúrosan konferálta be ezt a tréfát: »Hölgyeim és uraim! Én a nyáron külföldön jártam; Zürichben, Párizsban, Londonban. Furcsa, különös emberek élnek ezekben a városokban. Képzeljék, a gomblyukban virágot hordanak, és a kalapjukkal köszönnek.« Szólt, és karját a magasba lendítve, fasiszta köszöntéssel elbúcsúzott: »Az Isten áldja meg magukat!«."

A kabaré fennmaradását a szélsőséges politikai erők egyre hevesebb támadásai közepette a hazai anglofil (részben kormányzati) körök támogatása, különösen »Keresztes-Fischer Ferenc pártfogói szerepe biztosította. Kellér évtizedekkel később – részben a pártállami emlékezetpolitika jellemző szóhasználatára építve – úgy vélte, hogy a kis színház azért működhetett évekig háborítatlanul, „mert megfelelt az uralkodó körök hintapolitikájának:

minden módon kinyilvánítani, hogy a német közeledést az ország csak kényszerből teszi". A szélsőjobboldal azonban mindent elkövetett, hogy a Pódium nyíltan náciellenes konferansziéját elhallgattassa. Bukásához végül az vezetett el, hogy a színészkamarai felvételhez benyújtott bejelentőlapon – hogy ne zsidóként vegyék nyilvántartásba – hamis adatokat tüntetett fel a nagyapjáról. Ez 1941 végén kiderült, s a kamara fegyelmi bizottsága egy évre minden szerepléstől eltiltotta.

Mindeközben Békeffi – ugyancsak az angolbarát kormánykörök hallgatólagos jóváhagyását bírva – egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a britekkel, és végül az ellene folyó hajszával egy időben, 1941 novemberében Xavér fedőnéven a Special Operation Executive (SOE), a németekkel szövetséges országokban tevékenykedő brit hírszerző és szabotázsszervezet ügynöke lett. Az év decemberében az Egyesült Királyság és Magyarország között beállt a hadiállapot, így csak idő kérdése volt, hogy beszervezéséről a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás is tudomást szerezzen. Ugyancsak az angoloknak dolgozott a Pódium gazdasági vezetője, Marton Dezső, aki részese volt a német érdekeltségű győri Magyar Vagon- és Gépgyár 1942. márciusi felrobbantását célzó, a hatóságok által időben leleplezett akciónak. A szervezkedést egy Marton által beszervezett győri baráti társaság, Nádas Ernő és csoportja vezette. Ez egyike volt a SOE magyarországi részlege által nem kellő körültekintéssel előkészített szabotázsakcióknak, amelyek amellett, hogy a sorozatos lebukások miatt elvezettek a britek által Magyarországon kiépített hálózat összeomlásához, az angolszász orientációjú politikai erők pozícióit is gyengítették. A győri ügy ezenfelül módot nyújtott a szélsőjobboldalnak arra, hogy támadást indítson a kormány és a zsidóság ellen.

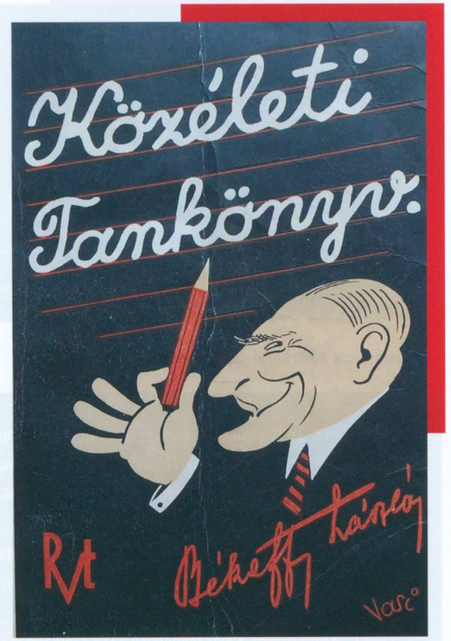

Békeffi Közéleti tankönyv című, 1940-ben megjelent kötetének címlapja

1942. március 16-án az ügy kapcsán Békeffit is letartóztatták. A győri esettel összefüggésben mindvégig kitartott ártatlansága mellett, azt azonban elismerte, hogy pénzt adott a szintén őrizetbe vett, s ellene valló Starosolszky Aranka újságírónő törökországi útjára; ahogy azt is, hogy többször találkozott Basil Davidsonnal, a SOE magyarországi reziden-

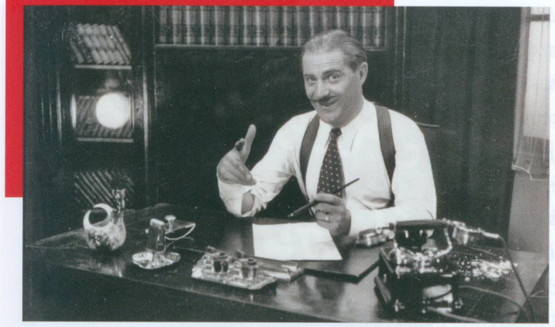

Íróasztalánál 1940 körül

Született: 1891. január 14-én Szegeden, apja író, újságíró, anyja színésznő volt
1912–1927 Budapesti kabarékban játszik, jeleneteit nagy sikerrel mutatják be
1927–1929 Bécsben vendégszerepel, majd 1929–1936 között az Andrássy Úti Színház és a Teréz Körúti Színpad tagja
1936. október Komjáthy Károly zeneszerzővel megalapítja a Pódium Írók Kabaréját
1941. november 19. A Színművészeti Tanács először fél évre, majd 1942 januárjában egy évre eltiltja a nyilvános szerepléstől
1941. november Xavér fedőnéven a SOE szolgálatába lép
1942. július 31. A honvédtörvényszék hűtlenség bűntettének elkövetésében bűnösnek találja, s tizenkét évi szabadságvesztésre ítéli
1942-től Büntetését a Margit körúti katonai fogházban, Vácott és a szegedi Csillag-börtönben tölti; leromlott egészségi állapota miatt visszahelyezik Pestre: a Róbert Károly úti és a Gömbös Gyula úti helyőrségi kórházak fogolyosztályán ápolják, majd 1944 őszén visszakerül a Margit körútra
1944. november 22. A komáromi Csillagerődbe szállítják, 1944. november 23. – 1945. április 29. között a dachaui koncentrációs tábor rabja
1945 nyara Németországban, majd 1946. szeptembertől Svájcban gyógykezelik, Párizsban, majd Zürichben él
1949. szeptember 2. Az Egyesült Államokba költözik
1960 körül Visszatér Európába; utolsó éveit Bécsben és Zürichben tölti
Elhunyt: 1962. január 21., Zürich, Svájc

sével. Elmondta, hogy Davidson londoni, majd kairói székhellyel rádióbemondói állást ajánlott fel számára, ő azonban ezt visszautasította. Békeffit a magyar királyi honvéd vezérkar főnökének bírósága 1942. július 31-én tizenkét év fogházra ítélte. A tárgyaláson Starosolszky, aki valójában a magyar katonai hírszerző és kémelhárító szerv, a 2. vkf. osztály ügynöke volt, azt vallotta ugyanis, hogy Békeffi titkos üzenetekkel Davidsonhoz küldte Isztambulba. Békeffi Lászlóné hiába próbálta mozgósítani férje befolyásos barátait, azok semmit sem tehettek a hűtlenséggel elítélt konferanszié felmentéséért. Maga Békeffi súlyos egészségi állapotára való hivatkozással több alkalommal folyamodott perújrafelvételért, valamint kérte büntetése megszakítását, de mindannyiszor elutasították. A nyilaspuccs után előbb a komáromi Csillagerődbe, majd a dachaui koncentrációs táborba szállították, itt érte a háború vége.

Bár kortásai eltérően emlékeztek rá, a legtöbben az antifasiszta szellemi ellenállás bátor képviselőjét látták benne, aki – Ignotus Pál szerint – „úgy tudott nevetni és nevettetni, hogy a Gestapo egész m[agyar] kir[ályi] segédszemélyzete lúdbőrzött bele".

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2.1. IV/49. – A volt zárt irattár levéltári anyaga. Külföldi táviratok (dr. Varannay Aurél)

3.1.6. P-178. – P-dossziék. Singer Imre és társa

3.1.6. P-2507. – P-dossziék. Békeffy [sic!] László, Nádas Ernő és társai

Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution

6.3.3.2. – Tracing and documentation case no. 404.979 for Bekeffi, Ladislaus born 14. 01. 1891 or 04. 01. 1891

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

Partizángyűjtemény – Magyarország, 431

Irodalom

Bános Tibor: *Békeffi László és Kellér Dezső.* Budapest, Athenaeum 2000, 2001.

Békeffi László: *Békeffi László konferanszainak gyűjteménye. I. könyv.* Budapest, szerzői kiadás, 1939.

Békeffi László: *A száműzött Pódium.* Toronto, Continental Book Shop, 1955.

Fazekas Imre: Békeffi László beszél negyedszázados pályájáról, sikereiről, csalódásairól és a konferanszok titkairól. *Pesti Napló,* 1938. február 27.

Ignotus Pál: Üdv a közönségnek! In *Pont ugye mint az angolok... A Londoni Pódium kiskönyve.* London, Londoni Pódium, [1945], 3–5.

Kellér Dezső: *Kortársak és sorstársak.* Budapest, Szépirodalmi, 1971.

M. Kiss Sándor: Az ellenállás és a kiugrási kísérlet a második világháború idején (1941–1944). In Hantó Zsuzsa – Tassy-Becz Éva (szerk.): *Embermentés, sorsok, tények és tanúk.* Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2021, 47–68.

N. N.: Maga csak tudja... Intim Pista. *Színházi Élet,* 1936/42, 22–25.

N. N.: Békeffi László európai konferansz-körútra indul. A londoni világkongresszuson képviseli a magyar színpadi szerzőket. Elutazása előtt félórás kihallgatáson volt Teleki kultuszminiszternél. *Újság,* 1938. június 21.

Szelke László: *A Gresham a nácik ellen. Az ellenzék, az embermentés és az ellenállás hálózatai.* Budapest, Jaffa, 2016.

LÁNYI GÁBOR

Bereczky Albert

„A legnagyobb keresztelkedési hullám 1944 nyarán volt. Főleg öregek, nők, gyerekek jöttek, a férfiak többségét már elvitték munkaszolgálatra. Mi töltöttük ki az anyakönyveket. Már rég nem hitről volt szó. Az életüket próbáltuk menteni" – emlékezett vissza a Budapest-Pozsonyi Úti Református Egyházközség titkárnője a Bereczky Albert vezette gyülekezetben folyó tömeges embermentési kísérletre. Bereczky és segédlelkészei anélkül keresztelték át a jelentkezőket, hogy bármiféle feltételt támasztottak volna velük szemben. Úrvacsoraosztás ürügyén, ám valójában élelem és gyógyszer bejuttatása céljából a gettókba is belátogattak, míg „Kaláka" becenevű ifjúsági csoportjuk mintegy negyven zsidó származású gyermek gondozását vállalta magára.

Bereczky nemcsak a faji, hanem a politikai alapon üldözöttek rejtegetésében is kiemelkedő szerepet vállalt. Bújtatottjai közül az első az őt az ellenállási tevékenységbe bekapcsoló Tildy Zoltán volt. Tildy és Bereczky régi barátok voltak. Osztoztak a református egyház lelki megelevenedésére – belmissziójára – tett törekvésekben, és mindketten kritikusan szemlélték a korszak társadalmi és politikai berendezkedését. Míg Tildy a harmincas évek derekán a Független Kisgazdapárt országgyűlési képviselője és a párt meghatározó egyénisége, alelnöke lett, Bereczky a nyílt politikai szerepvállalás helyett az egyházi megújulás elősegítésére összpontosította a figyelmét: népszerű igehirdetővé, egyházi újságíróvá és az egyházkormányzat által is elismert gyülekezetszervezővé vált.

A német megszállás napján Tildy Bereczky templomában talált menedéket, aki ott, illetve a Skót Misszió és a Bethesda-kórház épületeiben bújtatta őt a háború végéig. A puszta rejtegetés mellett Tildy a barátja révén tudott kapcsolatot tartani az ellenállás, a formálódó

Magyar Front (»Dessewffy Gyula) vezető személyiségeivel. »Mester Miklós visszaemlékezése szerint Bereczky „majdnem mindennap bejárt hozzám, a minisztériumba. Hűségesen tájékoztatott, híreket hozott nekem az ellenállás embereitől, eseményeiről". 1944 szeptemberében Bereczky juttatta el a kormányzó kabinetfőnökéhez, »Ambrózy Gyulához a Magyar Front egyik memorandumát. Parókiája bújtató, hírvivő és összekötő szerepe mellett titkos találkozók színhelyéül is szolgált. Nála találkozhatott Tildy a szintén illegalitásba vonult szociáldemokrata »Szakasits Árpáddal, a Magyar Front Intéző Bizottságának elnökével, illetve olyan bujkáló kommunista vezetőkkel, mint Kállai Gyula vagy Losonczy Géza.

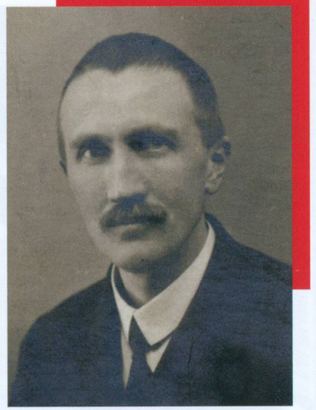

Bereczky Albert portréja a harmincas évekből

Bereczky ellenállási tevékenységét segítették lelkipásztori és gyülekezetszervezői hátteréből fakadó vezetési, kapcsolat- és közösségépítői tapasztalatai, de már a lelkészi szolgálatának évtizedei alatt kiépült szoros, kölcsönös bizalmon alapuló egyházi kapcsolatrendszere is. Ebbe a kapcsolatrendszerbe tartozott a református presbiter Mester Miklós, aki mint kultuszminisztériumi államtitkár Horthy bizalmi embereként szolgált a megszállás utáni németbarát kormányokban; de ki lehet emelni »Szabó Imre budapesti esperest, »Zsindelyné Tüdős Klárát, aki Bereczky hatására lett elkötelezett református, és akár magát Ravasz László református püspököt is. A felsorolt személyek mind fontos szerepet töltöttek be az embermentésben.

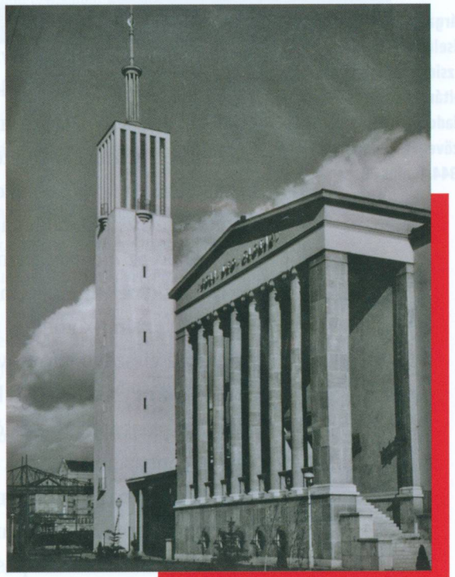

A Pozsonyi úti református templom a negyvenes években

Az egyházak elsősorban a zsidó származású, de megkeresztelt egyháztagjaik érdekeit képviselhették, védhették. Mester szerint Bereczky viszont azon keresztény egyházi vezetők körébe tartozott, akik nyíltan hangoztatták, hogy „az egyházaknak a zsidókérdést nem saját felekezetük szempontjából, hanem általános, emberi, ha úgy tetszik, tiszta evangéliumi szempontból kell megítélni, és eszerint kell állást foglalni". A lelkész ezen erkölcsi, lelkiismereti és

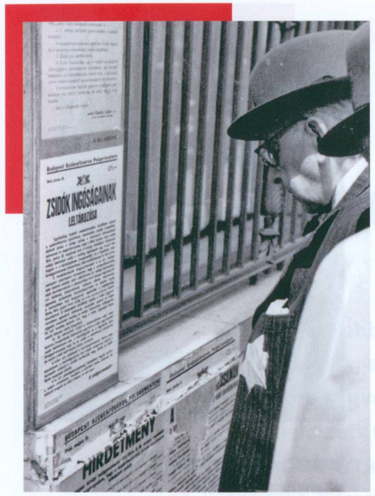

Sárga csillagot viselő férfi olvassa a zsidók ingóságainak leltározásáról kiadott rendelet szövegét, Budapest, 1944. június 28.

hitbeli indíttatás alapján tette a zsidókérdést szószéki prédikációk témájává már 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadása idején, majd 1942 októberében ezért lett az egyik fő kezdeményezője a Jó Pásztor Bizottság (hivatalosan Jó Pásztor Missziói Albizottság [» Éliás József]) megalapításának. A bizottság célja eredetileg a munkaszolgálatos és internálótáborokba hurcolt zsidó származású református pásztori és szociális-karitatív gondozása volt, de a német megszállás és különösen a nyilas-hatalomátvétel után az üldözöttek feltétel nélküli bújtatását, keresztlevelekkel való ellátását segítette.

1944. június 21-én – Muraközy Gyulával együtt – Bereczky Albert adta át Sztójay Döme miniszterelnöknek a református és evangélikus egyházak összes püspöke által aláírt, a deportálások és a zsidókkal való embertelen bánásmód elleni tiltakozást tartalmazó memorandumot. Mivel érdemi válasz nem érkezett, Ravasz László vezetésével a protestáns egyházak a nyílt, szószékekről meghirdetett tiltakozás útján, a közvélemény bevonásával próbáltak meg nyomást gyakorolni a kormányra. Bereczky részese volt annak az 1944. július 11-én Leányfalun tartott megbeszélésnek is, amelyen Ravaszt és püspöktársait Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszter végül azzal beszélte le a tiltakozásról, hogy azt hangsúlyozta: ha annak révén elérnék a kormány lemondását, akkor a megszállókat még inkább kiszolgáló vezetés kerülne az ország élére. Végül július 12-én csak egy rövid üzenetet küldtek ki a szószékeken való kihirdetésre, amely szerint „mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljárt az illetékes kormánytényezőknél, és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja".

Bereczkynek az embermentésben szerzett érdemei, az 1944-ben a baloldaliak irányában kialakult bizalmi kötődései is hozzájárultak ahhoz, hogy 1948-ban ő kerülhetett a politikai nyomásra visszavonuló Ravasz László püspöki székébe, nevét adva egy olyan évtizedhez, amelyet az egyház külső és belső életének a pártállami akarathoz való idomulása határozott meg. Ez azonban nem kérdőjelezi meg Bereczky német megszállás alatti kiállásának értékét, például azt, hogy 1944. augusztus végén az ő gyülekezetében keresztelték meg a református egyházba Budapesten áttérni kívánók 40%-át, mintegy ezerháromszáz embert, aminek nagy szerepe volt abban, hogy az üldözöttekért tett erőfeszítéseiért a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 1997-ben posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesítette.

Született: 1893. augusztus 10-én Budapesten, anyja elszegényedett felvidéki arisztokrata családból származott, apja földbirtokos volt; az apa korai halálát követően anyja Dunabogdányban lett postamester, és hozzámént a helyi református lelkész tanítóhoz
1912–1916 A Pápai Református Teológiai Akadémián folytat tanulmányokat
1916-tól Gyülekezetszervező segédlelkész Salgótarjánban, 1919-től megválasztott lelkipásztor Dunabogdányban, 1924-től Pécelen
1920-as évek Aktív belmissziói tevékenységet folytat mint a Hit és Szolgálat Mozgalom főtitkára, az iratmisszió és egyházi sajtó előmozdítója, a Sylvester Nyomda igazgatója
1931 Az általa anyaegyházközséggé szervezett Külső-Lipót-Terézvárosi Missziói Egyházrész (a későbbi Budapest-Pozsonyi Úti Református Egyházközség) lelkipásztorává választja
1944–1945 Az általa vezetett parókia az embermentés és ellenállás egyik központja lesz
1945 eleje Belép a Független Kisgazdapártba, 1945 áprilisától nemzetgyűlési, 1947 augusztusától országgyűlési képviselő
1945. május – 1946. június A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára
1948–1958 A Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1949-től a református egyház zsinatának és konventjének elnöke
1956. augusztus 22. Külföldi útján agyvérzést kap, feladatait csak korlátozottan képes ellátni; a forradalom és szabadságharc idején még kórházi kezelésre szorul; a forradalom leverése után szándéka ellenére még 1958-ig hivatalban tartják
Elhunyt: 1966. július 4., Budapest
1997. január 23. A Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetést adományoz számára

Irodalom

Bereczky Albert: *A zsidók „titka". Két beszéd. Elmondatott a Pozsonyi-úti „Hálaadás temploma" gyülekezeti termében.* Budapest, Sylvester Irodai és Nyomdai Intézet Rt., 1938.

Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen.* Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1945.

Kiss Réka: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése. In Kósa László (szerk.): *Református Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. 1. kötet.* Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 601–620.

Komoly Ottó naplója. Közli Mester Miklós, Majsai Tamás és Schmidt Mária. In Benda Kálmán et al. (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983.* Budapest, [Ráday Gyűjtemény], 1984, 238–305.

Ladányi Sándor: Bereczky Albert centenáriumára. *Reformáció,* 1994/2–3, 25–36.

Majsai Tamás: A magyarországi református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története. *Világosság,* 1995/1–6, 50–80.

Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában.* A Megjegyzések Mester Miklós emlékiratához című fejezetet és a végjegyzeteket írta Kovács Tamás. Budapest, Tarsoly, 2012.

Zsindelyné Tüdős Klára: *Arcképek.* Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1978.

JOÓ ANDRÁS

Bolza Ilona

„Mit tanácsoljak a kormányzónak, hová menjen a családja, ha ő most, amire levélben kérem, kimegy a megbízható csapatokhoz, és értesíti a nemzetet arról, hogy nem harcolunk többé a német csapatok oldalán?" – tette fel a kérdést Bolza Ilonának Bethlen István, miközben nógrádi búvóhelyén Horthynak szánt sorait fogalmazta. A grófnő javasolta, hogy a család „menjen a nunciatúrára" (» Edelsheim-Gyulai Ilona). Ennek Bethlen „megörült", mondván: ez lesz a legjobb megoldás.

A néhány évvel az első világháború kitörése előtt olasz eredetű főnemesi családban született Bolza Ilona Gertrúd grófnő kora gyermekkorát szülőhelyén, Pozsonyban töltötte, majd a trianoni békediktátumot követően szüleivel és testvéreivel az anyaországba költözött. Noha a família fő ágának fészke Szarvason volt, ők előbb Budapestre kerültek, majd egy kúriát vásároltak a Nógrád vármegyei Herencsényben, ahol 1925-től éltek.

Ilona öccse, Bolza Antal huszártiszt a Bethlen Istvánnal szerelmi viszonyt ápoló Széchenyi Andor Pálné leányát vette feleségül, ennek révén atyai jóbaráti kapcsolatba került a volt miniszterelnökkel. 1944 őszén Széchenyinének, azaz báró Szegedy Ensch Máriának a somogyi birtokán ismét összekapcsolódott Bethlen és a Bolza család sorsa.

1941-től a grófnő a Magyar Vöröskeresztnél dolgozott, az önkéntes ápolónők főnökasszonyaként a városi és vidéki szervezeteket felügyelte és látogatta. Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona, a kormányzóhelyettes özvegye baráti viszonyban állt vele. Mivel a kormányzó és köre részéről feltétlen bizalommal viseltettek a személye iránt, az ország német megszállását követően őt kérték fel arra, hogy a Gestapo által keresett Bethlen István volt miniszterelnök tanácsait juttassa el Horthy kormányzóhoz. A grófnő vállalta a megbízatást.

Bethlen a német megszállás másnapján, 1944. március 20-án a Vas vármegyei Gyöngyöshermánra távozott egy katonai gépkocsin, ily módon elkerülve a letartóztatást. Ekkor állítólag felmerült, hogy Törökországba repül a szombathelyi repülőtérről, végül azonban – ha egyáltalán folytak komolyabb előkészületek – nem élt a lehetőséggel. Első ízben ezt követően kérette magához Bolza Ilonát, aki önkéntes ápolónői egyenruhájában utazott hozzá. A grófnő sikerrel közvetítette Bethlen első, kormányzónak szánt üzenetét. Mivel eközben Vas vármegyében, a búvóhely közelében német katonákat szállásoltak el, Bethlent » Lázár Károly testőrparancsnok kíséretében május 9-én Szentesre vitték, ahol átmenetileg Ilona testvére, a korábban már említett Bolza Antal vette gondjaiba. Június 2-án Bolza Ilona tudatta Lázárral, hogy a volt miniszterelnököt felismerték az utcán, akit emiatt június 6. körül autón Kolozsvárra, Veress Lajoshoz szállítottak. Minthogy a politikust a városban sem lehetett biztonságosan rejtegetni, az altábornagy nem sokkal később egy közeli faluba, Légára vitette. Ott Bolza Ilona ismét meglátogatta Bethlent, aki újabb üzenetében sürgette a kormányzót, hogy tegyen lépéseket a háborúból való kiválás érdekében. Ettől kezdve a volt kormányfő „Muki bácsi" álnéven küldte a leveleit Ilonához Budapestre.

Vöröskeresztes ápolónők szeretetcsomagot osztanak sebesült katonáknak, Budapest, 1941

Július végén a huszárezredesi ruhát öltött Bethlent egy katonai sofőr Erdélyből Nógrádba, Bolzáék kúriájába szállította, ahol két hónapig bujkált. Budapest közelségét kihasználva időnként „feljárt" a Várba tanácskozásokra. Közben oldalkocsis motorkerékpáron Bolza Ilona is éjszakai utakat tett Budapestre. A volt miniszterelnök akkor kényszerült csak elhagyni addigi rejtekhelyét, amikor a front a község közelébe ért. Október elején nyugat felé indult. Somogy vármegyébe ment, s mivel ekkor a Gestapo már Bolza Ilonát is kereste, ő szintén oda menekült (Géza bátyja egyik barátja fogadta be).

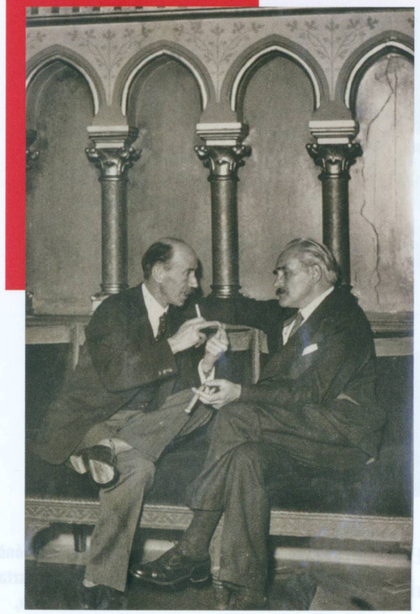

Bethlen István (balra) Kállay Miklóssal az Országház folyosóján

Bethlen – Széchenyi Andor Pálné jóvoltából – Boronkán húzta meg magát. Ilona motoros útjai a Várba onnan is folytatódtak, Horthy október 15-i fegyverszüneti proklamációja előtt járt utoljára Budapesten.

Szálasi hatalomra kerülését követően Bethlent fokozottan keresték, így Boronkáról Széchenyi grófné kiköltöztette őt gyótapusztai vadászházába. Itt érték el őt a szovjetek egységei, akik előtt a pontos kiléte csak utóbb vált világossá. Bolza Antal és egy oroszul tudó, Franciszek Trenkwald nevű lengyel tiszt Bethlennel maradtak. Tervük, hogy a néhai kormányfő kvázi feladja magát a közeli szovjet parancsnoknál, abból fakadt, hogy Kaposvár környékén számolni kellett még frontmozgással, ami Bethlen számára veszélyekkel járhatott. Bolza Antal később is élesen emlékezett rá, miként került szovjet őrizetbe a valamikori miniszterelnök: „Bethlen István emelt karokkal, hajadonfővel lép ki a már »lővilágos« vadászház lépcsőjéhez, oly jellegzetesen nemes szikár profilja már élesen rajzolódik a párás, nyirkos erdőszéli háttér előtt, melyből fenyegetően merednek rá az orosz géppisztolyok.” Mivel Bethlent a szovjetek idős kora és megrendült egészségi állapota dacára számukra politikailag kevéssé kívánatos személyként tartották számon, együttműködő magatartása ellenére hónapokig házi őrizetben tartották, majd 1945 áprilisában a Szovjetunióba hurcolták, további sorsának kérdését egy időre nyitva hagyva. Nagy Ferenc 1946. tavaszi látogatása alatt Sztálin szóba hozta ugyan az esetleges hazaengedését, de a delegáció vezetője ehelyett inkább hadifoglyok elengedését kérte. Bethlen végül 1946. október 5-én egy moszkvai börtönkórházban hunyt el, haláláról otthon senkit sem értesítettek.

A grófnő 1944. december elejétől a győri hadikórházban dolgozott önkéntes ápolónőként. » Apor Vilmos a Püspökvárba hívta, hogy segédkezzen a menekültek ellátásában. 1945. március 30-án a Győr városát elfoglaló szovjet katonák a püspöki palotában menedékre lelt nők egy csoportjának az átadását követelték a főpaptól, aki saját testi épségével sem törődve, életét is feláldozva védelmezte a rábízottakat. A püspök elleni halálos kimenetelű támadásnak mások mellett Bolza Ilona is a szemtanúja volt.

A grófnő egy ideig 1945 után is maradhatott a Magyar Vöröskereszt állományában. Az év végén a szervezet képviseletében hivatalos úton Párizsban járt, de már hazatérése után, 1946 áprilisában támadó hangvételű állambiztonsági jelentés készült róla, amelyben az „úri-arisztokrata világ” képviselőjeként hivatkoztak rá, aki „halálos ellensége a munkáspártoknak és a szakszervezetnek, bár ennek tagja”. Két hónappal később a *Szabad Nép* hasábjain is támadást intéztek ellene. Később elvesztette az állását, és ki is telepítették. Végül az 1956-os forradalom után sikerült elhagynia az országot.

Katolikus apácák és civilek a győrszentiváni Keresztelő Szent János-templom melletti óvóhelyen, 1944

Született: 1910. november 24-én Pozsonyban (ma Szlovákia), főnemesi családban
1925 A Nógrád vármegyei Herencsénybe költözik családjával
1941 A Magyar Vöröskereszt munkatársa lesz
1944 A német megszállás alatt rajta keresztül tartja a kapcsolatot Horthy Miklós kormányzó és Bethlen István volt miniszterelnök, utóbbinak a rejtegetésében is segédkezik
1944. december A győri hadikórházban dolgozik, Apor Vilmos püspök védelme alatt
1947 Eltávolítják a Magyar Vöröskereszt állományából
1957-től Bécsben él
1960-as évek A bécsi Caritasheim vezetője lesz
1994. február 13. Megkapja a Magyar Köztársasági Édemrend tisztikeresztje kitüntetést
Elhunyt: 1996. július 15., Breitenfurt bei Wien, Ausztria

Levéltári forrás

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.5. O-13399/1. – Operatív dossziék (O-dossziék). Jelentés a Magyar Vöröskereszt beosztottjairól, 1946. április 3.

Irodalom

Bethlen István emlékirata 1944. Sajtó alá rendezte Romsics Ignác, bevezette Bolza Ilona és Romsics Ignác. Budapest, Zrínyi, 1988.

Bolza Antal: *Cserkelés az életem.* Balassagyarmat, NOVITAS-B., 1993.

Bolza Ilona: A bujdosó Bethlen István. In *Bethlen István emlékirata 1944.* Sajtó alá rendezte Romsics Ignác, bevezette Bolza Ilona és Romsics Ignác. Budapest, Zrínyi, 1988, 71–93.

Bolza Ilona kitüntetéséhez. Titkos megbízatás – segítség a rászorultaknak. *Heti Magyarország,* 1994. április 8.

Bolza Ilona (1910–1996). *Új Ember,* 1996. augusztus 18.

Bolza Ilona emlékezete. *Új Magyarország,* 1996. szeptember 5.

Bujdosás közben és orosz fogságban. Bécsi beszélgetés gróf Bolza Ilonával, Bethlen utolsó segítőtársával. *Magyar Nemzet,* 1993. május 18.

Herencsényi beszélgetés a hazatérő Bolza gróffal. *Nógrád,* 1991. április 11.

Herencsényi titkok. Bolza Antal a régi kúriáról, Bethlen István rejtegetéséről és a vigécéletről. *Magyar Nemzet,* 2001. április 28.

István Bethlen, Count: *Hungarian Politics during World War Two, Treatise and Indictment.* Edited by countess Ilona Bolza. / Gróf Bethlen István: *A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat.* Közzéteszi gróf Bolza Ilona. München, Rudolf Trofenik, 1985.

Romsics Ignác: Moszkvai titkos iratok a néhai magyar kormányfő szovjetunióbeli sorsáról. A Bethlen-dosszié utolsó lapjai. *Magyar Nemzet,* 1993. május 18.

Romsics Ignác: Bethlen István szerelmei. *Korunk,* 2016/12, 66–73.

BORBÁS BARNA

Borbás Gáspár

Hogy az állítólag Marosán György által kitalált szentencia, a „nem minden fasiszta fradista, de minden fradista fasiszta" különösen gonosz hazugság, arra nem csak a németellenes ellenállóként mártírhalált halt »Tóth „Potya" István és Kertész Géza vagy az Auschwitzban meggyilkolt Weisz Ferenc neve bizonyíték. Borbás Gáspár, aki egyszerre volt az FTC és a válogatott első gólszerzője, ügyvédként számos zsidó kollégájának, ügyfelének és egy munkaszolgálatos század tagjainak is életmentő segítséget nyújtott a vészkorszak alatt. „Örökké hálás leszek dr. Borbásnak" – írta Teller Miksa, az atomfizikus Teller Ede édesapja a háború után.

Syposs Zoltán sportújságíró 1973 egyik hűvös tavaszi délutánján látogatóba érkezett a nyolcvankilencedik életévében járó Borbás Gáspár nyugdíjas ügyvédhez, egykori labdarúgóhoz, a válogatott első gólszerzőjéhez. Letűnt idők focijáról, a Puskásék sikerei miatt kissé elfeledett első aranykorról beszéltette a Fradi egykori szélsőcsatárát, végül tétován rákérdezett, láthatna-e régi fényképeket, relikviákat. „Nehezen járok, a lakásból már nem is megyek ki. Nyisd ki alul azt a szekrényfiókot!" – így a válasz. „Kinyitom, keresgélek. Egy összehajtott fél ív kerül a kezembe: »Emlékirat. Alulírott zsidó munkaszolgálatosok hálásan emlékezünk meg dr. Simon Balázs ezredes főorvos kórházparancsnok, a hősi halált halt Belányi Gyula ezredes, dr. Ábrahám István százados főorvos, dr. Borbás Gáspár ügyvéd, dr. Bálint Béla főorvos és dr. Bedő Béla főorvos urakról, akik a század 180 tagját megmentették a Németországba való kihurcolástól, […] magukra vállalva a zsidóbújtatási vádat és a fennálló nyilasrendszer részéről kilátásba helyezett halálos büntetést […] 1945. február 13…«."

A sportújságíró később könyvfejezetet, valamint cikket is írt a találkozás nyomán, és az ott rögzített történet évtizedekkel később a Borbás doktorról szóló Wikipedia-szócikkben

A magyar labdarúgó-válogatott tagjai a stockholmi olimpián, 1912. Az álló sorban a jobb szélen Borbás Gáspár, az alsó sorban balról a negyedik >> Tóth „Potya" István

is felbukkant. A futball hőskorát ismerők fel-felemlegették, hogy az első gólszerző mit tett a második világháború alatt. „Iszonyodott mindenfajta színű diktatúrától! Egyszer talán eljön az ideje annak is, hogy Borbás Gáspár magatartását – a német megszállás alatt – méltóan valaki megírja" – emlékezett róla halála után Zöld Ferenc, a Magyar Vívószövetség egykori titkára a *New Yorki Magyar Élet* hasábjain.

És a néhai Fradi-csatár életének tényleg volt egy meg nem írt, elfeledett oldala. A sportkönyvek pontosan jegyezték első góljait, negyvenegyszeres válogatottságát, angliai sikereit, olimpiai szereplését, de nem tettek említést politikai szerepvállalásáról – előbb a >> Bajcsy-Zsilinszky-féle Nemzeti Radikális Pártban, majd a Rassay Károly-féle Polgári Szabadságpártban –, tagságáról titkos társaságokban (Corvin Mátyás-páholy, Magyar Testvéri Közösség), és a második világháború alatti tevékenysége is jórészt ismeretlen volt.

Borbás Gáspár ügyvédként 1932 óta elsősorban a magánpraxisának élt, kiterjedt baráti és ügyfélkörében pedig több zsidó és zsidónak minősített ember is volt, akik előbb mindenféle hivatalos ügyekben, a jogfosztó törvények megjelenésétől azonban egyre személyesebb, mondhatni életbe vágó kérésekkel fordultak az ügyvédhez. Köztük egy régi barát, a *Jogtudományi Közlöny* korábbi szerkesztője, Teller Miksa, az atomfizikus Teller Ede édesapja. „Midőn lakásomat el kellett hagynom, összes irataimat megőrzés végett átadtam dr. Borbásnak. […] A svájci védett házban sűrűn felkeresett, bár ez nagy akadályokba ütközött, és bár ez a nyilasok razziái miatt, melybe egy ízben bele is esett, veszélyes volt. […] Nemcsak engem segített, hanem védelme alá vette zsidó klienseimet is" – nyilatkozta Teller Miksa 1945-ben. Családjának Magyarországon maradt része a visszaemlékezések szerint Borbás Gáspár és a neves jogtudós Szladits Károly segítségével vészelte át Budapest ostromát.

Borbás Himfy utcai irodája a nyilas korszak előtt és közben – ahogy erről később a zsidóként üldözött gépírónője és több ügyfele beszámolt – kisebb központja lett az ügyvédi ellenállásnak és jogsegélynek: hol vagyoneltitkolással, hol hamisított papírokkal, hol pénzzel és élelmiszerrel segített. Ő védte a Vecsésen hajdanán kastélyt és mintagazdaságot építő Halmy Deutsch József özvegyét, Wolfner Lilit a kisemmizés ellen azzal, hogy segített strómanokra íratni birtokai egy részét.

Borbás Gáspár (jobboldalt) a Nagy-Britannia–Magyarország mérkőzésen a stockholmi olimpián, 1912

Egy régi ügyvédi kamarai dossziéból előkerült a Syposs Zoltán által korábban idézett munkaszolgálatos emlékirat is – és rendkívül szövevényes történethez vezetett. A 701/13. munkásszázad száznyolcvan tagja 1944 végén felvételt kért és kapott a Magyar Királyi Kecskeméti Csapatkórház – a „hírös városból" a front előrenyomultával Budára, a mai József Attila Gimnázium épületébe menekült – állományába, és ezzel elkerülhette a Németországba hurcolást, vagyis a majdnem biztos halált. A kórházban papíron „egészségügyi segédszolgálatot" teljesítő munkaszolgálatosokat nem lehetett sem a fronton bevetni, sem haláltáborba deportálni. Az üldözöttek bújtatását főként Simon Balázs kórházparancsnok intézte, aki közben szabotálta az intézmény berendezéseinek vonatra pakolását és Németországba szállítását is. A munkaszolgálatosok azonban nemcsak neki és orvoskollégáinak, hanem Borbás Gáspárnak is köszönetet mondtak megmenekítésükért a háború után. Az ügyvéd feltételezhetően a kórházba bújtatás papírozását intézte,

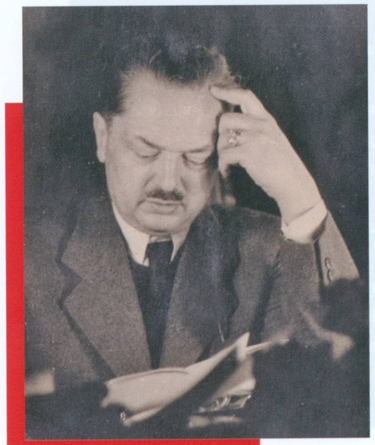

Borbás 1943-ban

Civil ruhás munkaszolgálatosok, 1944

a Simon és Borbás közötti kapocs pedig Bedő Béla kerekegyházi községi orvos lehetett, aki szintén ebben a csapatkórházban teljesített szolgálatot, és mindkettőjüket ismerte.

A munkaszolgálatos emlékirat utolsó sorai így hangzanak: „Kérjük a fenti urakat, hogy ugyanolyan szeretettel gondoljanak reánk, mint amilyen hálával és szeretettel gondolunk mi is életünk megmentőire. A Jóisten áldását kérjük további munkálkodásukra."

Született: 1884. július 26-án Budapesten, polgári családban, apja ügyvéd, fővárosi tiszti ügyész volt
1900–1903 A budapesti piaristák diákjaként az FTC labdarúgócsapata, majd a válogatott tagja lesz, amatőr futballkarrierje 1916-ig tart
1903. április 5. A csehek elleni mérkőzésen megszerzi a magyar labdarúgó-válogatott történetének első gólját, majd október 11-én Ausztria ellen ő jegyzi az első idegenben szerzett találatot is
1908 Jogi doktorrá avatják a budapesti tudományegyetemen, ezzel az első „doktor labdarúgó" Magyarországon
1912. január 8. A magyar klubfutball történetének első angliai meccsének győztes góllövője (Woking–FTC, 2:3)
1912. június–július A magyar labdarúgó-válogatott tagjaként részt vesz a stockholmi olimpián
1916. január Bárczy István polgármester fővárosi tiszti alügyésznek nevezi ki
1921. január 1. Korábbi szabadkőműves páholytagsága miatt kényszernyugdíjazzák tiszti alügyészi pozíciójából

1920–1927 A Magyar Köztisztviselők Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezetének jogtanácsosa, 1927–1932-ig ügyvezető igazgatója
1932–1935 A Nemzeti Radikális Párt budai választókerületi elnöke, Bajcsy-Zsilinszky Endre tanácsadó asztaltársaságának („napkeleti bölcsek") tagja
1935–1944 A Rassay Károly-féle Polgári Szabadságpárt tagja, a Budai Szabadelvű Kör ügyvezető elnöke
1944–1945 A vészkorszak idején számos üldözöttnek életmentő segítséget nyújt
1958 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány intézkedése nyomán kamarai felülvizsgálat alá vetik, „az ügyvédi hivatás gyakorlására alkalmatlannak" találják, és törlik az ügyvédek névjegyzékéből; a döntés elleni fellebbezést személyesen az igazságügyi miniszter utasítja el
Elhunyt: 1976. szeptember 20., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.2.4. K-1547/1. – Kutató dossziék (K-dossziék). Teller Miksa környezettanulmánya

Budapest Főváros Levéltára
IX.282. Ü.4344. – Budapesti Ügyvédi Kamara iratai (1875–1970). Dr. Borbás Gáspár (szül. 1884) ügyvédi dossziéja

Irodalom

Borbás Barna: *Első gól. Borbás Gáspár élete.* Budapest, Válasz Könyvek, 2023.
Kiss Gábor: *Halmy József és családja.* Vecsés, Róder Imre Városi Könyvtár, 2021.
Syposs Zoltán: *Ez a szép játék. Arcok a magyar sport történetéből.* Budapest, Sport Lap- és Könyvkiadó, 1976.
Zöld Ferenc: Dr. Borbás Gáspár halálakor. *New Yorki Magyar Élet,* 1976. november 6.

SZILÁGYI GÁBOR

Braun Éva

„Ahogy öreg akác nyujt egy hulló levelet a fiatal hársnak, / úgy adom e könyvet Braun Évának, az ifju költőtársnak." A József Attila 1934-es dedikációjában megfogalmazottak végül nem váltak valóra, Braun Éva nem irodalmi teljesítménnyel írta be magát a magyar történelembe. A pártállami korszakban több úttörőcsapatnak is nevet adó ellenálló köré számos legendát szőttek – ez az írás arra tesz kísérletet, hogy felderítse, mi tekinthető ezekből megalapozottnak.

1944. március második felében, nem sokkal Magyarország német megszállása után a budapesti Chlorodont vegyipari vállalat új alkalmazottat vett fel titkárnői, gépírónői és idegen nyelvű levelezői állásba. A fiatal nő iratai Grünwald Nóra névre szóltak, eredetiségükhöz nem fért kétség. A gond csupán annyi volt, hogy nem az nyújtotta be őket, akinek azok jogos tulajdonát képezték. Grünwald Nóra papírjaival unokatestvére, az egy évvel korábban még internálótáborban raboskodó Braun Éva került ekkor a céghez. A gyár ugyan német tulajdonban állt, a főnök azonban szemben állt a náci rezsimmel, így jobban érdekelte, hogy új asszisztense több nyelven tud gyors- és gépírni, mint hogy nagyszüleiig visszamenőleg minden dokumentumot be tud-e mutatni.

Braun Éva mögött mozgalmas évek álltak. 1938-tól magántisztviselőként dolgozott, ugyanakkor csatlakozott a kőbányai ifjúmunkások csoportjához, akik alapvetően a szociáldemokrata párt szervezeteként működtek, ám sokan közülük radikálisabb, kommunista nézeteket vallottak. Többedmagával Braun is részt vett néhány félig illegális akcióban, a politikai rendőrség 1938 őszétől tartotta nyilván. 1940 tavaszán mellhártyagyulladásból lábadozott, amikor letartóztatták, mivel – a csendőrség nyomozóparancsnokságánál vezetett kartotékja szerint – „részt vett a Turai József és Kulich Gyula által megindított, és később Schönherz Zoltán kassai lakos irányítása alá került kommunista mozgalomban". Mindazonáltal az illegális párttal szervezetszerű kapcsolatba feltehetően csak őrizetbe vételét követően, az alagi csendőrnyomozás során került. Braun a lefogása idején már egyértelműen kommunista meggyőződésű volt, amint arra csoportvezetője és későbbi élettársa, Neubauer (Nemes) Béla visszaemlékezése rávilágít: „Egy pincébe dobtak bennünket. Beszélnünk nem volt szabad. […] Braun Éva szalmaszálakból kirakta Sztálin elvtárs nevét. Jól emlékszem, milyen buzdító, felvillanyozó hatással volt ez ránk." Az illegalitás, a földalatti munka technikáit azonban feltehetően csak kevéssé sajátította el. Ugyancsak Nemes Béla írta később: „Mikor a börtönben voltam, ő gondoskodott arról, hogy könyveket kapjak. […] És – ami ugyan nem volt helyes – bejárt a beszélőre hozzám, annak ellenére, hogy rendőri felügyelet alatt állott." A két fiatal 1941-es lebukásához is az vezetett, hogy gödi kirándulásukon nem törődtek a konspirációval, hiszen az előírások szerint nem hagyhatták volna el Budapest területét. (Azzal, hogy ezt együtt tették – vesztükre –, még nagyobb veszélyt vállaltak.)

Braun Éva 1940 körül

1944-ben a korábban szinte teljesen szétvert illegális párt igyekezett újra kiépíteni szervezetét és propagandahálózatát. Braun Évával is felvették a kapcsolatot, ő ekkor a „Liliom" fedőnevet kapta. A „technikai vonal" középszintjéhez tartozott, azaz hamis papírok beszerzésével és továbbításával, élelmiszerjegyek szerzésével és illegális újságok – főként a *Szabad Nép* – terjesztőkhöz való eljuttatásával foglalkozott. Emellett munkahelyének köszönhetően tudott akár találkahelyeket is biztosítani, 1944 őszén pedig egyes emlékezők szerint fegyvereket is szerzett a párt akciógárdáinak – bár utóbbi információt érdemes kellő kritikával kezelni. Bizonyosra vehető, hogy nem a párthierarchia legalsó fokán állt, így biztonságához, „fedéséhez" komoly érdek fűződött.

„Liliom" azonban nem maradt meg a „technikai" munkánál. A pártfegyelemre fittyet hányva egykori ifi elvbarátján, Rónai Ferencen keresztül kapcsolatot épített ki egy kommunista érzelmű – főként fiatal – művészek által létrehozott, alulról szerveződő ellenállási csoporttal, a Vörös Brigáddal, amely a XIV/2. Kiska-század fedésében alakult meg (» Zsabka Kálmán). A pártállami korszakban ezt úgy próbálták beállítani, mintha Braun Éva lett volna a párt részéről a brigád „felügyelője", ám mivel e csoportról felső kapcsolatát, Kende Istvánt sem tájékoztatta, kizárható, hogy a párt tudtával és hozzájárulásával kötődött

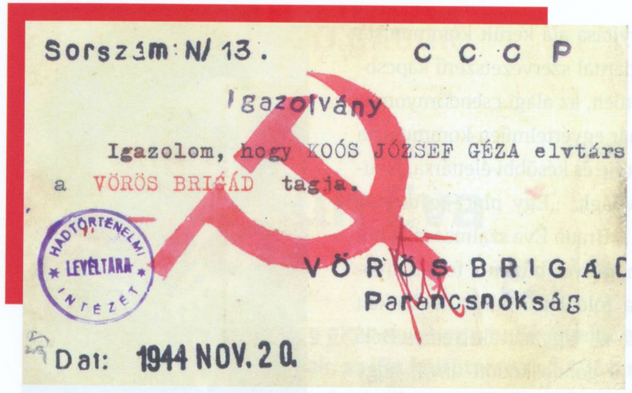
Sorszám: N/ 13. C C C P

Igazolvány

Igazolom, hogy KOÓS JÓZSEF GÉZA elvtárs a VÖRÖS BRIGÁD tagja.

HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRA INTÉZET

VÖRÖS BRIGÁD Parancsnokság

Dat: 1944 NOV. 20.

Vörös Brigád-igazolvány

volna a különös társasághoz. Annál is inkább, mert a Vörös Brigád – arra hivatkozva, hogy a szovjet csapatok megérkezését követően oldalukon karhatalmi szolgálatot fog végezni – még illegalitásban névvel, fényképpel, pecséttel, dátummal és sarló-kalapácsos emblémával (!) ellátott igazolásokat állított ki tagjainak, ami teljes ellentétben állt a szigorú konspirációra esküdött kommunista párt felfogásával.

Braun Éva lebukása voltaképpen e kettős kötődésnek köszönhető: 1945. január 1-jén találkozója volt a párt vonalán két alsóbb kapcsolatával a Nyugati pályaudvar melletti Ilkovits büfében. Már átadta nekik a terjesztésre szánt anyagot, amikor az egyik „kapcsolatot", Lajtai Verát az étteremben tartózkodó egykori rabtársa felismerte mint kommunistát, majd odahívott egy járőrt. Braun igyekezett a kiérkező rendőröket lekötni, míg a többiek megszöknek – ez sikerült is –, ám arra feltehetően nem gondolt, hogy őt is átkutathatják. Ez mégis megtörtént, és pártanyagot ugyan nem, de a Vörös Brigádra utaló papírokat megtalálták nála. Azonnal a budai várba szállították.

Nem tudni, hogy a párthoz vagy a Vörös Brigádhoz fűződő kapcsolatáról vallatták-e a nyilas hatóságok. A Vörös Brigád tagjaitól elkülönítve őrizték, ám ez amiatt is lehetett, hogy a brigádon a január 1-i lebukástól függetlenül a németek ütöttek rajta, ezért a csoport tagjai az ő foglyaik voltak. Egy, a nyomozók mellett szolgáló katona későbbi tanúvallomása szerint a kihallgatótiszt „aziránt faggatta, hogy miféle kommunista szervezetnek a tagja, kivel van kapcsolata, és hol vannak elvtársai. Braun Éva a legkegyetlenebb villanyozás ellenére sem volt hajlandó vallomást tenni". A szomszéd szobában kihallgatott rabtárs – a rádió tisztviselője – pedig így emlékezett: „Borzalmas sikoltozás és artikulálatlan hörgés hallatszott át." Egyik ismert kapcsolata sem bukott le, így elképzelhető, hogy a fiatal nő tényleg állta a kínokat. Perre végül nem került sor, Braunt a Vörös Brigád több tagjával együtt január 26-án a budai vár télikertjében ítélet nélkül meggyilkolták.

Levéltári iratok

Budapest Főváros Levéltára

VII.5.e B 18.105/1949. – A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék népbíróságtól átvett peres ügyeinek iratai (1949–1950). Lantos János és társai perének iratai

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

Ellenállási Gyűjtemény, M/120. – Háray Ferenc visszaemlékezése Rónai Ferencre és a Vörös Brigádra

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 150 VII.9.b – A Magyar Királyi Belügyminisztérium államrendészeti kartotékrendszere. Braun Éva „csendőrkartonja"

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

V. 686. f. 375. ő. e. – Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Kis személyi gyűjtemények. Braun Éva személyes iratai

V. 867. f. n-33. – Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Visszaemlékezések. Nemes Béla visszaemlékezései Braun Évára

Irodalom

Botos János – Friss Istvánné – Vadász Ferenc: *Küzdtünk híven. Berzeviczy Gizella, Martos Flóra, Braun Éva élete és politikai pályája.* Budapest, Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, 1978.

Gellért László: *Ifjú mártírjaink.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1960.

Hegedüs Sándor: Braun Éva (1917–1945). *Párttörténeti Közlemények,* 1980/4, 187–198.

Simon Gy. Ferenc: Egyszerű emberek, nagyszerű hősök. Emléksorok Braun Éva és Rónai Ferenc halálának 10. évfordulójára. *Szabad Ifjúság,* 1955. január 26.

Vadász Ferenc: Másokért élt. Braun Évától halála ötvenedik évfordulóján. *Ellenállók és Antifasiszták,* 1995/1, 18.

Braun Éva és a Vörös Brigád többi kivégzett tagjának emlékműve a Budavári Palota teraszán, 1975

Született: 1917. október 10-én Budapesten, apja Braun Róbert szociológus, ismert baloldali gondolkodó volt

1936–1937 A londoni Pitman's College hallgatója, idegen nyelvű levelezői képesítést szerez

1937–1940 Magántisztviselő a Hofherr–Schrantz-gépgyárban, illetve a Chinoin-gyógyszergyárban

1939–1940 A Szociáldemokrata Párt Országos Ifjúsági Bizottságánál Kulich Gyula mellett titkárnő, ekkortól áll kapcsolatban illegális kommunistákkal

1940. április Csendőrnyomozók letartóztatják, Alagon vallatják, később szabadlábon védekezhet

1941–1943 A nagykanizsai internálótáborban raboskodik

1944 A Chlorodont vegyi üzemben titkárnő és levelező, emellett az illegális párt sajtóösszekötője

1945. január 1. Az ostromlott Budapesten letartóztatják, megkínozzák; január 26-án ítélet nélkül kivégzik

Családi fotó a Tripoliszban felállított székely kapunál a negyvenes évekből

kaptak fegyvereket). Hogy »Gidófalvy Lajos alakulatával szintén gyakorta érintkeztek, onnan tudhatjuk, hogy fegyveres kiképzésüket Gidófalvy egyik embere, Sillye Ferenc tartotta a Tarnay-réten. Császár és Gidófalvy december végén a Teve utcában tárgyalt is egymással; a tanoncok ezt követően ruhát, fegyvert, robbanóanyagot és legalitást biztosító iratokat kaptak a XIII/1. Kiskazászlóaljtól.

Jaczkó 1944. december 29-én parancsot kapott Prónayéktól, „hogy a század vonuljon fel a Várba, az oroszok elleni harc folytatására". Ő azonban inkább feloszlatta az alakulatot, amelynek magja ennek ellenére aktív maradt. A Császár vezetésével két környező papírgyárban, illetve a hírhedt angyalföldi „Tripoliszban" elhelyezett ellenállók 1944 utolsó napján »Zsabka Kálmán Kiska-századától parancsot kaptak a gyülekezésre. Az Árpád híd budai hídfőjénél lett volna bevetésük, éppen akkor, amikor Mikóék teherautókkal próbáltak Pestről Budára vinni ellenállókat folyosónyitási akciójukhoz. „A teherautóknak a terv szerint már a többi csoporttal és a lőszerrel kellett volna megérkezni" – vallotta az egyik Teve utcai tanonc, Hafiek László. Teherautó helyett azonban nyilasok, rendőrök és német katonák érkeztek. Az angyalföldi nyilasok ugyanis egy tanonctól megtudták, hogy „az ellenállási mozgalom egyik része a fiatalságot át akarja vinni az oroszokhoz. Mi többen kimentünk rendőrökkel, és az ellenállási mozgalomnak ezt a részét bevittük a pártba. Én a telepen, ahol az egyik őrt lefogtuk, körülnéztem, és nagy mennyiségű robbanóanyagot találtam" – vallotta Dunai Gyula pártszolgálatos. Itt, a Frangepán utca 12–14. alatti papírgyár pincéjében fogták el Császárt,

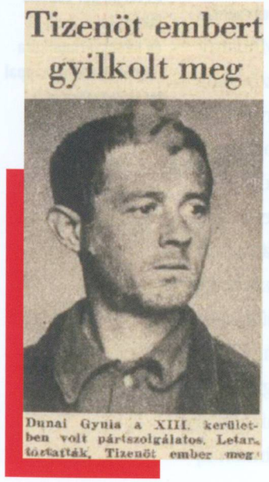

Tizenöt ember gyilkolt meg

Dunai Gyula a XIII. kerületben volt pártszolgálatos. Letartóztatták. Tizenöt embert meg

Rövid hír a Császár Lajos és társai lefogásában részt vett Dunai Gyuláról a Magyar Nap 1947. október 10-i számában

a feleségét és József nevű öccsét, valamint Nagy Miklós és Hafiek László tanoncot, továbbá Sághy Ferenc rendőr főtörzsőrmestert, illetve Hegedűs Gergely rendőrt és Piroska nevű feleségét. Császár a nyilasokkal tartó, őt felpofozó Illés János rendőrtiszthelyettest megütötte, majd menekülni próbált, ám Illés ekkor combon lőtte.

Született: 1920 körül, ismeretlen helyen
1944 A Teve utca 32. szám alatti tanoncotthon, egyben az ott alakult ellenállócsoport vezetője
1944. december 31. A nyilasok rendőrök és németek segítségével elfogják, s későbbi vallomások szerint kivégzik
1949 A népbíróság életfogytiglani börtönbüntetésre ítéli a Császár Lajost megsebesítő, a szovjet hadifogságból visszaérkező rendőrtiszthelyettest, Illés Jánost (1957-ben amnesztiával szabadul)

A tanoncok másik csoportja sem járt jobban, őket nem sokkal Császárék lefogása előtt vették őrizetbe. „Betettek minket a fogdába, ahol már ott volt egy elvtársunk, Szolovics [helyesen Szolovits] nevű, kegyetlenül meg volt verve" – emlékezett vissza Mohai Sándor, aki Gáva Dezsővel, Gazsó Józseffel, Majzik Sándorral, Bakó Imrével és egy „Öcsi" nevű fiatallal együtt került fogságba.

„Császárt megkínozták, hallottam jajgatását, miután kivitték, majd összeverve hozták vissza, csak egy ingben és alsónadrágban, noha december volt" – idézte fel Gáva 1945-ben a csoport vezetőjének megpróbáltatásait. A nyilasok a foglyok egy részét a frontra vitték, másokat a Rákos-pataknál meggyilkoltak. Itt végezték ki – többek között – a Ferrotechnikában alkalmazott és az ellenállókkal tartó zsidó származású gépészmérnököt, Szolovits Dezsőt, Hegedűst és a feleségét, valamint vallomások szerint a Császár fivéreket is. Sághy rendőr főtörzsőrmester úgy tudta, az áruló tanonc (Kőröshegyi Péter) sorsa is beteljesedett: vele az életben maradt tripoliszi ellenállók végeztek.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-23721. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Nagy Miklós és társai
3.1.9. V-92380. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Bosnyák Sándor és társai
3.1.9. V-102309. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Batiszt István

Budapest Főváros Levéltára
XI.162. – Gazdasági szervek. Ferrotechnikai Lőtsös Vilmos Különleges Gépek Gyára iratai (1940–1948)
XXV.1.a 3401/1947. A Budapesti Népbíróság büntetőperes iratai (1945–1949). Dunai Drimán Gyula

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár
D/14.302. – Gazsi József: Antifasiszta ellenállás Budapesten, 1941–1945. Kandidátusi értekezés

Országgyűlési Könyvtár
Eb Ura Fakó, 2. és 3. szám

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum
90. sz. Jónás Pál-interjú. Készítette Hegedűs B. András. Budapest, 1986
198. sz. Csicsery-Rónay István-interjú. Készítette Kozák Gyula. Bécs, 1989
719. sz. Oiszter Antal-interjú. Készítette Lökkös Attila. Sydney, 1999

Irodalom

A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon. Budapest, Kossuth, 1987.

Bartha Ákos: Angyalföldi vendetta. A Teve utcai tanoncellenállók elfeledett története. *Rendszerváltó Szemle*, 2024/3–4, 158–162.

Bondor Vilmos: *A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban (1944–1945).* Budapest, Püski, 1995.

Lukács Gyula: A Teleki Pál Munkaközösség története, 1941–1947. *Valóság*, 1996/4, 42–56.

BARTHA ÁKOS

Csekonics Iván

Csekonics Iványt elsősorban a két világháború közötti varsói magyar követség létrehozójaként tartja számon a történettudomány. A legitimizmusához tántoríthatatlanul ragaszkodó diplomata még nem volt ötvenéves, amikor 1923-ban nyugállományba helyezték. Ez azonban nem szegte kedvét. A Horthy-korszak náciellenes közéletében is aktívan részt vett, olyannyira, hogy 1944. március 19-én az elsők között rabosították a német megszállók, akik aztán egészen a Nagynémet Birodalom bukásáig fogva tartották.

Az arisztokrata családból származó Csekonics Iván már csak neveltetése, valamint nyíltan vállalt legitimizmusa miatt is ellenszenvvel figyelte a totalitárius ideológiák és államok két világháború közötti fokozatos térnyerését. Hitler hatalomra jutásának évében tagja lett a Nemzeti Legitimista Néppártnak, mely alakulat élesen szemben állt a nácizmussal, és a magyarországi Habsburg-restaurációt egy demokratikus módon vezetett „szociális népkirályság” (» ifj. Pallavicini György) által tartotta megvalósíthatónak.

Az arisztokrata politikus mindazonáltal a hivatásrendi államot kiépítő paraszti származású osztrák kancellárral, Engelbert Dollfuss-szal is rokonszenvezett, akit 1934 nyarán osztrák nácik gyilkoltak meg. Részben éppen emiatt rendezték meg – Csekonics részvételével – az első magyar liberális-legitimista ellenzéki gyűlést az év augusztusában Körmenden. Dollfussról írt nekrológjában kendőzetlenül ostorozta „a legkíméletlenebb eszközökkel dolgozó nagynémet elnyomatást” és a „vallástalan, barbár szellemet”, amely szerinte „a hitleri Németországnak egyik legvisszataszítóbb kinövése” volt. Csekonics pártpolitikai szerepvállalása mellett a felsőháznak is tagja volt, ami súlyt adott közéleti működésének.

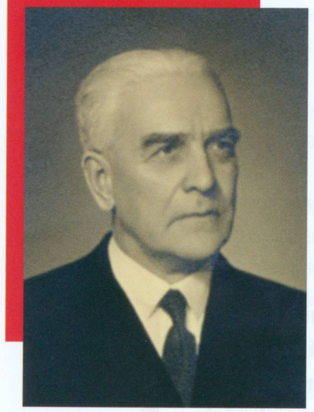

Csekonics Iván 1943-ban

A mágnás politikus üzleti érdekeltségei közül ki kell emelnünk a katolikus lapokat megjelentető Központi Sajtóvállalatban (KSV) viselt igazgatósági tagságát. Nem ez volt Csekonics legfontosabb jövedelemforrása, ám a KSV-lapokon keresztül komoly befolyást lehetett gyakorolni a közvéleményre. A vállalat nemcsak a legitimistákhoz és a főpapsághoz kötődött szorosan, de le volt kötelezve Imrédy Béla, majd Teleki Pál miniszterelnök felé is, s miközben lapjai megőrizték antiliberális, antiszemita és szociáldemokrata-ellenes arcélüket, határozottan német- és nyilasellenes tematikát folytattak. Csekonics nem mindenben értett egyet a KSV-lapok irányvonalával. „Én már azért sem tudok antiszemita lenni, mert mint keresztény ember a felebaráti szeretet alapján állok" – fogalmazott 1938-ban, és ebbéli véleményét később is vállalta. „A törvényhozás bizottságaiban minden esetben erélyesen szólaltam fel a kegyetlen zsidótörvények ellen, a plénum előtt pedig nyíltan ellene szavaztam" – vetette papírra 1951-ben. 1944 elején ő is aláírta a Serédi Jusztinián esztergomi érseknek címzett memorandumot, amelynek szerzői a KSV által kiadott *Nemzeti Újság* szélsőjobboldallal kacérkodó, antiszemita irányának felülvizsgálatát kérték a hercegprímástól.

Csekonics 1932-ben a Turáni Vadászok Országos Egyesületének (» Kiss János) alelnöke lett. Fajvédők és legitimisták meglepő együttműködésének alapja az immáron náci köntösben jelentkező nagynémet expanziótól való félelem volt. Csekonics 1937–1942 között az egyesület társelnökeként látott hozzá az országos „turáni vadász" hálózat kiépítéséhez.

A volt varsói követ a legnehezebb időkben sem tagadta meg lengyelbarátságát. Elnöke volt a Magyar–Lengyel Kereskedelmi Kamarának, 1939 novemberében pedig a Magyar–Lengyel Szövetség elnöki tisztségét is elvállalta, emellett a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság elnökeként is segítette a Magyarországon oltalmat kereső lengyeleket. » Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert bevonva ő szervezte meg a magyarországi lengyel képviselet vezetőjének 1942. decemberi londoni útját. Edmund Fietowicz hamis útlevéllel távozott Magyarországról, hogy aztán 1943 júniusában visszatérve magával hozza „Sikorski tábornok Csekonicshoz adresszált levelét, amelynek tulajdonképpeni címzettje természetesen a magyar kormány volt. Ez a levél […] indítványozta, hogy a magyar kormány titokban, de hivatalosan ismerje el a magyarországi lengyel képviseletet követségnek. Ez be is következett" – emlékezett Wacław Felczak, az emigráns lengyel kormány budapesti futárszolgálatának megszervezője.

Az enyingi Csekonics-kastély

Csekonics kapcsolatban állt a „legitim uralkodóval", vagyis Habsburg Ottóval is. A legitimisták által szervezett úgynevezett Ottó-vacsorák egyikén megtartott beszédének apropóján a nemzetiszocialista Baky László 1941 decemberében a parlamentben igyekezett kompromittálni a legitimista politikust, aki már ekkor követelte a magyar honvédségnek az ország határaira történő visszavonását. Visszaemlékezések szerint egy évvel később Csekonics és több arisztokrata társa egy memorandumon keresztül kérte ugyanezt – illetve a német befolyás leépítését és a zsidónak minősített személyeket érintő jogfosztó intézkedések felülvizsgálatát – Horthytól. A kormányzatra az 1943. február végén életre hívott Magyar Nemzeti Társaskör egyik alapítójaként is hasonló szellemben igyekezett hatni.

Az összképhez hozzátartozik, hogy a Csekonicsoknak anyagi jellegű sérelmei is voltak a németekkel szemben. A családi birtokuk ugyanis Délvidéken feküdt, és a jugoszláviai földreform után megmaradt csernyei birtokra 1941 áprilisában a Bánátot megszálló németek rátették a kezüket. A terület 1943-ban a Bánát gazdasági ügyeiért felelő német generális, Franz Neuhausen tulajdonába került, aki Hermann Göring marsall „műgyűjtőjeként" dézsmálta a helyi Csekonics-hagyatékot. Mindeközben a család háromezer holdas enyingi uradalma is folyamatosan aprózódott. Az enyingi kastély azért megmaradt; 1944 decemberében a barátai ide menekítették » Szent-Györgyi Albertet.

Az idős gróf ekkor már fél éve a mauthauseni koncentrációs tábor lakója volt » Lajos Ivánnal, » Sigray Antallal és számos más legitimista (valamint nem legitimista) magyar politikustársával egyetemben. A német rendvédelmi szervek az elsők között fogták le 1944. március 19-én. Budapestről az oberlanzendorfi tranzittáborba került, ahonnan május 5-én szállították tovább Mauthausenbe. Itt vesebaja miatt azonnal a gyengélkedőben kapott

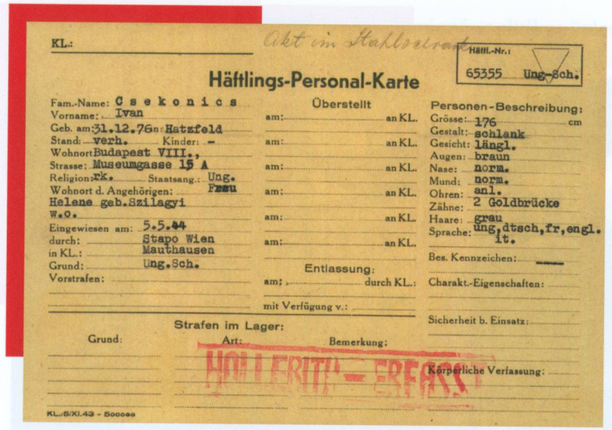

KL.: Akt im Stahlschrank

Häftlings-Personal-Karte

Häftl.-Nr.: 65355 Ung.-Sch.

Fam.-Name: Csekonics
Vorname: Ivan
Geb. am: 31.12.76 in: Hatzfeld
Stand: verh. Kinder: –
Wohnort: Budapest VIII.,
Strasse: Museumgasse 15 A
Religion: rk. Staatsang.: Ung.
Wohnort d. Angehörigen: Frau
Helene geb. Szilagyi
w.o.
Eingewiesen am: 5.5.44
durch: Stapo Wien
in KL.: Mauthausen
Grund: Ung.Sch.
Vorstrafen:

Überstellt
am: an KL.
am: an KL.
am: an KL.
am: an KL.
am: an KL.
am: an KL.

Entlassung:
am: durch KL.:
mit Verfügung v.:

Personen-Beschreibung:
Grösse: 176 cm
Gestalt: schlank
Gesicht: längl.
Augen: braun
Nase: norm.
Mund: norm.
Ohren: anl.
Zähne: 2 Goldbrücke
Haare: grau
Sprache: ung,dtsch,fr,engl. lt.
Bes. Kennzeichen: ——
Charakt.-Eigenschaften:
Sicherheit b. Einsatz:
Körperliche Verfassung:

Strafen im Lager:
Grund: Art: Bemerkung:

HOLLERITH – ERFASST

KL.-5/XI.43 - 800000

Mauthauseni fogolykartonja

helyet, talán nem függetlenül a bánáti német őröktől, akik a „Csekonics név előtt babonás tisztelettel vették le a sapkájukat. Fogolytársunk dicsőségéből ránk is esett egy halvány sugár” – emlékezett a liberális pártvezér, Rassay Károly. Csekonics papírfecnikre felskiccelt mauthauseni jegyzetei szerint rabtársai előszeretettel bízták meg őt mint több nyelven beszélő diplomatát hozzátartozóik értesítésével. Persze megesett, hogy a gróf csak a halálhírt közölhette. Egy ilyen esetből tudjuk, hogy Csekonics 1945. május 30-án tért vissza Magyarországra „14 és fél hónapnyi fogság után, betegen és nagyon legyengülve”.

Itthon, a koalíciós időszakban még elismerték ellenállási érdemeit, ám 1948-ban már „álellenállóként” tartották számon, és az enyingi birtoknak 1945-ben a kezén hagyott részétől is megfosztották. A lakásán állítólag megtartott legitimista összejövetelek részét képezték a Mindszenty József ellen 1949-ben lefolytatott kirakatper forgatókönyvének, ez pedig megpecsételhette a sorsát. 1950-ben megvonták a nyugdíját, a következő évben pedig kitelepítéséről rendelkeztek. A kastélyban született idős, beteges gróf elébe ment a megalázó procedúrának, és feleségével egy lajosmizsei tanyára költözött. Itt is halt meg 1952 őszén.

Született: 1876. december 31-én a Zsombolya (ma Románia) melletti Csitó-kastélyban, főnemesi családban

1900 A budapesti tudományegyetemen állam- és jogtudományi doktori oklevelet szerez

1900–1914 Attaséként, titkárként, illetve követségi tanácsosként dolgozik az Osztrák–Magyar Monarchia vatikáni, szentpétervári, párizsi, londoni, washingtoni, stockholmi, berlini, bukaresti követségén, illetve nagykövetségén, valamint a varsói főkonzulátuson

1914–1918 A konstantinápolyi nagykövetségen folytatja diplomáciai szolgálatát

1918 A német megszállás alatt álló Varsóban az Osztrák–Magyar Monarchia kirendeltségvezetője, majd a központi hatalmak kapitulációja után felszólamlási biztos

1919–1922 Magyarország varsói követségének vezetője, meghatalmazott miniszter

1923 Legitimizmusa miatt nyugdíjazzák; a Horthy-korszakban számos kitüntetést kap, és részt vesz több társadalmi és gazdasági egyesület vezetésében

1927 A főrendű családok küldötteként a felsőház tagja lesz

1931 A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programjával Szombathely országgyűlési képviselőjévé választják

1932 A Turáni Vadászok Országos Egyesületének alelnöke lesz; 1937–1942 között az egyesület társelnöke

1933 Belép a Nemzeti Legitimista Néppártba

1944. március 19. A német rendvédelmi szervek lefogják; májusban a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolják

1945. május 30. Visszaérkezik Magyarországra, ahol igazolják ellenállási érdemeit

1950 Megvonják a nyugdíját; a hatóságok szerint „holmik eladásából él”

1951. június 7. Feleségével a háromszobás Múzeum körúti bérleményükből egy lajosmizsei tanyára költöznek; a hatóságok mezőberényi kitelepítésüket rendelik el, amit csak a belügyminiszterhez írt panasza nyomán törölnek; szeptemberben visszatér Lajosmizsére

Elhunyt: 1952. október 10., Lajosmizse

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2.5.6. A 01583/1951. – Kitiltással, kitelepítéssel kapcsolatos iratok. Csekonics Iván

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára

XXXIII.1.a.-81.-c-11.-No.90.-1952. – Bács-Kiskun vármegyei települések anyakönyvi másodpéldányai. Lajosmizse halotti anyakönyvei, 1942–1955

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

P 2256 – Magánlevéltárak. Személyi fondtöredékek, 16. sorozat. Csekonics Iván

Irodalom

Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Budapest, Argumentum, 2005.

Csekonics Iván: Dollfuss. *Magyar Kultúra,* 1934, 43. kötet, 161–163.

Degré Alajos: Enying (Kustyán, Óhódos, Páta). In Farkas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 16.* Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1985, 7–67.

Felczak, Wacław: *Europa Centralis. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Wacław Felczak Alapítvány – Gondolat, 2023.

Kardos József: *A szentkorona-tan története, 1919–1944.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

Klestenitz Tibor: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből.* Budapest, Mediatudományi Intézet, 2020.

Kornitzer Béla: *Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink – ahogyan fiaik látják 1.* Budapest, magánkiadás, 1940.

Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Pilsudski... Katyn... Szolidaritás. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói.* Budapest, Magyar Napló, 2012.

L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

Parragi György: *Mauthausen.* Budapest, Keresztes, 1945.

Pusztaszeri László: *Habsburg Ottó élete és kora.* Budapest, Nap, 2001.

Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben.* Budapest, Genius, 1945.

Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András: *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Fejezetek Chorin Ferenc életéből (1879–1964).* Budapest, Osiris, 1999.

Szilágyi Mária – Draganić, Anica: *Domeniul de la Jimbolia / Das Landgut von Hatzfeld / A zsombolyai uradalom.* Székesfehérvár, MNL Fejér Megyei Levéltára, 2016.

Tóth József: Magyar antifasiszta arisztokraták. *Honismeret,* 2014/1, 52–56.

Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban.* Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994.

Várady Tibor: Egy vadászpuskáról, Csekonics grófról és a demokráciáról. *Holmi,* 2014/9, 1079–1086.

SZEKÉR NÓRA

Csomóss Miklós

„A felszabadulás után orosz tisztek kerestek fel, és közölték, hogy futáraim értesítéseit megkapták. […] a Kun utcai tűzoltólaktanyába invitáltak, ahol Suzmanovits NKVD-parancsnok elismerését és köszönetét nyilvánította. […] Fogadott Csernyisov tábornok, városparancsnok, a fasiszták által kivégzettek özvegyeivel és hozzátartozóival. Majd 1945. április hó 2-án Vorosilov marsall is kihallgatáson fogadott Debrecenben, ahova dálnoki Miklós Béla kisért el" – foglalta össze az ellenállási tevékenységéért kapott szovjet elismeréseket Csomóss Miklós, aki meglehetősen kacskaringós utat járt be, míg a háború végére eljutott a szovjetekkel való együttműködésig.

A tízgyermekes erdélyi kisgazdacsaládban született Csomóss Miklós 1920-ban települt át Magyarországra, ahol orvosi tanulmányokat kezdett. Diákévei alatt belépett a Bartha Miklós Társaságba, amelyet 1925 tavaszán a hivatalos ifjúsági szervezetek hangvételével elégedetlen fiatalok alapítottak, és a húszas évek végére a rendszerkritikus diákság fontos szellemi műhelyévé vált. Az itt formálódó kapcsolatrendszer, amely a kommunista mozgalomtól az egyház ifjúsági szervezetein át egészen a szélsőjobboldali csoportokig terjedt, élete végéig meghatározta Csomóss ismeretségi körét. Kapcsolati hálójának ugyancsak fontos, az ellenállás időszakában különös jelentőségre szert tevő részét képezte a magyar érdekek érvényesítésének jegyében szerveződő Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társaság, amelynek áttelepülésétől kezdve tagja volt.

Csomóss 1930 körül Szász Bélával és Szűts Ivánnal megalakította a rövid életű Magyar Nemzeti Szocialista Pártot, amely nem náci ideológiát, hanem „tiszta nemzeti demokráciát és szocializmust" hirdetett, és programadó nyilatkozatában elhatárolódott „a germánbarát

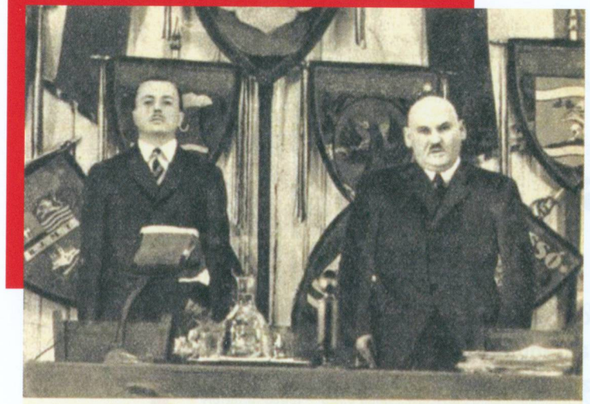

Előadás Erdélyről. A budai Vigadóban nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott Erdélyről báró Atzél Ede, az erdélyi magyarság kitűnő vezetője. — Báró Atzél Ede (baloldalt) és dr Csomóss Miklós orvos az előadáson. *(Csépány felv.)*

Tolnai Világlapja, 1941/13, 19.

klerikalizmustól". 1938 áprilisában csatlakozott Szálasi Ferenc pártjához, ám annak ellenére, hogy megtették pártigazgatónak, már az év nyarán ki is lépett onnan. A „germán és fasiszta járszalagon futtatott" párt gazdasági panamák színtere, vezetőik pedig „emberölés, sikkasztás, lopás, erőszak" vádjával elítélt bűnözök – sorolta indokait, amelyeknek a nyilvánosságra hozatala nagy sajtóvisszhangot váltott ki.

Még ugyanazon év őszén életre hívta a Vasmag nevű földalatti csoportot, amely már a német befolyás ellensúlyozására törekedett. A tagokon keresztül jelen voltak többek között Imrédy Béla Magyar Élet Mozgalmában, a szociáldemokrata pártban és a »Demény Pál, illetve Weisshaus Aladár vezette kommunista mozgalmakban is. Sokan, köztük Csomóss is, »Bajcsy-Zsilinszky Endre politikáját támogatták. Csomóss személye köré a harmincas évektől népes, vegyes összetételű társaság szerveződött, amelynek tagjai rendszeresen tartottak összejöveteleket a legfontosabb közéleti, politikai, társadalmi kérdések megvitatására. „Központi hely volt Csomóss lakása. Oda kubikosok jártak, orvosok, mindenki. Feljárt hozzá József Attila is. Csomóss nem volt széles látókörű ember, de fogékony volt a szociális problémák iránt. […] Egyszóval igen vegyes alakulat volt ez, de kétségkívül Hitler-ellenes" – emlékezett vissza »Mester Miklós, aki maga is a kör tagja volt.

Gellért Andor portréja

Csomóss 1942-ben bekapcsolódott a Magyar Revíziós Liga munkájába. Itt összeköttetésbe került Gellért Andorral, a liga berlini, majd stockholmi megbízottjával, aki az amerikai hírszerző szolgálat, az Office of Strategic Services (OSS) beszervezett embere volt. Gellért a titkos munkába bevonta Csomósst is, aki saját hálózatot épített ki Magyarországon. Csomóss

és köre 1944 elejére megkezdte az ellenállási munka szervezeti kereteinek kiépítését. Ennek jegyében a Magyar Testvéri Közösség öt tagja, Atzél Ede, »Dudás József, Magyary Ferenc, Kiss Ferenc és Csomóss irányításával életre hívták a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségét, amelynek fő céljaként az „aktív önvédelem" jelszó jegyében a kiugrás támogatását, valamint a diplomáciai kivitelezésnek biztos hátteret szolgáltató társadalmi és fegyveres bázis megteremtését jelölték meg. A német megszállást követően bekapcsolódtak a Magyar Függetlenségi Mozgalom és a Kiugrási Iroda (»Szent-Iványi Domokos) munkájába. Az Atzél Ede vezette Wesselényi Lövészegylet a fegyveres ellenállás egyik fedőszerveként működött. Kapcsolatban álltak a Taurus-csoporttal (»Kruchina Viktor), és »Lázár Károly testőr altábornaggyal együttműködve az átállás fegyveres biztosítását készítették elő. Csomóss főként koordinátori szerepet töltött be, és titkosszolgálati vonalon a megszállás után is kapcsolatban maradt a nyugati szövetségesekkel. 1957-es beszámolója szerint: „1944 májusában, a németek lerohanása után Londonból légi úton rádió adó-vevő készüléket kaptam Mr. Barrath kapitány útján, aki ejtőernyővel szállt le mint az Intelligence Service tisztje. Dr. Gellértre hivatkozva azzal bízott meg, hogy a megadott utasítás szerint híranyagot továbbítsak az angolok részére az akkori magyar helyzetet illetően." Az amerikai hírszerzés Csomóssról szóló 1947-es jelentésében pedig a következő olvasható: „»Johnson« arról tájékoztatott bennünket, hogy [Csomóssnak] sikerült egy rejtett rádiókészüléket működtetnie Magyarország német megszállása idején, és megbízható tagja volt a földalatti ellenállásnak."

Német katonák Budapesten 1944. március 19-én

1944. szeptember 22-én a hivatalos fegyverszüneti delegáció útját előkészíteni hivatott, Faust Imréből, Atzél Edéből és Dudás Józsefből álló küldöttség Csomóss Lázár utca 13. alatti lakásáról indult a Szovjetunióba. A moszkvai tárgyalásokon tájékoztatást kaptak a szovjet álláspontról, de mire visszatértek Budapestre, már útnak indult a Faragho Gábor csendőr altábornagy vezette hivatalos diplomáciai delegáció (»Kudar Lajos). Csomóssnak –

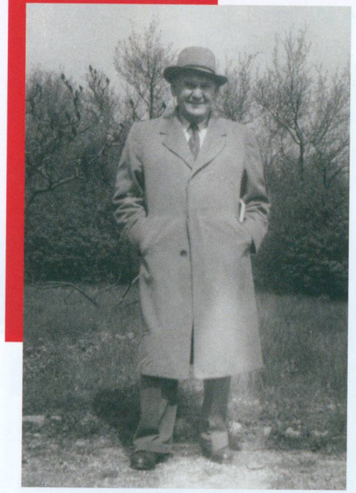

vallomása szerint – a Faust-küldöttség közvetítésével sikerült kapcsolatokat kiépítenie a Vörös Hadsereg vezetőivel; ezen a vonalon egészen az ostrom végéig érintkezésben állt a szovjetekkel is.

Csomóss az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. szeptember 19-én közzétett rendelete értelmében – érdemei elismeréséül – tagja lett annak a hatvan főből álló testületnek, amely az ellenállási részvételt igazolhatta. Bár tervei között szerepelt egy, az ellenállás bázisán álló párt alapítása, az érdemi szervezési munkába már nem tudott belekezdeni. 1947 elején a köztársaság megdöntésére szervezett összeesküvésben való részvétel gyanújával őrizetbe vették, majd – mint az amerikai hírszerzés szolgálatában álló személyt – átadták a szovjet hatóságoknak. 1955-ben tért vissza a Szovjetunióból.

Csomóss Miklós

Született: 1889. március 8-án Mezőkapuson (ma Románia), sokgyerekes, nemesi hátterű parasztcsaládban
1920. május Erdélyből Magyarországra települ, és a budapesti tudományegyetem orvosi karának hallgatója lesz
1925 A Bartha Miklós Társaság alapító tagja
1930 körül A Magyar Nemzeti Szocialista Párt egyik alapítója
1930 Orvosi diplomát szerez; kezdetben sebészként, majd magánfogorvosként praktizál
1938. április 1. – június 10. A Szálasi Ferenc vezette Nemzeti Szocialista Magyar Párt igazgatója; augusztus végén kilép a pártból
1944. január A Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége nevű illegális ellenállási szervezet alapítója, májustól az OSS-től kapott rádión keresztül titkos kapcsolatot tart az angolszász szövetségesekkel
1945 Megalapítja a Nemzeti Ellenállásban Résztvettek Szövetségét
1947. január 5. A magyar államvédelmi szervek összeesküvés vádjával letartóztatják, február 11-én átadják a szovjet csapatok budapesti helyőrségének; a Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke április 19-én huszonöt év szabadságvesztésre ítéli
1955. nyár A Szovjetunióban amnesztiát kap, Magyarországra való visszahozatalakor a jászberényi büntetőtáborba kerül; csak 1956 tavaszán helyezik szabadlábra
1957. április Elmenekül Magyarországról, Svájcban telepszik le
Elhunyt: 1973. szeptember 10., Svájc

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-2000/27a, 30. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség
3.2.1. Bt-766. – Bt-dossziék. „Kázmér"
4.1. A-1133. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Csomóss-féle ellenállási mozgalom

Central Intelligence Agency (CIA) Fredom of Information Act (FOIA)
Special Collection – Csomos, Miklos http://www.cia.gov/library/readingroom/search/site/csomos, 2024. szeptember 18.

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum
45. sz. Mester Miklós-interjú. Készítette Gyurgyák János – Varga Tamás, 1986

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.
Bartha Ákos: Egy nyughatatlan homo politicus: Szüts Iván (1900–1973) életútja. *Történelmi Szemle,* 2023/3, 591–614.
Csomóss Miklós: A Szálasi-párt volt igazgatója csalással, lopással és más bűnökkel vádolja a „hungarista" mozgalom vezetőit. *Magyar Nemzet,* 1938. augusztus 27.
Erdődi Rudolf: *Dr. Erdődi Lajos, „a nép ügyvédje", 1920–1970.* Budapest, Forester Stúdió, 2017.
Faust Imre visszaemlékezése a nem hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjáról. Közli Pintér István. *Párttörténeti Közlemények,* 1981/2, 191–207.
Szekér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története.* Budapest, Jaffa, 2017.
Szekér Nóra: A Szovjetunióba hurcolt Csomóss Miklós és társai története. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Gupvi, Gulág – magyarok a szovjet lágerbirodalomban, 1944/45–2019/20.* Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2021, 205–227.
Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság.* Budapest, Ecriture, 1995.

CSAPODY TAMÁS

Dely Lajos

A bitófa a sárvári Kossuth Lajos téren állt a községháza és a római katolikus Szent László-templom között. A városban szájról szájra terjedt a hír, hogy az említett helyszínen 1945. március 12-én kivégzésre fog sor kerülni. Tudható volt az is, hogy a kivégzendő személynek, a nyilas vérbíróság által halálra ítélt Dely Lajosnak – ahogy a kivégzés egyik szemtanúja fogalmazott –, „az volt a bűne", hogy „megtagadta a fegyverfogást". Visszaemlékezések szerint Sárvár főterén már százhúsz–kétszáz fő várakozott, amikor kivezették az akasztófához. A jelen lévő katonák közül volt, aki a kivégzés során tapsolt, és akadt, aki sajnálkozott. A hadbíró több alkalommal is fölszólította Delyt, hogy fogjon fegyvert, mert abban az esetben nem kellene „fiatalon meghalnia", ő azonban ezt mindvégig megtagadta, mondván, az utasítás teljesítését „vallása nem engedi", és „embertársai ellen nem fog fegyvert". Amikor a nyakába géppisztolyt akasztottak, lerázta magáról. A kivégzés ezt követően az ilyenkor szokásos módon zajlott le. Halotti anyakönyvi bejegyzése szerint a „felekezeten kívüli" húszéves földműves „ítélet alapján végrehajtott kötél általi akasztás" folytán, 11 óra 32 perckor halt meg – szemtanúk beszámolói alapján bátran, mosolyogva.

Dely Lajos egyedüli kivégzett személy volt Sárvár főterén. Ez azonban azon is múlott, hogy a katonai szolgálatot szintén megtagadó és vele együtt bebörtönzött testvére, Dely József ekkor még csak tizennyolc éves volt, ezért kiskorúnak minősült, így nem ítélhették halálra; tizenöt év fegyházbüntetést szabtak ki rá, és végül túlélte a háborút. A szegényparaszti családban született Dely fiúk (valamint további két fiú- és négy lánytestvérük) szülei eredetileg római katolikus vallásúak voltak; az édesanya, Pauer Mária 1942-ben lett hivatalos megnevezés szerint felekezeten kívüli, valójában a Jehova Tanúi Egyház tagja. Az áttérés

három évvel azután történt, hogy az egyre inkább militarizálódó politikai légkörben betiltották „a honvédelem érdekeit veszélyeztető", valamint a „honvédelem- és államellenes szekták", így a Jehova tanúinak működését is. Az Államvédelmi Központ (» Kudar Lajos) 1942 szeptemberében országos akciót indított a még szabadlábon maradt Jehova tanúi ellen. Ennek keretében tíz gyűjtőperben több száz börtönévet szabtak ki rájuk, összességében pedig a csendőrök mintegy ezerkétszáz Jehova tanúját, azok családtagjait és a hitükkel rokonszenvező személyt hurcoltak el otthonaikból. Köztük volt Pauer Mária is, aki három és fél év fegyházbüntetést kapott, és akit végül az apácák által felügyelt márianosztrai országos fegyintézetbe szállítottak.

DELY MÁRTONNÉ PAUER MÁRIA (1886-1960) | DELY SÁNDOR (1920-?) | DELY ARANKA (1912-?) | DELY MÁRIA (1914-?) | DELY ANNA (1915-?) | DELY LAJOS (1924-1945) | DELY JÓZSEF (1926-1994)

A Dely család bókaházi otthona előtt, 1941 körül

A család kálváriája a nyilasuralom idején tovább folytatódott, mivel a Dely fiúk – a Jehova tanúi által hirdetett tanítás hatására – nem tettek eleget a leventekötelezettség teljesítésének. A csendőrök őrizetbe vételük érdekében 1944 végétől hónapokon keresztül figyelték a család bókaházi otthonát, szeretteik azonban sikerrel bújtatták őket a kemence tetején. A csendőrök mellett a nyilasok is naponta megjelentek a háznál, és zaklatták a családot. A Dely fiúk végül úgy döntöttek – mondván, „miattuk mások mindennapjai ne legyenek elviselhetetlenek" –, hogy feladják magukat; erre 1945 februárjában került sor. Döntésükben alighanem az is közrejátszott, hogy a leventekötelezettség elmulasztásával összefüggésben nemcsak rájuk várt bebörtönzés, de az őket bújtató apjukra is. Nem tudni pontosan, miért, de nem a legközelebbi csendőrőrsön jelentkeztek, hanem a lakhelyüktől távol eső Sárváron, ahol fontos bevonulási központ működött. Innen feltehetően a Nemzeti Számonkérő Különítmény helyi kirendeltségére kerültek, majd pedig a sopronkőhidai fegyházba szállították őket. A fegyházban ekkor már fogva tartották a Budapestről a szovjet csapatok elől ide szállított, a nyilashatalommal szembekerült politikusokat, katonákat, miniszteriális

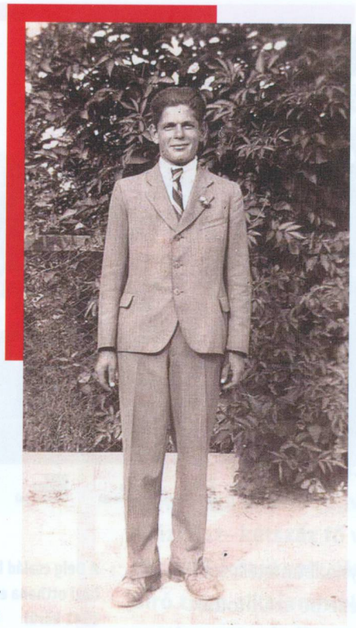

Dely Lajos

Sárvár főtere, a kivégzés helyszíne

személyeket. A politikai semlegességet valló és a fegyveres szolgálat minden formáját elutasító két Dely fiú ugyanoda került, ahová a politikai és fegyveres antifasiszta ellenállás résztvevői. A fogvatartottak közül többeket kivégeztek, a fegyházban akasztották fel 1944 karácsonyán »Bajcsy-Zsilinszky Endrét, lőtték agyon Pataki Istvánt, Pesti Barnabást és másokat. Szintén a fegyházban raboskodott a Bajcsy-Zsilinszky Endréékkel együtt ide szállított, először halálra, majd tizenöt év fegyházbüntetésre ítélt »Almásy Pál alezredes is. A Dely fiúk bebörtönzéséről és elítéléséről sokkal kevesebbet tudnánk, ha ő a börtönnaplójában nem emlékezett volna meg többször is róluk. A börtönőrökön keresztül Dely Lajos kivégzésének körülményeiről is értesült, és naplójába feljegyezte, hogy „a Dely fiú bátran halt meg, nem szólt egy szót sem".

Dely Lajos kivégzése után testét, katonai őrizet mellett, egy-két napig lógni hagyták az akasztófán, majd a sárvári izraelita temetőben, névtelenül földelték el. Talán azért itt, mert a katonai szolgálatot szintén elutasító szombatista (reformadventista) egyház tagjának vélték, és a sárvári zsidóság deportálása és megsemmisítése miatt a temető felügyelete megszűnt. Sírja valószínűleg a mai izraelita temető kerítését és a gyógyfürdőt elválasztó közút alatt található.

Sárvár. Főtéri részlet.

Dely Lajos halálhírét Bókaházára az utána kutató és Sárvárra eljutó testvére, Dely Anna vitte el. Neki köszönhetően fennmaradt Dely Lajos búcsúlevele, amelyben többek között a következőt írta: „Most tudatom veletek, szeretett szüleim és testvéreim, énfelőlem ne aggódjatok, mert én jó helyen vagyok, hála Jehova Istennek. Mondjátok meg az összes testvérnek, hogy imádkozzanak értem. Majd egykor az Isten országában találkozunk."

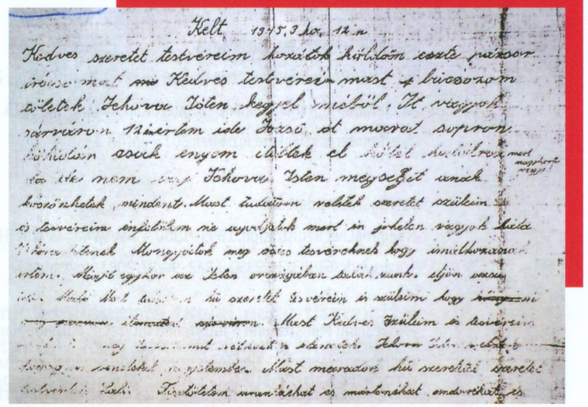

Dely Lajos búcsúlevele

Dely Lajost a katonai nyilvántartásokban honvédként tartják számon, miközben életét adta azért, hogy ne kelljen honvédnek lennie. Neve a Katonahősök Emlékezete Program keretében létrehozott hadisír-nyilvántartó adatbázisba is felvételre került, miközben valójában hősiesen megtagadta a katonai szolgálat teljesítésének összes formáját. Nem katonaként, hanem polgári személyként halt meg egy politikailag, morálisan és jogi szempontból egyaránt elfogadhatatlan statáriális eljárás keretei között. Emlékét Sárváron az izraelita temető kerítésén elhelyezett emléktábla őrzi. Neve a budapesti Holokauszt Emlékközpontban közös emléktáblán szerepel a Nyugat-Dunántúlon ugyanebben az időszakban szintén katonai szolgálatmegtagadásért kivégzett három Jehova tanúja nevével, Hőnisch Antaléval, Szabó Bertalanéval és Zsondor Jánoséval. Rehabilitációjukra máig nem került sor.

Született: 1924. május 8-án Bókaházán, szegényparaszti családban

1942. szeptember Az Államvédelmi Központ országos akciót indít a Jehova tanúi ellen, ennek keretében édesanyját is börtönbüntetésre ítélik

1944. október 16. után Öccsével, Dely Józseffel együtt leventeszolgálatra kötelezik, de a parancsnak nem tesznek eleget

1944 végétől A csendőrök és a nyilasok folyamatos megfigyelés alatt tartják a bujkáló testvérpárt

1945. február Józseffel együtt feladja magát a sárvári katonai bevonulási központban

1945. március Öccsével a sopronkőhidai fegyházba kerül; katonai szolgálatmegtagadás miatt mindkettejüket perbe fogják, ügyük tárgyalására a hónap második hetében kerül sor

1945. március 12. Sopronkőhidán kihirdetik, majd Sárvár főterén még aznap végrehajtják a Dely Lajos ellen hozott halálos ítéletet

2011. június 6. Sárváron a mártírhalálát megörökítő emléktáblát avatnak

2015. december 11. A katonai szolgálatmegtagadásért kivégzett Jehova tanúi, köztük Dely tiszteletére emelt emléktáblát avatnak a budapesti Holokauszt Emlékközpont udvarán

Források

Csapody Tamás magánarchívuma

Interjú Erőss Endréné született Bonczó Annával. Nagysimonyi, 2015. március 10.

Telefoninterjú Németh Béláné született Andor Margittal, 2015. március 22.

Telefoninterjú id. Fekete Józseffel, 2015. április 3.

FamilySearch adatbázis

Hungary Civil Registration, 1895–1980 – Vas, Sárvár, Deaths [Halottak], 1941–1945. 31. 66. fsz. https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK2-9WRZ, 2023. november 7.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára

Hadisír-nyilvántartó – Deli Lajos https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto, 2023. november 7.

Hm. 1942. eln. 13.5166. cs. Honvéd elítélteknek polgári letartóztató intézetbe beutalása. Budapest, 1942. december 4. Nytsz.: 87.843.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára

V.268.a – Sárvár Nagyközség iratai (1945–1946). Sárvári halotti anyakönyv 1945. 66. sz.

Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma

Nytsz.: Do-0023. – Dely Lajos búcsúlevele

Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége Vidéki Temetők Osztálya

Sárvári izraelita temető – Telekalakítási és adásvételi szerződés. Sárvár, 2001. december 13.

Sárvári izraelita temető – Bontási, építési engedélyezési tervdokumentáció. Sárvár, 2002. február 23.

Irodalom

Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló 1944–1945.* Szerkesztette és sajtó alá rendezte Simonffy András. Budapest, Magvető, 1984.

Csapody Tamás: A kisegyházakat betiltó rendelettől a rögtönítélő bíróság működéséig. Egy konkrét eset tükrében. *Jog – Állam – Politika,* 2016/3, 3–38.

Németh Gyula: Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből. *Soproni Szemle,* 1980/1, 1–17.

SZILÁGYI GÁBOR

Demény Pál

„[…] egy titokzatos férfi, akit csoportunk kommunista tagjai nagy tisztelettel vettek körül, de még illegális nevét sem tudtam meg soha. Amikor a felszabadulás után kerestem, azt ajánlották, ne nagyon érdeklődjem.” „Állítólag a háború alatt Horthy rendőrségének spicliskedett, de maga tapasztalhatta, milyen könnyen osztogatják a »spicli« címet.” Így idézte meg Boldizsár Iván és Moldova György a hetvenes években Demény Pál személyét, akinél meggyőződésesebb kommunista nemigen akadt hazánkban, mégis egy évtizednél is hosszabban raboskodott eszmetársai börtönében.

1938 szeptemberében, a szudétanémet kérdés kiéleződésének napjaiban néhány budapesti kommunista fiatalember németellenes röplap kiadása mellett döntött. A csoport szellemi vezetője, Demény Pál által fogalmazott szövegben kijelentették: „A dolgozó cseh nép nem az ellenségünk! A kis népeket eltipró német csizma az ellenségünk. […] Háborút a háborúnak!” A meglepő módon – Demény visszaemlékezése szerint a szélesebb körben való terjeszthetőség érdekében – „Szociáldemokrata párt” aláírással ellátott írás készítői és terjesztői nem sokkal később lebuktak, maga Demény is a csendőrnyomozók kezére került. A kormányzat által egyébként is szorongatott szociáldemokrata párt minden közösséget megtagadott a röplap íróival, a *Népszava* első reakcióként nyilasbérenceknek nevezte őket, amikor pedig kiderült, kinek a nevéhez fűződik a szöveg megfogalmazása, egész cikket szentelt Demény személyének, beszédes címmel: „Az azsanprovokatőr.” Bizonyos, hogy a szociáldemokratákat nehéz helyzetbe hozta a nevükben kiadott röpcédula, ám feltehetően ők sem sejtették, hogy ezzel egy, a Moszkva irányítása alatt – ekkoriban döntően emigrációban – működő kommunista pártban már tényként kezelt gyanút erősítenek meg Demény rendőrspicli voltát illetően.

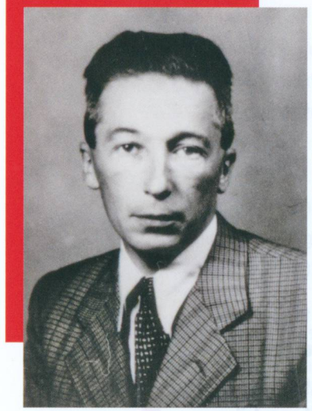

Demény Pál
1930 körül

1938 végén Demény a Gyűjtőfogházba került, majd a rá jogerősen kiszabott kétévi börtönbüntetést Szegeden töltötte ki. A Gyűjtőben cellaszomszédja Déry Tibor író volt, akivel a későbbiekben hosszan tartó barátság kötötte össze, Szegeden pedig együtt raboskodott a moszkovita párt vezetőivel, köztük Rákosi Mátyással, de a magyar kommunista mozgalom másik nagy „szakadárjával", Weisshaus Aladárral is. 1940 novemberében Rákosit és Deményt is szabadlábra helyezték: előbbi közismert módon Moszkvába utazott, míg utóbbi családjához. Demény mozgalma kiheverte az 1938-as lebukást, a munkástovábbképzés szemináriumok keretében folytatódhatott.

A Szovjetunió elleni 1941. júniusi német támadás után Demény és mozgalma is rövid háborúra és gyors szovjet győzelemre számított, hiszen nem a Moszkva által képviselt ideológiát és politikai rendszert ellenezték, csupán annak hivatalos hazai „csatlósait", ám csalódniuk kellett. A megváltozott helyzetben a gyári propagandatevékenység megerősítése mellett az üldözöttek mentésében

Bombatalálatot kapott ipari létesítmények lángolnak Csepelen, balra a szabadkikötő épülete, 1944

látták fő feladatukat. A mozgalom keresztény tagjai útján sikerült több, a zsidótörvények miatt ellehetetlenített vállalkozó üzemébe betársulni. E főleg zuglói, illetve erzsébetvárosi vegyipari cégek egyrészt termelőmunkát is végeztek, másrészt lehetőséget nyújtottak üldözöttek elrejtésére. Egy Ó utcai szállítmányozási vállalat megszerzése pedig biztosította a terepet a más ellenállócsoportokkal való kapcsolattartás bonyolítására, illetve hamis iratok terjesztésére. Mindez persze felkeltette a rendőrség figyelmét is, ám Demény egyedi módon tudta kezelni a helyzetet. Sajátos kapcsolat alakult ki közte és Wayand Tibor politikai detektív között, amit 1945 után a kommunisták Demény spicli mivoltának bizonyítékaként értékeltek. Demény visszaemlékezése szerint teljesen másról volt szó, mégpedig arról, hogy Wayand megvesztegethető volt, a találkozóik pedig a szemhunyásért fizetett pénzek átadását szolgálták.

Kiket rejtettek el a Demény-mozgalom által működtetett üzemekben? Ez alapvetően a hadi és belpolitikai helyzetnek megfelelően alakult – származási okokból üldözötteket mindvégig bújtattak, de olyan szovjet hadifoglyokat is, akiket budapesti hadiüzemekben dolgoztattak, ám sikerült megszökniük. Ahogy Magyarország hadszíntérré vált, úgy jelentek meg a szökött katonák, illetve a munkaszolgálatosok. Ez utóbbiakból aztán ellenálló-, olykor a fegyveres harcot is vállaló csoportokat hoztak létre. Darvas László későbbi külkereskedelmi miniszterhelyettes és V. F. Kuruszov lvovi (ma Lviv) tanár visszaemlékezve egyaránt hangsúlyozza az általuk csak „Pali bácsi" néven ismert személy központi szerepét e munkában. 1944 végén a baloldali cionista mozgalom meghatározó szervezetével, a Hasomer Hacairral (»Mayer [Megyeri] József) is sikerült kapcsolatot teremteni. Ekkoriban Demény általában „Molnár", illetve a mozgalomban „Molnár elvtárs" fedőnéven dolgozott. Ezeken túl több gyári szabotázs, illetve az 1944. végi csepeli ellenállás sikeres megszervezése fűződött a „deményisták" nevéhez.

1944 késő nyarán, kora őszén utat találtak a katonai ellenálláshoz is, Demény egyik elvbarátjának rokona ugyanis a később a németellenes fegyveres felkelés előkészítésére létrehozott Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB [»Makay Miklós]) vezérkarába is bekerülő nyugállományú százados, Tartsay Vilmos feleségének konzervgyárában dolgozott. »Kiss Jánosék kezdeményezését Demény mindvégig jó szándékúnak, de rosszul szervezettnek tartotta, amely mögött nem állt kellően ütőképes katonai erő. Ettől függetlenül hajlandó lett volna mozgalmával részt venni egy esetleges budapesti felkelésben, erre azonban végül nem került sor – Demény akaratán kívül közelről, az Andrássy

Ünnepi felvonulás Csepelen, 1945. május 1.

úton parkoló autójukból láthatta Tartsay Vilmosék lebukását. (A bevezetőben idézett Boldizsár Iván-novella ezt a témát dolgozza fel.)

1944 októberében Demények „Kommunisták Magyarországi Pártja" néven terjesztették egy röplapjukat, amivel felhívták magukra az újjászerveződő, ám igen gyenge „hivatalos" párt figyelmét is. A „Molnár" és „Kirgiz" (azaz Demény és » Rajk László) közötti tárgyalások novemberre értek be. Demény értelmezésében két egyenjogú fél állapodott meg abban, hogy a háború után közös kongresszuson döntenek a jövőről, addig pedig egyesítik erejüket. Az illegális párt lapja, a *Szabad Nép* azonban arról írt, hogy az egyezség szerint Demények felhagynak frakciós tevékenységükkel, és elfogadják a párt irányítását. A közeledő front, a főváros ostroma alatt helyreigazítást kérni nem lehetett. Demény családjával egy ismerős elhagyott lakásán várta be a szovjet csapatokat.

Az ostrom után az újjászerveződő politikai rendőrség feje, Péter Gábor – aki a néhány évvel korábban szerzett hamis papírok révén éppen Deménynek köszönhette a nevét – felkereste azzal, hogy a párt központi bizottsága küldte. A kommunista pártközpont helyett azonban az Andrássy út 60.-ba vitte Deményt, ahol közölte vele: „Tekintsd magad a párt foglyának." Az ekkor már a politikai rendőrségnél szolgáló Darvas László egy alkalommal meglepetten vette észre őrizetesei között „Pali bácsit", egykori ellenállókapcsolatát – hamar rá kellett eszmélnie neki is, másoknak is, hogy jobban járnak, ha nem emlegetik, mi fűzte őket Deményhez, aki csak 1956-ban szabadult a börtönből. Teljes politikai rehabilitációjára a rendszerváltásig kellett várnia. Másokkal ellentétben ő megérte.

Született: 1901. augusztus 29-én Budapesten, jómódú kereskedőcsaládban
1919 A Tanácsköztársaság alatt ifjúmunkás-szervező, majd vörös katona, a bukás után letartóztatják
1920–1921 Bécsben vegyészetet tanul, hazatérésekor kommunista tevékenység miatt újra börtönbe kerül
1924 Megkezdi a dél-pesti agglomerációban erős, a Moszkva által irányított párttól független, de kommunista tételeket valló mozgalmának kiépítését
1938–1940 Egy háborúellenes röplap terjesztése miatt izgatásért fogházba zárják
1943–1945 Részt vesz üldözöttek mentésében és az ellenállásban
1944. november Megállapodik Rajk Lászlóval a kommunista mozgalom egységbe szervezéséről
1945. január A Moszkvából hazatért kommunista pártvezetés „a párt foglyának" nyilvánítja, és bebörtönözi; 1950–1953-ban a kistarcsai internálótábor rabja, majd tízévi börtönre ítélik, ahonnan 1956-ban szabadul
1956–1967 Műszaki fordítóként dolgozik
1989 A Legfelsőbb Bíróság rehabilitálja
1990 A Magyar Szocialista Párt jelöltjeként országgyűlési képviselővé választják
Elhunyt: 1991. január 14-én Budapesten, a Parlament üléstermében

Forrás

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum
1073. sz. Darvas László-interjú. Készítette Kozák Gyula. Budapest, 1983

Irodalom

„A párt foglya voltam." Demény Pál élete. Az interjút készítette, a szöveget szerkesztette és a dokumentumokat válogatta Kiss József. Budapest, ELTE–MKKE, 1988.
Bokor Péter: Amikor elhallgatnak a fegyverek (a Demény-frakció felszámolása). *Népszabadság,* 1992. március 21.
Csalog Zsolt: *Egy téglát én is letettem. Őt kis történelmi portré.* Budapest, Szépirodalmi, 1989.
Demény Pál: *Rabságaim I–II.* Budapest, Magvető, 1989.
Demény Pál, 1901–1991. Emlékkönyv. Gyertyán Ervin és Bossányi Katalin interjúi. Budapest, Demény Pál Alapítvány, 1991.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Dessewffy Gyula

„Én a napos oldalon születtem. Pénz, befolyás, összeköttetés mind rendelkezésemre állt" – írta memoárjának elején az egykor háromezer holdnyi örökségén gazdálkodó gróf Dessewffy Gyula, aki a második világháború idején jövedelme jó részét az ellenzéki és náciellenes *Kis Újság* fenntartására fordította. Azt, hogy „a Dessewffyek értettek a gazdálkodáshoz", még maga Rákosi Mátyás is megjegyezte az 1947. július 17-én tartott minisztertanácson. Gyakorlatilag ekkor kobozták el Dessewffynek az ellenállásban való részvétele miatt korábban meghagyott háromszáz holdját.

A parasztság ügyének képviselete volt az, amely Dessewffy Gyulát az ellenállási mozgalomig vezette, bár szerepe volt ebben közvetlen családi örökségének, a honvédő, függetlenségi hagyománynak is. Fölmenői közé tartozott gróf Batthyány Lajos, az első felelős magyar kormány miniszterelnöke és gróf Andrássy Gyula, az 1867–1871 közötti kormányfő, később az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere. A rokonságból vértanúra is futotta, Dessewffy Arisztid honvéd vezérőrnagyot a tizenhármak között végezték ki Aradon. Apai nagyapja házában már a húszas években zsákutcaként és veszélyként emlegették a fasizmust.

Dessewffy 1937-ben reformkonzervatívként kezdte meg közéleti pályafutását mint a különböző irányzatoknak, így a népi írókénak is teret adó, leginkább mégis a keresztény-szocialista, utóbb kereszténydemokrata reformkatolicizmus ideológiáját tükröző *Az Ország Útja* című folyóirat főszerkesztője. Szerkesztőtársa Barankovics István volt, aki később, a német megszállás alatt szintén illegalitásba vonulva lett a Keresztény Demokrata Néppárt egyik vezetője. *Az Ország Útja* a szellemi ellenállás részeként a jobbratolódás megállítása érdekében is szorgalmazta égető társadalmi kérdések sürgős megoldását. Szerzői köre nem

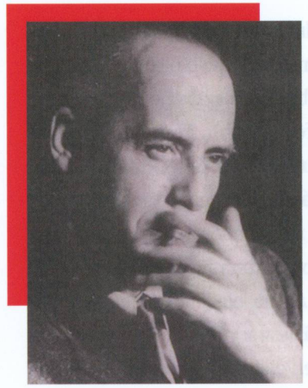

Dessewffy Gyula

sokkal később csatlakozott a „szellemi honvédelem" jelszavával szerveződő *Magyar Nemzet* című napilap gárdájához. Dessewffy saját folyóiratában publikálta első tanulmányait, amelyekben főként a földbirtokpolitikáról és a politikai közvélemény alakításáról értekezett, de írásaiban a nemzetiszocializmusnak ellenálló Ausztria pozitív történelmi szerepének is teret szentelt. 1938-tól a földreform mellett foglalt állást, de figyelmeztetett rá, hogy az önmagában, a mezőgazdasági termelés átszervezése nélkül nem jelent megoldást. Pártolta a szövetkezetalakítást. Minthogy a szélsőjobboldali és a szélsőbaloldali forradalmat egyaránt elutasította, a kis- és törpebirtokrendszerre való fokozatos áttérés pártján állt.

1944 március 22
58. évfolyam 66. szám

ÁRA 14 FILLÉR

KIS UJSÁG

SZERDA

Délen hullámzó harcok folynak a bolsevista tulerővel

Az olaszországi harcokról

Amerikai bombatámadás Nyugat- és Délnyugat-Németország ellen

Finnország nem fogadta el az orosz fegyverszüneti feltételeket

A hivatalos finn nyilatkozat részletes szövege

A volt jugoszláv király londoni megbeszélései

A Kis Újság második világháború alatt megjelent utolsó, 1944. március 22-i számának címlapja

Dessewffy szellemi vezérének „atyai jóakaróját", az éppen a második világháború első éveiben miniszterelnöki pozíciót betöltő Teleki Pált tekintette. Az ő javaslatára vette meg a *Kis Újságot* 1939-ben Lévai Jenőtől, aki a zsidótörvények miatt nem maradhatott tovább a lap tulajdonosa. A *Kis Újság* Dessewffy irányításával a Magyar Parasztszövetség, majd a Független Kisgazdapárt félhivatalos lapja lett. A német megszállás előtti napokban jelent meg itt utolsó cikke, amelyben 1848 nyilas értelmezésével szállt vitába. A nemcsak a közép-, hanem a szegényparaszti szempontoknak is teret adó lap németellenessége közismert volt.

Memoárja szerint a német megszállás után Dessewffy nem akarta lapja megjelentetésével legitimálni az új helyzetet és egy kollaboráns kormányt, ezért beszüntette annak működését, és azonnal visszaadta a lapengedélyt. (Talán nem merült föl benne, hogy az efféle orgánumokat

Dessewffy és Markos 1944-es hajdúszoboszlói találkozójának helyszíne, a városi fürdő 1939-ben

napokon belül úgyis betiltják.) Hamarosan illegalitásba vonult, bár annak szabályait kezdetben kissé lazán fogta föl. Előbb Hajdúszoboszlón „bujkált", de az őt a kommunisták megbízásából ott meglátogató Markos György megdöbbenve tapasztalta, hogy a fürdővárosban mindenki tudja, kit rejt az általa használt álnév. A fővárosba visszatérve gyakorta változtatta rejtekhelyeit, de így is együttműködhetett illegalitásban dolgozó lengyelekkel és franciákkal. Balogh Józsefet, a *Magyar Szemle*, a *Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* szerkesztőjét, ahogy írja, ő vitte el a tihanyi apátságba, ahol egy darabig rejtegették (a nácik azonban később a nyomára jutottak, és meggyilkolták). Tagja volt annak a szűk körnek, amely »Pallavicini Györgyék Remete úti villájában megalapította a Magyar Frontot. A szervezetben Tildy Zoltán és Nagy Ferenc kérésére, illetve megbízásából a Független Kisgazdapártot képviselte, noha akkor még nem volt tagja a pártnak. Tildy az összeköttetéseire, kapcsolataira és mozgékonyságára hivatkozva kérte meg e feladat vállalására. Dessewffy valóban bejáratos volt korábban Kállay Miklós miniszterelnökhöz, s »Lázár Károly testőr altábornaggyal való barátsága révén a kormányzó irodájához is utat talált. Kommunistákkal, a szerinte magukat a nemzet érdekeinek alávető, korábban már említett Markos Györggyel és »Rajk Lászlóval is jól együtt tudott működni az illegális munkában. A Nemzeti Parasztpártnak a Magyar Frontba való felvételét azonban ellenezte (sikertelenül), mondván, az meghiúsítaná a parasztegység megteremtését.

Utóbb figyelmeztetett rá, hogy az ellenállás hősmítosza indokolatlan, nagy dolgokat nem tudtak véghez vinni, igaz, az „apró", azaz az ország sorsának megváltoztatására nem alkalmas cselekedetek (például az embermentés) önmaguk is komoly kockázatot jelentettek, életveszéllyel járhattak. Az önálló fegyveres ellenállás sikerében – noha források szerint tagja volt a Magyar Front akcióbizottságának, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának (MNFFB [»Makay Miklós]) is – nem bízott. A Magyar Front „véget nem érő tárgyalásain"

szerinte a realitásoknál maradtak, egy illegális politikai mozgalom létrehozására, a németekkel való szakítást előkészítő erőkoncentrációra s a Horthyra való nyomásgyakorlásra törekedtek, valamint „a holnapi győztessel" való kapcsolat kialakításáról, szabotázsakciókról értekeztek.

Emlékirataiban az áll, hogy az ugyancsak MNFFB-tag Pfeiffer Zoltánnal együtt maga is hivatalos volt arra a november 22-i Andrássy úti megbeszélésre, amelynek során a bizottság vezetőit elfogták. A hanyagságnak itt életmentő szerepe lehetett: a találkozó dátumát Pfeiffer rosszul jegyezte föl; ők másnap este készültek Tartsay Vilmos (»Kiss János) lakásába. Dessewffy őszintén beszámolt róla, mennyire félt a lebukástól, illetve attól, hogy a szervezkedésben részt vevők nevét kiverhetik belőle. Memoárja szerint mégis ott volt a Gömbös-szobor felrobbantásánál – noha aligha volt rá szükség. Ezt az akciót lapja, a *Kis Újság* korábbi munkatársa, »Fehér Lajos szervezte a háttérből. Jellemző a korábbi németellenes csoportok háború utáni szembekerülésére, hogy 1947 júniusában, Dessewffy emigrálása után a *Szabad Föld* mint a „politikai élet egyik fő méregkeverőjéről" írt róla. A lapot ekkor az a Fehér Lajos irányította, aki időben figyelmeztette, hogy meneküljön el Magyarországról.

Született: 1909. november 21-én Budapesten, főnemesi családban
1927 után Az érettségit követően Debrecen és Miskolc mellett több nyugat-európai városban, így Párizsban, Bécsben és Lausanne-ban is egyetemi tanulmányokat folytat; Svájc, a „józanság, társadalmi egyenlőség, szociális szellem" életre szóló benyomást gyakorol rá
1937 A Deák Ferenc Társaság elnökeként útnak indítja az egyesület *Az Ország Útja* című folyóiratát
1939–1944, 1945–1946 A *Kis Újság* című lap tulajdonosa, fő-, illetve felelős szerkesztője
1944 A német megszállás után illegalitásba vonul; utóbb a Független Kisgazdapártot képviseli a Magyar Frontban
1945. január A Független Kisgazdapárt Budapest I. kerületi szervezetének elnökévé, augusztusban a párt országos intézőbizottságának tagjává választják; júniustól tagja az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, novemberben nemzetgyűlési mandátumot szerez
1947 Megjelenik a *Röpirat a magyar politika jelenéről és jövőjéről* című munkája; júniusban emigrál; előbb Franciaországban, majd az NSZK-ban, 1954-től az Egyesült Államokban él, 1961-ben Brazíliában telepszik le
1949–1957 Az emigráció csúcsszervezete, a Magyar Nemzeti Bizottmány tagja
1950–1954 A Szabad Európa Rádió magyar adásainak irányítója, a későbbiekben a New York-i Szabad Európa Bizottság munkatársa
1961 Visszavonul a politikától
Elhunyt: 2000. augusztus 12., Curitiba, Brazília

Irodalom

Dessewffy Gyula: *Tanúvallomás.* Szerkesztette Boross Imre. New Jersey – Budapest, Agroinform Kiadóház – Országos Eckhardt Tibor Alapítvány – Universe Publishing Company, 1997.

Dessewffy Gyula. In *Posztumusz interjú. Válogatás Thassy Jenő hangarchívumából.* Budapest, Balassi, 2004, 141–161.

Haas György: Egy magyar girondista. *Magyar Szemle,* 2010/3–4, 38–52.

Markos György: *Vándorló fegyház.* Budapest, Magvető, 1971.

Petrás Éva: Egy folyóirat útja. *Orszagut.com,* 2020. január 31. https://orszagut.com/orszagut/egy-folyoirat-utja-13, 2024. július 30.

Vigh Károly: Egy demokrata gróf. *Élet és Irodalom,* 1988/7, 8.

NOVÁK ATTILA

Domonkos Miksa

A pályafutását mérnökként kezdő Domonkos Miksa a vészkorszakban a budapesti Központi Zsidó Tanács meghatározó alakja volt. Kezdetben a Gazdasági és Műszaki Osztály élén állt, majd a nyilas éra alatt ügyvezetőként a nagy gettó egyik vezetője lett. A Raoul Wallenberggel is kapcsolatba kerülő, az üldözötteket hősiesen védő zsidó vezető néhány évvel később a kommunista államvédelem áldozatává vált: a kínzások következtében szervezete annyira legyengült, hogy szabadon bocsátását csak néhány hónappal élte túl.

Az első világháborús érdemeiért a Ferenc József Rend lovagkeresztjével, Signum Laudisszal és Koronás Arany Érdemkereszttel is kitüntetett, a húszas években tartalékos tiszti állományba helyezett Domonkos Miksát Horthy Miklós kormányzó 1935-ben soron kívül úgynevezett „emléklappal ellátott" századossá léptette elő. Mindennek köszönhetően később mentességet élvezett a zsidókat diszkrimináló állami rendelkezések alól. Bár tényleges tiszti szolgálatot nem láthatott el, rendfokozatát a német megszállás alatt is megőrizhette, ami a nyilas-hatalomátvételt követően különös jelentőségre tett szert.

Domonkos 1940-ben egykori iskolatársa, Eppler Sándor főtitkár hívására a Pesti Izraelita Hitközség munkatársa lett. Itt feladatai közé tartozott a munkaszolgálatos századok ellátásának segítése, valamint az adománygyűjtés is. Miután a német megszállást követően beválasztották a Zsidó Tanácsba, honvédelmi minisztériumi kapcsolatai révén szerepe volt abban, hogy

» Ocskay László százados „ruhagyűjtő" munkaszolgálatos századot szervezett, amelynek a tagjai a szükséges dokumentumok birtokában valójában embermentő tevékenységet folytattak.

Domonkos a nyilas-hatalomátvételt követően a Zsidó Tanács osztályvezetőjéből a testület egyik első számú embere lett. Stöckler Lajossal, a tanács elnökhelyettesével

együtt nemcsak a testületnek, hanem – annak novemberben történt felállításától kezdve – a nagy gettónak is a de facto vezetője lett. Domonkos egy bejáratott rendszer fogaskerekeként tevékenykedett: a Zsidó Tanács feljegyzései szerint a hatóságokkal Gráber Pál, a testület lakáshivatalának vezetője, Földes István ügyvéd és Domonkos Miksa, a tanács ügyvezetője tárgyalt. Solymossy János rendőr törzsfőfelügyelő (akit Vajna Gábor nyilas belügyminiszter „zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztossá" nevezett ki) Stöckler Lajoson keresztül adta ki utasításait, míg Stöckler Solymossy (majd annak utóda, Lőcsey István rendőr főfelügyelő, zsidóügyi kormánybiztos) elé terjesztette a tanács kéréseit.

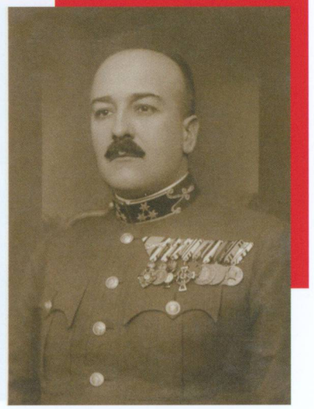

Domonkos Miksa századosi portréja 1938-ból

A nagy gettóban infernális állapotok uralkodtak. Az ott összezsúfolt emberek száma idővel mintegy hatvan–hetvenezer főre emelkedett egy akkora (0,3 km^2-es) területen, amelyen korábban hétezren (!) éltek. Ebben a helyzetben előfordult, hogy – mint Domonkos a Szálasi Ferenc és társai ellen lefolytatott eljárás során a Budapesti Népügyészségen 1945. december 24-én tett vallomásában kifejtette – egy-egy „normális méretű szobába 20–25 ember is be lett szorítva". A gettólakóknak juttatott élelem napi kalóriamennyisége alig érte el a túléléshez szükséges határértéket. „A maroknyi főtt krumplihéj fejedelmi ebédnek számított. A sózott, száraz kenyérhéj pedig maga volt a mennyei élvezet. […] mindig papír fölött kellett enni, hogy egyetlen morzsa se vesszen kárba" – emlékezett vissza a vészkorszakot gyerekként átélt Kutas Péter. Az üldözöttek az állandó nélkülözések közepette a gettóba gyakorta behatoló egyenruhások kegyetlenkedéseinek is ki voltak téve. „[…] naponként fordultak elő a nyilas pártszolgálatosok részéről atrocitások, sokszor kedvtelésből lőttek agyon az utcán öreget és fiatalt, védtelenül kiszolgáltatott embereket" – fogalmazott Domonkos népügyészségi vallomásában. Az ostrom hetei alatt a közműveknek csak elenyésző része maradt épségben, így fürdésre gyakorlatilag nem volt lehetőség, tüzelőanyaghoz pedig a csikorgó hideg ellenére alig lehetett hozzájutni. Domonkosnak ilyen körülmények között kellett ellátnia szervezési feladatait, amelyek a rendészeti intézkedések meghozatalától és a felettes hatóságokkal való folyamatos egyeztetéstől kezdve a vízellátás és az élelmezés biztosításán keresztül a halottak nagy száma miatt a temetkezések kapcsán felmerülő problémák megoldásáig terjedtek.

Katonatiszti uniformisa komoly tekintélyt kölcsönzött számára. Strausz Imre, a német megszállás után a Wesselényi utcában felállított szükségkórház orvosa úgy emlékezett,

A Zsidó Hadviseltek Bizottságát megalakító tartalékos tisztek a Dohány utcai zsinagógában 1942-ben. Domonkos Miksa az első sorban balról a harmadik

tekintélyt parancsoló megjelenéséhez „nyugodt, barátságos magatartás társult, ami […] mind a hatóságoknál, mind a nyilasok körében sikeres fellépésének titka volt". Fölényes magabiztosságával nemcsak a nyilasokat kényszerítette többször meghátrálásra, hanem fia visszaemlékezése szerint Síp utcai irodájából egy alkalommal egy német őrmestert is kidobott: „Feljött egy fiatalember, géppisztoly volt nála. Hol vannak a zsidó vezetők, kérdezte. Intézkedjen, hogy azonnal jöjjenek elő. Apám hirtelen kivette a kezéből a géppisztolyt, és rárivallt. Álljon haptákba! Ön most egy magyar királyi honvéd százados előtt áll. Nekem csak jelenthet. És kidobta."

Kapcsolatban állt a vészkorszak embermentőivel, így Carl Lutzcal és Raoul Wallenberggel is; utóbbira abból a körülményből következtethetünk, hogy a svéd diplomata noteszában benne volt a telefonszáma. Emellett rendőrségi összeköttetéseit is mindvégig igyekezett kihasználni. Egy 1945. január 8-i jelentése összefoglalásaként – az erőszakos cselekmények növekvő száma miatt – sürgős intézkedést kért a rendőrségtől a közbiztonság és közfegyelem helyreállítására. Ennek nyomán Vajna Ernő, a Budapest védelmére rendelt nyilas pártmegbízott január 10-én kiadott egy parancsot, amelyben megtiltotta az engedély nélküli belépést a gettóba, Domonkos nyilas kapcsolatának, a párt üldözötteket segítő rendőrségi összekötőjének, »Szalai Pálnak pedig sikerült kieszközölnie egy százfős rendőrkülönítmény gettóba vezénylését a további bűntények megelőzése érdekében. „[…] néhány becsületes, józanul gondolkodó ember segítségével rendőri karhatalmat tudtunk becsempészni a [nagy] gettó területére, hogy az utolsó napokban esetleg előforduló tömeges emberpusztítást megakadályozzuk" – foglalta össze Domonkos a történteket fentebb már említett népügyészségi vallomásában.

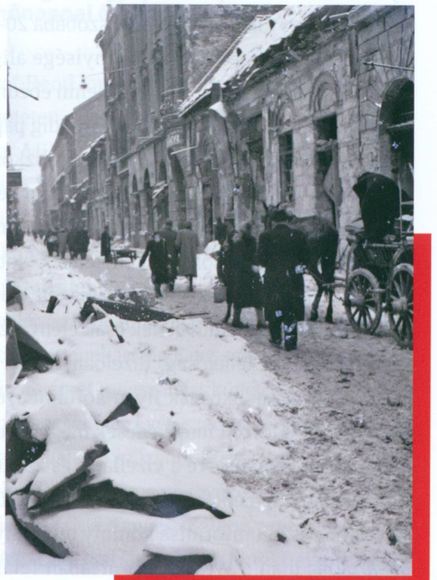

A Dob utca a gettó felszabadítása után

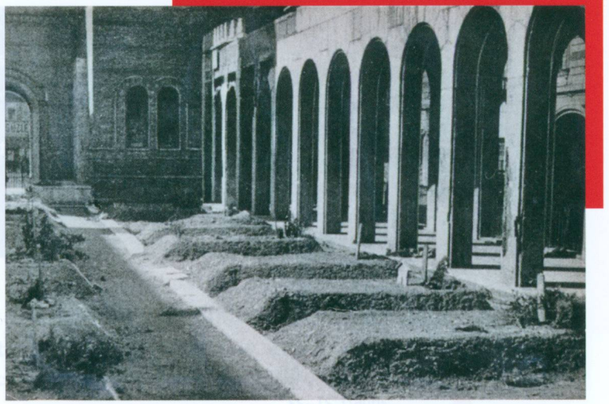

Frissen hantolt tömegsírok a Dohány utcai zsinagóga udvarán, 1945. február

Domonkos fáradtságot nem ismerve szolgálta a rábízott emberek érdekeit. „[…] minden emberileg lehető módot megragadtunk" – vont mérleget tevékenységéről 1946. február 21-én a Szálasi-perben a Budapesti Népbíróság előtt tett tanúvallomásában. Randolph L. Braham, a magyarországi holokauszt legismertebb kutatója joggal mutatott rá: „[…] talán ő volt az egyik legértékesebb és leghatékonyabb zsidó vezető a nyilas korszakban és a szovjet ostrom idején."

Született: 1890. március 28-án Vágvecsén (ma Szlovákia) Fleischmann Miksa néven (1912-től Domonkos), apja kereskedő volt
1910 A Budapesti Kereskedelmi Akadémia elvégzését és németországi műszaki főiskolai tanulmányokat követően a Caterpillar cég alkalmazottja lesz; feladatai közé tartozik az amerikai lánctalpas traktorok közép-európai forgalmazása
1914–1918 Az első világháború idején karpaszományosként vonul be, a háború végén főhadnagyként szerel le; az olasz fronton többször megsebesül
1935 Soron kívül századossá léptetik elő
1944 A német megszállást követően a Központi Zsidó Tanács Gazdasági és Műszaki Osztályának vezetője; novembertől másodmagával a nagy gettót irányítja
1945–1950 A Pesti Izraelita Hitközség főtitkára

1953. március 5. Az ÁVH más hitközségi vezetőkkel együtt letartóztatja; társaival egy anticionista koncepciós per vádlottjaként tervezik bíróság elé állítani, ám az eljárás lefolytatására végül nem kerül sor
1953. november 13. Szabadon bocsátják, miután azonban szervezete felőrlődött az embertelen kínzásokban, azonnal kórházba kerül
Elhunyt: 1954. február 25., Budapest

Irodalom

„Apámat elhurcolták azzal, hogy egy kis kihallgatásra viszik…" Domonkos Istvánnal beszélget Várnai Pál. *Szombat,* 2006/1, 21–23.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. I–II. kötet.* Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.

Domonkos Miksa és István életrajza. http://www.centropastudent.org/hu/biography/domonkos-istvan-1, 2024. június 27.

Domonkos Miksa tanúkihallgatása. In Karsai Elek – Karsai László: *A Szálasi per.* Budapest, Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., 1988, 604–608.

Karsai László: A Szálasi-rendszer zsidópolitikája. *Történelmi Szemle,* 2012/1, 103–132.

Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Budapest, Balassi, 2016.

Kutas Péter: *Amikor vért könnyeztek a fellegek. / When Clouds Wept Blood.* [Budapest], Zachor Alapítvány, 2009.

Novák Attila: Százados parolira cserélt sárga csillag. Domonkos Miksa. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 76–83.

Novák Attila: Hámánok Domonkos Miksa életében. *Continuum blog,* 2022. február 21. https://www.ludovika.hu/blogok/continuumblog/2022/02/21/hamanok-domonkos-miksa-eleteben/, 2024. július 1.

Strausz Imre, dr.: *Egy zsidó kórház 1944-ben. Emlékezés-vázlat ötven év múltán.* http://www.restancia.hu/dokumentum/zsidokorhaz2019.html, 2024. július 1.

Szekeres József: *A pesti gettók 1945. januári megmentése. „A magyar Schindler" – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1997.

EŐRY ÁRON

Drozdy Győző

1945 nagy korszakhatárának előestéjén a magyar társadalomra rövid időn belül több súlyos trauma várt. Kevesen akadtak a hátországban, akik a német megszállás – és idővel a frontövezetté válás – megpróbáltatásai elől *„preventíve törtek ösvényt a rengetegben"*. Ezek egyike volt a *„zord, veszélyes, mélységek fölött kavargó"* életútjának ötvenkilencedik évét taposó Drozdy Győző. Kurázsis kalandjait részben *saját szavai* segítségével idézzük meg.

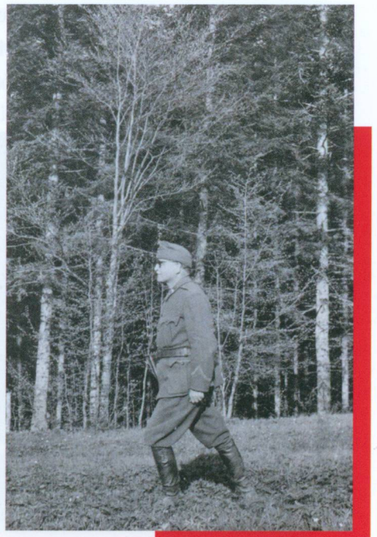

Drozdy Győző

A korábban négyszer megválasztott képviselőt a politikai vezetés 1939-ben egyéni jelöltként indulni sem engedte az újabb mandátumért. Elkövetkező éveinek politikai csendjét csak a nyilaspárti lapokkal vállalt konfliktusai törték meg. Drozdy ugyanis előbb nagyvállalati személyzetisként, majd saját autójavító műhelyében – sőt, otthonában is – a törvények által zsidónak minősített magyarokat foglalkoztatott. Emiatt kormányszervekkel és bűnüldöző hatóságokkal is tengelyt akasztott. Következetes nemzetiszocialista-ellenessége már évtizednyi időre nyúlt vissza 1943-ban, amikor a sajtóban sokadszorra követelt adminisztratív fellépést a magyar falvakban folyó nyilas agitáció ellen. Agrárpolitikai hetilapja jövőt latolgató vezércikkében megingathatatlan antikommunizmusát is megcsillantotta: *„Hivatalosan kellene most összeseperni a falu szemetjét. És idegen eszméktől megkótyagosodott koponyájukat friss pacallal kellene borogatni, nehogy megint a másik szélsőségbe csapódjanak. Mert – mindenki meglátja! – a szélsőbal fergetege a szélsőjobb szemetjét kavarja fel először."*

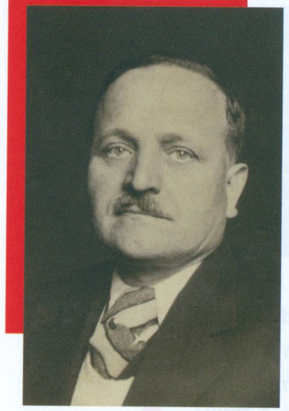

Portréja 1920 körül

A magát utoljára kisgazdapárti színekben exponáló Drozdy 1944 elejére a kormánynál puhatolódzott egy ellenzéki *„agrárdemokrata”* parasztpárt esélyeiről, amelyet – hasonló törekvésű és különutas – politikustársai összefogásával szervezett volna meg. Emellett ő volt a vezérigazgatója az *Esti Kurír*nak, az angolszászbarát polgári értelmiség nagy múltú napilapjának, méghozzá a főszerkesztő – és liberális mintapolitikus –, Rassay Károly régi harcostársaként.

Ráadásul a német külügy legkésőbb 1937-ben megtanulhatta Drozdy nevét, aki interpellációs háttéranyagával Szálasi pártjának röpiratos izgatásait és külföldi pénzügyi forrásait firtatta. Így nem csoda, hogy a hitleri megszállás előkészületei során ő célkeresztbe került, amit emlékiratai szerint jó előre nyugtázott magában: *„Veesenmayer nevétől csontomig reszkettem.”* Előkelő helyet foglalt el az ügynökök útján összeállított, a birodalom érdekeire veszélyes személyek neveit tartalmazó több száz tételes listákon. Az érintettekre váró megfélemlítő túszszedést foganatosító bécsi Gestapo-különítmények kitartóan keresték is otthonában, lapjánál, majd garázsüzemében. Az idejében érkező füles nyomán és jellegzetes leleményességével azonban napokon belül sikerült elérnie, hogy felvegyék egy frontra induló honvédalakulathoz. Túlkoros önkéntesként a 2. páncéloshadosztály egyik híradózászlóaljához osztották be – a „sajtószolgálati” használatban addig mentességet élvező gépkocsijával együtt. Csapatteste április elejére már Galíciában járt. Később úgy fogalmazott: *„Toronyirányba futva kimenekültem a karmaikból – a frontra, ahol elkéstek a leszámolással.”*

Gépkocsijával

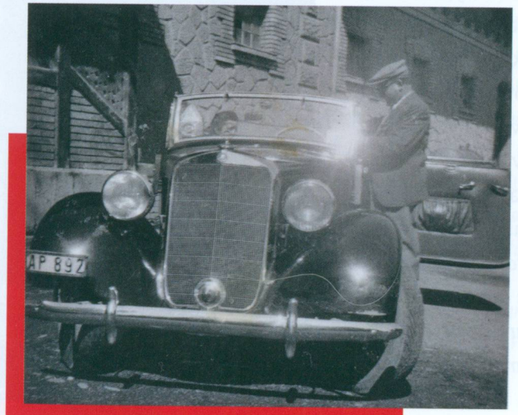

Valójában élete a folytatásban is egyre-másra csak hajszálon függött. A háborús célokat vitató, a hadihelyzetet vesztettnek látó Drozdyt hamarosan hadsereglázítóként vonták felelősségre, amiért a szovjetellenes harcot bajtársai előtt *„marhaságnak”* bélyegezte. Igaz, parancsnokai és a jóindulatú hadbíró kimentették az első *„farkasveremből”*, de később sem okult az életveszedelmes helyzetekből. Egyrészt – munkaszolgálatosokat is kedvezményező – élelmező-

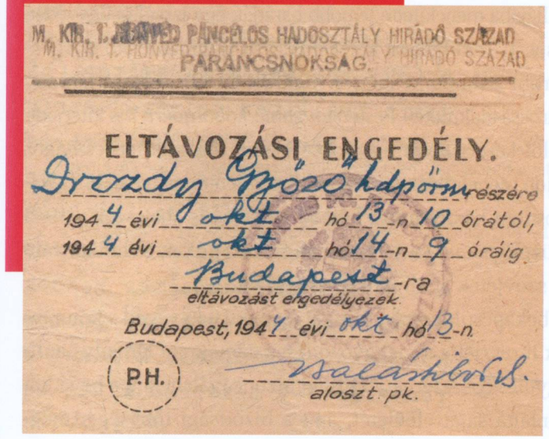

M. KIR. [illegible] PÁNCÉLOS HADOSZTÁLY HÍRADÓ SZÁZAD PARANCSNOKSÁG.

ELTÁVOZÁSI ENGEDÉLY.

Drozdy Győző hdpőrnr. részére

1944 évi okt hó 13-n 10 órától,

1944 évi okt hó 14-n 9 óráig

Budapest-ra

eltávozást engedélyezek.

Budapest, 1944 évi okt hó 13-n

P.H. [illegible] alosztpk.

Eltávozási engedélye 1944 októberéből

tiszti beosztása szabadabb mozgást engedett számára, emellett rádió- és telefonkezelő *„hírközpontként”* adta-vette az értesüléseket és a prognózisokat. Ezekből jutott Budapestre is. A keleti harctér fejleményeiről unokaöccsét, a Görgey-zászlóaljhoz (» Mikó Zoltán) sorolható ellenállási csoport egyik vezetőjévé váló Drozdy Kálmánt, egyúttal a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (» Csomóss Miklós) fő szervezőit is informálta. A kémosztály feljelentéseihez a legfőbb gyúanyagot egy rögtönzött kiugrási beszéde adta, amellyel a köré gyűlt csapattöredékeket átállásra agitálta. A várható ítélet végrehajtását uniformisos haragosai egy – szemtanúk nélküli likvidálás formáját öltő – *„halálexpedíció”* révén készültek előrehozni, ami elől eltávozási engedélyek és új megbízatások kieszközlésével sikerült a hátországban ellavíroznia.

Kapcsolatai révén Csörög mellett bújt meg álnéven, ahol tábori csendőrtiszteket nyert meg a fegyveres ellenállás tervének. A közeledő front elől hátráló, több száz főre rúgó alakulataikat a Naszály egyik erdei magaslatára – egy pajtagazdaság területére – gyűjtötte össze egy partizánhadállásba. A környékbeli *„kisföldesuraságok”* bevonásán túl november elején a Kláraházapusztán rejtőző » Bajcsy-Zsilinszky Endrével egyeztetett a németellenes szabadcsapat vezérségének elvállalásáról, valamint *„új szökési-tanyák”* biztosításáról politikustársa számára. A váratlanul, sűrű rajokban visszavonuló német csapatok elől azonban Drozdy kénytelen volt a fővárosba menni *„illegálni”*. Ekkorra a német és a magyar hatóságok egyaránt körözték mint a náciellenes függetlenségi mozgalom emberét. Szálasi rendszerének „nemzeti számonkérői” mások mellett az ő hollétére vonatkozóan vallatták gumibottal és „villanyozással” az ellenállás egyik civil robotosát, Zerkowitz Oszkárt. Miután Bajcsy-Zsilinszkyre lecsaptak, kiszabadításáért Drozdy a svéd és svájci követségeken próbálkozott közbenjárni, mindhiába.

Decemberben vejének zuglói villájába menekítette legjobb barátját, egy izraelita ügyvédet, Sebestyén Jenőt, valamint – a Kispesti Textilgyárat korszerűsítő és felvirágoztató – Ágoston Manót és nejét. (Kisfaludi Strobl Zsigmond szintén megfordult körükben.) Drozdy óvó figyelme az időközben frontvárossá alakult téli Pesten további *„kóborgókra”* is kiterjedt. A grasszáló nyilas fegyveresek elől karácsonyra egy közeli, nemrég kiürített csillagos házba terelt össze több tucatnyi zsidó menekülőt. Politikai üldözött létére nagyban hozzájárult a túlélésükhöz. Ezenkívül az ostrom házról házra terjedő harcaiba is „beleszólt”. 1945 elején ugyanis pincebunkerből tüzelő német katonákra zárt rá vasajtókat, és hóban való *„kígyókúszással”* szervezte meg szovjetek általi lefegyverzésüket.

A front átvonulása után ismét bekapcsolódott a politikai életbe. 1946 végén a kommunista Farkas Mihály elégtelennek híresztelte a meggyőződéses demokrata Drozdy „antifasiszta magatartását” a Nemzetgyűlés összeférhetetlenségi bizottságában, ám a bevádolt képviselőtárs gazdagon dokumentálta saját előéletét, ami a bizottsági többséget meggyőzte a bejelentés alaptalanságáról.

Született: 1885. október 1-jén Bajtán (ma Szlovákia), kántortanító apa ötödik gyermekeként
1905 Elvégzi az esztergomi érseki férfi tanítóképzőt, mellette költő és hírlapíró
1910-es évek Budapest székesfőváros alkalmazásában tanító, másodállásban lapszerkesztő, tanügyi újságíró, később nyomdatulajdonos
1918–1919 Előbb a Károlyi-párt, majd a Nagyatádi-féle kisgazdapárt titkára, közben a megalakulóban lévő Csehszlovákia területfoglaló akcióinak első heteiben az ipolysági civil ellenállás szervezője
1920–1926 Nemzetgyűlési képviselő Zala vármegyéből, hamar ellenzéki pozícióból (Rassay függetlenségi kisgazdapártja, majd különféle agrárdemokrata kispártok szervezőjeként) lép fel az elsősorban „a dolgozó falusi kisember” javára kiépítendő „egészséges demokráciáért”
1927–1932 Családjával az Egyesült Államokban telepszik le, revíziós mozgalmat szervez az amerikai magyarság köreiben
1933–1938 Hazatérése után gazdalapok szerkesztőjeként, idővel kormánypárti képviselőként támogatja Gömbös Gyula reformprogramját
1938–1944 Az Imrédyvel szembeforduló disszidensek egyike, majd a *„népuralmat alkotmányos úton”* jelszóval önállóan politizál
1944–1945 A menekülés, frontszolgálat, szellemi-politikai ellenállás, életveszélyek, bujkálás, embermentés, túlélés és a fáradhatatlan újrakezdés időszaka
1945–1947 Nemzetgyűlési képviselő polgári és parlamentáris hangsúlyú demokráciaprogrammal, a Független Kisgazdapárt „leszalámizott” első csoportja részeként a Magyar Szabadságpárt egyik megalakítója
1947 után Politikailag és egzisztenciálisan ellehetetlenül, sikertelen emigrációs kísérletet tesz, ÁVH-s fogságából való szabadulását követően kényszerű visszavonultságban él mint festőművész, alkalmi munkás és drámaíró
Elhunyt: 1970. november 2., Budapest

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-103725. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Kerekes Sándor

Budapest Főváros Levéltára
XVII.1709 320b – Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok. Budapesti igazolóbizottsági ügyek, 1945. Drozdy Győző ügye
XXV.2.b 4901/1947. – A Budapesti Népügyészség büntetőiratai (1945–1949). Haám Gyula ügye

Drozdy család archívuma
Drozdy Győző különféle fennmaradt személyes iratai
Drozdy Győző memoárjai

Irodalom

Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre fogságban és az ellenállás élén. *Történelmi Szemle,* 2019/1, 75–114.
Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.
Drozdy Győző: Bajcsy-Zsilinszky Endre. In uő: *A demokrácia.* Budapest, szerzői kiadás, 1946, 5–6.
Előry Áron: Fluctuat nec mergitur. Egy politikai argonauta, Drozdy Győző odisszeájának emlékére. *Kommentár,* 2011/1, 108–121.
Izsák Lajos: Polgári csoportok a nemzeti ellenállásban. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 246–257.
Kovács Tamás: A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk,* 2006/3, 71–100.
Liptai Ervin (főszerk.): *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* Budapest, Kossuth, 1987.
Paksy Zoltán – Káli Csaba (szerk.): *Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai.* Budapest–Zalaegerszeg, Kossuth – Zala Megyei Levéltár, 2007.
Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* Budapest, Kossuth, 1978.
Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben.* Budapest, Genius, 1945.
Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon, 1939–1945. A német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején.* Budapest, Corvina, 2014.

SZEKÉR NÓRA

Dudás József

„Még félholtra verve is elegendő energia volt benne ahhoz, hogy elvezessen tíz forradalmat" – jellemezte Dudás Józsefet a recski rabtárs, Gábori György. Alakját a róla emlékezők szenvedélyes, „hihetetlenül emocionális", kiszámíthatatlan, a korlátokat nehezen viselő, „mindennapi mértékkel nem mérhető figuraként" idézték meg. Dudás leginkább az 1956-os forradalomban vállalt szerepével írta be magát a magyar történelembe; nevét sokan amiatt ismerik, mert ő volt a megtorlás első áldozata. Kevésbé köztudott, hogy az illegális kommunista mozgalomból indult, és útja innen vezetett az ellenálláshoz is.

A székely munkáscsaládban született Dudás 1927-ben, tizenöt éves középiskolásként lett tagja a román Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, és a kezdetektől nagy energiával vetette bele magát az illegális mozgalmi munkába. Felesége visszaemlékezése szerint az az ígéret vitte a kommunizmus felé, „hogy Erdélyt az oroszok vissza fogják adni Magyarországnak". Dudás saját maga így fogalmazott: „[…] osztályhelyzetem és a román sovinizmus […] korán ébresztettek politikai öntudatra, amely a proletárforradalom felé vonzott." 1933 decemberében egyik fő szervezője volt a temesvári ipari üzemek általános sztrájkjának. Amikor 1934 februárjában letartóztatták, az Erdélyi Tartományi Titkárság agitációs és propagandatitkáraként már rangos pártembernek számított. A hadbíróság kilenc évre ítélte; 1939-ben szabadult.

A második bécsi döntést követően, 1940 szeptemberében áttelepült Budapestre. A Magyar Fogaskerékgyárnál dolgozott technikusként, és közben tanulmányokat folytatott a Műegyetemen. Elmondása szerint eleinte nem kereste a kapcsolatot a párttal: „[…] vártam, míg a bukaresti központi pártszervezet leértesítés útján a magyar illegális kommunista párt értesíteni fog a Műegyetemen. Ez nem történt meg, és én így a konkrét politikai tevékenységet

egy pártszervezetben sem fejtettem ki 1944-ig." Dudás szavaival élve „a háború továbbfejlődése" volt az, ami 1944 elején arra ösztönözte, hogy saját köreiben szervezkedni kezdjen. Első lépésként a munkahelyén gyűjtötte össze a megbízható munkásokat, és a gyár szakszervezeti bizalmijával, a »Demény Pál mozgalmához tartozó Práth Lajossal létrehozták a gyár ellenállósejtjét. Dudás Práthon keresztül került összeköttetésbe Akácos Andrással, egy 1919-es szerepvállalása miatt állását elveszítő tanáremberrel, aki kiterjedt baráti körével bekapcsolódott a szervezésbe. E kör meghatározó személyisége volt a nyomdász Szalay Sándor és az imrédysta múlttal rendelkező kereskedő, Magyary Ferenc, akinek Teleki téri ószeres üzlete lett a központi találkozóhely. 1944-ben még a német megszállást megelőzően, »Csomóss Miklós kapcsolati körének bázisán jött létre a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nevű ellenállási szervezet, amelyhez Dudásék is csatlakoztak; a csoport az MHSZSZ egyik központi magja lett. A fogaskerékgyárhoz hasonlóan más üzemekben is sikerült munkássejteket szervezniük, amelyekkel egy esetleges németellenes fegyveres felkelés esetén lehetett volna számolni.

Dudás József 1932 körül

Dudás az illegális pártmúltjára és »Rajk Lászlóval való, az erdélyi évekre visszanyúló barátságára építve kapcsolatba lépett a magyarországi kommunista párt tagjaival, Kállai Gyulával, Donáth Ferenccel és másokkal. Részt vett az MHSZSZ kormányzóhoz intézett, kiugrást sürgető memorandumának megfogalmazásában is.

Atzél Ede

Az ellenállásban a legfontosabb és talán legkockázatosabb megbízatása a szovjet fegyverszünet előkészítéséről tárgyaló küldöttségben való részvétele volt. A Faust Imréből, Atzél Edéből és Dudásból álló delegáció, miután szeptember 16-án inkepusztai rejtekhelyén Bethlen Istvántól (»Bolza Ilona) megkapta a pontos instrukciókat, és Kolozsváron is tájékozódott az erdélyi helyzetről, szeptember 22-én indult útnak. A frontvonalon a beavatott Miklós Béla, az 1. magyar hadsereg főparancsnoka segítette át őket, és szerencsésen eljutottak Moszkvába. A visszaemlékezések tanúsága szerint tárgyaltak Zsukov marsallal és Kuznyecov vezérezredessel, Faust Imre közlése szerint Molotov is fogadta őket. A szovjetek egyértelműen kinyilvánították: nyitottak a hivatalos tárgyalásokra. A hazafelé vezető úton a küldöttség tagjai könnyen az életüket veszthették volna, a frontvonalak ugyanis eltolódtak, és ott, ahol át akartak kelni, már nem a beavatott parancsnokok vártak rájuk. A katonák

»» Mester Miklós Opel Admiral típusú államtitkári gépkocsija, amellyel a Dudást is a soraiban tudó nem hivatalos fegyverszüneti küldöttség tagjai 1944 szeptemberében Moszkvába indulásuk előtt látogatást tettek Bethlen Istvánnál

sortüzet adtak, Dudást egy egész sorozat érte a lábán.

A munkácsi kórházban töltött többhetes kezelés után, már a nyilaspuccsot követően tért vissza Budapestre, és csoportjával együtt bekapcsolódott a fegyveres ellenállásba (»» Császár Lajos). Az életéről szóló *Akit a vihar felkapott* című riportfilmben a vele együttműködő ellenálló, Szabó Miklós felidézi Dudás és társai Teleki téri akcióját, amelynek során alagutat ásva próbálták kimenekíteni a lakókat a német tankokkal körülvett csillagos házból. Nem jártak sikerrel. Dudás az MHSZSZ képviseletében a »» Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (»» Makay Miklós) munkájában is részt vett, a lebukást azonban – a bizottság tagjaival ellentétben – sikerült elkerülnie, majd Budapest ostromát is szerencsésen átvészelte.

A háború után az MHSZSZ tagjainak többsége egységes csoportba tömörülve belépett a Független Kisgazdapártba (FKGP), míg Dudás – az eszme meggyőződéses híveként – a kommunista pártba kérte felvételét, kérését azonban elutasították. Ez vélhetően közrejátszott abban, hogy elfogadta Tildy Zoltán arra vonatkozó felkérését, hogy szerepeljen a kisgazdapártnak a fővárosi törvényhatósági választásra állított listáján; Dudás a párt színeiben indulva mandátumot is szerzett. 1946-ban az FKGP főtitkára, Kovács Béla különféle szervezési feladatokkal is megbízta, érdemi munkát e tekintetben azonban már nem tudott végezni, 1947. január 4-én ugyanis a „köztársaság-ellenes összeesküvési" ügy kapcsán őrizetbe vették.

Dudás József (alul jobbról a negyedik) a Magyar Fogaskerékgyár főmérnökeként a gyár dolgozóival és a szovjet csapatok megbízottjával, Utin kapitánnyal (jobbján), 1945

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V/2000/9. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum

112. sz. Dudás Józsefné Horvát Aranka-interjú. Készítette Burillák Attila – Körösényi András, 1989

190. sz. Mélik Endre-interjú. Készítette Koncz E. Katalin, 1989–1990

Irodalom

Baló A. Péter: *Dudás József a forradalom alatt.* Kézirat, 1995. (Lelőhely: VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum, B 22: Ki/058.)

Baló A. Péter: Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In Bak M. János – Hegedűs B. András – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): *Évkönyv II. 1993.* Budapest, 1956-os Intézet, 1993, 221–228.

Drucza Attila: *A Dudás-ügy. Létezett-e nemzeti bal?* Köröstarkány–Kápolnásnyék, Porta Historica, 2017.

Drucza Attila – Szekér Nóra: A megtorlás első áldozata. Dudás József. *Rubicon,* 2016/10–11, 15–25.

Eörsi László: Dudás József és '56. *Beszélő,* 2004/1, 48–56.

Gábori György: *Amikor elszabadult a gonosz.* Budapest, Magyar Világ, 1991.

Jónás Pál: A magyar forradalom kulcsfigurája, Dudás József. *Eastern Europe,* 1957/9, 7.

Szabó Miklós: *Csendes háború.* Budapest, Zrínyi, 1984.

Film

Puszt Tibor (rendező): *Akit a vihar felkapott...* (portréfilm). MTV Dokumentum Stúdió – Filmex Kft., 1995.

Született: 1912. szeptember 12-én Marosvásárhelyen (ma Románia), apja gyári munkás és kazánfűtő volt

1927 Belép a román Kommunista Ifjúsági Szövetségbe, 1932-től Brassóban, Temesváron és Kolozsváron szervezi a kommunista pártot

1934. február 16. A temesvári üzemi sztrájk szervezéséért letartóztatják, első fokon kilenc, másodfokon öt és fél évre ítélik

1940. szeptember Áttelepül Budapestre, s beiratkozik a Műegyetemre

1942. február A Magyar Fogaskerékgyárnál lesz technikus

1944. január Bekapcsolódik az ellenállás szervezésébe, alapítója és vezetőségi tagja a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének, e minőségében tagja a moszkvai Faust-küldöttségnek

1945. október 7. A fővárosi törvényhatósági választásokon a kisgazdapárt színeiben mandátumot szerez

1947. január 4. A köztársaság elleni összeesküvés vádjával őrizetbe veszik, majd jogerős ítélet nélkül internálják

1951 A recski kényszermunkatábor foglyaként kiadják a román hatóságoknak mint a harmincas évek román politikai rendőrségének besúgóját

1954 A bukaresti államügyészség ejti ellene a vádat, hazaszállítják, és májusban a magyar hatóságok szabadlábra helyezik

1956. október 27. Csatlakozik a forradalom fegyveres felkelőihez, a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány elnöke, a *Függetlenség* című lap főszerkesztője lesz

1957. január 19. A megtorlás egyik első áldozataként Budapesten kivégzik

JOÓ ANDRÁS

Edelsheim-Gyulai Ilona

A történelem súlyos próbatételek elé állította Edelsheim-Gyulai Ilonát, aki Horthy István kormányzóhelyettes özvegyeként szokatlanul fiatalon vált tragikus döntések tanújává és sorsfordító események részesévé. Az 1944. őszi fegyverszüneti erőfeszítésekben, amelyeket a sikertelenség dacára is bátornak, kezdeményezőnek ítélhetünk, kulcsszerep jutott számára.

A saját nevét, családja más tagjaitól eltérően, következetesen kötőjellel író Edelsheim-Gyulai Ilona felvidéki főnemesi családból származott. Noha 1918 januárjában Budapesten született, utóbb szüleivel a Trianon után Csehszlovákiához csatolt felsőelefánti birtokukon maradtak, ahol testvéreivel nevelkedett. A fiatal grófnő az 1940. évi operabálon ismerkedett meg Horthy Miklós kormányzó idősebb fiával. Vonzalmuk egyértelmű volt, így hamar eljegyezték egymást, polgári esküvőjükre 1940. április 26-án került sor, majd a rá következő napon Ravasz László református püspök által vezetett egyházi szertartással pecsételték meg frigyüket. Ezután sportrepülőgépen távoztak nászútjukra, Velencébe, majd Szicílián át Tripoliba, onnan pedig Egyiptomba repültek. Mivel 1940 késő tavaszán a nyugat-európai német offenzíva nyomán a háború új szakaszába lépett, így – mézesheteiket lerövidítve – a tervezettnél hamarabb visszatértek Budapestre.

Egy év múlva, 1941 nyarán Magyarország hadviselő féllé vált Németország oldalán, 1942 elején pedig – a német haderő kudarcai miatti romló helyzetben – napirendre került, hogy kormányzóhelyettest válasszanak az idősödő Horthy mellé. A vonatkozó 1942. évi II. törvénycikk elfogadása után az idősebbik Horthy fiút, Istvánt az országgyűlés kormányzóhelyettessé választotta. Ezt követően több feladat hárult feleségére is.

Tekintettel a háború terheit viselő országra – továbbá a kormányzó óhajára –, Horthy István mint vadászpilóta jelentkezett szolgálatra a keleti frontra, ahová felesége is követte, miután 1942 májusában sikeres ápolónői szakvizsgát tett: a „Kiskormányzóné” augusztus 15-én érkezett Kijevbe. A házaspár egy német tábornok számára fenntartott villában töltött három napot, s ekkor – óvatlanul – politikai kérdéseket is megvitattak. Utóbb – férje tragikus halála után – felmerült a gyanú, hogy feltételezett lehallgatásuk szerepet játszott egy szabotázs kitervelésében Horthy István ellen. Ilona még Kijevben tartózkodott, amikor férje augusztus 20-án szolgálatteljesítés közben lezuhant vadászgépével. Repülőgépen tért haza, Vinnyicának, azaz Hitler keleti főhadiszállásának az érintésével, a Führer személyes részvétnyilvánítását azonban nem volt hajlandó fogadni. Addigi életútja, neveltetése, majd az augusztusi tragédia is a náci Németországgal szembeni mindinkább tevékeny ellenállásra sarkallták.

Edelsheim-Gyulai Ilona leendő apósával, Horthy Miklós kormányzóval az egyházi esküvő napján, 1940. április 27-én

1944-ben, a háború döntő időszakában a kormányzó másik fia, ifjabb Horthy Miklós által vezetett, a háborúból való kiválást egyengetni hivatott intézmény, informális nevén a Kiugrási Iroda (»» Szent-Iványi Domokos) tevékenysége során nagymértékben számíthatott Horthy Istvánné erőfeszítéseire, aki ösztönzőleg tudta befolyásolni apósát is. Mindeközben a betegápolói munka (különösen a Várhegy gyomrában található Sziklakórházban) egyre nagyobb mértékben vette igénybe.

Az Auschwitz-jegyzőkönyv egy példánya a „Kiskormányzóné” közvetítése révén került apósa, a kormányzó kezébe. Hozzá Török Sándor író, a Központi Zsidó Tanács tagja juttatta el a dokumentumot július elején (legalábbis egybecsengően tanúskodik az időpont mellett Horthy Istvánné 2023-ban megjelent naplójának két bejegyzése, valamint Török visszaemlékezése is). Személyes, korlátozott lehetőségeinek határain belül igyekezett enyhíteni az üldözött zsidóság helyzetén, Török Sándorral való többszöri találkozása is erre utal. Ezenfelül fellépett – a Sziklakórház működését is szem előtt tartva – egyes zsidó orvosok kormányzói mentesítése érdekében.

Edelsheim-Gyulai Ilona és Horthy István nászútra indul az esküvő után, 1940. április 27.

Amikor a magyar fegyverszünet kérdése – immáron sürgetően és Moszkva irányában – 1944 kora őszén napirendre került, a sikerért minden erejét latba vetette. Másokkal egyetemben szerepet játszott a Faragho Gábor csendőr altábornagy vezette hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció szovjet fővárosba történt kijuttatásában is. Saját gépkocsiját bocsátotta a mások mellett Zichy Ladomér gróf és »Kudar Lajos csendőr ezredes neve által fémjelzett küldöttség rendelkezésére, amely Zólyomban felvette a szovjetekkel a kapcsolatot. Emellett sógorával, ifj. Horthy Miklóssal és Tost Gyulával (»Tost László), a kormányzó szárnysegédjével együtt egyengette a delegációtól érkező hírek útját az államfő felé, de maga is vállalkozott kódolt rádióüzenetek továbbítására, és megfogalmazásukban is részt vett. Az október 15–16-án lezajlott események egyik hiteles, bár nem elfogulatlan tanújaként a kormánytagok magatartását, időnként pedig apósa habozását is kritikusan szemlélte. A moszkvai küldöttségnek szánt utolsó, a helyzetről tudósító rádióüzenetek elküldésén túl maga nem tehetett már sokat az országért és a lemondásra kényszerített kormányzóért.

A Sziklakórház (hivatalos nevén Székesfővárosi Sebészeti Szükségkórház) 1944-ben

A nyilas-hatalomátvétel után neki is menekülnie kellett, anyósával és kisfiával, Istvánnal átmenetileg a budapesti nunciatúrán kaptak menedéket, végül pedig a kormányzóval együtt Németországba hurcolták, ahol a háború utolsó hónapjait a bajorországi Hirschberg-kastély néven is ismert Schloss Waldbichl falai között házi őrizetben töltötte, egy SS-század őrizete alatt. Az őrség 1945 áprilisának végén

magára hagyta a családot, majd egy-két nap után amerikai csapatok felügyelete alá kerültek. Ezután – az időközben amerikai őrizet alá helyezett Horthy kormányzó nélkül – a közeli Weilheimbe költöztek, szűkös körülmények közé. Ilona az UNRRA nemzetközi segélyszervezet részére készített fordításokat, 1946 novemberétől pedig aktívan intézte Horthyék külföldi letelepedését; végül Portugália fogadta be őket. 1948. december végén indultak útnak, és Olaszországon át érkeztek Lisszabonba 1949. január 12-én. 1949 tavaszán a tengerparti Estorilba költöztek.

Ápolónőként egy kórházvonaton, 1944

Született: 1918. január 14-én Budapesten, főnemesi családban
1920-tól A Csehszlovákiához csatolt Felsőelefánton él, a harmincas években gyakorta látogat hosszabb időre Budapestre
1940. április 26. Házasságot köt Horthy Istvánnal, a kormányzó idősebbik fiával; az egyházi szertartásra másnap kerül sor; 1941. január 17-én megszületik fiuk, ifjabb Horthy István
1942. február 19. Férjét az országgyűlés kormányzóhelyettessé választja
1942. augusztus 20. Férje repülőgép-balesetben életét veszti
1944. július 1. vagy 3. Eljuttatja a kormányzóhoz az Auschwitz-jegyzőkönyv egy példányát
1944. október 5. – október 16. Tost Gyulával, a kormányzó szárnysegédjével és ifjabb Horthy Miklóssal együtt bonyolítják a Faragho Gábor vezette fegyverszüneti delegáció és a Vár (azaz a kormányzó) közötti rádióüzeneteket
1944. október 17. A lemondatott kormányzóval együtt Bajorországba hurcolják, a Horthy család a világháború után is ott marad, majd 1949 januárjában Portugáliába költöznek
1954. július 8. Házasságot köt Guy Bowden brit ezredessel, lisszaboni brit katonai attaséval
1959–1963 Férjével együtt annak szolgálati helyén, Irakban él
1963. január Visszatérnek Portugáliába
1985 Először látogat haza 1944 óta
1991 Megkezdi a Horthy Miklós újratemetésével kapcsolatos ügyek intézését; 1993 októberében, egy hónappal az újratemetést követően kitüntetik a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjével
Elhunyt: 2013. április 18., Lewes, Egyesült Királyság; végső nyughelye a kenderesi Horthy-kripta
2023. november 30. Végakaratának megfelelően fia, ifjabb Horthy István (Sarif) átadja a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzésébe a család már rendezett hagyatékát

Irodalom

A Horthy család hagyatéka, 1914–1994. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Bern Andrea. [Budapest], Open Books, 2023.

Antal László (szerk.): *Horthy István repülő főhadnagy tragikus halála. Farkas György harctéri naplója. Szemtanúk és visszaemlékezők írásai.* Budapest, Auktor, 1992.

Bern Andrea: Horthy István halála és a német titkosszolgálatok. *Modern Magyarország,* 2013/1, 165–179.

Bern Andrea (szerk. és sajtó alá rend.): *A Horthy család hagyatéka, 1914–1994.* Budapest, Open Books, 2023.

Edelsheim Gyulai Ilona, gróf: *Becsület és kötelesség. I–II. kötet.* Budapest, Európa, 2001.

Jeszenszky Géza: Egy magyar nagyasszony halálára. Edelsheim-Gyulai Ilona (1918–2013). *Magyar Szemle,* 2013/5–6, 188–191.

Török Sándor: *Egy kis kertet szerettem volna.* Budapest, Magvető, 1979.

Veszprémy László Bernát: *Tanácstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2023.

Zetényi Csukás Ferenc: *A Horthy-család. Vitéz nagybányai Horthy Miklós felmenői, testvérei, felesége és leszármazottai.* Szeged, HK Hermanos, 2015.

SZEKÉR NÓRA

Éliás József

Éliás József szegény sorsú, vallását nem gyakorló zsidó család gyermekeként született. Élete tizenhat éves korában gyökeres, későbbi pályáját alapjaiban meghatározó fordulatot vett: megkeresztelkedett, és bekapcsolódott a református egyház életébe. A Pápai Református Kollégium Teológiai Akadémiájának elvégzése után, 1942-ben megbízást kapott a Jó Pásztor Bizottság lelkész titkári feladatkörének betöltésére, amely tisztében mindent elkövetett üldözött embertársai mentése érdekében.

A magyarországi izraelita vallásúak közötti evangelizációt eredetileg a Skót Misszió küldöttei végezték, miután azonban az Egyesült Királysággal beállt a hadiállapot, munkájuk ellehetetlenült. Ebben a helyzetben a református egyház egyetemes konventje 1942 októberében – Muraközy Gyula elnökletével, Éliás vezetése alatt – Jó Pásztor Bizottság (hivatalosan Jó Pásztor Missziói Albizottság) néven maga létesített szervezetet a zsidó származású protestánsokkal kapcsolatos hitéleti és érdekvédelmi munka ellátására. A bizottság a német megszállásig mintegy harmincezer áttérőt készített fel, Éliás a feladatát ugyanakkor úgy értékelte, hogy mivel a zsidótörvények már elmosták a határt az izraelita és a keresztény vallású zsidónak minősítettek között, az embermentést felekezeti hovatartozásra és világnézetre való tekintet nélkül kell végezni. Az első lépés az volt, hogy a testület tagjai a munka összehangolása érdekében felvették a kapcsolatot a hasonló rendeltetésű egyházi szervezetek képviselőivel, a katolikus Cavallier Józseffel, az izraelita Földes Istvánnal, az evangélikus Kemény Lajossal és »Sztehlo Gáborral, valamint a baptistákkal, metodistákkal és az unitáriusokkal.

A német megszállásig a fő feladat a munkaszolgálatosok és családtagjaik segítése volt; a bizottság munkatársai ennek érdekében pénz- és ruhaadományokat gyűjtöttek.

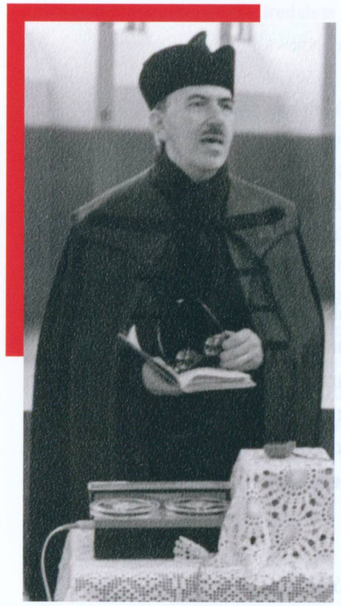

Élias József istentiszteletet tart a debreceni református egyetemi templomban, 1970

Éliás kijárta a Honvédelmi Minisztériumban, hogy a katonai raktárból – huszonöt pengő darabáron – utaljanak ki a Jó Pásztor Bizottságnak ezer pár bakancsot, amelyeket aztán szétosztottak a munkaszolgálatosok között. Ez sok embert mentett meg a fagyási sérülésektől, vagy akár a haláltól is. A bizottság ezenfelül engedélyt szerzett arra, hogy a munkaszolgálatos századokban elláthasson papi és lelkészi szolgálatot, ami a gyakorlatban egyben érdekvédelmi tevékenységet is jelentett. Noszvajon pedig otthont létesítettek a munkaszolgálatban életüket vesztettek árváinak, amely előfutára volt a német megszállás után felállított gyermekmenhelyeknek.

A Jó Pásztor Bizottság feladata volt emellett a zsidótörvények okán kialakult munkanélküliség kezelése, valamint a diszkriminatív rendelkezések kapcsán szükségessé vált tanácsadói és jogorvoslati szolgálat megszervezése. E munkában segítséget nyújtott többek között Bibó István is, erről Éliás így emlékezett: „A zsidótörvények számtalan jogi problémát is felszínre hoztak, jogi tanácsadást, jogvédelmet kellett szerveznünk. Kiváló jogászok segítették a Jó Pásztort, de köztudott volt, hogy sok esetben nem a jogi érvek döntenek. Meg kellett tehát keresni az akkori Igazságügyi Minisztériumban a megfelelő támogatást. Ezt dr. Bibó István minisztériumi titkár igyekezett messzemenően biztosítani."

A Jó Pásztor fedésében Éliás lett a koordinátora annak az „iratgyűjtő" akciónak, amely később, a vészkorszak idején sokak számára életmentő jelentőségűvé vált. A résztvevők különböző munkahelyeiken kiemelték az irattárakból az „árja" származást igazoló papírokat, amelyek megfelelő hamisítási eljárás után keresztlevélként szolgáltak a rászorulóknak.

A német megszállás után az embermentés illegális tevékenységgé vált; aki ennek ellenére vállalkozott az üldözöttek segítésére, az életét tette kockára. Éliás ebben a konspirációt igénylő munkában szorosan együttműködött régi barátjával, »Soos Gézával, akivel már 1942 nyarától bizalmi kapcsolatban állt, Soos ugyanis a Keresztény Ifjúsági Egyesület szilicei táborában bevonta annak a nácizmussal szemben álló hálózatnak a munkájába, amely később a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM [»Szent-Iványi Domokos]) nevet vette fel. „Olyan események történtek velem, amelyek fordulatot adtak lelkészi pályámnak, életemnek is, […] csatlakozhattam egy antifasiszta, németellenes szervezkedéshez, ellen-

állási mozgalomhoz. […] Géza Szilicén […] azt mondta, hogy ő lesz a mozgalmi instruktorom, […] szakadatlan kapcsolatban álltunk egymással, Szálasiék hatalomra kerülése szakította ezt meg" – emlékezett vissza Éliás. Az üldözöttek rejtésében, hamis iratok beszerzésében is számíthattak egymásra, a megfelelő kapcsolatok kialakításában pedig különösen nagy jelentőségre tett szert Soos személye.

Üldözöttek a Skót Misszió Vörösmarty utcai épületében, 1944

Éliás folyamatosan tájékoztatta és közbenjárásra ösztönözte az egyházak vezetőit, felvette az érintkezést az illegális, földalatti mozgalmakkal, szoros kapcsolatot tartott fenn »Komoly Ottóval és a cionista mozgalommal, a Nemzetközi és a Svéd Vöröskereszttel, Raoul Wallenberggel, a semleges országok követségeivel és a külföldi testvéregyházakkal. A Svéd Vöröskereszt segítségével a bizottság munkatársai ezerötszáz embert láttak el menlevéllel. Éliásnak szerepe volt a Soos Gézához április végén titkos csatornákon keresztül eljuttatott Auschwitz-jegyzőkönyv lefordíttatásában és a megfelelő személyekhez való eljuttatásában. Részt vett a budapesti zsidóság puccsszerű bevagonírozásának megakadályozását célzó civil akcióterv kidolgozásában is, annak végrehajtására azonban végül nem volt szükség, mivel a Koszorús Ferenc ezredes parancsnoksága alatt álló esztergomi páncélosok közbelépésének köszönhetően a deportálásra készülő csendőralakulatok kivonultak a fővárosból (»Lázár Károly).

A 209/1 sz. különleges munkaszolgálatos század földmunkán, Paptamási, 1940. november

Az embermentőknek, így Éliás Józsefnek és a Jó Pásztor Bizottság tagjainak a Szálasi-puccsot követően talán még a korábbinál is nagyobb kihívásokkal kellett szembenézniük. Mégis ez alatt az időszak

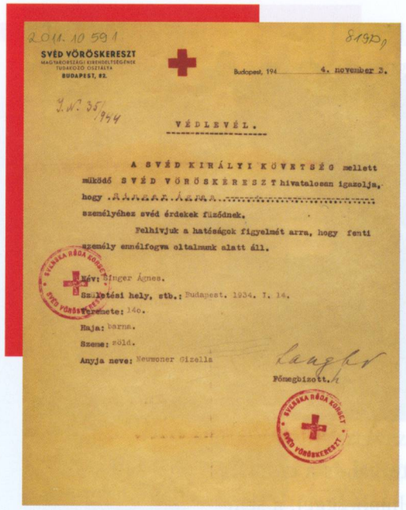

SVÉD VÖRÖSKERESZT
MAGYARORSZÁGI KIRENDELTSÉGÉNEK TÁBORÜGYI OSZTÁLYA
BUDAPEST, V2.

Budapest, 194... 4. NOVEMBER 2.

VÉDLEVÉL.

A SVÉD KIRÁLYI KÖVETSÉG mellett működő SVÉD VÖRÖSKERESZT hivatalosan igazolja, hogy ÁÁÁÁÁÁ ÁÁÁÁ..... személyéhez svéd érdekek fűződnek.

Felhívjuk a hatóságok figyelmét arra, hogy fenti személy ennélfogva oltalmunk alatt áll.

Név: Singer Ágnes.
Születési hely, stb.: Budapest, 1934. I. 16.
Foglalkozása: tan.
Haja: barna.
Szeme: zöld.
Anyja neve: Neumann Gizella

Langlet
Főmegbízott.

Svéd vöröskeresztes védlevél a szervezet budapesti főmegbízottja, Valdemar Langlet aláírásával, 1944. november

alatt zajlott az egyik legeredményesebb akció, amelynek eredményeképpen az evangélikus egyház képviseletében a Jó Pásztor munkájához csatlakozott Sztehlo Gábor és segítői által alapított otthonokban ezerhatszáz gyermek és fiatalkorú, valamint négyszáz felnőtt élte túl a nyilasuralom hónapjait. Éliás ebben a munkában személyesen már nem vett részt, miután ugyanis megtudta, hogy letartóztatási parancsot adtak ki ellene, illegalitásba vonult. Rejtekhelyéről, Fehér Géza archeológus Gyarmat utcai házából azonban továbbra is szervezte a mentési munkát, katonai szabadságos levelek, keresztlevelek, menlevelek beszerzését és szétosztását koordinálta. Embermentő szolgálataiért 1948-ban megkapta az International Hebrew Christian Alliance elismerését.

Született: 1914. október 5-én Budapesten, apja lakatos volt
1937–1941 A Pápai Református Kollégium Teológiai Akadémiájának hallgatója
1941–1942 Cegléden segédlelkész
1942-től Budapesten a Jó Pásztor Bizottság lelkész titkára, utóbb lelkész igazgatója, részt vesz a munkaszolgálatosok és a zsidótörvény által sújtottak megsegítésében, majd az embermentésben; az ötvenes évek első felében elmozdítják hivatalából
1953–1958 Szigetszentmiklóson lelkipásztor
1958–1973 A debreceni nagyerdő-egyetemi templom lelkésze
1972. december 13. Felfüggesztik lelkészi szolgálatából, s 1973-ban nyugállományba helyezik
1986 A Nyugat-Németországban működő Magyar Református Egyházközösségek Közös Presbitériumi Gyűlése örökös tiszteletbeli lelkésszé választja
Elhunyt: 1995. január 3., Debrecen

Irodalom

Beszélő-beszélgetés Éliás József nyugalmazott református lelkésszel. *Beszélő,* 1984/3, 36–42.

Horváth Erzsébet: Zsidómentő szolgálat a Magyarországi Református Egyházban. *Confessio,* 2012/4, 73–80.

Kiss Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros református múltjáról. 1. kötet.* Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 591–600.

Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* Budapest, [magánkiadás], 1985.

KOVÁCS GELLÉRT

Fábry Pál

A jómódú katonatiszti családból származó Fábry Pál a negyvenes évekig az aranyifjak gondtalan életét élte. 1942-ben azonban mint haditudósító a keleti frontra került, és az ott átélt élmények mély hatással voltak rá. „Eleget látott ahhoz, hogy 1943-ra torkig legyen a háborúval, még inkább a hitlerájjal" – fogalmazott a Fábryval készült interjú bevezetőjében Bokor Péter, aki interjúalanya ellenállási történetét e ponttól eredezteti.

Fábry katonai pályafutása visszaemlékezése szerint már közvetlenül az érettségi megszerzését követően kezdetét vette: 1938-ban bevonult a Bercsényi lovas tüzérezredhez, amelynek tagjaként részt vett a felvidéki, majd az erdélyi és a délvidéki országrészek visszacsatolásában. Ezt követően a keleti frontra vezényelték, és 1942 végén mint a kijevi magyar rádióállomás tartalékos zászlósi rendfokozatú haditudósítója megbízást kapott, hogy lelkesítő cikkeket írjon a magyar bakák számára. Propaganda-röpcédulákat szerkesztett és előadásokat tartott, a fronton szerzett élményei azonban mindinkább szembesítették a valósággal. Emlékei szerint 1943 közepétől már Hitler-ellenes körökkel kereste a kapcsolatot, és októberben érintkezésbe is lépett ukrán és lengyel ellenállókkal; utóbbiakhoz hamis papírokat is eljuttatott. Az év decemberében azonban lelepleződött, ügye magyar hadbíróság elé került, de befolyásos családjának köszönhetően még ugyanabban a hónapban szabadlábra helyezték.

A Budapestre 1944 januárjában visszatért Fábry a német megszállást követően anyja családi nevét használva, „Gombos százados" fedőnéven illegalitásba vonult, és kapcsolatba lépett az ébredező ellenállási mozgalommal. „Összekötő tiszti és futárszolgálatot teljesítettem a Tartsay Vilmos-féle [» Kiss János] titkos ellenállási vezérkar mellett" – emlékezett vissza Fábry, aki az említett szerepkörbe elmondása szerint az őt és az ellenállás

Fábry Pál (jobbra) haditudósítóként, Lemberg (ma Lviv), 1942

több tagját összekötő régi ismeretség révén került. „Én voltam közülük a legfiatalabb. Küldtek sörért, futtattak egyik helyről a másikra, vittem üzenetet Kirgiznek, ahogy akkor »Rajk Lászlót hívták. […] Ilyenkor mindig Gombos százados futott ide-oda, és a Gombos név szerepelt Tartsay különböző noteszeiben is, amelyeket a zsebében találtak, amikor november végén lefogták." Munkahelyén, az Athenaeum Nyomdában nagyüzemben folyt a különböző iratok hamisítása és sokszorosítása. A semleges országok budapesti követségei ezrével adták ki a védleveleket, de mint Fábry fogalmazott, „ezeket szét is kellett osztani! Rengeteg tennivaló volt velük". Így került összeköttetésbe a különböző embermentő csoportokkal, a cionistákkal és a semleges országok diplomatáival, akik közül a legfontosabb kapcsolataként a svájci követség alkonzulját, Carl Lutzot emelte ki.

Fábry Tartsayn keresztül mint összekötő érintkezésbe lépett »Mikó Zoltánnal is, akitől többek között azt a feladatot kapta, hogy vegye fel a kapcsolatot a belváros egyetemi Kiska-csoportjaival, és Carl Lutz kérésére velük együttműködésben ő maga is szervezzen egy alakulatot, amely gondoskodik a védett házak, köztük a Vadász utcai Üvegház biztonságáról. Ezt az eredetileg Weiss Arthur tulajdonában lévő áruházat a svájciak 1944-ben kibérelték, és itt rendezték be a védlevélakció központját, a követség Idegen Érdekek Képviseletének Kivándorlási Osztályát (közkeletű nevén „Schutzpass-osztályt"). Ez volt a cionista ellenállás fő bázisa is a mozgalom tevékenységét fedező Weiss Arthur formális vezetése alatt. Az épületben és a hozzá kapcsolódó raktárakban emellett több ezer zsidó üldözött kapott menedéket, így a nyilasok kiemelt célpontja lett. „Felállítottunk egy költött nevű alakulatot, Molnár Dezső mérnök, zászlós volt a parancsnoka, az unokatestvérem. […] Egyenruhában voltak, az irataik szerint Gombos századoshoz tartoztak. Volt köztük katonaszökevény, munkaszolgálatból szökött zsidó is. A mese az volt, hogy a »Nemzetvezető úr külön parancsára« szállják meg a szemben lévő épületet, nehogy bárki is kiszöktethessen valakit az Üvegházból, mert ezeket majd deportálni kell!… Jöttek időnként nyilas

Tömegjelenet az Üvegház előtt, Budapest, 1944

csoportok, de Molnárék nem hagyták őket szóhoz jutni" – emlékezett Fábry.

Fábry ügyesen lavírozott az ellenállás mind veszélyesebbé váló mindennapjaiban. Nem volt jelen – állítólag az átmulatott éjszaka okozta kimerültség miatt –, amikor november 22-én Tartsay Vilmos lakásán rajtaütöttek a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (»Makay Miklós) vezérkarán, az azt követő letartóztatásokat is megúszta, és december közepéig a védett házakat is sikerült biztosítani. A nyilasrazziák azonban egyre nagyobb veszélyt jelentettek. December végén „Balog testvér vezetésével" pártszolgálatosok törtek be az Üvegház épületébe. Egy túlélő visszaemlékezése szerint „az első tényked esük az volt, hogy […] az ott lévő kb. 1000 főnyi tömeg közé a sötétben egy sorozat gépfegyverlövést adtak le". Fábry csapata a nyilasok meggyőzésével próbálta rendezni a konfliktust. A négy halálos áldozattal járó rajtaütést a nyilasok rendőrségi összekötője, »Szalai Pál segítségével sikerült ugyan leszerelni, de a karszalagosok másnap azzal a követeléssel tértek vissza, hogy személyesen Weiss Arthurral akarnak tárgyalni. „Weiss elment, és soha nem jött vissza. Tulajdonképpen a rejtőzködő két- vagy háromezer ember túlélését biztosította azzal, hogy vállalta a »tárgyalást«" – fogalmazott Fábry, aki a Benczúr utcai Kornfeld-házban várta ki az ostrom végét.

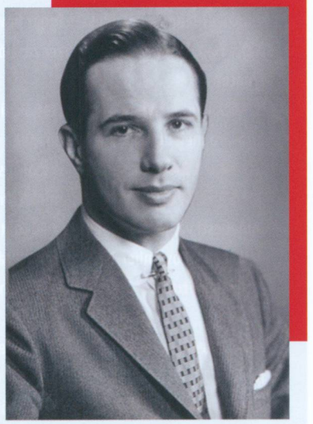

Fábry Pál portréja

Fábryt sokan az ellenállás hőseként ünnepelték; a Független Kisgazdapárt tagjaként magas pozícióra tett szert a miniszterelnöki, illetve a köztársasági elnöki kabinetirodában, majd az ankarai követségen. A nyilasokkal folytatott „tárgyalás" azonban beárnyékolta 1944–1945-ös szerepvállalását. Már közvetlenül a háború után súlyos vádak fogalmazódtak meg vele szemben, amelyek szerint szerepe volt Weiss nyilasok kezére játszásában. 1946-ban nyomozás indult ellene: „Fábry Pál ellen háborús és népellenes bűntett miatt eljárás folyik a népbíróságnál, és olyan vádpont alapján emelt ellene vádat

a népügyészség, amelynek büntetése igen súlyos" – adta hírül a *Szabad Nép* 1947. január 29-i száma. Az ügy végül – mivel a „pótnyomozás azt derítette ki, hogy gyanúsított válságos helyzetekben saját életének kockáztatásával számos üldözöttnek segítséget nyújtott" – lekerült a napirendről, a politikai légkör azonban egyre fenyegetőbbé vált. Kovács Béla elhurcolása, a párttársaival szemben a „köztársaság-ellenes összeesküvés" kapcsán indított eljárások, valamint Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása végül arra késztették Fábryt, hogy 1947 júniusában törökországi diplomáciai kiküldetéséből – bár hazarendelték – ne térjen vissza Magyarországra.

Született: 1919. június 19-én Budapesten, apja hadbíró vezérőrnagy volt
1938–1942 A budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karának hallgatója; 1942-ben államtudományi doktorátust szerez
1938 Bevonul a Bercsényi lovas tüzérezredhez, majd mint zászlós részt vesz a felvidéki, erdélyi és délvidéki magyar bevonulásokban
1941–1943 Tartalékos tüzér zászlósként haditudósító és rádiós szerkesztő a keleti fronton
1943. december Letartóztatják, ügye hadbíróság elé kerül, ám apja közbenjárására még ugyanebben a hónapban szabadlábra helyezik
1944–1945 Tartsay Vilmos szárnysegédjeként részt vesz az ellenállásban
1945 márciustól Külügyminisztériumi tisztviselő; november 4-én a nagybudapesti választókerületben a Független Kisgazdapárt jelöltjeként pótképviselővé választják; november 15-től Tildy Zoltán miniszterelnök kabinetirodájának a vezetője
1946. február 1-től Tildy Zoltán köztársasági elnöki irodájának helyettes vezetője
1947. január 24. Saláta Kálmán helyére behívják a Nemzetgyűlésbe, de 1947. február 11-én lemond mandátumáról, mert kinevezik az ankarai követség titkárává
1947. június 14. Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatását követően önként távozik posztjáról, de Magyarországra már nem tér haza; 1949-ben az Egyesült Államokban telepszik le
1950–1953 A Szabad Európa Rádió New York-i magyar irodájának vezetője
1962–1989 A New Orleans-i Külkereskedelmi Központ vezérigazgatója
1989 Megalapítja a Joseph Pulitzer-emlékdíjat
Elhunyt: 2018. augusztus 8., New Orleans, Egyesült Államok

Irodalom

A Saláta Kálmán helyére behívott Fábry Pál kisgazda képviselő ellen háborús- és népellenes bűntett miatt eljárás folyik a népügyészségen. *Szabad Nép*, 1947. január 29.

Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. *Századok*, 2020/2, 281–326.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bokor Péter: Fehér ing, tiszta körmök... Beszélgetés Fábry Pállal, ötven év történetéről. I–II. *Élet és Irodalom*, 1989/29, 7.; 30, 7.

Ember Mária: A cinkos vállat von. *Magyar Nemzet*, 1989. augusztus 29.

Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben.* Budapest, Libri, 2015.

László Ágnes: *Egy sors, egy század. Fábry Pál élete mozaikképekben.* Budapest, Magvető, 1997.

Vida István – Vörös Vince: Fábry Pál. In Vida István (főszerk.): *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja: 1945. november 29. – 1947. július 25.* Budapest, Magyar Országgyűlés, 1999, 152–153.

PAPP ISTVÁN

Fehér Lajos

Kevés olyan személyiséget ismerünk az 1944–1945-ös fegyveres ellenállás történetéből, akinek a tényleges teljesítménye és emlékezete ennyire élesen elvált volna. Fehér Lajost nemegyszer úgy emlegették, mint a legsikeresebb, de kétségkívül az egyik leglátványosabb akció kiviteleződét, Gömbös Gyula szobrának felrobbantóját. Holott ő maga nem is volt jelen az esemény helyszínén, nem gyújtott meg egyetlen kanócot sem, nem lőtt senkire, mégis, mint a Magyar Partizán Szövetség elnöke, hosszú évtizedeken át ügyesen alakította a homályba vesző ellenállótevékenységéről formált képet.

A szegényparaszti származású Fehér Lajos a népi mozgalom és az illegális hazai kommunista párt metszéspontjáról érkezett az antifasiszta ellenállók táborába. Az eredetileg latin–történelem szakos tanár 1941-től a Bolyai Kollégiumban (a majdani Györffy-kollégiumban) lakott, és a későbbi diákellenállás több résztvevője számára ő hintette el a magyar függetlenségi hagyomány eszmevilágával dúsított marxista tanokat. Az ismert nevek közül Gyenes Antal és Hegedüs András is azok közé tartozott, akiket Fehér felkarolt, és akiknek kommunista szerzők könyveit adta a kezébe. 1941 őszétől 1943 szeptemberéig három napilap, a *Szabad Szó*, a *Tiszántúl* és *Kis Újság* szerkesztőségében dolgozott, részben szociografikus riportokat, részben külpolitikai összefoglalókat, illetve markánsan Habsburg- és németellenes publicisztikákat írt. Szemléletét nagyban befolyásolta Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című szintézise, amely az 1514 utáni magyar történelmet a külső hódítókkal, főként a német/Habsburg-elnyomással szembeni szakadatlan függetlenségi harcként értelmezte, s e küzdelem örököseinek a kommunistákat tartotta.

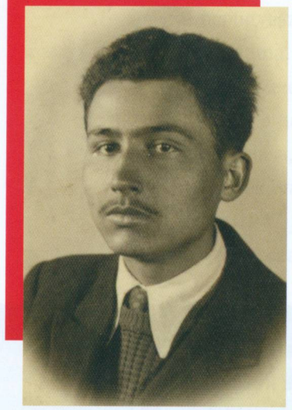

Fehér Lajos

Fehér 1942 júliusában a vezérkari főnökség kémelhárító alosztályának fogságába esett, de más kommunistákkal szemben megúszta mindössze három napig tartó fogsággal. Azt, hogy a korabeli fajvédelem szólamait felhasználó védekezésének vagy valamilyen felsőbb pártfogónak, netán a Magyar Testvéri Közösség szerteágazó kapcsolati hálójának köszönhette szabadulását, ma már aligha deríthetjük ki. Mindenesetre 1942 decemberében tagja lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának, amely 1943 júliusától Békepárt, majd 1944 szeptemberétől Kommunista Párt néven folytatta tevékenységét s vett részt az ellenállásban. Fehér közvetlen pártfogója – mozgalmi nyelven szólva felsőbb kapcsolata – Donáth Ferenc lett, ami kedvezően befolyásolta későbbi politikai karrierjét is. Az erős káderhiánnyal küzdő hazai kommunisták közül Donáth már igen hamar felismerte a földkérdés stratégiai jelentőségét, s ennek megfelelően 1944 nyaráig mint a kommunista párt agrárügyekkel foglalkozó propagandistáját (elsősorban röplapok íróját és földműveskapcsolatok építőjét) nevelte-irányította Fehér Lajost. Fehér 1943 szeptemberében a Györffy István Kollégiumban tartott házkutatás miatt illegalitásba vonult, mivel a diákok szobáiban megtalálták a tőle kapott röplapokat.

A német megszállást követően néhány hónapig – pártzsargonnal szólva – a kommunista párt falusi vonalán dolgozott, ami a gyakorlatban leginkább annyit jelentett, hogy a *Magyar földmívesek* című röplap hasábjain a mezőgazdasági termelés szabotálására szólította fel a parasztságot. Az elhárítás a dokumentum számos példányát begyűjtötte, és egy beépített bizalmi ember révén Fehér is csaknem horogra akadt. 1944 júliusában letartóztatták legközelebbi barátját, Iliás Ferenc tanítót, valamint húgát, a nővérként dolgozó Fehér Zsuzsannát, akit kegyetlenül megkínoztak és később koncentrációs táborba hurcoltak, ahol tífuszfertőzés következtében életre szóló idegi károsodást szenvedett.

A lebukásokat követően Donáth Ferenctől Horváth Márton vette át Fehér irányítását, és 1944 augusztusában közölte vele a pártvezetés meglepő döntését, amely szerint a továbbiakban a Katonai Bizottságban fog dolgozni, két egykori ludovikás tiszttel, »Pálffy Györggyel és »Sólyom Lászlóval együtt. A váratlan fordulat még több évtized távlatából is elgondolkodtatta Fehért: „Nem titkolom, alaposan meghökkentem. Hiszen katona sohasem voltam. Erről a területről elemi ismereteim sem voltak.” Ennek ellenére viszonylag hamar beletanult a feladatába, amely annyiból állt, hogy három–öt főből álló úgynevezett akciógárdákat irányított, részükre robbanóanyagot és információkat adott át arra vonatkozóan, hogy hol és milyen akciókat bonyolítsanak le. Ezen egységek közül az Ajtai Miklós, Egri János, Padányi Mihály, Thuránszky Miklós és Janikovszky Béla alkotta Marót-csoport mondható a legsikeresebbnek. Közülük 1945 után többen is a kommunista politikai rendőrségen folytatták a pályafutásukat, nem függetlenül attól, hogy Péter Gábor helyetteseként Fehér Lajos foglalkozott az állomány toborzásával.

Fehér Harcunk Budapestért című kötetének címlapja (Budapest, Szikra, 1946)

Az akciógárdák alapvetően szimbolikus cselekedeteket követtek el: német teherautókat, vontatókat, tábori lövegeket robbantottak fel, kézigránátokat dobtak német járművekre, súlyos károkat okoztak egy nyilas könyvesboltban, többször megrongálták a vasúti pályát és megzavarták a Városi Színházban tartott nyilas nagygyűlést is. Legnagyobb visszhangot kiváltó akciójuknak a Döbrentei téren álló Gömbösszobor felrobbantása bizonyult, amelyre többszöri halasztást követően 1944. október 6-án, az aradi vértanúk s egyben a hajdani kormányfő halálának napján került sor. Fehér csak másnap szerzett tudomást a terv végrehajtásáról, mivel egyetlen robbantás helyszínén sem volt jelen, mindig csupán utólag hallgatta meg a beszámolókat. Az emlékmű felrobbantása legalább annyira szolgálta a budapesti lakosság számára a földalatti ellenállás létezésének demonstrálását, mint a különböző csoportok közötti rivalizálást. A tettet még a kommunista Hegedüs András is kontraproduktívnak tartotta, mivel úgy vélte, számos, Gömbös iránt valamiféle rokonszenvet tápláló egykori fajvédő vett részt az antináci ellenállásban, s a kommunisták elbizonytalanították őket a szobor elpusztításával.

Az akciógárdák tevékenysége 1944 decemberében véget ért, és Fehér az ostrom heteit egy óbudai családi házban vészelte át. Több kiadást (1946, 1955, 1969) is megért, *Harcunk Budapestért* című kötetében azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyar fővárosban létezett

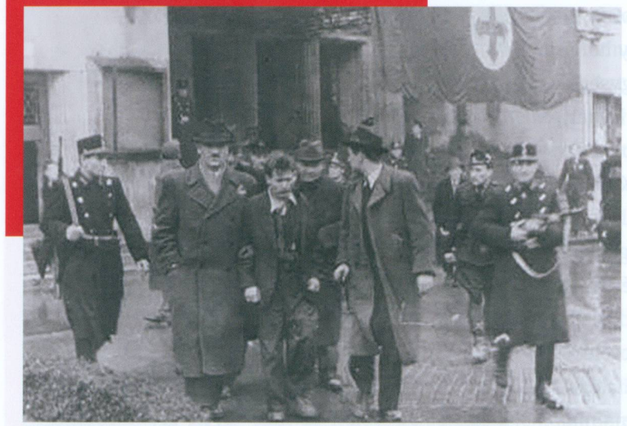

Detektívek, rendőrök és nyilas pártszolgálatosok kísérik a Városi Színházban (ma Erkel Színház) tartott nyilas nagygyűlést robbantásokkal megzavaró akció egyik gyanúsítottját, Mendel Hermannt, Budapest, 1944. december 3.

fegyveres ellenállás, amelynek motorja a hazai kommunista mozgalom volt. 1959-től pedig huszonkét éven át vezette a Magyar Partizán Szövetséget, és ő készítette elő és fogadtatta el a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetésével azt a változást, amely csak halála után lépett életbe. A szervezet neve 1982-ben Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségére változott, ami a Fehér által képviselt ellenállás értelmezésnek – népfrontos fellépés kommunista vezetéssel – tökéletesen megfelelt.

Született: 1917. december 15-én Szeghalmon, szegényparaszti családban
1936 Érettségi vizsgát tesz a szeghalmi Péter András Reálgimnáziumban
1938 A Márciusi Front debreceni csoportjának tagja, megismerkedik a kommunista eszmékkel
1940 Latin–történelem szakos középiskolai tanári diplomát szerez a debreceni Tisza István Tudományegyetemen
1941–1943 A *Szabad Szó*, a *Tiszántúl* és a *Kis Újság* riportere, a népi mozgalom balszárnyával rokonszenvez
1942. december 20. Illegális kommunista párttagságának (hivatalosan elismert) kezdete
1943. szeptember A Györffy-kollégistáknál talált, tőle származó kommunista röplapok miatt illegalitásba vonul
1944. augusztus A Békepárt falusi részlege csaknem teljes személyi állományának elfogását követően a Katonai Bizottság tagja lesz
1944. szeptember–december Több akciógárda tevékenységét is irányítja
1945. február – 1946. október A Magyar Állanrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályán Péter Gábor helyettese

1947–1954 Nagy Imre híveként a kommunista agrárhetilap, a *Szabad Föld* felelős szerkesztője
1954-től A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének póttagja, egy évig a *Szabad Nép* szerkesztőbizottságának tagja
1956. október A forradalom fegyveres leverése érdekében létrehozott Katonai Bizottság tagja
1956. november Néhány héten keresztül a *Népszabadság* főszerkesztője
1956. november – 1957. június Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja
1957–1975 Az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, az agrár- és szövetkezeti ügyek felelőse
1962–1974 Miniszterelnök-helyettes, az úgynevezett agrárlobbi feje
Elhunyt: 1981. november 1., Budapest

Irodalom

Papp István: Fehér Lajos – a partizánharcok történetírója. In Gebei Sándor – ifj. Berényi Iván – Rainer M. János (szerk.): *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni." Tanulmányok a 60 éves Ramsics Ignác tiszteletére.* Eger, Líceum, 2011, 411–419.

Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe.* Budapest–Pécs, Kronosz–ÁBTL, 2017.

Sipos Levente: Fehér Lajos tevékenysége 1956–1958-ban. In Estók János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2006, 105–114.

Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In Búza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapest, Corvinus Egyetem, 2006, 443–458.

SZEKÉR NÓRA

Fitos Vilmos

„Amíg Németh László beszélt, Fitos Vilmos szervezte a hallgatóságot” – fogalmazott Erdei Ferenc az 1943-as szárszói találkozó kapcsán, arra utalva, hogy a saját, marxista jövőképre épülő és Németh harmadikutas törekvést képviselő felszólalása mentén a résztvevők is polarizálódtak. E két nézőpont vitája a német megszállást követően kibontakozó diákellenállás megszerveződésére is hatással volt. Annak egyik bázisa, a Györffy István Kollégium kommunista eszmék irányába orientálódó tagsága és igazgatója, »Kardos László az előbbi, míg Fitos Vilmos, a hivatalos ifjúsági szervezettel szembeforduló diákmozgalom vezetője az utóbbi mellett foglalt állást. „Ebben az időben Fitos Vilmos nemzeti alapon német- és fasizmusellenes, de nem marxista” – összegezte a Györffy-kollégista, majdani miniszterelnök Hegedüs András Fitos korabeli álláspontját.

Fitos Vilmos, aki bár a második világháború kezdetén nyilvános felszólalásaiban a versailles-i békékben megszülető status quo felbomlásának reményében üdvözölte a gyors német sikereket, már a harmincas évek közepétől, egyetemistaként bekapcsolódott azokba a körökbe, mozgalmakba, amelyek szemben álltak a Horthy-korszak hivatalos ifjúságpolitikájával. 1934-ben a szegényparasztság és munkásság képviseletére szerveződő, Dénes István-féle Magyar Földműves és Munkáspárt ifjúsági tagozatát vezette, amelyen keresztül kapcsolatba lépett Weisshaus Aladár frakciós kommunista mozgalmával. 1937-ben a népi mozgalomhoz kapcsolódó Bartha Miklós Társaság (»Csomóss Miklós) főtitkárává választották, és fontos szerepe volt abban, hogy a társaság nyíltan a Márciusi Front mellé állt.

Közéleti szerepvállalásának legfontosabb színtere azonban a Turul Szövetség volt. Ebben az egyetemistákat és főiskolásokat átfogó, rendszerhű diákszervezetben a húszas évek

legvégén, a gazdasági világválság időszakában kezdett kialakulni valamiféle ellenzéki – Fitos szavaival élve – „balfelé hajló, népi irányzatú” szárny, a Turul-ellenzék. Ennek a vezetését Fitos 1938 elején átvette, és hatékony szervezésbe kezdett. A Turul-ellenzék – a hivatalos ifjúsági szervezet keretein belül a népi mozgalom felé orientálódva – a társadalmi és politikai reform szükségessége mellett foglalt állást, amelybe a függetlenségi gondolat jegyében a német birodalmi törekvésekkel való szembenállás is beletartozott. Fitos e szellemiségnek mint a népi mozgalom jobbszárnyához tartozó – időnként antiszemita cikkeket is leközlő – *Magyar Élet* folyóirat szerkesztője is igyekezett fórumot biztosítani. 1941 decemberében a debreceni követtáborban kísérletet tett rá, hogy átvegye a Turul teljes vezetését, de a szavazáson alulmaradt. Ekkor kapcsolódott be az ifjúság szervezésének abba az irányába, amely »Szent-Györgyi Albert nevéhez volt köthető. „A diák-Turul csatlakozott a Szegedről Szent-Györgyi professzor kezdeményezésére elindult diákegység-mozgalomhoz” – fogalmazott Fitos. Ennek eredményeképpen 1942 tavaszán elnökletével, a györffysták részvétele nélkül megalakult a Magyar Ifjúság Nagybizottsága, amely 1943 végére – számos ifjúsági szervezetet egységesítve, és létszámában a

Turul nagytáborozás Ujpesten. A Turul Szövetség „Kanizsay Dorottya” és „Huba” törzse jubileumi nagytáborozást rendezett a szövetség fennállásának húszéves fordulója alkalmából. — Turmezei László, a Turán Szövetség vezére beszédét mondja. Mellette ülnek balról jobbra: Donáth György országgyűlési képviselő, ifj. nemeskéri Csöndör József törzsfő, ifj. Fitos Vilmos mb. fővezér, dr Simon János orsz. vezér, dr mándi Mándy György orsz. vezér.

Tolnai Világlapja, 1940/26, 6.

Nagy István erdélyi író (középen, beszél) a szárszói találkozó néhány résztvevőjével. Közvetlenül mögötte világos ruhában vélhetően Fitos Vilmos

Turullal vetekedve – szervezetileg is megszilárdult. Szellemisége Szent-Györgyi polgári demokrata irányvonalától a népi mozgalomig széles spektrumot ölelt fel, de irányultságának közös pontja volt az ország függetlenségét hangsúlyozó Hitler-ellenesség.

A nagybizottság 1944. március 19-ét követően a diákellenállás fontos, a szervezeti háttér biztosítása kapcsán is jelentőségre szert tett bázisát jelentette. „Pár héttel a német megszállás után összehívtam a Magyar Ifjúság Nagybizottságát […], és előterjesztettem javaslatomat: az egész egyetemi és főiskolai ifjúság minden szervezete tiltakozzék […] a német megszállás ellen" – idézte fel emlékeit Fitos. Az egyetemi szervezetek vezetőinek aláírásával „Nem tűrjük a német megszállást!" feliratú plakátok nyomtatásába kezdtek, és nyíltan vállalt akció keretében szervezték a tiltakozást. A rendőrség azonban lecsapott a nyomdákra.

A kudarcon okulva Fitos belátta, hogy az adott viszonyok között csak illegalitásban van esély az ellenállásra. Ezért Kardos László tanácsára társaival földalatti szervezetet hoztak létre Szabad Élet Diákmozgalom néven, amely 1944 nyarán kezdte meg működését az illegalitás szabályai szerint, sejtrendszerben. Fitos Lengyel Rezső álnéven a központi sejt vezetője volt. Szorosan együttműködtek a kommunista diákok és a Györffy-kollégium tagjai által életre hívott Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmával, és a Magyar Fronttal (» Dessewffy Gyula) is felvették a kapcsolatot. *Szabad Élet* címmel illegális lapot adtak ki, röplapokat terjesztettek, a Majsai Emil vezette csoport fegyvereket szerzett be, egy külön sejt pedig hamis iratok előállításával foglalkozott. „Október közepéig sikerült sejtrendszerben Budapesten kb. 250, vidéken megközelítőleg 100 diákot beszervezni. Ezek a diákok, megtagadva az egyre általánosabb katonai bevonulási parancsot, illegalitásba húzódtak. Budapesten nagyobb részüket sikerült a Görgey- és az egyetemi Kiska-zászlóaljba (későbbi nevén Táncsics-zászlóaljba) beszervezni" – fogalmazott Fitos.

A nyilaspuccsot követően a Magyar Front utasítására a györffysta és a Fitos-vonal Magyar Diákok

MAGYAR·ÉLET

TARTALOM:

KARÁCSONY SÁNDOR: Széchenyi
NÉMETH LÁSZLÓ: Vitathatatlan Ady
SÜMEGI TÓTH TIVADAR: Magyar-gyilkos betegségben (vers)
ADMIRÁTOR: Hozzászólás a »Turanizsz« kérdéséhez
pálóczi HORVÁTH LAJOS: Elkésett kritikák (XVIII.)
ÖRÁLLÓ: Könyvek, Szita

VI. ÉVFOLYAM 11. SZÁM
1941. NOVEMBER HÓ
ÁRA 50 FILLÉR

NEMZETPOLITIKAI SZEMLE

A Magyar Élet 1941. novemberi számának címlapja

Szabadságfrontja néven egyesült. A hangsúly egyre erőteljesebben a fegyveres ellenállás irányába tolódott: a Fitos által említett alakulatokat, a Táncsics- és a » Mikó Zoltán vezette Görgey-zászlóaljat a fegyveres harcot vállaló diákság beépülésével november második felére szervezték meg. December közepén azonban a diákellenállás számos tagját letartóztatták, aminek következtében a szervezet szétzilálódott. A két zászlóalj ugyan tovább működött, de a kapcsolat a Magyar Diákok Szabadságfrontjával megszakadt. Fitos Vilmos a lebukástól megmenekült, illegalitásban vészelte át az ostrom időszakát.

Született: 1913. július 14-én Budapesten, apja könyvtáros és filozófus volt
1931–1936 A budapesti tudományegyetem történelem–latin szakos hallgatója, diákévei alatt az Eötvös Collegium tagja
1933 Belép a Turul Szövetségbe, 1938-tól a szövetségen belül működő ellenzék vezetője
1938. március – 1944. január A *Magyar Élet* című folyóirat felelős szerkesztője
1942. április A Magyar Ifjúság Nagybizottsága elnöke lesz
1944. júliustól A Szabad Élet Diákmozgalom ellenállási szervezet központi sejtjének vezetője
1945 Belép a Független Kisgazdapártba
1946. december 31. Köztársaság elleni összeesküvés vádjával letartóztatják, egy év hat hónap börtönre ítélik, de 1947 nyarán szabadlábra helyezik
1949-től A Komplex Vállalat bonyolító-csoportjának vezetője
1956. november 2. Belép a Magyar Szocialista Munkáspártba, de 1972-ben kizárják
1956 után Különböző külkereskedelmi vállalatok alkalmazásában áll
Elhunyt: 2000. november 19., Budapest

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-2000/10. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum
25. sz. Fitos Vilmos-interjú. Készítette M. Kiss Sándor, 1986

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Fitos Vilmos Tiltakozás a német megszállás ellen. *Ifjúsági Szemle,* 1985/5, 8–11.

Fitos Vilmos: A nép szolgálatában. Adalékok a diákegység-mozgalom történetéhez. *Ifjúsági Szemle,* 1986/6, 88–100.

Hegedűs András: A végkimerülésig. *Pesti Hírlap,* 1991. január 5.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja.* Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.

Papp István „…én, aki egész életemben a nép ügyéért harcoltam." Egy középosztálybeli életút a század viharaiban: Fitos Vilmos (1913–2000). *Hitel,* 2006/8, 72–77.

Szécsényi András – Kerepeszki Róbert: „Ellenzék" a Turulban. A Turul Szövetségről. *Századok,* 2012/1, 171–204.

BARTHA ÁKOS

Gidófalvy Lajos

Kevesen gondolnák, hogy az 1938/1939-ben Felvidék és Kárpátalja visszacsatolása érdekében bevetett szabadcsapatok kötelékében olyan diverzáns is volt, aki utóbb a náciellenes ellenállás mártírjává lett. Pedig Gidófalvy Lajos pontosan ezt a pályaívet futotta be. Gidófalvy a keleti végekről visszatérve nem véletlenül akart a Belügyminisztérium telepítési osztályán elhelyezkedni. Maga is nehéz körülmények között nőtt fel Székelyföldön, egyetemi stúdiumai kényszerűen félbeszakadtak, ezért (is) foglalkoztatták élénken a szociális kérdések és a politika. A nyilasuralom alatt már az egyik legütőképesebb kisegítő honvéd karhatalmi (Kiska- »Zsabka Kálmán) alakulatot vezette – az ellenállás oldalán.

A második világháború idején Gidófalvy Lajos először a budapesti hajógyár üzemi leventeparancsnokaként szolgált. Közvetlenségének és szociális érzékenységének köszönhetően hamar népszerűvé vált a munkásifjak körében. A tartalékos főhadnagy üdvözölte a revíziós sikereket, ugyanakkor az 1942-es újvidéki vérengzés idején már embereket mentett. Sőt, maga is a Bácskába utazott, s miután egy hontalanná lett, zsidónak minősített állampolgárért is közbenjárt, hadbíróság elé állíttatták és elítélték. Ennek ellenére 1943-ban a kormányzó Nemzetvédelmi Keresztet adományozott neki.

Gidófalvy jó kapcsolatokat ápolt az angyalföldi kerületi elöljáróságokkal, közhivatalokkal, plébániákkal, de a gyárakban dolgozó fiatalokhoz, munkásvezetőkhöz, tisztviselőkhöz, valamint – pozíciójánál fogva – a vállalatok élére állított katonai parancsnokokkal is jó nexusban volt. Ezt a szerteágazó kapcsolati hálót kamatoztatta hadiüzem-szemlélőként, majd 1944 őszén az angyalföldi nemzetőrség, illetve az abból a nyilasuralom alatt megalakított Kiska-század (utóbb: zászlóalj) parancsnokaként. Körlete a Vilmos főherceg laktanya volt.

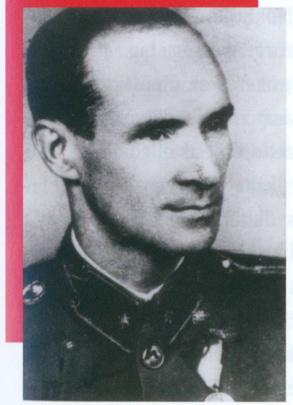

Gidófalvy Lajos hadnagyi portréja

A Kiska a nyilashatalomnak volt alárendelve pro forma, ám a legtöbb esetben csak színleg teljesítette a hungaristák parancsait, sok helyen pedig az ellenállás oldalán vett részt a küzdelemben. Különösen a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB [»Makay Miklós]) vezetőinek lebukása után nőtt meg ebbéli szerepük.

A nemzetőrség és a Kiska területvédelmi elven szerveződött, ezért működésükhöz alapvető jelentőséggel bírt a megfelelő helyismeret. A munkásmozgalmakkal is összefonódó angyalföldi galerik világában ez magától értetődőnek számított. Gidófalvy alakulatában ekképp békésen megfértek egymás mellett fegyverektől egyáltalán nem irtózó angyalföldi vagányok, „rongyos gárdisták", „turáni vadászok", szökött katonák, munkaszolgálatosok, cionisták és kommunisták. Közös volt bennük, hogy nem akartak a hungaristák által irányított honvédségben szolgálni. Az 1944 novemberétől XIII/1. Kiska név alatt működő alakulat létszáma decemberre ezerháromszáz főre rúgott. E tarka egyvelegben a hatalmi, származási, ideológiai és osztálykülönbségeket Budapest ostromának idején képes volt felülírni néhány közös érdek: a túlélés vágya, valamint az értelmetlen pusztítás és a gyárak, emberek, javak Németországba hurcolása megakadályozásának szándéka.

A Vilmos főherceg laktanya a hatvanas években

Novembertől a Vilmos laktanya alakulatai biztosítottak állandó őrséget a kerület üzemeiben, emellett a gyárak dolgozóiból is szerveztek – a Nyugatra hurcolást ekképp elkerülő – fegyveres csoportokat. Gidófalvyék olyan fontos stratégiai pontokat és közműveket is őriztek, mint a Nyugati pályaudvar, az Elektromos Művek vagy a főváros vízellátását biztosító Káposztásmegyeri Vízművek. A hidakról eltávolították a robbanóanyagot, elvágták a hadsereg vezetékeit, a pályaudvarokon pedig megdézsmálták a katonai vonatok vagonjainak

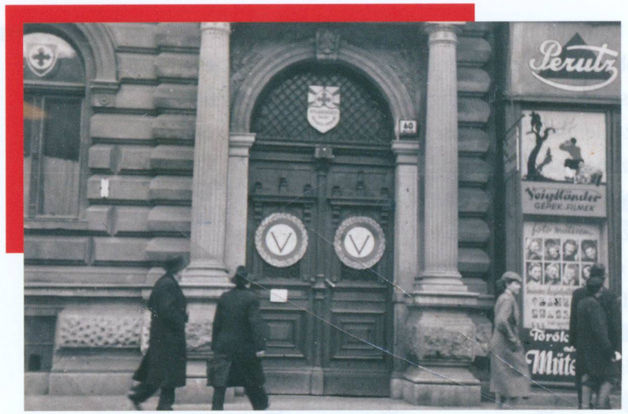

A Hűség Háza az Andrássy út 60. alatt

tartalmát. Nekik köszönhetően működhettek a törvényesség látszatával az 1944 szilveszterén az újpesti víztorony felrobbantását megakadályozó, Földes László vezette újpesti ellenállók (» János Áron), akiket fegyverekkel és élelemmel is ők láttak el. Segítették a Teve utcában tanyázó angyalföldi ellenállókat is (» Császár Lajos).

A XIII/1. Kiska járőrei éjszakánként tűzharcot kezdeményeztek a hungarista fegyveresekkel, kiszabadították azok kivégzésre kísért foglyait, elszedték a nyilasok fegyvereit, fosztogatták a raktáraikat. Géppisztollyal és kézigránátokkal felfegyverkezve megtámadták a Petneházy utcai nyilas pártházat, majd a megtorlás elől Bán Endre zászlóst (szökött munkaszolgálatost) és embereit a Meder utcai csónakházba telepítették, ahol azok önállósultak. Gidófalvyék sikerrel hoztak vissza frontra vezényelt leventéket és diákokat, valamint védett házakat is őriztek. Védték például a nyilasok által 1944 karácsonyán megtámadott Munkácsy Mihály utcai, illetve Vilma királynő úti (svéd vöröskeresztes) árvaházat is. Miután a Munkácsy Mihály utcai árvaház gyermekei ellen a nyilasok véres támadást intéztek, Gidófalvy a svéd követségi titkárral, Raoul Wallenberggel együttműködve kereste meg és vitte vissza az elhurcolt gyerekeket, akikre innentől fogva megerősített Kiska-őrség vigyázott.

Gidófalvy tudott a fegyveres akciókról, azokat nem ellenezte, csupán óvatosságra intett. A bújtatott nagyszámú üldözött miatt is igyekezett megtartani alakulata törvényes jellegét, emellett katonai erejét egy nagy közös akcióra tartalékolta. Azt tervezte, hogy más ellenállócsoportokkal karöltve folyosót nyitnak a Vörös Hadseregnek a németek hátában. Mindezt azért tartotta fontosnak, hogy magyar fegyveresek is részt vegyenek a főváros felszabadításában. A XIII/1. Kiskának ennek megfelelően kiterjedt kapcsolatai voltak a különböző ellenállási hálózatokban, de együttműködtek a kerületi rendőrséggel is, ahonnan fontos információk birtokába jutottak. A parancsnok folyamatosan mozgásban tartotta embereit a különböző részlegek között, s az állományt kettős könyveléssel fedezte. A különféle

bélyegzőkkel ellátott hamis papírok szintén a viszonyok átláthatatlanságát szolgálták, illetve segítségükkel több ízben sikerrel szabadítottak ki foglyokat a nyilasoktól.

Gidófalvyék ezzel a fajta – legalitás és illegalitás mezsgyéjén lavírozó – kettős játékkal idővel a hungaristák figyelmét is magukra vonták. 1945. január 8-án kora reggel rendőrök, csendőrök és nyilasok csaptak le a Vilmos laktanyára. Bár sokaknak sikerült megszökniük a zegzugos épületkomplexumból, százhetvenöt–százötven főt az Andrássy út 60. alatti hírhedt Hűség Házába kísértek, majd az igazoltatáson „szerencsésen” átjutottakat a fronton vetették be. Gidófalvy elkerülte a letartóztatást, néhány nappal később azonban az Erzsébet híd környéken – többedmagával – örökre nyoma veszett az ember- és értékmentő tartalékos főhadnagynak, akinek emlékét méltán őrzi ma is utcanév és emléktábla Angyalföldön.

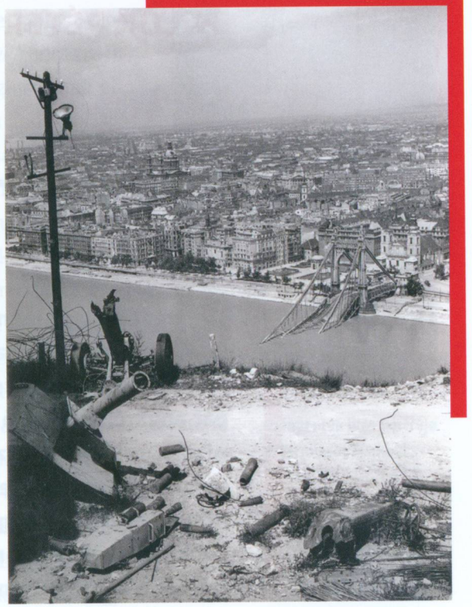

Az Erzsébet híd romjai, 1945

Született: 1901. január 1-jén Bögözön (ma Románia), egy tizenkét gyermekes vasúti pályaőr fiaként
1918 Budapesten közgazdaságtudományi stúdiumokba kezd, ezeket azonban utóbb anyagi nehézségei miatt kényszerűen félbehagyja
1927–1932 Katonai szolgálatot teljesít őrmesterként
1938 Részt vesz a felvidéki és kárpátaljai diverzióban
1942 Tartalékos főhadnaggyá léptetik elő
1943 Horthy Miklós kormányzó Nemzetvédelmi Kereszttel tünteti ki
1944. ősz–tél Az angyalföldi nemzetőrszázad, majd a XIII/1. Kiska-zászlóalj parancsnoka, egységét az embermentés és a fegyveres ellenállás szolgálatába állítja
1945. január 10. Az Erzsébet híd környéken négy társával nyoma vész

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.
Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.
Gazsi József: *Egy zászlóalj krónikája. Ellenállók Angyalföldön.* Budapest, Zrínyi, 1972.
Szokolay Domokos: Főhadnagy a sötétségben. Gidófalvy Lajos. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 118–123.

TULOK PÉTER

Golopencza Illés

„Évtizedek múlva is emlékezett ennek az epizódnak minden pillanatára. De legfőképpen arra a magyarul rosszul beszélő, szemüveges, kopaszodó, mesébe illő emberre, a házparancsnokra. Neki persze már bácsi volt ez a román apától és bolgár anyától származó igaz magyar férfi, aki olyan magától értetődően vállalta a »felkoncolás« kockázatát, aki szorongott, félt, mégis kötelességének érezte, hogy annyi ember életét megmentse abban a házban" – így idézi fel Vitray Tamás *Kiképzés* című, egyes szám harmadik személyben írt önéletrajzi regényében annak a kikötőmesternek az emlékét, aki Magyarország történetének legsötétebb óráiban több mint másfélszáz ember életét mentette meg.

Golopencza Illés, miután hajós édesapja révén másfél évtizeden keresztül a Duna romániai folyamszakaszán szolgált, 1939-ben Budapestre költözött, ahol a Duna Szent István park előtti szakaszának kikötőmestere lett. Mindennapi tevékenységét egy ideig nem befolyásolta a politika, ez azonban Magyarország német megszállását követően megváltozott.

Szolgálati helyének is köszönhető, hogy Golopenczát 1944 őszén kinevezték a Csanády utca 21. alatti csillagos ház légoltalmi parancsnokává. A csillagos házak olyan budapesti lakóépületek voltak, amelyeket az 1944. június 16-án kiadott polgármesteri rendelet a fővárosi zsidók kényszerlakhelyéül jelölt ki. A jogszabály értelmében a házak bejáratát sárga csillaggal kellett megjelölni. Az intézkedés célja többek között az volt, hogy – a vidéki üldözöttek gettóba terelésének mintájára – elősegítse a fővárosi zsidóság tervezett deportálásának gördülékenységét. Az október 16-i nyilas-hatalomátvétel után a pártszolgálatos csoportok folyamatosan zaklatták e házak lakóit – a razziák mindennaposak voltak, az itt élők teljes bizonytalanságban tengették mindennapjaikat. A helyzet az idő előrehaladtával egyre

romlott. Mai ismereteink szerint a többek között Kun András „páter" által vezetett, hírhedt XII. kerületi nyilas csoport 1944 utolsó napjaiban az Andrássy út 60. alatti Hűség Házába tette át központját, miután „erélytelenségük" miatt elzavarták a terézvárosi szervezet tagjait. A párszolgálatosok egyik „portyázási" területükön, a novemberben felállított nemzetközi gettóban (a Csanády utca is ennek területére esett) bármikor megjelenhettek, senki nem tudhatta, hogy a házkutatások mit hoznak magukkal: rablást, elhurcolást vagy Dunába lövést.

Golopencza feladata a Csanády utcai ház légoltalmi parancsnokaként mások mellett az lett volna, hogy betartassa azokat a zsidókra vonatkozó rendelkezéseket, amelyeket a hatóságok előírtak. Ő azonban ezek nagy részét nem hajtotta végre, és megakadályozta, hogy a házban lakó munkaképes korú zsidó férfiakat kényszermunkára hurcolják. Amikor pártszolgálatosok rátörtek a bérházra, hogy összeszedjék a munkára fogható férfiakat, a légoltalmi parancsnok azt jelentette nekik, hogy az előző járőr már elvitte őket, és szavát adta, hogy a házban már csak a munkaképtelenek maradtak. Előfordultak a házból szökések is, így annak érdekében, hogy az elmenekülteket ne keressék, sokszor meghamisította a lakójegyzéket, összezavarva ezzel a razziára érkező nyilasokat. Ugyancsak megakadályozta – annak ellenére, hogy fegyvert fogtak rá –, hogy a lakókat átszállítsák a nagy gettóba (» Domonkos Miksa).

Golopencza Illés portréja a harmincas évekből

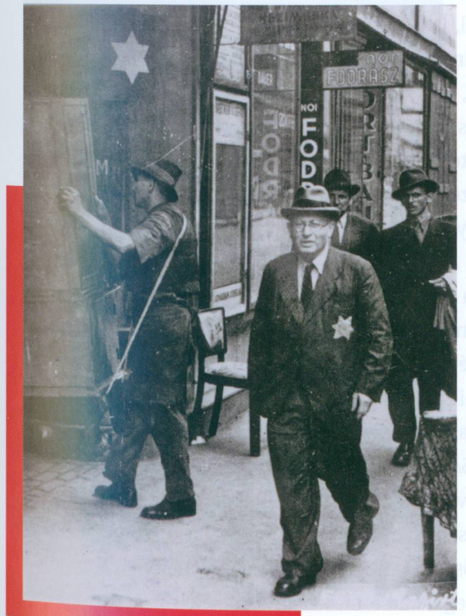

Beköltözés egy sárga csillagos házba, Budapest, 1944

Egyik megmentettje, Vitray Tamás korábban már idézett, *Kiképzés* című kötetében részletesen beszámol a vészkorszak történéseiről, a légoltalmi parancsnok emberségéről, bátorságáról. Leírja többek között azt az esetet is, amikor Golopencza a nyilasrazzia

Légoltalmi gyakorlat egy budapesti lakóházban 1940 körül

elől egy ágy alá bújtatta el a tizenegy éves fiút, majd az érkező csoportot szóval tartotta, és biztosította őket arról, hogy nem tartózkodik védlevéllel nem rendelkező személy a lakásban.

A házba bezsúfolt zsidó üldözöttek Golopencza engedélyével a kijárási tilalom alatt is elhagyhatták a házat, hogy semleges országok követségei (Spanyolország, Svájc, Svédország, Vatikán) által kiállított védleveleket szerezzenek. Ha csak egyetlen, a felügyelete alatt álló embert is elfogtak volna a tilalom idején, az könnyen Golopencza életébe kerülhetett volna.

Vezetésével a Csanády utcai ház földszintjén ideiglenes kórházat hoztak létre, a betegellátás mellett azzal a be nem vallott céllal, hogy itt zsidó orvosokat, egészségügyi dolgozókat bújtassanak. Voltak, akiket a ház pincéjében, másokat a Nemzetközi Vöröskereszt által üzemeltetett kórházban rejtegettek, de a légoltalmi parancsnok több alkalommal a saját lakásában is menedéket nyújtott zsidó honfitársainak. A Vöröskereszttől szerzett táblát megtévesztő módon olyan jól látható helyen helyezte ki az épületben, amivel azt a látszatot keltette, hogy az egész épület a szervezet oltalma alatt áll.

Nővérként a betegápolásban részt vett egy házban lakó fiatal vegyészmérnök, Bajor Olga is, akibe a légoltalmi parancsnok beleszeretett. A tébolyult időszak reményvesztettségét jól érzékelteti, hogy visszaemlékezések szerint Olga elkeseredésében mérget szerzett be, és többedmagával öngyilkosságon gondolkodott, tartva a nyilasok általi elhurcolástól, ami bármikor bekövetkezhetett. Golopencza később egy nyugat felé indított halálmenetbe is követte szerelmét egészen Gönyűig, ahonnan végül sikerült kimentenie a fiatal nőt, akit a háború után feleségül is vett.

Még tartott Budapest ostroma, amikor az 1944 decemberében Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány kiadta az 15/1945. M. E. számú rendeletet, amelynek értelmében minden tényleges vagy nyugdíjból visszarendelt állami alkalmazottat igazolási eljárás alá kellett vonni. Golopencza igazolási eljárása idején az általa megmentettek közül mintegy százötven ember aláírt egy közösen megfogalmazott dokumentumot, amelyben részletesen kifejtették, hogyan mentette meg a kikötőmester az életüket.

A kikötőparancsnok tevékenységéről később senkinek nem beszélt. Egyetlen fia is csak harmincévesen, egyik anyai nagybátyjától tudta meg, hogy édesapja az életét kockáztatva mentette meg több mint másfélszáz ember életét. Golopencza Illésnek 1992-ben még volt alkalma eljutni Izraelbe, ahol átvette a Jad Vasem Intézettől a Világ Igaza kitüntetést. 1994-ben bekövetkezett halála után Izrael Állam tiszteletbeli állampolgári címét is megítélték számára.

Golopencza feleségével, Bajor Olgával 1971-ben, huszonötödik házassági évfordulójukon

Született: 1901. március 25-én Budapesten, román származású apja a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.-nél dolgozott felügyelőként
1906 A Golopencza család Bécsbe költözik
1919 Az érettségi vizsga letétele után apja munkahelyén kap állást
1924–1939 Különböző folyamhajózási beosztásokban a Duna romániai szakaszán szolgál
1939 Budapestre kerül, ahol az úgynevezett bal parti állomás, a Duna Szent István park előtti szakaszának kikötőmestere lesz
1944. ősz Kinevezik a Csanády utca 21. alatti csillagos ház légoltalmi parancsnokának
1945. ősz Az állami alkalmazottak számára előírt igazolási eljárás során az általa megmentettek közül mintegy százötven ember aláírásával igazolja, hogy a nyilasuralom időszakát az ő tevékenységének köszönhetően élte túl
1962 Nyugdíjba vonul a Maharttól
1989. március 5. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet a Világ Igaza kitüntetésben részesíti; az elismerést 1992-ben veszi át
Elhunyt: 1994. január 24., Budapest

Források

A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében található dokumentumok: Golopencza Illés önéletrajza, tevékenységének leírása, a megmentettek által írt igazoló dokumentum

Dr. Golopencza Pál, az Országos Mentőszolgálat szolgálatvezető főorvosa tulajdonában lévő családi dokumentumok

Irodalom

Tulok Péter: Óvóhely Lipótvárosban. Golopencza Illés. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 124–129.

Vitray Tamás: *Kiképzés.* Budapest, Open Books, 2021.

Film

Oláh Kata (rendező): *Beágyazott emlékeink* (dokumentumfilm), 2017.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

Haynal Imre

A hippokratészi eskü minden körülmények között való követésének talán egyik legszebb példája Haynal Imre Kossuth-díjas orvosprofesszor életútja. Az ismert erdélyi akadémikus, az endokrinológia és kardiológia nemzetközi hírű szaktekintélye mindig kiállt az üldözöttek mellett, ha kellett, a saját életének kockáztatása árán is. Nem csoda, hogy a 20. század diktatórikus rendszerei ellenségüknek tekintették.

Haynal Imre két évtizeden át tartó budapesti szakmai karrier hátrahagyásával, 1940-ben visszatért szülőföldjére, a második bécsi döntéssel visszacsatolt Észak-Erdélybe. Kolozsváron telepedett le, ahol a Szegedről visszatért egyetem orvostudományi karán a belgyógyászat nyilvános rendes tanára és a belgyógyászati klinika vezetője lett. „Erdély minden odavaló embernek nemzetiségre való tekintet nélkül hazája" – így szólt a hitvallása. Szembeszegült a fajelmélettel és az antiszemitizmussal, etnikai vagy vallási hovatartozásuktól függetlenül segítette az üldözötteket. Haynal – aki az 1944/1945-ös tanévben az orvostudományi kar dékánja volt – elutasította a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azon „tanácsát", hogy zsidókat ne avasson doktorrá. Amikor egy alkalommal antiszemita tüntetők vonultak végig a kolozsvári klinikák előtt, és az egyik zsidónak minősített medikus eltávolítását követelték, a professzor eléjük állva dühösen lehordta a hőbörgő diákokat: „Mi orvosokat nevelünk, nem gyilkosokat. Miféle orvos lesz abból, aki különbséget tesz ember és ember között, és más emberek eltiprására tör?" – tette fel a szónoki kérdést. „Klinikájának kapujában egyedül szállt szembe a félrevezetett fiatalság százaival. […] A halálsápadt, de mindenre elszánt professzor előtt a tüntetők meghátráltak" – emlékezett vissza egyik tanítványa, Gráf Ferenc.

Haynal Imrét – igazi humanistaként – mélyen felháborították a német megszállás után a zsidónak minősített személyek ellen hozott rendeletek. Azonnal megnyitotta klinikáját a deportálás elől menedéket keresők előtt. Nők, férfiak, gyermekek sokszor egy szál ruhában érkeztek. A professzor a zsidó üldözöttek mellett civil ruháért könyörgő szökött katonákat, hatósági zaklatásnak kitett román értelmiségieket és illegalitásban lévő kommunistákat is befogadott. Haynal Imre senkit sem utasított el, sőt, nem egyszerűen csak várta a segítségre szorulókat, hanem ő maga ment el hozzájuk. Éjszakánként, légiriadó idején, amikor az őrök is óvóhelyen kerestek menedéket, a saját életét is veszélyeztetve, tanítványaival együtt kereste fel a kolozsvári gettót: gyógyszereket vitt a betegeknek, recepteket írt nekik, hamis orvosi bizonyítványokat állított ki az üldözötteknek. Kollégái előtt a magasabb erkölcsi törvényekre hivatkozott: „Ne féljetek hippokratészi eskütöktől, adjátok annak szellemében nyugodt lelkiismerettel a hamis orvosi bizonyítványokat az emberi tisztesség nevében, a könyörületesség nevében, az Isten nevében."

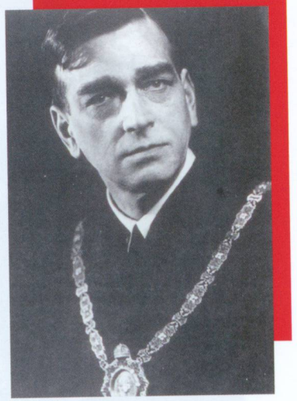

Haynal Imre kolozsvári dékánként

Megelőzendő, hogy valamelyik ápolónője – akik katolikus apácák voltak – kikotyogjon valamit a klinikán folyó embermentő tevékenységről, elhívta » Márton Áron gyulafehérvári püspököt szentmisét tartani, aki Haynal kívánságára szentbeszédében dörgedelmes szavakkal ecsetelte, hogy háborús körülmények közepette a „fecsegés" is szörnyű bűn. Belgyógyászati klinikája – akárcsak az orvosbarátai, Miskolczy Dezső pszichiáterprofesszor és Klimkó Dezső sebészprofesszor által vezetett klinikák – a biztonság szigeteként működött az üldözöttek számára a németek által megszállt Kolozsváron. Több száz menedékkérőt vett fel „betegként", és a kórház egy idő után annyira megtelt, hogy a folyosón is aludtak emberek. Ez azonban a hatalomnak is szemet szúrt, és egy alkalommal a Gestapo pribékjei kiszálltak a Haynal-klinikára, hogy az ott bújtatott zsidókat elhurcolják. Az 1998-ban posztumusz a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet Világ Igaza

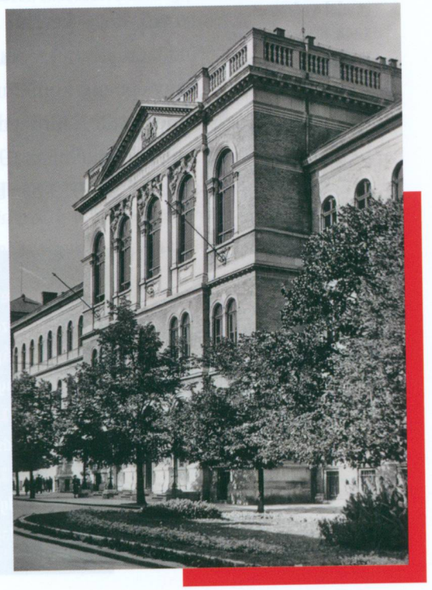

A kolozsvári egyetem épülete a negyvenes években

Kolozsvári házak romjai a város 1944. június 2-i bombázása után

kitüntetésében részesült professzor azonban bátran szembeszállt velük, és egyetlen betegét sem engedte elvinni. Határozottan kijelentette: „Itt nem zsidókat, hanem betegeket gyógyítunk!”

A frontátvonulás küszöbén, 1944 szeptemberében ellenállt a kiürítési rendeletnek, és Miskolczy Dezső rektor mellett neki is meghatározó szerepe volt abban, hogy a Ferenc József Tudományegyetem Kolozsváron maradásával Erdély magyarsága megtarthatta egyetemét. Az új román közhatalom nyomására azonban 1945-ben ismét Budapestre kényszerült távozni, ahol nyugdíjba vonulásáig folytatta orvosi, tudósi és oktatói tevékenységét. Életfelfogására jellemző, hogy később, a kommunista hatalomátvétel után ugyanúgy bújtatta a kisemmizett, üldözött arisztokratákat és egykori katonatiszteket, mint korábban a zsidónak minősítetteket vagy éppen a kommunistákat. Karakán egyénisége, szókimondása sokat ártott karrierjének. A nemzetközi hírű tudós, minden idők legnagyobb magyar szívspecialistája – mivel nem volt hajlandó elítélni az 1956-ban történteket – 1958–1972 között csak magánorvosi praxist folytathatott, és 1979-ben bekövetkezett halálakor neve már csak igen keveseknek mondott valamit.

Született: 1892. november 12-én Besztercén (ma Románia), nemesi ősökkel rendelkező családban, apja közegészségügyi főfelügyelő volt
1915. április 15. Orvossá avatják a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen
1915–1918 Katonaorvosként frontszolgálatot teljesít az orosz, az olasz és az albán hadszíntéren
1920–1934 A budapesti tudományegyetem Korányi Sándor által vezetett III. sz. belgyógyászati klinikáján gyakornok, tanársegéd, adjunktus
1931 Magántanári habilitációt szerez *A szív és vérerek betegségei* tárgykörben

1934–1940 A budapesti László-kórház belgyógyászati osztályát vezeti, majd a Rókus-kórház főorvosa
1940–1945 A belgyógyászat nyilvános rendes tanára a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen és a kolozsvári belgyógyászati klinika vezetője
1944. március 19. után Klinikáján több száz üldözöttet rejteget; 1944 szeptemberében mint a kolozsvári egyetem orvoskari dékánja megtagadja a kiürítési rendeletet, hozzájárulva az egyetem Kolozsváron maradásához
1946-tól A budapesti tudományegyetem II. sz. belgyógyászati klinikájának igazgatója, tanszékvezető egyetemi tanára 1958-as nyugdíjazásáig
Elhunyt: 1979. február 3., Budapest
1998. július 26. A Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Irodalom

Czókos Gergely: Kolozsvár orvosa. Haynal Imre. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 150–155.

Dr. Haynal Imre története. *Cultura,* 2022. november 10. https://cultura.hu/psziche/haynal-imre-tortenete/, 2023. október. 24.

Fehér János: Száz éve született Haynal Imre. *Orvosi Hetilap,* 1992/133, 3095–3096.

Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai.* Kolozsvár, Scientia, 2012.

Ilyen volt Haynal Imre. Válogatta és összeállította Domahidy Miklós. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1989.

Kaáli Nagy Botond: „Ha ön engem elvtársnak szólít, a szavaknak nincs többé értelme.” *Népújság,* 2018. március 9. https://www.e-nepujsag.ro/articles/%E2%80%9Eha-on-engem-elvtarsnak-szolit-szavaknak-nincs-tobbe-ertelme%E2%80%9D, 2023. október. 24.

Lukácsy András: Egy orvos az örökkévalóságnak. *Magyar Hírlap,* 1998. december 19.

Maros Tibor: Visszaemlékezések a háborús Kolozsvárra II. *Átalvető,* 2001/38, 22–26.

Murádin János Kristóf: *Transformări instituționale în viața culturală maghiară din Transilvania în perioada 1944–1948.* Cluj-Napoca, Editura Scientia, 2012.

Nyáry Krisztián: Nem zsidókat, hanem betegeket gyógyítunk. *Index.hu,* 2016. július 25. https://index.hu/tudomany/tortenelem/2016/07/25/adjatok_nyugodt_lelkiismerettel_a_hamis_orvosi_bizonyitvanyokat/, 2023. október. 24.

Pálos Á. László: Haynal Imre. *Magyar Tudomány,* 1979/8–9, 800–801.

Szemere Pál: Emlékezés dr. Haynal Imre belgyógyász professzor születésének századik évfordulójára. *Magyar Belorvosi Archívum,* 1993/1, 7–8.

KISS RÉKA – SZEKÉR NÓRA

Horváth János

„A megszálló hatalom illegalitásba kényszerítette a magyar függetlenégi mozgalmat, de annak tevékenysége nem szűnt meg. Én magam fokozatosan kapcsolódtam be az illegális munkába" – kezdte a diákellenállás történetéről szóló visszaemlékezését Horváth János, a magyar országgyűlés mindkét totális diktatúra börtönét megjárt későbbi korelnöke. A Cecéről, egy alföldi kistelepülésről tizenévesen Budapestre került fiú számára a Soli Deo Gloria Diákszövetség és »Bereczky Albert pozsonyi úti református gyülekezete adta meg azt a szellemi és kapcsolati hátországot, amely a német megszállás idején az ellenállásig, az illegalitás és az életveszély vállalásáig vezette.

A Soli Deo Gloria tagjaként jelen volt a szárszói konferenciákon, és közgazdászhallgatóként csatlakozott a korszak hivatalos ifjúsági szervezetétől, a Turul Szövetségtől függetlenedni akaró diákegység-mozgalomhoz; baráti szálak kötötték össze Teleki Pál Munkaközösség (»Császár Lajos) tagjaival, Hám Tiborral, Csicsery-Rónay Istvánnal, Göncz Árpáddal, Bognár Józseffel és másokkal. 1943-ban egyik megszervezője volt a Pozsonyi úti gyülekezet ifjúsági bibliaköréből kibontakozó Szórványkaláka Szolgálatnak. A Bereczky Albert védnökségével és »Zsindelyné Tüdős Klára anyagi támogatásával létrejött, néhány száz aktív tagból álló csoport célja az volt, hogy – a falukutató mozgalom nyomdokain haladva – a magyar sorskérdések elvi megvitatása mellett tevékenyen segítse a szórványban élő közösségeket, könyvek tízezreit juttatva el főként Erdélybe, a Délvidékre és a Felvidékre.

Horváth János ekkor került szoros, baráti kapcsolatba »Kiss Sándorral, B. Rácz Istvánnal, Imre Lajossal és Szíj Rezsővel, azokkal a fiatal munkatársakkal, akikkel később ugyan-

annak az ellenállási sejtnek a tagjai lettek. A Kalákának ez a belső magja a német megszállást követően ugyanis csatlakozott a »Fitos Vilmos vezette Szabad Élet Diákmozgalomhoz, és annak fontos, főként az illegális kiadványok körüli munkában szerepet vállaló csoportját alkotta. Horváth János tevékenységük jelentőségét abban látta, hogy amikor a szólás szabadsága megszűnt, különösen felértékelődött az ellenvélemények és a hírek terjesztésének a szerepe. Központjuk a könyvelőként dolgozó Horváth munkahelye, a Nostra közraktárvállalat Vörösmarty tér közelében található irodája és a cég abonyi telepe lett, amely elosztóhelyként és titkos rejtekhelyül szolgált. Az iroda pincéjében illegális nyomda működött. „A Nostra alagsorában állítottam föl a Szabad Élet Diákmozgalom sokszorosító műhelyét. Két automata stencilmásoló géppel, három korábbi gyártású sokszorosítóval és néhány írógéppel dolgoztunk" – emlékezett vissza Horváth. A vállalat készleteinek köszönhetően stencilből, papírból, nyomdafestékből óriási készlettel rendelkeztek. A diákellenállás röplapjai, plakátjai mellett *Szabad Élet* címmel itt adták ki a diákmozgalom folyóiratát, a Magyar Ifjúság Szabadságfrontjának *Magyar Ifjúság* című lapját, a Teleki Pál Munkaközösség *Eb Ura Fakó* című kiadványát és a »Dudás József, »Csomóss Miklós és Atzél Ede vezette Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének *Alkalmi Újság*ját. „Információelosztó műhelyként" gyűjtötték és közreadták a Sztójay-kormány, majd a nyilasuralom időszakának gyalázatos történéseiről szóló híreket, a zsidókkal szemben tanúsított embertelenség példáit, a megszálló erők visszaéléseit, ugyanakkor útmutatást is adtak a szabotázsakciókhoz, az embermentéshez, a társadalmi ellenállás különböző formáihoz. Mindezt a munkát csak a konspiráció legszigorúbb

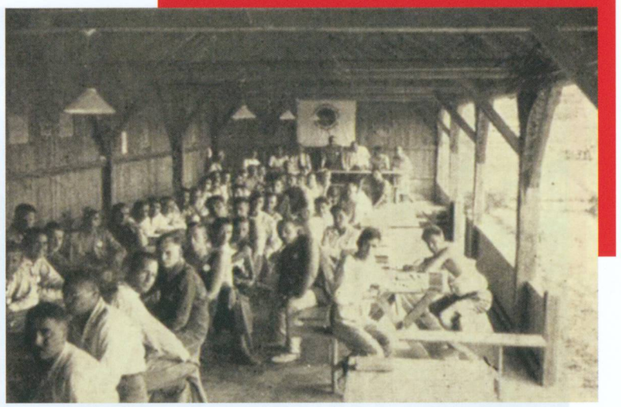

Diákok az SDG balatonszárszói táborának ebédlőjében, 1931. július

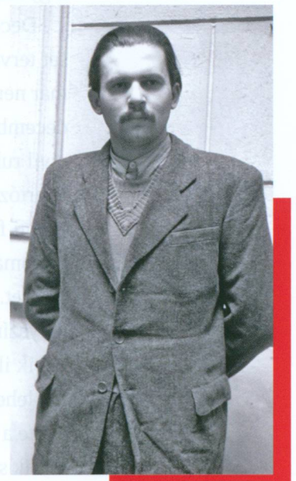

Horváth Jánost 1947-ben a Magyar Közösség-ügyben őrizetbe vették, és a Mistéth-per hatodrendű vádlottjaként bíróság elé állították. Néhány nappal letartóztatását követően, 1947. január 22-én

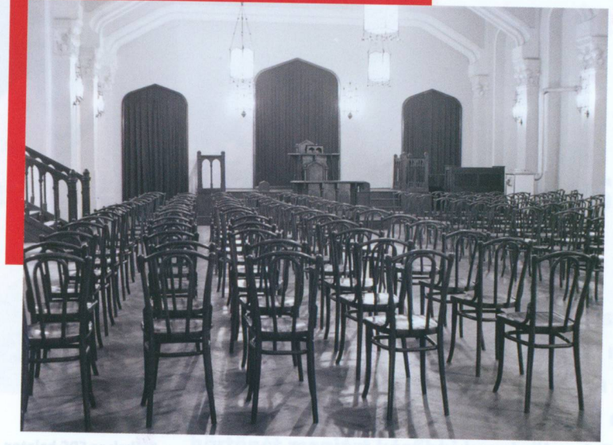

A Skót Misszió Vörösmarty utcai épületének díszterme 1948-ban

betartása mellett lehetett végezni, mert ahogy Horváth János fogalmazott: „Ha a hatóságok felfedezik az illegális szöveget, az nemcsak a szerzőt, de a sokszorosítót, az olvasót, a közvetítőt és igen gyakran még teljesen ártalmatlan személyeket is bajba kever."

Az október 16-i nyilaspuccsot követően a helyzet különösen veszélyessé vált, de a sajtóanyagok gyártása folyt tovább, sőt a Nostra irodájában ekkoriban kezdtek hamis iratok gyártásába. Az itt csoportosulók kormányszervek és katonai parancsnokságok kitöltetlen igazolványait szerezték be, majd osztották szét megfelelően kitöltve üldözötteknek és katonaszökevényeknek. Horváth – Kiss Sándor munkatársaként – szerepet játszott a Görgey-zászlóalj (» Mikó Zoltán) megszervezésében is, ahova sokan érkeztek a Kaláka-mozgalomból és a gyülekezethez tartozó Tutaj utcai tanoncotthonból is.

December első heteiben a diákellenállás több csoportja összehangolt akció végrehajtását tervezte: a Szálasi-kiáltvány mintájára egy gúnypamfletet akartak kiadni, erre azonban már nem kerülhetett sor, a mozgalom tagjait ugyanis egymás után vették őrizetbe. „1944. december 14-én, csütörtök reggel, amikor leültem az asztalomhoz dolgozni, belépett két civil ruhás férfi, míg egy harmadik társuk megállt az ajtóban" – idézte fel Horváth János a letartóztatását megelőző pillanatokat. A diákmozgalom tizenkét lefogott tagját a Margit körúti fogházban kínvallatásnak vetették alá; csak a főváros december 24-én megkezdődő ostromának köszönhetően kerülték el a bírósági eljárást, és ezzel együtt vélhetően a halálos ítéletet. A rabokat a Vörös Hadsereg által körülzárt Budapesten többször is új fogvatartási helyszínre szállították át. Horváth Jánosnak és több társának, köztük Kiss Sándornak az egyik ilyen „költöztetést" követően, a Skót Misszió Vörösmarty utcai központjában váratlan lehetősége nyílt a szökésre. Míg ugyanis a székház tornatermében a nyilasok zsúfolták össze a letartóztatottakat, addig az egyébiránt a svéd követség védelme alatt álló épület egy másik szegletében lévő díszterem menedékként szolgált az ellenállás több tagjának, köztük

Bereczky Albertnek, Tildy Zoltánnak és közeli hozzátartozóiknak. Egy, az alagsori csapnál sorra került véletlen találkozást követően, az őrök figyelmének lankadását kihasználva ide vezette át Horváthot és társait az ellenállási mozgalomban szintén részt vevő író, újságíró, Gombos Gyula. Horváthék megborotválkoztak, ruhát váltottak, majd – mivel jelenlétük Tildyéket is veszélybe sodorhatta volna – magukat lelkésznek álcázva elhagyták az épületet. Ezt követően az ostrom végéig Bereczky ellenállásban szintén aktív segédlelkésze, Hőgye Mihály bújtatta őket a Pozsonyi úti templom tornyának egy romos szögletében.

Született: 1921. november 7-én Cecén, kisparaszti családban
1940 A Gróf Széchenyi István Felsőkereskedelmi Iskolában szerzett érettségit követően a Futura cég leányvállalatánál, a Nostránál lesz hivatali alkalmazott, majd könyvelő
1941–1947 A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági Karának hallgatója
1942 Belép a Független Kisgazdapártba
1944. december 14. A diákellenállás tagjaként a nyilasok letartóztatják, és kínvallatásnak vetik alá; 1945. január 13-án sikerül megszöknie
1945. február A kisgazdapárt Budapest XIII. kerületi szervezőtitkára, 1945 novemberétől a párt színeiben nemzetgyűlési képviselő
1945–1947 A Magyar Parasztszövetség gazdasági igazgatója
1947. január 16. A Magyar Köztársaság elleni összeesküvés vádjával letartóztatják, koncepciós perben jogerősen három év kényszermunkára ítélik, de csak 1951-ben szabadul
1956 A forradalom idején a kisgazdapárt egyik újjászervezője és az Országos Gazdasági Újjáépítési Tanács elnöke; a forradalom leverése után elmenekül az országból
1968–1997 Az indianapolisi Butler Egyetem közgazdászprofesszora
1997 Hazatelepül Magyarországra
1998–2014 Országgyűlési képviselő, 2003-tól a parlament korelnöke
Elhunyt: 2019. november 25., Budapest

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-2000/69. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum

165. sz. Horváth János-interjú. Készítette Litván György – Tóth Pál Péter, 1987

Irodalom

Horváth János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalmakról. *Történelmi Szemle,* 1986/3–4, 437–450.

Kiss Sándor: *A magyar demokráciáért.* New Brunswick, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, 1983.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja.* Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervező-bizottsága, 1983.

Spangler Péter: *Élő történelem. Horváth Jánossal, a parlamenti képviselők doyenével beszélget Spangel Péter.* Budapest, Kairosz, 2012.

Zsiros Mária – Menyhárt Ferenc: *Az élet sava-borsa. Horváth János életregénye.* Budapest, L'Harmattan, 2018.

BARTHA ÁKOS

Huszár Aladár

„Ez a föld nem idegenek élettere. Ez ellen a beállítás ellen, amely mellett a kifelé sandító honárulók némán mennek el, mi lelkünk minden erejével tiltakozunk. Inkább elpusztulunk az utolsó emberig, de ez a véráztatta szent föld a jövőben is mindig és kizárólag a magyarok élettere lesz és marad." Ezeket a szavakkal buzdított a náci imperializmussal szembeni ellenállásra Huszár Aladár a Törzsökös Magyarok Táborának 1940. március 14-i „szabadságvacsoráján". Budapest volt főpolgármesterének, az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) elnökének a nevét meg is jegyezték a német titkosszolgálatok. A német megszállás után saját lakásából hurcolták el a „törzsökös" ideológust, aki aztán a Nagynémet Birodalom egyik koncentrációs táborában lelte halálát.

A régi nemesi családból származó Huszár Aladár már 1932. novemberi főpolgármesteri székfoglalójában hitet tett a közéleti tisztaság, az önkormányzati hagyományok és a függetlenség megóvása mellett, s mindezeken túl hangsúlyozta a munkásság iránti rokonszenvét és az antiszemitizmussal való szembehelyezkedését is. Főpolgármestersége idején többször szembekerült az őt a megválasztásában támogató Gömbös Gyulával, mivel nem tudott azonosulni a miniszterelnök hatalomgyakorlási és pártszervezési módszereivel. Huszár mindezek miatt felmentését kérte, amire 1934 júniusában sor is került. Ezután nevezte ki a kormányzó az OTI elnökének.

A német birodalom 1938. március 12-én bekebelezte Ausztriát, s ezzel határos lett az ötödakkora Magyar Királysággal. Mindez szorongással töltötte el Huszárt, aki az anschlussra adott reakcióként hirdette meg a „törzsökös magyarok" mozgalmát. Az általa indított, majd a nála radikálisabb Makay Miklós kamarai titkár nevével is fémjelzett „törzsökös"

Sipőcz Jenő, Budapest polgármestere beszél Huszár Aladár (mellette áll) főpolgármesteri beiktatásán, 1932. november 8.

mozgalmak 1938–1945 között a németellenes magyar fajvédelem zászlóshajói voltak. A Makay által vezetett Törzsökös Magyarok Tábora szervezte meg például az első háborúellenes néma tüntetést Budapesten, Bem József szobránál, egy héttel azt követően, hogy Hitler lerohanta Lengyelországot. A „törzsökösök" amellett kardoskodtak, hogy a magyar politikai és gazdasági életet a magyar származásúaknak kell irányítani a „zsidók" és – mindenekelőtt – az „árják" (vagyis a németek) helyett. Ellentmondásos – a faji politika ellen faji szelekcióval érvelő –, ám határozottan náciellenes mozgalmaikkal többek között Féja Géza és Szabó Pál is rokonszenvezett, de Németh László és Szekfű Gyula is megértően írt róluk a harmincas évek végén. A „törzsökösök" egyfajta pártok feletti náciellenes klubként működtek: vacsoráikon részt vett a felvidéki felsőházi tag, Szüllő Géza, a kormánypárti Szabó Gusztáv, a kisgazdapárti Vásáry István és a szociáldemokrata Szeder Ferenc is.

Huszár elsősorban a Pethő Sándor által alapított *Magyar Nemzet* hasábjain polemizált a nemzetiszocialistákkal, de kötetekbe rendezve is közreadta cikkeit, felszólalásait. 1940 tavaszán társelnöke lett a Turáni Vadászok Országos Egyesületének (» Kiss János), 1932–1944 között pedig a felsőház tagjaként is hallatta a hangját. „Nekünk egészen mindegy, hogy miként kormányozzák a Lajtán túl élő népeket, nekünk az a kötelességünk, hogy megőrizzük ősi alkotmányunkat, tradícióinkat és szokásainkat" – fogalmazott aligha félreérthetően a felsőház 1938. december 3-i ülésén. Publicisztikai munkásságában öntudatos jobboldaliként, Horthy Miklós kormányzó híveként és magyar fajvédőként kardoskodott a Szent István-i állameszme és Nagy-Magyarország mellett, miközben a második világháború idején – bolsevizmus- és szovjetellenes nézetei ellenére – nemcsak a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek, de a halálra ítélt kommunista, Schönherz Zoltán mellett is kiállt. Az OTI-vezér „francia és angol orientációt követő" cikkeit a sajtóban és a parlamentben szóvá is tették a nyilasok, akik a szerintük fél szívvel végrehajtott OTI-s őrségváltást is felemlegették neki.

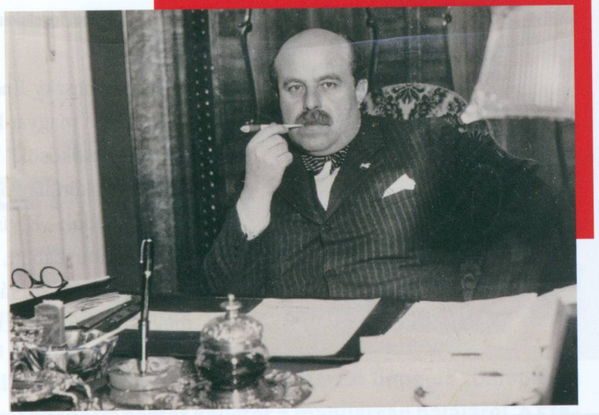

Huszár Aladár az íróasztalánál a harmincas években

Huszár 1935 körül

„A valódi értelemben vett magyar impériumot és magyar politikát csak akkor tudtunk teremteni, ha önállóak és függetlenek voltunk" – fogalmazott a fajvédő politikus 1941-ben, s elsősorban e következetesen vallott nézete miatt került szembe a nyilasokkal, illetve minden olyan politikai erővel, amely a magyar jövőt Berlin sikereihez kötötte. » Bajcsy-Zsilinszky Endréhez hasonlóan ő is úgy gondolta, a német és a magyar külpolitikai célok összeegyeztethetetlenek, a totalitárius államberendezkedés pedig idegen a magyarság lelki alkatától. Huszár a vészesen terjedő nemzetiszocializmusra egyfajta új európai „kozmopolitizmusként" tekintett, amely lebontja az „ősi" magyar alkotmányt és végső soron magát a magyar államot is. A német expanzió zenitjén, a negyvenes évek elején a zord valóság elől egyre inkább a konzervatív kultúrfilozófiába menekült publicisztikájában.

Huszárt 1942 végén titkos tanácsossá nevezték ki, majd a Bethlen István nevével fémjelzett konzervatív think tankbe, a Magyar Nemzeti Társaskörbe is meghívták. Kiállásaival ekkoriban elsősorban Kállay Miklós miniszterelnök külpolitikáját támogatta, s a függetlenségpárti, háborúellenes Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában is részt vett. Sorsa a német megszállást követően ennek megfelelően alakult. A németek 1944. április 3-án lefogták, s bár később a Lakatos-kormány az ő átadását is kérte, a megszállók akkor sem adták ki, amikor

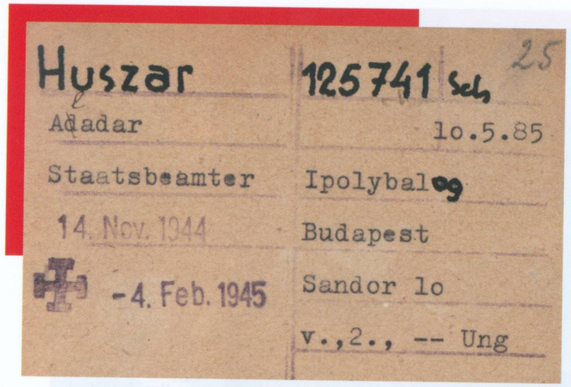
Huszar 125741 Sch. 25
Aladar 1o.5.85
Staatsbeamter Ipolybal[illegible]
14. Nov. 1944 Budapest
-4. Feb. 1945 Sandor 1o
v.,2., -- Ung

Dachaui fogolykartonja

Bajcsy-Zsilinszky Endre és rabtársai október 10-én átkerültek a magyar hatóságokhoz.

A „törzsökösök" fő ideológusát a nyilas-hatalomátvétel körüli napokban elhurcolták a Pestvidéki Fogházból. „Elvisznek!" – hagyott hátra egy fecnit termoszában, hogy legalább saját családja értesüljön a sorsáról. 1945. február 4-én halt meg a dachaui koncentrációs táborban, kiütéses tífuszban.

Született: 1885. május 10-én Ipolybalogon (ma Szlovákia), nemesi családban
1907 Budapesti és genfi tanulmányokat követően az államtudományok doktorává avatják
1908 Megkezdi köztisztviselői pályafutását Nógrád vármegyében
1914–1918 Az első világháborúban az orosz fronton szolgál; tartalékos főhadnagyként szerel le, kitüntetésekkel
1919. január vége Balassagyarmat városparancsnokaként szerepet játszik a csehek kiverésében
1919. április–augusztus Menedéket nyújt a Tanácsköztársaság alatt bujkáló Tormay Cécile írónőnek, a híres-hírhedt *Bujdosó könyv* szerzőjének
1919–1922 Nógrád és Hont vármegye kormánybiztosa, majd főispánja
1923–1932 Komárom és Esztergom vármegye főispánja
1932. február–november Győr, Moson és Pozsony vármegye, valamint Győr szabad királyi város főispánja
1932–1934 Budapest főpolgármestere
1932–1944 A felsőház tagja
1934–1944 Az Országos Társadalombiztosító Intézet elnöke
1938–1944 A náciellenes „törzsökös" mozgalmak elindítója, szervezője és fő ideológusa
1944. április 3. A Gestapo lefogja, Budapesten tartják fogságban
1944. október közepe Elhurcolják Budapestről
1945. február 4. Meghal a dachaui koncentrációs táborban

Irodalom

Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

Feitl István (szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950.* Budapest, Napvilág, 2008.

Huszár Aladár: *Küzdelem a magyarságért.* Budapest, Hungária, 1941.

Huszár Aladár: *Gondolatok a világháború alatt.* Budapest, Rege, 1943.

Nagy László: *Az Ipolytól Dachauig. Baráti Huszár Aladár élettörténete (1885–1945).* Budapest, Rozetta Stúdió, 2018.

BARTHA ÁKOS

János Áron

„Éljen a Német Birodalom, éljen a németek nagy vezére, Hitler Adolf!" – ekképp fejezte be beszédét János Áron kormánypárti képviselő 1940. augusztus 30-ának mámoros éjszakáján, amikor is az Észak-Erdély visszatértét ünneplő tömeg élén biztosította Otto von Erdmannsdorff német követet a magyarság hálájáról. A székelyföldi születésű politikus, ügyvéd – Tamási Áron unokabátyja – négy évvel később már kommunistákkal szövetkezett, az ellenállást pénzelte, és eredményesen mentette az üldözötteket. Történetét mindennek ellenére csak kevesen ismerik.

János Áron a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének egyik vezetőjeként szerzett nevet magának a húszas évek eleji Budapesten. Jól menő ügyvédi praxisa mellett idővel számos részvénytársaság és társadalmi egyesület vezetésében helyet kapott, emellett a szuverenista titkos társaságban, a Magyar Testvéri Közösségben a „képviselők sátrát" erősítette. Az 1939-es országgyűlési választásokon Imrédy Béla kormányfő híveként a törvényhozásba is bekerült. Azokhoz a kormánypárti képviselőkhöz tartozott, akik a miniszterelnökben elsősorban a szociális reformert látták. „A nagybirtok leépítését feltétlenül szükségesnek látom" – sürgetett a miniszterelnök bizalmasaként, hogy aztán Imrédy zajos bukása után a kormánypárthoz maradjon hű új pártot alapító vezére helyett. Így lehetett a második bécsi döntés után székelyföldi kormánybiztos. Ebbéli minőségében legnagyobb feltűnést a zsidó szertartásrendet követő szombatosok valamely keresztény felekezetbe való „visszatérítése" – s ezáltal a hatályos zsidótörvények alól való mentesítése – ügyében kifejtett tevékenysége keltette. János Áron 1942 márciusában további területi revíziós sikerekről ábrándozott, a „határainkig nyomuló" „keleti barbárság" elleni összefogásra buzdított, s a doni katasztrófa után is részt vett a Magyar–Német Társaság összejövetelein. 1943 őszén

János Áron beszél a Dísz téri honvédszobornál tartott 1921. március 15-i ünnepségen

pedig állítólag egyik aláírója volt annak a kormánypárti memorandumnak, amely az elkötelezett tengelybarátság szükségességére és a zsidókérdés radikális megoldásának halaszthatatlanságára hívta fel a kormánypárt elnökének figyelmét, akit a terjedő „baloldali agitáció" veszélyeire is figyelmeztettek a petícionálók.

Egy évvel később János Áron már az ellenállást segítette – ahogyan azt többek között a kommunista Kállai Gyula és Földes László is igazolta 1945-ben. „Az ellenállási mozgalomba a német megszállás miatti határtalan elkeseredés miatt léptem be" – mutatott rá a csatlakozás fő indítékára János, aki Jahoda Károly újpesti üzemtulajdonossal kezdte meg az embermentést. Először a gépkocsija állt az üldözöttek rendelkezésére, utóbb saját otthona is, miközben más módon (például ruhával és pénzzel) is támogatta az illegalitásba kényszerülőket. A kormánypárti képviselő összesen 17 500 pengőt áldozott az ellenállás céljaira, illetve a táborokból kiszabadított munkások támogatására, de saját belvárosi, Vilmos császár út 55. szám alatti irodahelyiségét is Földesék rendelkezésre bocsátotta. Az ellenállásban szintén részt vevő – ugyancsak székely származású – Palló Imre operaénekes az ostrom idején ide már robbanóanyagot szállított. Földes így emlékezett kapcsolatfelvételükre (amelyre 1945-ös vallomása szerint 1944 novemberében, 1984-ben kiadott visszaemlékezése szerint valamikor 1944 nyarán került sor): „Elég szokatlan a szituáció: az íróasztalnál egy 55–60 éves, jól öltözött magyar úr fogad egy fiatal munkást, aki bevezetésként közli, hogy a Magyar Frontot képviseli [»» Dessewffy Gyula]. […] Az irodát pár hétig vettük igénybe találkozók céljára, ezt nyugodtan tehettük, hiszen senkinek nem tűnt fel ebben a nagy forgalmú házban a jövés-menés. Ki gondolta volna, hogy egy jobboldali országgyűlési képviselő előkelő ügyvédi irodájában kommunisták találkoznak." Jegyezzük meg: ugyanebben az épületben bírt ingatlannal a szintén székelyföldi származású és Jánoshoz hasonló karriert befutó, a Sztójay-kormány államtitkáraként kiadott mentesítési iratok révén több ezer üldözött életét megmentő »» Mester Miklós, aki maga is a Magyar Testvéri Közösség tagja volt.

↑ A János Áron irodájának is otthon adó Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út 55. szám alatti épület (középen) 1943-ban

↖ János Áron portréja az Új Magyarság képes mellékletében, 1939. június 3.

Ferencz Pálnak, a Nemzetközi Vöröskereszt orvosának szintén a Vilmos császár út 55. szám alatt volt lakása, így a bombázások idején Ferenczneknek és Jánosnak bőven volt ideje értekezni az egyre aggasztóbb politikai és katonai helyzetről az épület óvóhelyén. A beszélgetések nyomán Ferencz felkérte a kormánypárti politikust, hogy vegyen részt a Nemzetközi Vöröskereszt munkájában. János a szervezet rendelkezésére bocsátotta saját, Térffy Gyula utca 7. szám alatti villáját, amely így a Nemzetközi Vöröskereszt »» Sztehlo Gábor által vezetett B szekciójának gyermekmenhelye lett a nyilasuralom alatt. „Itt előbb nyolc, majd tizenöt személy volt elbújtatva. Ezért házkutatást tartottak a villában, és kivégzéssel fenyegették meg őt, majd az ügyből kifolyólag két nyilas bekísérte dr. Jánost a Városmajor utca 37. alatti nyilasházba, ahol 24 óráig fogva tartották, faggatták, fenyegették és bántalmazták, ő azonban kitartott amellett, hogy a villában menekültek és kibombázottak vannak elhelyezve, s így sikerült őket megmenteni. Ebben az időben a Nemzetközi Vöröskeresztnél vállalt önkéntes munkát, ahol a legintenzívebben dolgozott az üldözöttek megmentésében. Számos alkalommal együtt jártunk az óbudai téglagyárban, vittünk védleveleket és szabadítottunk ki odahurcolt személyeket" – vallotta János igazolási eljárása során Farkas Magda, akit a politikus 1944 júliusától bújtatott. János tehát a rettegett XII. kerületi nyilasházat is megjárta, emellett „erélyes fellépésével" eredményesen védte a gyerekeket a nyilasoktól. Saját állítása szerint részt vett „a Nemzetközi Vöröskeresztnek abban az akciójában is, melyet a pápai nunciatúrával és a svéd követséggel karöltve

A később hírhedtté vált Városmajor utca 37. alatti épület

szervezett, s amelynek során csupán egyetlen napon több mint 600 vallási és politikai üldözöttet sikerült megmenteni a bécsi országútról, Győrből, Hegyeshalomból".

János 1944 végén nem követte képviselőtársait a nyugati „gyepűkre", ehelyett szanatóriumban rejtőzött el, és nem tett eleget a SAS-behívónak sem. Bujkálva élte túl az ostromot. 1945-ben igazolták, 1946-ban pedig Nagy Ferenc miniszterelnök is elismerte ellenállási érdemeit, a magyar „antifasiszta panteonnak" mégsem lehetett tagja.

Született: 1895. október 31-én Székelypálfalván (ma Románia), apja tanító volt
1914–1918 Az első világháborúban a 82. székely gyalogezred tartalékos hadnagyaként összesen harminc hónap frontszolgálatot teljesít, amiért több kitüntetést is kap
1920 Jogi és államtudományi diplomát szerez a budapesti tudományegyetemen, ugyanekkor a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének elnöke lesz; az évtized során a székely egyetemi mozgalmak egyik vezérlakjává válik
1919–1921 A Nemzeti Hadsereg egyik „bizalmas alakulatában" szolgál
1935 Egyik alapítója a Gömbös-kormányt támogató Reformnemzedék Országos Szervezetének
1937–1941 A főképp nyilvános vitaestek megrendezésére szakosodó Magyar Nemzetpolitikai Társaság elnöke
1937–1939 A Magyar Testvéri Közösség fedőszerveként működő Honszeretet Egyesület elnöke
1939–1944 A devecseri választókerület kormánypárti országgyűlési képviselője
1941 Horthy Miklós kormányzó Nemzetvédelmi Kereszttel tünteti ki
1944 Néhány nappal a német megszállás után csatlakozik egy újpesti embermentő hálózathoz, majd a nyilasuralom alatt a Nemzetközi Vöröskereszttel dolgozik együtt, és támogatja az ellenállást
1945-től Visszavonul a közélettől; alapítványi jogtanácsosként és ügyvédként dolgozik
Elhunyt: 1979. július 1., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.2. M-22536. – Munkadossziék (M-dossziék). „Radványi"
3.1.6. P-1479. – P-dossziék. János Áron

Budapest Főváros Levéltára
XVII.1534.b 1945. – Igazolóbizottsági ügyek iratai (1945–1946). János Áron

Irodalom

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. II. kötet. 1939. szeptember 15. – 1939. november 14. Budapest, Athenaeum, 1939.
Bartha Ákos: Egy kivételes életút? János Áron és az ellenállás. *Credo*, 2024/2, 48–55.
Cseke Péter (szerk.): *Jancsó Béla levelezése 1. 1914–1930.* Kolozsvár, Kriterion, 2015.
Földes László: *A második vonalban.* Budapest, Kossuth, 1984.
Haeffler István (szerk.): *Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről.* Budapest, k. n., 1940.
Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. I–II. kötet.* Budapest, Európa, 2012.
Kende Tamás: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében.* Pécs, Kronosz, 2023.
Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

Járosi Andor

Az erdélyi holokauszt ismert kutatója, Lőwy Dániel egyik írásában szellemes epitheton ornansszal „a Szamos-parti város Raoul Wallenbergjének" nevezte Járosi Andort. Joggal, hiszen az evangélikus lelkipásztor üldözött zsidó emberek életét mentette Kolozsváron a vészkorszakban, majd őt is elhurcolták a Szovjetunióba, ahol az ismert svéd diplomatához hasonlóan életét vesztette.

A rászorulókon segítő, az üldözöttekért minden körülmények között kiálló lelkész 1944 tavaszán nem volt könnyű helyzetben. Magyar és német híveknek egyaránt helyt adó gyülekezetében akadtak olyanok – igaz, nem túl nagy számban –, akiket megszédítettek a nemzetiszocializmus tanai és a korábbi német katonai sikerek. Ezekkel a fanatikusokkal állandó küzdelemben állt.

Járosinak a fajelmélettel, az elnyomással és üldöztetésekkel való szembenállása különösen élesen mutatkozott meg, miután 1944. március 27-én Kolozsvárra is bevonultak a Wehrmacht alakulatai, és a város német megszállás alá került. Ahogy a kolozsvári zsidóság helyzete válságosra fordult, úgy állt ki Járosi Andor egyre határozottabban a jogtalanságok ellen, azt is vállalva ezzel, hogy a hatalom célkeresztjébe kerül. Nem volt hajlandó elhatárolódni – immáron sárga csillag viselésére kötelezett – zsidó barátaitól, hanem továbbra is látogatta őket, társaságukban mutatkozott, egy asztalnál ült velük a kávéházakban. Hittanóráin elítélte az emberiség felosztását alacsonyabb- és felsőbbrendű fajokra. Bátor, szókimondó vasárnapi igehirdetéseiben rendszeresen utalt a háború szörnyűségeire, és az ártatlan áldozatokról is megemlékezett; prédikációinak mélysége megindítólag hatott híveire. A katonai városparancsnok, Berkovich Brunó vezérőrnagy meg is fenyegette, „mert igehirdetésében bírálta a zsidótörvényeket és a közéleti gyűlöletet szító jobbratolódást" – emlékezett vissza lelkésztársa, Benczúr László. Látogatóit megfigyelték, telefonbeszélgetéseit lehallgat-

ták, sőt még sajtókampányt is indítottak ellene. Jól mutatja a magára vállalt veszély mértékét, hogy bizonyos Pogány ezredes, a kolozsvári IX. hadtestparancsnokság nemzetvédelmi osztályának vezetője többször is beidézte, és egy alkalommal egyenesen azzal fenyegette meg, hogy „el fog tűnni". Járosi sógora meg is jegyezte: „Ezt nem folytathatod! Neked családod van!" Mire a lelkész így felelt: „Igaz, családom van. De Istenem is van! És a családom mindenben egyetért velem!"

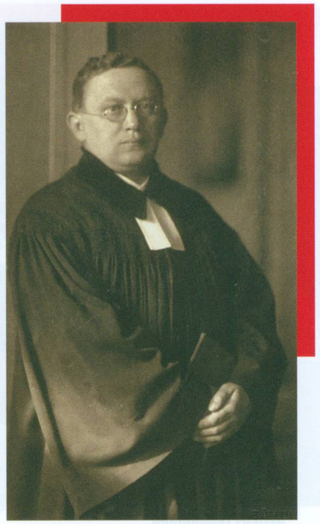

Járosi Andor

Járosi – László Dezsőhöz, a Farkas utcai református templom lelkészéhez hasonlóan – visszadátumozott, hamis keresztlevelek kiállításával is segítette az üldözötteket. Erre a prózaíró, szerkesztő Herédi Gusztáv egy 1976-os írásában így emlékezett: „Gy. Szabó Béla mesélte nemrég kedélyesen, hogy egy átkereszteléshez Járosi Andor őt kérte föl keresztapának, […] s a helyzet úgy alakult, hogy a keresztapa jóval fiatalabb volt, mint a »keresztfia«." A hamis keresztlevelek kimutatása fennmaradt, mert azokat Járosi 1942-es prédikációs kötetének utolsó oldalára bejegyezte.

Embermentő fáradozásai eredményesnek bizonyultak: volt, aki számára mentesítést sikerült kijárnia, volt, akit Budapestre tudott juttatni (például Róth Marcell orvost és családját). A kolozsvári és környékbeli zsidók téglagyári gettóba hurcolását követően többször próbált kapcsolatot teremteni a deportálás előtt állókkal. A két világháború közötti legjelentősebb erdélyi íróközösség, a Helikon tagjai közül egyedüliként kereste fel a gettóban írótársát, barátját, Karácsony Benőt, hogy lelki támaszt nyújtson neki. Megpróbálta megmenteni, de fáradozásai eredménytelennek bizonyultak. Ennek révén azonban még inkább magára irányította a hatalom figyelmét, és életveszélyes fenyegetést is kapott. Ez sem tartotta vissza attól, hogy folytassa embermentő tevékenységét, amelyet kereszténysége kötelességének tartott. Lakásán, a templom melletti parókián feleségével, Brandt Laurával zsidókat bújtatott, közöttük a Gestapo által elhurcolt Kádár Imre író, költő, szerkesztő leányát. Tette ezt annak ellenére, hogy közben a parókia korábbi iskolaépületébe német katonák szállásolták be magukat. Emellett nemcsak az élőkön próbált segíteni, hanem az üldözött zsidóság halottainak is megadta a végső tisztességet az izraelita temetőben.

A Makkai Sándor erdélyi magyar író, református lelkipásztor által „rejtve működőnek" nevezett evangélikus esperes egyik aláírója volt annak az 1944. szeptember 9-i memorandumnak, amelyben vezető erdélyi értelmiségiek a háborúból való kilépésre szólították fel

Járosi istentiszteletet tart a kolozsvári evangélikus temlomban

a kormányzót. Utolsó istentiszteletét alig három nappal a szovjet hadsereg Kolozsvárra való bevonulása előtt, 1944. október 8-án tartotta meg. A bombázások miatt rettegő városban a nehézségeken való felülemelkedést segítette a 16. zsoltárból vett ige: „Áldom az Urat, aki tanácsot adott nékem; […] az Úrra néztem szüntelen; mert jobb kezem felől van, meg nem rendülök."

A frontátvonulás után a hivatalos propaganda szerint „felszabadulásnak" kellett volna következnie. Az embermentő lelkésznek azonban ehelyett a mártíriumot hozta el a bevonuló szovjet hadsereg. Lánya, Antal Sándorné Járosi Margit visszaemlékezése szerint éppen a légoltalmi óvóhelyről jöttek fel, amikor 1944. október 13-án a parókiaudvarra betörő szovjet katonák elfogták és magukkal vitték a lelkipásztort. Barátai és írótársai, Kádár Imre és Tamási Áron megpróbáltak közbenjárni az érdekében – sikertelenül. A Kolozsvárról szovjet fogságba hurcolt ötezer magyar férfival és fiúval együtt a Szovjetunióba került kényszermunkára. Az Urál-hegység délnyugati lábainál fekvő Magnyitogorszkba vitték. A nehéz fizikai munka ugyan komoly megpróbáltatást jelentett számára, de amíg állapota engedte, rendszeresen tartott istentiszteletet fogolytársainak, erősítve bennük a hitet és a szabadulás reményét. Az utolsót 1944. december 13-án már nem tudta befejezni: a táboron végigsöprő járvány miatt egészsége végképp megrendült, összeesett, és másnap kórházbarakkba került. Ott halt meg 1944. december 26-án. Testét jeltelen tömegsírba vetették.

Kolozsvári utcakép a város 1944. június 2-i bombázása után

Járosi Andort és feleségét a kolozsvári zsidó emberek mentésében vállalt szerepükért a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 1999-ben posztumusz Világ Igaza kitüntetésében részesítette.

Született: 1897. december 5-én Újsándorfalván (ma Szerbia), apja tanító volt; az apa korai halálát követően a család Erdélybe költözött anyja rokonaihoz

1916–1923 Nagyenyedi és kolozsvári középiskolai tanulmányokat követően teológiát hallgat Eperjesen (1916), Kolozsváron (1918) és Marburgban (1922–1923)

1920-tól Evangélikus segédlelkész Kolozsváron, a magyar evangélikusokkal foglalkozik

1926-tól Evangélikus lelkész Kolozsváron

1931-től Teológiai magántanár

1933 Megjelenik *A német evangelikus liturgiai reformmozgalmak* című tanulmánya

1934 Meghívást kap a Helikon éves marosvécsi írótalálkozójára, amelynek ettől kezdve 1942-ig, az „erdélyi íróparlament" utolsó üléséig állandó résztvevője

1941 Kinevezik az Erdélyi Evangélikus Egyházmegye esperesévé

1944. tavasz Prédikációiban és az általa tartott hittanórákon az emberek közötti egyenlőséget és testvériséget hangsúlyozza, miközben elítéli a közélet jobbratolódását és a zsidók üldözését. Hamis keresztleveleket állít ki, és zsidókat rejteget a lakásán

1944. május Több alkalommal is kapcsolatot próbál teremteni a kolozsvári téglagyár területén gettóba zárt helyi és környékbeli zsidókkal – ezért életveszélyes fenyegetést kap, látogatóit megfigyelik, telefonját lehallgatják, a hatóságok többször beidézik

1944. október 13. Több ezer kolozsvári magyar sorstársával együtt kényszermunkára hurcolják a Szovjetunióba

1944. december 26. Egy Magnyitogorszk környékén található fogolytáborban járványos betegség áldozata lesz

1999. június 10. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet – Lőwy Dániel felterjesztése alapján – feleségével, Brandt Laurával együtt posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

2012. december 2. Tiszteletére arcmását ábrázoló domborműves emléktáblát helyeznek el a kolozsvári evangélikus-lutheránus parókia belső udvarán

2015 *Cselekvő hit* címmel bemutatják az embermentő erőfeszítéseiről szóló, Páskándiné Sebők Anna rendezésében készült dokumentumfilmet

Kádár Imre feleségével és lányával, a Járosi házaspár által búj tatott Annával 1942-ben a házuk kertjében

Irodalom

Benczúr László: Kolozsvárott neveztessék el közterület Járosi Andorról! *Evangélikus Élet*, 2005/36, 8.

Benkő Levente: A kolozsvári őrangyal. Járosi Andor. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 173–177.

Gaal György: *Kolozsvár vonzásában.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2005.

Herédi Gusztáv: Az utóélet rezdülései. In *Korunk évkönyv 1976. Egy alkotó műhely félévszázados történetéhez (1926–1976).* Kolozsvár, k. n., 1976, 73–81.

Járosi Andor emlékszám. *Lelkipásztor*, 1949/12.

Lőwy Dániel: A Szamos-parti város Wallenbergje. *A Dunánál*, 2005/2, 50–56.

Marosi Ildikó (szerk.): *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944). II. kötet.* Bukarest, Kriterion, 1979.

Murádin János Kristóf: Egy sugárzó lélek. Járosi Andor és mártíriuma. *Szabadság*, 2020. május 22. https://szabadsag.ro/article/egy-sugarzo-lelek, 2024. október 18.

Murádin János Kristóf: *Felejtésre ítélve. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban (1944–1953).* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

Sas Péter (szerk.): *Kós Károly levelezése.* Budapest, Mundus, 2003.

Szabó György: *Kolozsvári deportáltak az Uralban.* Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 1994.

RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ

Jónás Pál

Jónás Pál Budapest egyik leghírhedtebb nyomornegyedéből, a Mária Valéria-szükséglakótelepről indulva lett nemzedékének meghatározó ifjúságpolitikusa, a német megszállás és nyilas rémuralom alatti ellenállás meghatározó alakja. Bár a háborút követően továbbra is aktív közéleti szerepet vállalt, hamar világossá vált számára, hogy a demokratikus kibontakozás, amelyért kockára tette az életét, nem fog megvalósulni.

Jónás Pál a Műegyetem közgazdasági karára való bekerülésekor (1940), vagyis Magyarország háborúba lépésének küszöbén még csak a politikai rendszer belülről történő megreformálásáért szállt síkra, jóllehet a balatonboglári leventetáborból már szakaszparancsnokként tartott előadásainak radikális hangvétele miatt távolították el. A következő években ismertséget és népszerűséget szerzett magának a diákpolitikában és az ifjúsági közéletben: a Turul Szövetségben, a »Fitos Vilmos fémjelezte szárnyhoz kapcsolódva találta meg a helyét. A nemzeti gondolat és a demokratikus viszonyok megteremtése iránti elköteleződés egyaránt alapvető fontosságú volt számára, szűkebb körével kommunistáknak, szocialistáknak („másodikutasoknak") vallották magukat. Baloldaliságuk azonban a népiek harmadikutas gondolatkörében gyökeredzett, és nem a nemzetközi kommunista mozgalom Moszkva által diktált ideológiájában. A szociális érzékenység, a félfeudális társadalmi viszonyok elutasítása jelentette a Jónás által is képviselt értékrend alapját, demokráciafelfogása egyfajta naiv szocializmusértelmezésnek tekinthető.

1943-ban a népművészeti mozgalom megújítója, a radikális fiatalokat maga köré gyűjtő Muharay Elemér együttesének tagjaként jelen volt a szárszói találkozón. Politikai értelemben 1944 márciusában, az egyetemi diákvezetők Hódmezővásárhelyen megtartott

Jónás Pál

konferenciáján jutott neki komoly szerep, őt kérték fel ugyanis a találkozó eredményeit összefoglaló nyilatkozat ismertetésére. „Jónás Pál 10 pontból álló deklarációt olvasott fel az értelmiségi ifjúság nézeteiről és feladatairól. Az ifjúság megőrzi függetlenségét, és semmiféle pártpolitikai közösséget nem vállal. Sorsközösséget vállal a parasztsággal, és szükségesnek tartja társadalmunk átépítését keresztény szellemben" – idézte fel a nyilatkozat egyes részleteit a *Reggeli Magyarország* című lap. Egyes források szerint a rendezvényen jelen lévő hódmezővásárhelyi főispán és polgármester Jónás szereplése miatt elhagyta a gyűlést, a diákvezért rendszerellenesnek és túlságosan baloldalinak minősítve.

1944. március 19-ét követően egyetemista társaival a német megszállás ellen tiltakozó plakátakcióba kezdtek, amivel a 2. vkf. osztály (a Honvéd Vezérkar főnökének hírszerző és kémelhárító osztálya) figyelmét is felhívták magukra. Bár Jónás nem részesült komolyabb büntetésben, állandó megfigyelés alatt tartották. Részben a fent említett akciónak tudható be, hogy a nyári szünidő tartamára több társával egyetemben az egyetemisták számára felállított ifjúsági munkatáborok egyikébe, a székelyföldi Lomáspatakra került, ahol a tábor parancsnokaként részt vett az Erdélybe tervezett védelmi vonal kiépítésében. Jónás – egy másik egykori diákellenálló, Nyeste Zoltán által felidézett – szavai szerint „[e]zek a munkatáborok általában a további radikalizálódás és németellenes aktivitás központjai lettek, és a »lomáspataki gondolat« a magyar függetlenség, radikális népiség elképzelését jelentette a résztvevők gondolkodásában".

Jónás (első sorban baloldalt) az 1943-as szárszói találkozón

Jónás, akit mindig is vonzott a katonai pálya, és 1943 szeptembere óta a Ludovika

növendéke is volt, az Erdélyből való visszatérését követően csapatszolgálatos akadémistaként Várpalotára került. A nyilas-hatalomátvételt követően elérkezettnek látta az időt, hogy katonai tapasztalatait az ellenállás szolgálatában kamatoztassa: megszökött a laktanyából, és »Zimányi Tiborral létrehozott egy tizenkét fős akciócsoportot, amely Fitos Vilmos révén »Kiss Sándor vonalához kapcsolódott. A konspiráció szabályaiban, a titkos ellenállás technikáiban járatlan fiatalok elképesztő kockázatot vállaltak. A katonaszökevényeknek, köztük Jónásnak különösen nagy szükségük volt az inkognitóra, így az életben maradás érekében magukat nyilasnak álcázva igazolványokat koboztak el, hogy folyamatosan változtatni tudják a személyazonosságukat. A fegyveres ellenállásban a Magyar Diákok Szabadságfrontja kötelékében működtek, főként robbantásos akciókat hajtottak végre. A Zimányi és Jónás vezette akciócsoporthoz köthető a Prónay-féle különítmény Szentkirályi utcai központja elleni, illetve az 1944. december elején a Műegyetem Németországba telepítésének megakadályozása érdekében az egyetem aulájában végrehajtott robbantás. Robbanóanyaghoz a »Fehér Lajossal való összeköttetésük révén a »Császár Lajos vezette Teve utcai ellenállócsoporttól jutottak, amelyet aztán a főhadiszállásukon, a Széchenyi István Bajtársi Egyesületnek (SZIBE) a – számukra Nyeste Zoltán által biztosított – Kecskeméti utcai székhelyén rejtettek el. Ezt Balassa Bálint csendőr főhadnagynak a háború után tett vallomása is alátámasztotta: eszerint ugyanis a nyomozók a „Széchenyi-szövetség helyiségében nagyobb mennyiségű robbanóanyagot és röpcédulát" foglaltak le.

A Kálvin tér közvetlenül az ostrom után

A társaság azonban december közepén lebukott. Jónáson egy Kálvin téri dekonspirált találkozó alkalmával ütött rajta a Nemzeti Számonkérő Különítmény, majd Kiss Sándort és a csoportnak a főhadiszállásukon, a SZIBE helyiségében tartózkodó többi tagját is elfogták. A nyilasok a Margit körúti kihallgatásokat követően átadták a Gestapónak Jónásékat, akik az Országház, majd a Belügyminisztérium pincéjébe kerültek. Amikor innen átszállították őket a Markó utcába, a Gestapo karhatalmistái egy légitámadás miatt nem érezték biztonságban a teherautójukat, ezért egy ház udvarába terelték a foglyokat, akiknek azonban a zavart kihasználva sikerült megszökniük. Egy lengyel származású orvos Szervita téri

rejtekhelyén leltek menedékre, ahol az ellenállási mozgalom több tagja, köztük korábban »Kovács Imre is bujdosott. „[…] pár nap múlva megérkezett a szovjet előőrs. Számunkra és az ország számára akkor ez a szabadságot és a felszabadulást jelentette" – emlékezett vissza évtizedekkel később Jónás. A szabadság azonban mind az ország, mind saját maga számára átmenetinek bizonyult, és néhány évvel később – az ellenállás számos meghatározó személyiségével egyetemben – ő is Recsken találta magát.

Született: 1922. augusztus 27-én Budapesten, apja muzsikus, anyja varrónő volt

1920-as évek Néhány év franciaországi tartózkodást követően az évtized végén anyjával és nagynénjével visszaköltözik Magyarországra, immár a családot elhagyó apa nélkül

1940 A kispesti Magyar Királyi Állami Deák Ferenc Reálgimnáziumban tett érettségit követően felvételt nyer a Műegyetem közgazdasági karára; a Turul Szövetségben kulturális alvezér lesz

1944. december A Magyar Diákok Szabadságfrontjának tagjaként a fegyveres ellenállási mozgalom résztvevője

1945–1946 Néhány hónapig hivatásos állományú tisztként a HM Katona Politikai Osztályának kötelékében szolgál

1945-től A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség vezetőségi tagja, majd kilépését követően az 1945 augusztusában annak ellenszervezeteként létrehozott Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége elnöke

1948 Közgazdaságtani doktorátust szerez; a politikai rendőrség letartóztatja, a Buda-déli internálótáborba, onnan Kistarcsára, végül Recskre kerül; a kényszermunkatáborból 1953 októberében szabadul

1954-től Előbb segédmunkásként, majd a Vas- és Edénybolt Vállalat osztályvezetőjeként dolgozik

1956 A forradalom idején a Petőfi Kör elnökének választják

1956 után A forradalom leverését követően Nyugatra menekül, Ausztriában, Franciaországban, majd az Egyesült Államokban fejt ki emigrációs politikai tevékenységet

1966-tól Az Új-mexikói Állami Egyetem professzora

1969 Kinevezik az Egyesült Államok újdelhi nagykövetségének gazdasági tanácsosává; később Pakisztánban és Szenegálban is hasonló megbízatást kap

1989 Budapesten részt vesz Nagy Imre és mártírtársai újratemetésén

Elhunyt: 1998. április 25., Albuquerque, Egyesült Államok

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1.11.13. 0000-279-6-JAI – Külföldieket Ellenőrző Osztály (Országos Központi Hivatal) iratai. Dr. Jónás Pál

3.1.9. V-2000/16a – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

3.1.9. V-96915. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Mogyorósi Elek és társai

3.2.5. O-8-073. – Operatív dossziék (O-8-dossziék). Amerikai magyar emigráció

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár

Nytsz.: 34251. – Jónás Pál személyi anyaga

RETÖRKI Levéltár

XIV.7. – Személyek. M. Kiss Sándor iratai, 1970–2014

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum

90. sz. Jónás Pál-interjú. Készítette Hegedűs B. András. Budapest, 1986

165. sz. Horváth János-interjú. Készítette Litván György – Tóth Pál Péter, 1987

696. sz. Zimányi Tibor-interjú. Készítette Murányi Gábor. Budapest, 1998

Irodalom

Jónás Pál: Az ifjúsági mozgalmak történetéből, 1944–48. *Új Látóhatár*, 1971/4, 435–440.

Jónás Pál: Afrikai napló. *Új Látóhatár*, 1980/3, 351–362.

Jónás Pál: Egy nap Highland Lakes-en. Látogatás a hetvenéves Király Bélánál. *Új Látóhatár*, 1982/3–4, 443–446.

Jónás Pál: Harminc évem emigrációban. *Új Látóhatár*, 1986/3, 330–337.

Kovács Zoltán András: *A Szálasi-kormány belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2009.

Krajcsír Lukács: Egy elveszett generáció szimbóluma. Jónás Pál. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 178–185.

M. Kiss Sándor: Viszlát, Pali! *Magyar Szemle*, 1998/11–12, 71–82.

M. Kiss Sándor: *Közelítések 1956. Tanulmányok, esszék, előadások.* Budapest, Kairosz, 2011.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja.* Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervező-bizottsága, 1983.

Riba András László: Jónás Pál. *Rubicon*, 2016/10–11, 130–133.

VARGA KRISZTIÁN

Kabók Lajos

„Hogy én életben maradtam, Kabók Lajosnak köszönhetem! Én ilyen bátor emberrel akkoriban nem találkoztam” – szögezte le egy vele készült interjúban Kisházi Ödön, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963–1975 közötti helyettes elnöke. A pártállami emlékezetpolitika által sokáig csak „jobboldali szociáldemokrata munkásárulónak” bélyegzett Kabók antifasiszta ellenálló mivoltának és embermentő tevékenységének elismerése a Kádár-rendszer idején egyáltalán nem volt magától értetődő, Kisházi mégis nyíltan kiállt az egykori szakszervezeti vezető mellett.

Kabók Lajos egyszerű „melósból” küzdötte fel magát a szociáldemokrata párt (MSZDP, 1939-től SZDP) és az annak szakszervezeteit irányító Szakszervezeti Tanács (Szaktanács) vezetői közé. Nem született lázadónak, nem volt forradalmár alkat, a munkásság felemelkedését a mozgalom békés fejlődésétől és az alkotmányos elvek betartásától remélte. Elméleti kérdésekben, a marxizmus ideológiájában kevésbé volt jártas, inkább a mindennapos bérküzdelmekre, a kitartást, taktikai manőverezést és nem kevés ravaszságot igénylő tárgyalásokra helyezte a hangsúlyt.

A német megszállást követően az SZDP-t betiltották, közismert németellenes vezetőit elhurcolták vagy illegalitásba kényszerítették. A kényszerű körülmények közepette a Szaktanács elnöki és a vasasszakszervezet főtitkári posztját betöltő Kabók Lajos lett a pártnélküli szociáldemokrata munkásmozgalom vezetője. A hivatalba lépő Sztójay-kormány ugyan kormánybiztos felügyelete alá rendelte, de nem számolta fel a szakszervezeteket. Az ipar egyes szektoraiban még mindig jelentős pozíciókat birtokló szociáldemokratáknak így maradt némi mozgásterük a legális keretek közötti szervezkedésre.

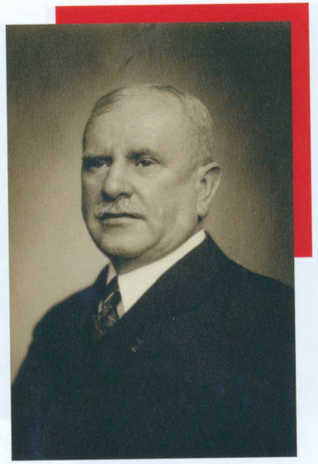

Kabók Lajos 1941-ben

Megőrizni a szakszervezetek legalitását és átmenteni a mozgalmat. Ez a vezérelv mozgatta Kabók Lajost, aki hatvanadik életévében is töretlen munkabírással tevékenykedett, és eltökélten védte a független szakszervezeti szervezkedés jogát. A Sztójay-kormány iparügyi államtitkára, » Vasvári Lajos 1944. március 27-től tárgyalásokat folytatott a Szaktanács vezetőivel. Kabók jól ismerte Vasvárit, könnyen megtalálták a közös hangot, hisz utóbbi egyszerű „szakiból”, géplakatosból lett a keresztényszocialista szakszervezetek egyik vezetője, majd a kormánypárt képviselője. A személyes ismeretség is szerepet játszott abban, hogy a Szaktanács vezetőinek sikerült viszonylag kedvező működési feltételeket kiharcolniuk.

Fontosabb volt azonban az a felismerés, hogy a kormány mindenekelőtt a háborús gazdaság zavartalan működésére összpontosított, és ezért „hagyta életben” a szakszervezeteket. „A munkásság súlyosbodó helyzete sérti a haditermelés érdekeit” – apellált ravaszul

A vasasszakszervezet országos kongresszusának résztvevői, Budapest, 1923

Kéthly Anna beszél az MSZDP pártgyűlésén, Budapest, 1925. május. Jobbról a harmadik Kabók Lajos

Kabók a kormány hadigazdasági érzékenységére a tárgyalásai során. Érvelésével sikerült maga mellé állítani a szervezkedési autonómiájukat féltő keresztényszocialistákat, ami tevőlegesen hozzájárult ahhoz, hogy a kormány elnapolta a szakszervezetek beolvasztását.

A törvényes mozgástér mindenáron való fenntartása motiválta cselekedeteit akkor is, amikor elutasította a Magyar Front (» Dessewffy Gyula) csatlakozási felkérését. A legtöbb szocdem szakszervezeti vezetővel egyetemben úgy vélte, hogy az állandó katonai-rendőri zaklatásoknak és a szélsőjobboldal feloszlatási törekvéseinek egyaránt kitett baloldali munkásegyesületeket végérvényesen kompromittálná egy illegális politikai tömörüléssel történő együttműködés.

A hadi és a politikai helyzet súlyosbodása nyomán a szakszervezeti vezetők később mégis felvették a kapcsolatot az ellenállási mozgalom több fontos csoportosulásával, többek között a Magyar Függetlenségi Mozgalommal, és állandósultak a megbeszélések a Kiugrási Irodával is (» Szent-Iványi Domokos). Kabók az illegalitásban tevékenykedő » Szakasits Árpád ösztönzésére megfontolás tárgyává tette a Kommunista Párt egységfrontajánlatát, és találkozott a párt megbízottjaival. Kabók azonban – Szakasitscsal ellentétben – elutasította az egységokmány aláírását, mert egy ilyen horderejű ügyben nem kívánt a tagság felhatalmazása nélkül dönteni. Elhatározásában az is szerepet játszhatott, hogy a hivatalos körökkel is folyamatosan egyeztetett, és a kormányzó bizalmasai támogatásukról biztosították a Szaktanácsot. » Lázár Károly testőr altábornagy » Bakay Szilárd németek általi elrablása után fogadta Kabókot és Karácsony Sándort, a vasasok főtitkárát. Megbeszéléseik során szóba került a kiugrás sikeres végrehajtása érdekében megszervezendő általános sztrájk és a baloldali munkások felfegyverzésének lehetősége is, erre azonban végül – talán a kései kapcsolatfelvétel, illetve Horthyék félelemmel vegyes bizonytalankodása miatt – nem került sor.

A „kabóki út", vagyis a tárgyalásos alkuk rendszere nemcsak a német megszállás előtt, hanem bizonyos megkötésekkel 1944. március 19-ét követően is működőképesnek bizonyult,

hiszen a szakszervezetek továbbra is törvényesen működhettek, a hadsereg által lefoglalt ingatlanok nagy részét visszakapták, és sokakat sikerült kiszabadítani. Szálasi Ferenc hatalomátvétele azonban megpecsételte a legális munkásmozgalom sorsát, és Kabók törvényekhez ragaszkodó stratégiáját is ellehetetlenítette, sőt a hungaristák országlása idején már az élete is veszélybe került. Bár nem vonult illegalitásba, néhányszor kénytelen volt igénybe venni azokat a „titkos" lakásokat, amelyeket elvtársa, Kisházi Ödön és felesége tartottak fenn, jogaiktól megfosztott zsidók és más üldözöttek bújtatása céljából. A szakszervezetek képviselőjeként nemegyszer szemet hunyt az üzemi kollektívákban kibontakozó szabotázsakciók felett, és ő maga is közreműködött egy-egy titkos embermentő vállalkozásban.

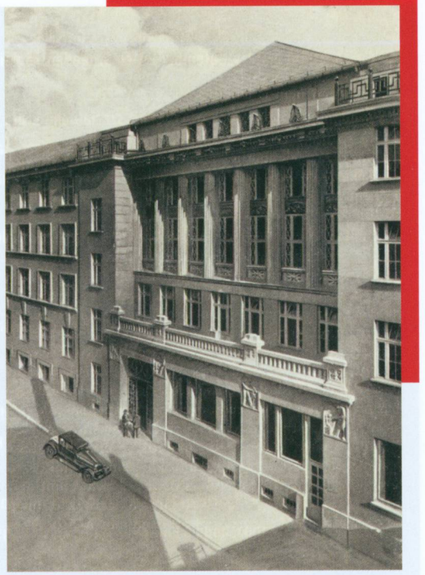

A Magdolna utcai vasasszékház 1928-ban

A nyilasok 1944 novemberében megpróbálták saját céljaikra lefoglalni a vasasok Magdolna utcai impozáns székházát. Egy németellenes katonatisztnek azonban ekkor mentő ötlete támadt, miszerint az épületet a Nemzetközi Vöröskereszt oltalmába helyezik, s abba több száz elhagyott gyermeket szállásolnak el. A mentőakcióba Kabók is bekapcsolódott, és megállapodást kötött a Vöröskereszt svájci képviselőjével. Másnap a vasasszékházra kikerült egy tábla a következő felirattal: „Elhagyott gyermekek otthona. A Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt." A nyilasok kénytelen-kelletlen meghátráltak.

Kabók a vasasok központjában volt akkor is, amikor egy csendőri razzia során négy társával együtt elhurcolták. Több mint egy hónapig tartó kálváriájuk alatt megjárták a Margit körúti katonai fogházat, a Mosonyi utcai rendőrségi toloncházat, a svábhegyi magyar és német Gestapo-központot, míg végül a hungaristák Szent István körúti pártházában kötöttek ki. Kabók többször is megszökhetett volna – egy kisegítő karhatalmista alakulat rövid időre ki is szabadította –, mégsem tette, mert úgy ítélte meg, hogy bármilyen „törvénytelen" cselekedettel elvtársai életét sodorná veszélybe. A fogságban bátran viselkedett, és a kínzások hatására sem tört meg, megmentve ezzel számos üldözött életét. A sajátját viszont nem tudta. A nyilasok 1945. január 8-án (más források szerint 11-én vagy 12-én) Karácsony Sándorral együtt meggyilkolták. Haláluk pontos körülményei nem tisztázottak.

Született: 1884. szeptember 29-én Szegeden, római katolikus vallású iparoscsaládban
1906 Géplakatosként csatlakozik a szociáldemokrata vasmunkás-mozgalomhoz, és a műszerész szakosztály vezetőségi tagja lesz
1918–1922 Függetlenített szakszervezeti funkcionárius, a vasas-szakszervezet alelnöke
1919. augusztus – 1944. március A szociáldemokrata párt vezetőségi tagja
1922-től A vasasszakszervezet elnöke
1922–1944 Az 1935–1939-es ciklus kivételével parlamenti képviselő
1939–1944 A Szaktanács elnöke
1944. április Átveszi Peyer Károly helyét a szociáldemokrata munkásmozgalom élén, és a Szaktanácsot helyettesítő Hetes Bizottság vezetője lesz
1944. május Az Iparügyi Minisztériumban folytatott tárgyalásai hozzájárulnak ahhoz, hogy a kormány elutasítja az egységes munkáskamara felállításának tervét
1944. augusztus vége – október eleje Tárgyalásokat folytat a kormányzó bizalmasaival és a Kiugrási Iroda megbízottjaival
1944. október 10. Elutasítja a Kommunista Párt szakszervezetekre vonatkozó egységfrontajánlatát
1944. október vége – november vége Támogatja, illetve fedezi a szakszervezetekben folyó ellenállást
1944. november 28. A Nemzeti Számonkérő Különítmény elhurcolja a vasasok Magdolna utcai székházából
1945. január Nyilas pártszolgálatosok Budapesten meggyilkolják

Irodalom

Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. *Századok*, 2020/2, 281–326.

Demeter Józsefné – Szepesi Ferenc (szerk.): *A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének története.* Budapest, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1990.

Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948.* Budapest, Századvég, 2001.

Kabók Lajos utolsó napjai. *Népszava*, 1945. július 20.

Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései. Szerkesztette Bene János és Szabó Péter. Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítvány, 2007.

Pintér István: Az egységes fasiszta munkásszervezetek létrehozására irányuló kísérletek csődje (1944. március 19. – 1944. október). *Párttörténeti Közlemények*, 1969/3, 3–33.

Pintér István: A magyar ellenállás és 1944. október 15-e. *Századok*, 1970/1, 35–69.

Pintér István: *A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1980.

Sipos Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1997.

Szita Szabolcs: *A Gestapo Magyarországon. A terror és rablás történetéből.* Budapest, Korona, 2002.

Takács Tibor: Tűnődő emlékezés. Látogatóban Kisházi Ödönnél az Elnöki Tanács helyettes elnökénél. *Vasas*, 1970. október 1.

Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Budapest, Napvilág, 1999.

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

Káldori Endre

Káldori Endre budapesti írószer-kereskedő és töltőtolljavító kisiparost 1940–1944 között több alkalommal is behívták munkaszolgálatra. Az ország különböző területeire szóló kötelezettségei során zsidó sorstársai közül kitűnt optimista, vidám természetével, amelynek később is nagy hasznát vette. 1944 nyarán bekapcsolódott parancsnoka, » Somogyi Károly irathamisító tevékenységébe, majd a nyilasdiktatúra idején számos budapesti rokona életét mentette meg részben szerencséje, de legfőképpen kiemelkedő bátorsága, eltökéltsége és leleményessége révén. Története a mentéshez használt, fennmaradt tárgyai, egy, a kislányának készített, feljegyzéseket, fotókat, rajzokat tartalmazó album, továbbá a gyermekei által közölt információk és Somogyi Károly irathagyatéka segítségével rekonstruálható.

Káldori Endre 1943 tavaszától a honvédség egy speciális egységénél, a Timót utcai Vasúti és Hidász Szertárnál szolgált, majd századát augusztusban áthelyezték a budakalászi Klinger-gyárba. Itt a körülmények egyre tarthatatlanabbá váltak, de Somogyi Károlynak, a Váci út 43. alatt működő Rozsdamentesítő és Fémszínező Vállalat művezető parancsnokának sikerült a húszas évei közepén járó fiatalembert tizedmagával áthelyeztetnie az ellenőrzése alatt álló üzembe. Káldorinak a katonai felszerelések korrózióvédelmével foglalkozó, hadiüzemmé nyilvánított vállalatnál szerencséjére számos olyan sorstársa akadt, akiket a zsidó cserkészcsapatokból gyerekkora óta ismert, illetve akikkel korábbi munkaszolgálatai során kötött barátságot. A fiatal, jó kedélyű társaság hamar elnyerte Somogyi Károly rokonszenvét, aki gyakran biztosított eltávozást sárga karszalagos alárendeltjeinek. A néhány napra szóló különleges kimenőket Káldori nem töltötte tétlenül, hanem arra használta fel, hogy

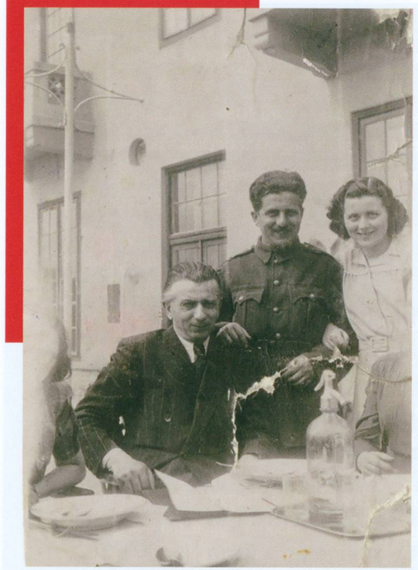

Káldori Endre munkaszolgálatos egyenruhában feleségével és édesapjával a negyvenes évek elején

biztosítsa családja megélhetését: megjavította a felesége által a hét előző napjain begyűjtött töltőtollakat, majd az asszony a javított tollakat visszavitte a megrendelőknek. 1944 júniusában ismét szerencséje volt, ekkor ugyanis az ő és családja számára az üzemhez viszonylag közel, az újlipótvárosi Csanády utca egy csillagos házában jelöltek ki kényszerlakhelyet.

1944 nyarától Somogyi az általa létesített titkos irathamisító üzem mentőakcióiban is alkalmazta a rendkívüli kézügyességgel megáldott férfit. Káldorinak és 1943 tavaszán megismert muszos barátjának, Sugár Józsefnek hamis anyakönyvi kivonatok és egyéb hivatalosokmány-utánzatok kitöltése volt a feladata. A Somogyi által irányított akció résztvevői több tucat üldözött zsidó és katonaszökevény számára biztosítottak túlélési lehetőséget a vészkorszak idején.

Az emberséges parancsnok a Szálasi-puccsot követően munkaszolgálatosainak egy részét, köztük Káldorit szélnek eresztette. A töltőtolljavító szakember ezt kihasználva úgy döntött, illegalitásba vonul, és sorsával szembemenve kísérletet tesz szerettei megmentésére. Pusztán a szerencse nem lett volna elég ahhoz, hogy közeli hozzátartozói túléljék a nyilasuralom hónapjait: ehhez egyaránt szükség volt Káldori veleszületett – és munkája során különösen magas szintre fejlesztett – kézügyességére, nem mindennapi merészségére, valamint talpraesettségére és a korábbi hónapokban szerzett rutinjára.

Káldori a padlóról felszedett linóleum- és műanyag lapokból kivágott kisebb darabokat, amelyeket azután különféle formájú és méretű katonai és rendőrségi pecsétnyomó-utánzatokká alakított. A hamisításhoz szolgáló űrlapokat, nyomtatványokat feketepiacon vagy – szintén nem legális úton – pályaudvarokon szerezte be. Házi irathamisító műhelyében tucatjával gyártotta az egyes honvédségi testületek nevében kiállított katonai parancsokat és igazolványokat. Munkáira a hamisított pecsétek tették fel a koronát.

Munkaszolgálatra kötelezett hozzátartozói leveleiből pontosan tudta, ki hol tartózkodik, melyik századnál teljesít szolgálatot. Három nagybátyja megmentésekor előző évi, korábban már említett munkaszolgálata honvédalakulata, a Vasúti és Hidász Szertár tisztjének adta ki magát – mivel szerepét az egységnél megszerzett szaktudás birtokában hitelesen

A Vasúti és Hidász Szertár nevével ellátott hamisított bélyegzők

tudta alakítani, alibije biztos lábakon állt. Színleg katonai és vasúti alkatrészek után kutatott, valójában azonban célzatosan érkezett a konkrét helyszínekre, és mondvacsinált okokra hivatkozva csikart ki engedélyt az adott katonai egység parancsnokától arra, hogy magával vigye a rokonait. Más férfi családtagok esetében „rájuk szabott" katonai parancsokat állított ki. Bajuszt növesztett, valamint tiszti egyenruhát is beszerzett, majd a saját maga által kiállított igazolvánnyal és hadiparancsokkal egyszerűen besétált az adott egységhez, és magával vitte a rokonait.

Nemcsak szerettei kimentéséről, de elhelyezéséről is gondoskodott: kapcsolatait felhasználva megbízható keresztény ismerősöknél bújtatta, és többnyire itt is keresztény állampolgárok nevére szóló hamis dokumentumokkal látta el őket. Felesége és egyéves kislánya októberben egy időre Somogyi Károlynál húzták meg magukat, amikor azonban a nyilaspuccs után forróvá vált a talaj, jobbnak látta ideiglenesen másoknál elhelyezni őket. Minden alkalommal, amikor tovább kellett állniuk, talált számukra újabb menedéket, így nem kellett bevonulniuk a nagy gettóba (» Domonkos Miksa). Mentőtevékenységét egyedül, titokban végezte, a cionista embermentőkkel sem állt kapcsolatban.

Novemberben felesége édesanyjának az életét is megmentette: egy, a budapesti nyilas parancsnokság nevében kiállított, hamisított katonai paranccsal hozta ki a Szálasi-éra idején a gyalogmenetben Németország felé indított üldözöttek gyűjtőtáboraként működtetett óbudai téglagyárból. Azt is

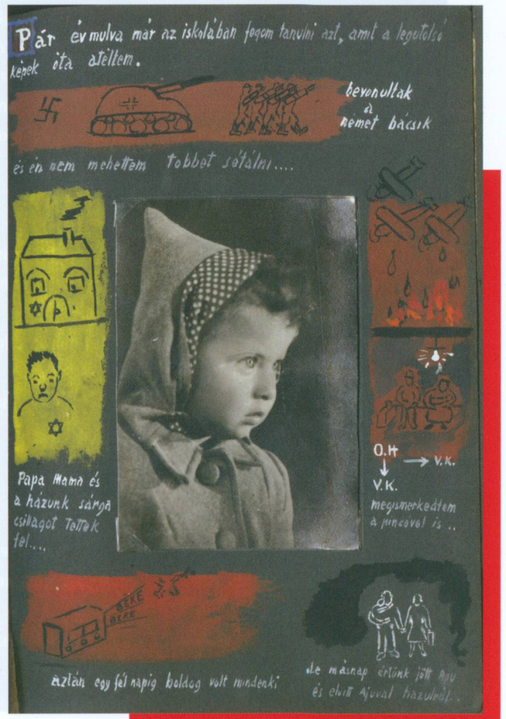

A Káldori által kislányának, Zsuzsannának készített album egy, a német megszállás utáni eseményeket megörökítő oldala

sikerült kieszközölnie, hogy az asszony – akinek a nyilasok kiverték az összes fogát – egy szintén általa gyártott, „Kissné” névre szóló okmány segítségével egy keresztények által lakott budapesti házba kerüljön viceházmesternek. Anyai nagyszüleit hamis papírok segítségével erdélyi menekülteknek adta ki, így sikerült megakadályoznia, hogy csillagos házba kerüljenek.

Noha Káldori egy kivétellel minden fővárosi hozzátartozója életét megmentette (egyedül felesége édesapján nem tudott segíteni, akit a nyilasok meggyilkoltak), maga a tetteit sem közvetlenül a háborút követően, sem később nem tárta a nyilvánosság elé, és elismerésért sem folyamodott. Történetét az utókor gyermekeinek köszönhetően ismerhette meg.

Született: 1919. június 25-én Keszthelyen, kereskedőcsaládban
1933 A világválság hatására tanulmányai felfüggesztésére kényszerül, nagybátyjának, Schwarz Zoltánnak – a Montblanc cég magyarországi képviseletét ellátó – töltőtolljavító üzemében helyezkedik el inasként, utóbb a cég töltőtolljavítójaként, kereskedőjeként és vezérképviselőjeként
1943. tavasz Budapestre kerül munkaszolgálatosnak
1944. május Munkaszolgálatosként a Somogyi Károly felügyelete alatt álló Rozsdamentesítő és Fémszínező Kft.-hez kerül; nyártól részt vesz a felettese által megszervezett irathamisító és zsidómentő akcióban
1944. október Somogyi Károly elbocsátja a munkaszolgálatból, megkezdi önálló mentőtevékenységét
1945 Nagybátyjától átveszi a töltőtolljavító üzem vezetését, magánvállalkozó lesz
1949 A céget szövetkezetesítik, beolvad a Töltőtolljavító Szövetkezetbe; ezt követően – mint töltőtollkészítő és -javító – ismét alkalmazott lesz
1955 A dolgozók esti iskolájában leérettségizik, majd kinevezik az Írószerkészítő Szövetkezet (később Írószer Szövetkezet) vezetőjének
1975 Évek óta elhúzódó betegsége miatt rokkantnyugdíjazzák
Elhunyt: 1980. június 19., Budapest

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.2. M-23972. – Munkadossziék (M-dossziék). „Váradiné”

Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye
Gy/1205. – Káldori Endre tárgyai
Ltsz. 2013.52.1–8; 2013.53.1; 2013.54.1; 2013.55.1; 2013.56.1–18; 2013.57.1. – Káldori Endre hagyatéka

Irodalom

A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményi katalógusa. Írta és szerkesztette Huhák Heléna és Szécsényi András. Budapest, Holocaust Közalapítvány, 2015, 165–174.

Huhák Heléna: Az életmentő pecsétgyártó. Hogyan mentette meg Káldori Endre leleményességével majdnem az összes rokonát? *Múlt-kor,* 2014. tavasz, 116–121.

Life-Saving Linoleum. An EHRI Podcast with András Szécsényi. *EHRI Podcast: For the Living and the Dead. Traces of the Holocaust,* 2023. október 19. https://www.ehri-project.eu/pod cast-episode-life-saving-linoleum, 2024. augusztus 27.

Szécsényi, András: Lebensrettendes Linoleum. *S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. DocumentatiON,* 2014/1, 210–214.

BARTHA ÁKOS

Kálló Ferenc

„Amikor az esperes kiszállt a kocsiból, kb. két lépésre megállt a kocsi mellett. […] Én […] háta mögé kerültem, és […] hátulról kapásból rálőttem. […] Kálló elkezdett szaladni. Alig lépett azonban két vagy három lépést, Horváth kétszer rálőtt a papra. […] Ezután közel mentem a földön fekvő Kállóhoz, és […] közelről még rálőttem” – vallotta Kálló Ferenc tábori esperes utolsó perceiről egyik gyilkosa. Okkal merül fel a kérdés: mivel érdemelte ki a pap életének előre megtervezett és 1944. október 28-án hidegvérűen kivitelezett kioltását?

Kálló Ferenc 1917-es pappá szentelését követően többnyire saját pátriájában, Békésben szolgált, gyakori áthelyezésekkel. Alighanem innen, a Viharsarokból hozta névjegyévé vált szociális érzékenységét. Neve már a húszas években feltűnik a katolikus közéletben – 1925 decemberében például ő nyitotta meg az orosházi keresztényszocialisták népgyűlését, ahol élénk „szócsata” alakult ki a szociáldemokratákkal. 1927-ben otthagyta a vidéki gyülekezeteket, és a honvédség kötelékébe állt. 1930-ban lett az Alkotás utca 25. szám alatt működő 3. sz. honvéd- és közrendészeti kórház lelkésze. 1944-ben ugyanebben az épületegyüttesben szolgált, a 11. sz. helyőrségi kórházban.

Új beosztása ismeretségi körének kiszélesedését eredményezte. Possonyi László visszaemlékezése szerint Kálló Ferenc olyan nagy hatású náciellenes neokatolikus lapok létrehozása körül bábáskodott, mint a (Possonyi által is szerkesztett) *Korunk Szava* (1931), vagy a *Vigilia* (1935), míg öccse, Kálló Aurél 1937-ben az Egyesült Keresztény Párt egyik ifjúsági vezetőjeként kelt ki a „magyartalan” nyilas röpiratok miatt. Ám Kálló Ferenc nemcsak katolikusokkal és legitimistákkal, de 1942-ben már a Szociáldemokrata Párt főtitkárával, Szeder Ferenccel is kapcsolatban állt. 1943-ban pedig mint tábori esperes kapott Nemzet-

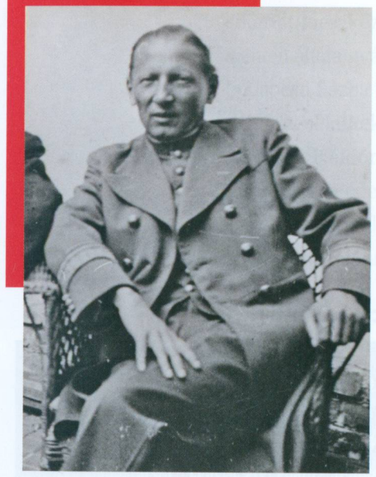

Kálló Ferenc tábori lelkészi egyenruhában

védelmi Keresztet a kormányzótól (egyes visszaemlékezések szerint egy ideig Horthy Miklósné Purgly Magdolna gyóntatója is volt). Népszerű „előadásai annyira világosak, lenyűgözőek és könnyen érthetőek voltak, hogy kételyek nem is maradhattak abban, aki valóban hinni akar" – írta Breitner Sándor arany- és ezüstműves 1943 tavaszán, aki testvérével együtt Kállónak köszönhetően vette fel a keresztséget. „Feri bá'" ugyanis „buzgón keresztelt és osztogatta a menekvést ígérő keresztleveleket, vigasztalt, térített, bújtatott és prédikált vasárnaponként. Párszor »beugrottam« tízórás vasárnapi miséjére, a Bibliából szedett történetei gyújtó kiállások voltak ezekben a hónapokban, amikor az igazán bátrak is csak suttogni mertek" – emlékezett Thassy Jenő főhadnagy (» Sólyom László), aki még a német megszállás előtt került a budai kórházba. Kálló 1944 nyarán saját érdligeti víkendházában üldözött embereket bújtatott, a budakeszi szanatóriumban többek között ruszin és román nemzetiségű katonákat helyezett biztonságba, de francia és lengyel menekülteket is támogatott, miközben csoportja háborúellenes röplapokat terjesztett.

Kálló 1943. november 10-én kapott beosztást a 11. sz. helyőrségi kórházban. Az intézményben dr. Leitner Ferenc orvos alezredes és munkatársai kiterjedt embermentést folytattak, és tömegével fektették be, illetve látták el igazolással az általuk szolgálatra alkalmatlannak minősített rászorulókat. Latabár Kálmán, Devecseri Gábor, Sőtér István – csak néhány ismert név a több ezer általuk megmentett személy közül. Konrády László, a kórház belgyógyász főorvosa „fertőző betegségek" ürügyével lezáratta a kórház bizonyos részeit, és operációkkal is segítette az üldözötteket. Zsidónak minősítettek, baloldaliak és angolszász pilóták egyaránt menedékre leltek a kórház falai között. Az évtizedekkel később posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesített Kálló ebben a csapatmunkában oroszlánrészt vállalt. Merthogy ez valóban csapatmunka volt: a háború utáni amerikai hatóságok a kórház harminckét magyar dolgozóját, illetve magyar ápoltját tartották számon lezuhant pilótáik segítőiként. Ennek a segítségnyújtásnak a veszélyét éppen az esperes szomorú sorsa bizonyítja. Az ellene megszervezett nyilas merénylet „megrendelői" szerint ugyanis azért kellett „elhallgattatniuk" a papot, mert „a betegek és a kórház beosztottjai között angol–amerikai békepropagandát" fejtett ki, illetve mert a „nyilasrendszer ellen izgat, és parancsmegtagadásra szólította fel a katonákat".

Az I. gyorshadtest törzse, 1940. szeptember. Balról a harmadik Kálló Ferenc

Más oka is volt azonban a gyilkosságnak. Kálló – „Néni" fedőnéven – az egyik első szervezője volt a budapesti politikai ellenállásnak. Kapcsolatba került a Magyar Fronttal (» Dessewffy Gyula), s a tiszti szervezkedéshez is volt nexusa, mivel Nagy Jenő (» Kiss János) menyasszonya a helyőrségi kórházban szolgált önkéntes nővérként. Hivatásánál fogva rendszeresen megfordult a Gellért-hegyi sziklatemplomban is, amely fontos illegális találkozóhely lett. A pálosok által itt szervezett 1944-es „májusi litániákon" nemcsak ő, de az a Tiefenthaler József prelátus is előadást tartott, aki a nyilasuralom alatt a budai Szent Imre Kollégium igazgatójaként bújtatta az üldözötteket – míg decemberben a Gestapo el nem hurcolta. A budai katolikus ellenálláshoz, s ezen belül Kálló köréhez tartozott Papp Ervin teológushallgató, aki 1944. augusztus 18-i keltezésű igazolványa szerint a „magyar fasiszták és a németek ellen működő nemzeti ellenállási mozgalom aktív tagja" volt. Papp az ostrom

Honvéd helyőrségi kórházi ápolónők eskütétele, Budapest, 1941

Kálló meggyilkolásakor viselt inge

idején már lőszereket és kézigránátokat szerzett, őrzött és szállított. Egyik forrása Baráth István András tartalékos főhadnagy volt, akit október elején Kálló lakásán ismert meg. Az esperes a fegyverek és lőszerek gyűjtését már jóval a nyilasuralom előtt megkezdte, köszönhetően a helyőrségi kórházban a doni katasztrófa után tömegesen kezelt katonáknak. Pedig Kálló eredendően pacifista volt. „Add, hogy a borzalmas háború, mely az embertestvéreket szembeállítja egymással, és minden értéket elpusztít, mielőbb véget érjen" – ütött meg szokatlan hangot 1942-ben a *Beteg honvédek imakönyvé*ben, amelyben a „pogánykodás krisztustalan szelleme" ellen is kikelt. Ha békét akarsz, készülj a háborúra – vallotta ugyanakkor a kis termetű, madáralkatú pap, aki a késő esti órákban apránként vitte át a nála „felejtett" fegyvereket Aranyi Sándor orvos századoshoz a Királyhágó úti honvéd tisztikórházba.

Született: 1894. december 8-án Szegeden, apja tanító volt
1913 A szarvasi evangélikus főgimnáziumban érettségizik jó eredménnyel
1917 Nagyváradon pappá szentelik
1917–1927 Békésben, illetve rövid ideig Debrecenben szolgál
1927-től Tábori lelkészként a 3., a 9., illetve a 10. számú honvéd és közrendészeti kórház, majd a 11. számú helyőrségi közrendészeti kórház lelkészeként szolgál
1939. március–április A 2. lovasdandár beosztott lelkésze Kárpátalján
1940. május–szeptember Az I. gyorshadtest vezető lelkésze
1942. október 10. Tábori esperesi kinevezést kap
1943–1944 Kiterjedt embermentést folytat, miközben a szellemi, a politikai és a fegyveres ellenállást is szervezi
1944. október 12. Ideiglenesen a budapesti I. hadtesthez vezénylik
1944. október 28. Nyilas fegyveresek felsőbb utasításra elhurcolják, majd a budakeszi szanatórium melletti erdőben végeznek vele
2004. október 13. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Aligha véletlen, hogy 1944. október 12-én Kállót a kiugrás budapesti fő erejének szánt budapesti I. hadtesthez vezényelték át. A nyilasok uralomra kerülését követően ő maga is tudta, hogy figyelik, de ez nem késztette meghátrálásra. Márvány utca 23. szám alatti otthonában betegen feküdt, akikor október 28-án este egy civil ruhás férfi csöngetett be hozzá. A fegyverétől megfosztott papot az idegen és lent várakozó társa kocsiba tuszkolták, majd a budakeszi szanatórium melletti erdőhöz vitték, hogy ott végezzenek vele – ahogyan azt a boncolás kiderítette, többek között két közvetlen közelről leadott fejlövéssel. Kálló Ferenc végső nyughelyére az alábbi evangéliumi idézet került: „Nagyobb szeretete senkinek sincs annál, mint ha valaki életét adja barátaiért."

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-120398. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Réti János és társa

Bartha Ákos magángyűjteménye
Breitner Sándor levele Papp Ervinnek. Budapest, 1943. március 3. Digitális másolat

Budapest Főváros Levéltára
VII.5.e 1950/9489. – A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék népbíróságtól átvett peres ügyeinek iratai (1949–1950). Réti János és társai

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
AKVI 1894/913. – Kálló Ferenc
Ellenállási Gyűjtemény, Magyarország, 410. – Finta István visszaemlékezése

National Archives and Records Administration
Record Group 498. – Case Files of Hungarian Helpers, 1945–1947. „11-es"

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.
Dr. Aranyi Sándor orvos ezredes. In Kubinyi Ferenc: *„...ketrecbe engem zártak..." Almásy Pál altábornagy, dr. Aranyi Sándor orvos ezredes és Kéri Kálmán volt vezérkari ezredes vallomásai.* Budapest, Holnap, 1989, 71–167.
Heténvi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában.* Budapest, Ecclesia, 1985.
Kálló Ferenc (összeáll.): *Beteg honvédek imakönyve.* Budapest, Római Katolikus Tábori Püspökség, 1942.
Kálló Ferenc. In Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt.* Budapest–Jeruzsálem, Balassi – Yad Vashem, 2009, 200.
Kenedi János: Irgalom! *Kritika,* 1994/12, 37–41.
P[ossonyi] L[ászló]: Katolikus szemmel. *Új Ember,* 1969. november 16.
Thassy Jenő: *Veszélyes vidék.* Budapest, Balassi, 2006.

JOÓ ANDRÁS

Karády Katalin

„Levittek egy magas rangú tiszt irodájába. Klages [Gerhard Clages] őrnagy. Rendkívül megnyerő külsejű, elegáns filmszínész típusú férfi. […] Ott álltam előtte, és bátran néztem a szemébe. – Frau Karády, nicht war? [Karády asszony, nemde?] Tolmács volt a szobában. […] – Igen, Karády Katalin vagyok. Mit óhajt tőlem?… Miért hoztak ide?… Színésznő vagyok, engem az egész városban ismernek. Menjen le az utcára, és nézze meg a plakátokat. A mozikban most játsszák a *Machita* című filmemet" – Karády Katalin visszaemlékezése szerint 1944. április 19-én így kezdődött első kihallgatása a Gestapo svábhegyi főhadiszállásán. A film felemlegetése nem feltétlenül volt szerencsés a színésznő szempontjából, egyes források alapján ugyanis felmerült vele szemben a kémkedésben való érintettség gyanúja, amelyet erősíthetett, hogy utoljára éppen egy kémnőről szóló, a német megszállás után a mozik műsoráról sebtében levett alkotásban játszott.

A Kanczler vezetéknéven világra jött színésznő, akinek sokáig a születési dátuma sem volt tisztázott, nehéz szociális körülmények között élő hétgyermekes család tagjaként gyermekkorát a Százados úti lakótelepen töltötte, külföldi gyermeksegély-akciók keretében azonban kijuthatott Svájcba, illetőleg Hollandiába. Életében az 1935-ös év komoly változást hozott, az év nyarán ugyanis megismerkedett Egyed Zoltán újságíróval, aki felfedezte és „sztárcsinálóként" menedzselte is őt. Utóbbi ösztönzésére kezdett el színészetet tanulni Csathó Kálmánné Aczél Ilonánál. A Karády művésznevet ekkoriban vette fel.

Első filmjére, a *Halálos tavasz*ra a mozilátogató publikum azonnal felfigyelt. Rövid idő alatt kultusz épült ki körülötte, különleges kalapjait az életében később is fontos szerepet játszó Frank Irma tervezte és kiviteleztette a neves Váci utcai szalonjában. A sztárság kihatott

a divat világára, de politikai síkon nem kívánt következményei is lettek, ugyanis a szélsőjobboldali lapok célkeresztjébe került. A nyilas *Magyarság* újságírója a lap 1941. szeptember 6-i számában például Karády *Ne kérdezd, ki voltam* című filmjét kritizálva amellett foglalt állást, hogy a színésznőt, akinek „tehetsége semmiképpen sem haladja meg a műkedvelők tehetségének színvonalát", „titokzatos és ismeretlen kezek" csupán „belopták" a magyar filmművészetbe. Karády ellen már 1944 előtt vádpontként fogalmazódott meg, hogy az „egyértelmű" rendeletek dacára is felvett alkalmazottainak sorába törvényi korlátozások alá eső, zsidó származású személyeket. 1942 márciusában kénytelen volt bíróság elé állni: az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztossága (az élén álló tisztviselő neve után: Kultsár-bizottság) képviselőjének indítványára a zsidótörvények kijátszásával vádolták. A színésznőt elmarasztalták, előbb kétezer, majd másodfokon négyezer pengős büntetéssel sújtották, de végül 1943. március 23-án – a Kállay-kormány alatt e kérdésekben mutatkozó elnézőbb gyakorlatot követve – felmentették.

A Halálos tavasz című film plakátja

Karády körül feltűnést keltett az Ujszászy István tábornokkal folytatott szerelmi viszonya. Ujszászy előbb a magyar hírszerzés és elhárítás feje volt, majd ő vezette az 1942-ben felállított Államvédelmi Központot (» Kudar Lajos). A titokban vőlegényévé is avanzsáló katonai vezetőnek szerepe volt egy-egy manőverben a titkos diplomácia területén, s az angolszász irányú béketapogatódzások egyes mozzanatainál is asszisztált (így például a német megszállás előtt ejtőernyővel érkező három amerikai tiszt ügyénél).

Miután 1944 márciusában Magyarországot megszállta a német haderő, előbb hamis hírek kaptak szárnyra Karády letartóztatásáról, majd április 18-án a színésznőt valóban őrizetbe vette a Gestapo, mégpedig Ujszászy tábornokkal együtt, annak Felső Zöldmáli úti villájában. (A rajtaütésszerű letartóztatásról a német teljhatalmú megbízott, Edmund Veesenmayer szinte azonnal értesítette Berlint.) Karádyt kihallgatói eleinte csupán presszió alá helyezték, hátha kiderül róla valami, vagy sikerül általa nyomást gyakorolni Ujszászyra,

Karády Katalin ↑ 1942-ben

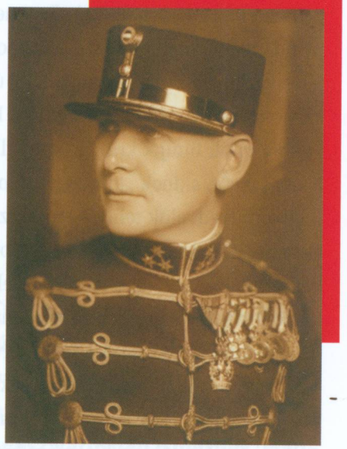

Ujszászy István ↗ századosi portréja 1930 körül

utóbb viszont kegyetlenül bántalmazták. Ujszászy később úgy emlékezett, hogy azzal vádolták, Karády „támogatásával" tart fenn rádióérintkezést az angolszász erők „dél-olaszországi főparancsnokságával". A művésznő a Pestvidéki Törvényszék épületében, valamint a Melinda utca 1. szám alatti Kis Majestic Szállóban is raboskodott a Svábhegyen, a Gestapo őrizetében. Mintegy három hónap után, valamikor nyár derekán végül elengedték. Időközben Ujszászy átkerült magyar őrizetbe, ahol fogadhatott látogatókat, köztük Karádyt is. A tábornok fogsága egyre névlegesebbé vált, idővel kijárhatott, és kapcsolatot tartott fenn a Váron belüli ellenállást megtestesítő ifjabb Horthy Miklóssal. Szerep jutott neki abban is, hogy ifjabb Horthy fel tudta venni a kapcsolatot a föld alatt szervezkedő baloldali erőkkel. Ujszászy utóbb Karády, illetőleg egyik barátnője révén lépett kapcsolatba a Magyar Front (»Dessewffy Gyula) képviselőjével, »Kovács Imrével.

Karádyt a nyilasok 1944 decemberében őrizetbe vették, de sikerült megszöknie. Budapest ostromát a Magyar Vöröskereszt Szentkirályi utcai házának pincéjében vészelte át. Ujszászy utóbb szovjet fogságba került, ahonnan egy átmeneti, budapesti őrizetben töltött időszaktól eltekintve soha nem tért már vissza. Sorsát Karády sem ismerhette meg.

A színésznő a második világháború idején számos alkalommal segített üldözötteken, és életeket is mentett. Nevéhez fűződik a széles körben az éppen általa adott becenéven csak Zsütiként ismert dalszerző, G. Dénes György kimentése a keleti fronton teljesített munkaszolgálatból – a történetet Bacsó Péter közel hatvan évvel később *Hamvadó cigarettavég* című játékfilmjében elevenítette fel. A színésznő emellett a nyilas rémuralom idején mintegy húsz gyermeket óvott meg attól, hogy a Dunába lőjék őket (ezt egyik megmentettje, Gömöri János tanúsította). Karády, aki 2004-ben – posztumusz – elnyerte a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetését, élete során nem szívesen nyilatkozott

az üldözöttek mentésében játszott szerepéről. Egy 1980-ban készült interjúban erről így fogalmazott: „Azzal a korszakkal […] azért szálltam szembe, mert ki merem mondani, ilyen »giccsesen«: az én gyenge lelkületem nem bírta elviselni, hogy tízezrével viszik az embereket a vagonokba, a halálba. Ennek ellenére nem politizáltam akkor sem. Azóta is távol áll tőlem a politika. Segítettem, bújtattam, hiszen három lakásom volt akkoriban…"

A háborút követő években Karády karrierje megtört. 1950-re megérett benne az ország elhagyásának gondolata. A döntő lökést legjobb barátnője, Sámsonné Frank Irma az évi disszidálása jelentette. A színésznő egy szereplés ürügyén Szombathelyre utazott, ahonnan 1951. február 19-én este embercsempész segítségével, gyalog indult a határ felé; három nappal később érkezett Salzburgba.

Született: 1910. december 8-án Budapesten Kanczler Katalin Mária néven, apja cipészmester volt
1935 nyara Megismerkedik Egyed Zoltán újságíróval, aki elindítja pályáján; viszonyuk 1941-re elmérgesedik
1938. május 28. A *Színházi Élet* hasábjain karrierjét beindító cikk jelenik meg
1939 A *Halálos tavasz* című film bemutatása
1942. március A zsidótörvények kijátszásának a vádjával bíróság elé állítják; a második világháború idején számos alkalommal nyújt segítséget üldözötteknek
1944. április 18. A Gestapo letartóztatja, megkínozzák, 1944. augusztus elején szabadon bocsátják
1944. december A nyilasok fogságába kerül, de sikerül megszöknie, Budapesten vészeli át az ostromot
1951. február 19. Ausztria felé, a zöldhatáron keresztül elhagyja Magyarországot, Brazíliában, 1968-tól New Yorkban él, ahol Frank Irmával és testvérével, Rózsival szerény kalapszalont nyit
1973. augusztus 8. Amerikai állampolgárságot kap
1979 Itthon újra kiadják slágerlemezét, négyszázezernél több példány fogy el belőle; újból játsszák filmjeit
Elhunyt: 1990. február 8., New York, Egyesült Államok; temetésére Budapesten kerül sor
2004. március 22. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Karády otthonában 1944-ben

Irodalom

A „Halálos tavasz"-tól a Gestapo-fogságig. Kristóf Károly riportsorozata. *Világ*, 1947. december 14., 16., 17., 21., 23., 24., 25., 28., 30., 31., 1948. január 5.

Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007.

Karády Katalin: *Hogyan lettem színésznő? Vallomások.* Budapest, Szépirodalmi, 1989.

Kelecsényi László: *Veled szeretnék boldog lenni. 110 éve született Karády Katalin.* Budapest, Joshua, 2020.

Molnár Gál Péter: Karády minden titka 20. Ka-rá-dy, az ellenálló. *Színházi Élet*, 1990/21, 58–63.

Székely András: *Veszélyes viszonyok. Visszaemlékezések Karády Katalinra, Ujszászy Istvánra, a második világháborúra és a szovjet hadifogság éveire.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.

Szita Szabolcs: Ujszászy és Karády. In Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007, 155–167.

KISS RÉKA

Kardos László

„Itt már csak egyet lehet tenni, és ezt kell tenni: menteni, ami menthető: Budapestet és a Dunántúlt a végpusztulástól. […] A Magyar Diákok Szabadságfrontja csatlakozott a Magyar Fronthoz [» Dessewffy Gyula]. Most könyörtelen és végső harcra hívja fel az egész magyar értelmiségi ifjúságot a német megszállók ellen az ország felszabadulásáért, a békéért és az ország demokratikus átalakulásáért" – állt az egységessé formálódó diákellenállási ernyőszervezet, a Magyar Diákok Szabadságfrontja (MDSZF) 1944. november 7-i, Kardos László által fogalmazott proklamációjában.

A Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságból repatriáló, elszegényedő kisbirtokos családból származó magyar–olasz szakos tanár, néprajzkutató indulását professzora, Györffy István egyengette, aki Teleki Pál közeli barátjaként vállalt közvetítő szerepet a radikális reformprogrammal fellépő népi mozgalom és a konzervatív politikai elit szociálisan érzékeny körei között. 1940-ben Kardos vezetőségi tagja lett a többek között Györffy kezdeményezésére, de már csak annak halála után felállított (később a nevére átkeresztelt) első népi kollégiumnak, a Bolyai Kollégiumnak. A kollégium a korszak legmeghatározóbb egyetemi ernyőszervezetén, a Turul Szövetségen belül kialakuló, a népi mozgalomhoz kötődő úgynevezett Turul-ellenzék égisze alatt jött létre, amelynek egyik meghatározó vezetőjére, » Fitos Vilmosra ebben az időben Kardos is mentoraként tekintett. Az intézmény patronálására a később a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszteri posztot is betöltő miniszterelnökségi államtitkár, Zsindely Ferenc és felesége, » Tüdős Klára vezetésével megalakult a Györffy István Kollégium Pártfogó Testülete, amelynek személyi bázisát és az intézmény anyagi hátterét jelentős mértékben egy titkos társaság, a Magyar Testvéri Közösség biztosította.

A Bolyai Kollégium kutatócsoportja Kiskunfélegyházán 1941-ben. Kardos László jobbról a negyedik

Kardos a kollégiumban a Fehér fivérek, Gyula és »Lajos révén kapcsolatba került az illegális kommunista párttal. 1942-ben a kollégiumban alakult kommunista csoport szervezkedésének eredményeként – a pártfogó testület szándékai ellenére, de annak tudomásulvételével – Kardost a kollégium igazgatójává választották. A jó szervezőképességű, megnyerő fiatalember irányításával a kollégium egyre inkább politizáló intézménnyé formálódott. Kardos politikai szerepvállalásának legjelentősebb állomását az 1943-as szárszói konferencián való felszólalása jelentette. Németh László és Erdei Ferenc nevezetes vitájában a kollégisták képviselőjeként az Erdei által körvonalazott marxista program mellett foglalt állást, amelylyel a szociológus – már a háború utáni realitásokat mérlegelve – a szovjetrendszer elfogadását ajánlotta. Kardos a vitában kemény kritikával illette korábbi mentorát, Fitost, világosan érzékeltetve az egyetemi ellenzéki mozgalmon belüli szakadást. Szárszót követően Kardos hamarosan megkapta katonai behívóját, eltávolították a kollégium éléről, s egy, az egyetemistáknak felállított erdélyi munkatáborba vezényelték, amely egyszerre szolgálta a radikális diákok kiemelését és részbeni védelmét.

A Györffy István Kollégium új épületének alapkőletétele, Budapest, 1943. október 6.

A német megszállás után a kollégium vezetősége lemondott, és a kollégisták közül mintegy ötvenen illegalitásba vonultak. Kardos kétszer is megszökött a katonaságtól,

ELTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

majd bekapcsolódott a röplapkészítésbe, és tevékeny szerepet vállalt a diákellenállási mozgalom szervezeti kereteinek kiépítésében. Az egyetemi diákság körében két jelentősebb csoportosulás jött létre, a Fitos Vilmos és »Kiss Sándor szervezte, részben magyar közösségi hátterű Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD), amelynek felső kapcsolatait az Magyar Függetlenségi Mozgalom (»Szent-Iványi Domokos) vezetői jelentették, illetve a Hegedüs András és Kardos irányítása alatt álló, főként györffystákból verbuválódott, és a Békepárttal is összeköttetést létesített, szerényebb létszámú Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma (NED). A két szervezet a NED illegális lapja, a *Szabad Diákfront* két szerzője, Hegedüs András és Balyó Mária 1944. augusztus végi letartóztatása után szorosabbra fűzte a kapcsolatait.

előadása [illegible] szárszói konferen[illegible] A hallgatóság soraiban bal oldalon szemüvegben Kardos László

A Magyar Diákok Szabadságfrontja a sikertelen kiugrási kísérlet és a nyilaspuccs után, a Magyar Front szorgalmazására és Kardos közvetlen kezdeményezésére, a fegyveres ellenállásra való előkészület jegyében, a politikai ellentétek félretételével, központi vezetés alatt jött létre. Fitos a személyét ért támadásokat látva hátralépett, az új szervezetet Kiss Sándor, Kardos László és »Zimányi Tibor vezette. Az MDSZF tagja lett a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának (»Makay Miklós), a két szervezet között Kiss Sándor és a györffysta Gyenes Antal közvetített.

Az ellenállás katonai szárnyának november végi lebukása a diákellenállás lehetőségeit is szűkre szabta. Az MDSZF a kiterjedt röpiratterjesztésen túl fegyveres akciókat szervezett: az egyetemek erőszakos kitelepítése ellen tiltakozva a műegyetemen robbantottak, emellett demonstratív jellegű kézigránátos támadásokat is végrehajtottak, főként német teherautók ellen. A szervezet legfontosabb eredménye mindazonáltal a két fegyveres diákalakulat, a Görgey- (»Mikó Zoltán), és a budapesti tudományegyetemen Várhelyi József orvostanhallgató parancsnoksága alatt megalakult Táncsics-zászlóalj létrehozása volt. Ez utóbbi egység tagjai hamis iratokat rejtegetettek, védték az üldözötteket bújtató Frigyesi József vezette nőgyógyászati klinikát, fegyvereket loptak a németektől, akikkel összetűzésbe

A Bolyai Kollégium kutatócsoportja Kiskunfélegyházán 1941-ben. Kardos László jobbról a negyedik

Kardos a kollégiumban a Fehér fivérek, Gyula és »Lajos révén kapcsolatba került az illegális kommunista párttal. 1942-ben a kollégiumban alakult kommunista csoport szervezkedésének eredményeként – a pártfogó testület szándékai ellenére, de annak tudomásulvételével – Kardost a kollégium igazgatójává választották. A jó szervezőképességű, megnyerő fiatalember irányításával a kollégium egyre inkább politizáló intézménnyé formálódott. Kardos politikai szerepvállalásának legjelentősebb állomását az 1943-as szárszói konferencián való felszólalása jelentette. Németh László és Erdei Ferenc nevezetes vitájában a kollégisták képviselőjeként az Erdei által körvonalazott marxista program mellett foglalt állást, amelylyel a szociológus – már a háború utáni realitásokat mérlegelve – a szovjetrendszer elfogadását ajánlotta. Kardos a vitában kemény kritikával illette korábbi mentorát, Fitost, világosan érzékeltetve az egyetemi ellenzéki mozgalmon belüli szakadást. Szárszót követően Kardos hamarosan megkapta katonai behívóját, eltávolították a kollégium éléről, s egy, az egyetemistáknak felállított erdélyi munkatáborba vezényelték, amely egyszerre szolgálta a radikális diákok kiemelését és részbeni védelmét.

A György István Kollégium új épületének alapkőletétele, Budapest, 1943. október 6.

A német megszállás után a kollégium vezetősége lemondott, és a kollégisták közül mintegy ötvenen illegalitásba vonultak. Kardos kétszer is megszökött a katonaságtól,

ELTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

majd bekapcsolódott a röplapkészítésbe, és tevékeny szerepet vállalt a diákellenállási mozgalom szervezeti kereteinek kiépítésében. Az egyetemi diákság körében két jelentősebb csoportosulás jött létre, a Fitos Vilmos és »Kiss Sándor szervezte, részben magyar közösségi hátterű Szabad Élet Diákmozgalom (SZÉD), amelynek felső kapcsolatait az Magyar Függetlenségi Mozgalom (»Szent-Iványi Domokos) vezetői jelentették, illetve a Hegedüs András és Kardos irányítása alatt álló, főként győrffystákból verbuválódott, és a Békepárttal is összeköttetést létesített, szerényebb létszámú Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma (NED). A két szervezet a NED illegális lapja, a *Szabad Diákfront* két szerzője, Hegedüs András és Balyó Mária 1944. augusztus végi letartóztatása után szorosabbra fűzte a kapcsolatait.

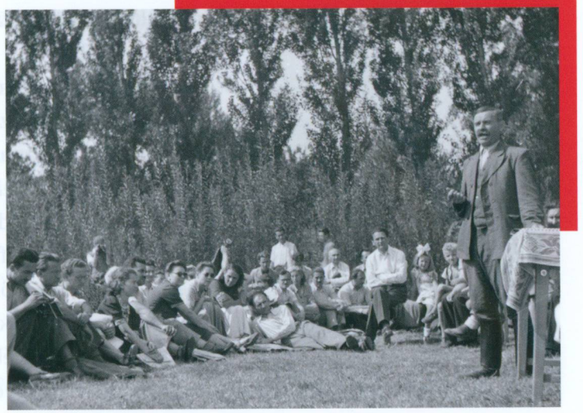

Veres Péter író előadása az 1943-as szárszói konferencián. A hallgatóság soraiban bal oldalon szemüvegben Kardos László

A Magyar Diákok Szabadságfrontja a sikertelen kiugrási kísérlet és a nyilaspuccs után, a Magyar Front szorgalmazására és Kardos közvetlen kezdeményezésére, a fegyveres ellenállásra való előkészület jegyében, a politikai ellentétek félretételével, központi vezetés alatt jött létre. Fitos a személyét ért támadásokat látva hátralépett, az új szervezetet Kiss Sándor, Kardos László és »Zimányi Tibor vezette. Az MDSZF tagja lett a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának (»Makay Miklós), a két szervezet között Kiss Sándor és a győrffysta Gyenes Antal közvetített.

Az ellenállás katonai szárnyának november végi lebukása a diákellenállás lehetőségeit is szűkre szabta. Az MDSZF a kiterjedt röpiratterjesztésen túl fegyveres akciókat szervezett: az egyetemek erőszakos kitelepítése ellen tiltakozva a műegyetemen robbantottak, emellett demonstratív jellegű kézigránátos támadásokat is végrehajtottak, főként német teherautók ellen. A szervezet legfontosabb eredménye mindazonáltal a két fegyveres diákalakulat, a Görgey- (»Mikó Zoltán), és a budapesti tudományegyetemen Várhelyi József orvostanhallgató parancsnoksága alatt megalakult Táncsics-zászlóalj létrehozása volt. Ez utóbbi egység tagjai hamis iratokat rejtegetettek, védték az üldözötteket bújtató Frigyesi József vezette nőgyógyászati klinikát, fegyvereket loptak a németektől, akikkel összetűzésbe

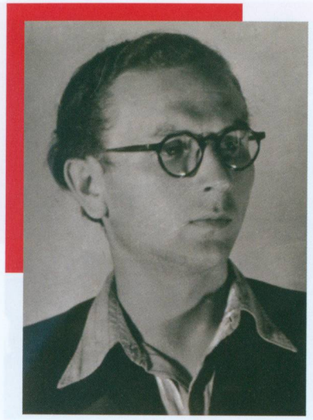

Kardos László
1950 körül

is kerültek, valamint kapcsolatban álltak a kommunista akciógárdákkal és a cionistákkal.

Az MDSZF szervezetszerű működése december 12-én szűnt meg, amikor is a SZÉD vezetői, köztük Kiss Sándor és Zimányi Tibor lebuktak, és nyilas fogságba kerültek. A györffysták prominensei elkerülték a nyilas fogságot, és az illegális Kommunista Párt utasítására – amely már a háború utáni időre készülve igyekezett menteni káderei életét – nem kísérelték meg a fronton való átjutást sem a Vörös Hadsereghez. Így őket, ellentétben a Görgey- és Táncsics-zászlóalj számos vezetőjével, a szovjetek sem hurcolták el. A főváros ostromát Kardos Gyenes Antallal együtt egy Bajza utcai pincében vészelte át, 1945 januárjában pedig irányításával újraindult a Györffy-kollégium, majd megalakult (Göncz Árpád

Született: 1918. november 13-án Tótkeresztúron (ma Szlovénia), kisbirtokos parasztcsaládban
1938–1939 A Táj- és Népkutató Intézet, majd a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa
1939 Részt vesz a Parasztfőiskolások Közösségének megalakításában; a Bolyai Kollégium vezetőségi tagja lesz
1942 A budapesti tudományegyetemen magyar–olasz szakos középiskolai tanári diplomát, egy évvel később etnográfiai, antropológiai és szociológiai doktorátust szerez
1942-től A Györffy István Kollégium igazgatója
1943 Katonai behívóval egy erdélyi egyetemista munkatáborba vezénylik
1944 Kétszer is megszökik a katonaságtól (júniusban, majd októberben), hamis papírokkal él Budapesten; bekapcsolódik a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmába, novemberben a Magyar Diákok Szabadságfrontjának szervezője, kiáltványának szerzője lesz
1946–1948 A Nékosz főtitkára, tevékenységéért Kossuth-díjat kap
1948. szeptember Az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága a Nékosz ellen indított párton belüli támadással összefüggésben szigorú megrovásban részesíti
1951-től A Néprajzi Múzeum kutatója, 1956–1957-ben főigazgatója
1956. október 28-tól A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja
1957 eleje Részt vesz Nagy Imre írásainak titokban történő külföldre juttatásában
1958. augusztus 9. Életfogytiglani szabadságvesztésre ítélik
1963 Szabadul, majd ezt követően haláláig a Néprajzi Múzeum tudományos főmunkatársa
Elhunyt: 1980. március 3., Budapest

kifejezésével élve) „a magát kommunistának hívő” Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (Nékosz).

Az 1944-ben akcióegységre lépő fiatal értelmiség útjai 1945 után élesen különváltak, hogy azután 1956-ban a forradalom napjaiban egy pillanatra újra találkozzanak. Addigra a „fényes szelek” nemzedékének emblematikus vezetője, a Nékosz megteremtőjeként ismertté vált Kardos már megtapasztalta a kommunista hatalom közelségének az igézetét és alig harmincévesen a kegyvesztettség állapotát is. 1956 után a megtorló perek vádlottjaként elvtársai ítélték életfogytiglani börtönbüntetésre.

Irodalom

„Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...” Kardos Lászlóval beszélget Tasi József. / Pogány Mária: *A NÉKOSZ utóélete.* Budapest, Püski, 2000.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Benkő Zoltán: Fejezetek az ifjúsági ellenállás történetéből (1944–45). *Új Látóhatár,* 1973/2, 142–153.

Kardos László (szerk.): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949. I–II. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Kardos László börtönírásai, 1957–1963. Sajtó alá rendezte Pogány Mária. Budapest, Gondolat, 1992.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja.* Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.

Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Budapest, Napvilág, 2008.

Svéd László (szerk.): *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai.* Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994.

FEJÉRDY ANDRÁS

Kelemen Krizosztom

„A hónapokat itt töltő menekültek között sok más vallású is volt, köztük 36 zsidósága miatt üldözött személy. 50-en fölül van azon leventéknek a száma, akiket Pannonhalma falai között megvédelmeztünk, nem engedtük ki őket Németországba. Ezeket a főapát személy szerint vette oltalmába, magára vállalva a következményeket. Hasonlóképpen a zsidó menekültek is személy szerint oltalmát élvezték" – írta az embermentésben játszott szerepéről szerényen egyes szám harmadik személyben beszélve Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát 1945. november 14-i keltezésű, Mindszenty József hercegprímásnak készített jelentésében. Pedig az a felelősség, amit magára vállalt, egy egészséges embernek is rendkívüli megterhelést jelentett volna, nemhogy az ideg- és tüdőbetegsége miatt a főapáti hivatalról való lemondását korábban már többször is benyújtó Kelemen Krizosztom számára.

A Pannonhalmi Főapátság nem előre eltervezett mentőakció eredményeként vált a háború utolsó hónapjaiban sokak mentsvárává. A főapát 1944 nyarán még csupán annak módját kezdte el keresni, miképpen lehetne a közeledő front pusztításától megvédeni az ősi monostort, és elkerülni annak lehetőségét, hogy hadászati célponttá válva Pannonhalma is a lebombázott Monte Cassinó-i apátság sorsára jusson. Végül a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi megbízottjához, Friedrich Bornhoz fordult, és a szervezet védelmét kérte. A svájci diplomata – aki vadászvendégként korábban gyakran megfordult az apátság birtokain – a maga részéről szintén elkötelezett volt abban, hogy megmentse a monostort a háború pusztításaitól. Elfogadta tehát a felajánlást, amellyel Kelemen Krizosztom a Nemzetközi Vöröskereszt küldötteinek rendelkezésére bocsátotta a Pannonhalmi Főapátságot, és

1944. október közepén néhány nap leforgása alatt elérte, hogy a magyar kormány kiutalta azt a nemzetközi segélyszervezetnek. A hivatalos megállapodás, miszerint Pannonhalma helyet ad a Nemzetközi Vöröskeresztnek, és vállalja egy gyermekmenhely kialakítását, alig két nappal a sikertelen kiugrási kísérlet előtt, az utolsó pillanatban született meg: Kelemen Krizosztom és Friedrich Born október 13-án írta alá az erről szóló megegyezést.

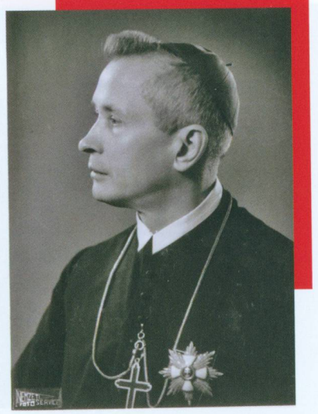

Kelemen Krizosztom portréja 1943-ból

A megállapodás értelmében hamarosan Pannonhalmára telepítették át a csobánkai árvaházat, amelynek igazgatója, egyben a Nemzetközi Vöröskereszt helyi képviselője az ugyancsak svájci állampolgár Eduard Benedikt Brunschweiler lett, valamint ide került a győri kórház egyik osztálya is. Pannonhalmán élt ekkor továbbá mintegy ötven leventeköteles korú fiatal. Az október végén, november elején befogadott intézményekhez és személyekhez idővel újabb menekültek csatlakoztak, így 1944. november 15. és 1945 áprilisa között összesen hétszázhatvanan részesültek Pannonhalmán ellátásban, köztük számos zsidónak vagy félzsidónak minősített gyermek, illetve anya. Ez a létszám a front 1945. márciusi átvonulása időszakában további két-háromezer menekülttel bővült, akiket már csak úgy tudtak elhelyezni, hogy Kelemen Krizosztom utasítására a bazilikát is megnyitották számukra.

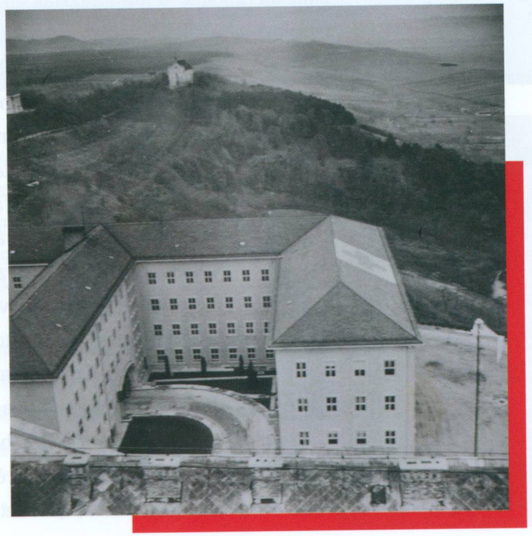

A pannonhalmi gimnázium, a háztetőn a vöröskeresztes jelzéssel 1944-ben

A menekültek befogadásáról egy Brunschweilerből és néhány szerzetesből álló bizottság döntött. Elsősorban olyan menekülteket vettek fel, akiknek nem állt a rendelkezésére semmilyen más segélyforrás, azonban férfiakat, katonaszökevényeket, politikai üldözötteket és menekülő zsidókat csak komoly mérlegelés esetén fogadtak be, mert ezzel a monostor elveszíthette volna nemzetközi státuszát. Ennek ellenére – különösen a leg-

A Pannonhalmi Főapátságban menedékre lelt óvodáskorú gyermekek egy csoportja

kritikusabb napokban – ilyen személyek is legalább átmeneti menedékre leltek Pannonhalmán. Ebben kiemelkedő szerepet játszott Kelemen Krizosztom, aki több esetben a befogadóbizottság által hozott elutasító döntést is figyelmen kívül hagyta, és rövidebb-hosszabb időre titokban a nyugati határszélhez tartó halálmenetből megszökött zsidókat is befogadott. Ilyen volt például Geréb (ekkor még Grósz) György, a szegedi egyetem majdani pszichológiaprofesszora. A komáromi bencés gimnázium egykori diákját azt követően fogadták be az apátságba, hogy 1944 decemberében megszökött a munkaszolgálatos menetből. A vérhastól szenvedő fiút Kelemen Krizosztom közel négy hónapon keresztül a saját lakosztályában, komornyikja, a később hozzá hasonlóan Világ Igaza kitüntetésében részesített Torda Lajos segítségével, annak szobájában bújtatta. A fiút a razziák alkalmával papi ruhába öltöztetve, a főapáti lakosztálynak egy festmény által elfedett titkos ajtaja mögött vagy Torda ruhásszekrényében rejtették el.

A főapát a monostor falain kívül is bújtatott zsidó menekülteket. 1945 januárjában például kérésére Ravazd bencés plébánosa befogadta, és egészen az orosz csapatok megérkezéséig mint háztartási alkalmazottját rejtegette a soproni Höfler család egyik idősebb tagját. Kelemen Krizosztom soproni rendtársait is arra kérte, hogy segítsenek a zsidó munkaszolgálatosokon. Egyiküket úgy sikerült megmenteni, hogy a városban tartózkodó nyilas kormány pénzügyminiszterének, a pártfogoltja származásával tisztában nem lévő Reményi-Schneller Lajosnak a protekciójával a nyilas étkezdében szereztek számára pincéri állást: ott senkit sem gyanúsítottak azzal, hogy nincsenek rendben a papírjai.

orda Lajos 1949-ben

Kelemen Krizosztom annak ellenére vállalta az üldözött zsidók bújtatásával járó kockázatot, hogy a Gestapo már 1944. október 25-én házkutatást tartott a lakosztályában, és később is rendszeresek voltak a németek vagy nyilasok razziái a monostorban. Ezek célja – az illegálisan a főapátságban bujkáló személyek elfogása, illetve a leventekorú fiatalok katonai szolgálatra kényszerítése mellett – terhelő adatok gyűjtése és a főapát letartóztatása volt. 1944 végén a Győrt és környékét rettegésben tartó Strahlendorf Gyula nyilas „szakállas báró” már egyenesen azt a feladatot kapta, hogy az elhagyatott országúton lője ki Kelemen Krizosztom kocsijának a kerekét, és végezzen a főpappal. Az akció végrehajtására végül nem került sor. Részben Kelemen Krizosztom letartóztatását célozta a nyilasok 1945. március 8–12. közötti, elsőrendűen menekült zsidók felkutatása érdekében végzett helyszíni vizsgálata is. Szálasinak a főapát ellen március végén kiadott letartóztatási parancsa az előrenyomuló szovjet csapatok miatt már nem ért célba: Pannonhalma 1945. március 27-én felszabadult.

Született: 1884. január 10-én Hahóton Kelemen Ferenc néven, apja uradalmi kovács volt
1903. augusztus 3. Felveszi a bencés ruhát, és Aranyszájú Szent János után a Krizosztom szerzetesi nevet kapja
1910. június 5. Ünnepélyes fogadalmat tesz Pannonhalmán, majd június 29-én pappá szentelik
1910–1916 Tanár a pápai bencés gimnáziumban
1916–1926 Plébános Nyalkán
1926–1928 Tanár a budapesti bencés gimnáziumban
1929. júniustól A főapát mellé kirendelt helyettes; tisztéről több alkalommal le kíván mondani
1933. április 17. Főapáti beiktatása a pannonhalmi bazilikában; tisztéről több alkalommal le kíván mondani, de a pápa ezt nem fogadja el
1944. ősz – 1945. tavasz Vezetésével a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá helyezett Pannonhalmi Főapátság számos személynek, köztük több zsidó üldözöttnek nyújt menedéket
1947. március 18. Miután Rómából felmentést kap, külföldre távozik
Elhunyt: 1950. november 7., Pittsburgh, Egyesült Államok
1998. június 22. A Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Irodalom

A szakállas báró százharminc áldozata. *Alföldi Újság*, 1946. június 14.

Hetényi Varga Károly: Kelemen Krizosztom és a pannonhalmi menedék. *Vigilia*, 1985/4, 299–305.

Kelemen Krizosztom, The Righteous Among the Nation Database, Yad Vashem. https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4015587, 2024. szeptember 27.

Solymos László Szilveszter OSB – Várszegi Imre Asztrik OSB: *Kruesz Krizosztom, 1865–1885. / Kelemen Krizosztom, 1929–1950.* Budapest–Toronto, METEM – International Society for Encyclopedia of Church History in Hungary, 1990.

Somorjai Ádám: *Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs évei, 1947–1950. Különös tekintettel a Magyar Bencés Kongregáció jogfejlődésére.* Budapest, METEM, 2014.

Szapudi András: Háromezer. Emlékezés azokra az üldözöttekre, akik Pannonhalmán vészelték át a nyilasok rémuralmát. *Ifjúsági Magazin*, 1972/5, 44–47.

Szita Szabolcs: Genfi iratok az egyházi embermentés 1944–1945. évi történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2000/1–4, 385–395.

Szita Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfbe, 1945. június.* Budapest, Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Közép-Európai Regionális Küldöttsége, 2010.

Wallinger Endre: Menedék a hegytetőn. *Új Tükör*, 1981. október 4.

Zsolt Béla: Beszélgetés Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapáttal. *Haladás*, 1946. augusztus 29.

ABLONCZY BALÁZS

Keresztes-Fischer Ferenc

„Úgy hordom máig magamban emlékét, [mint] olyan államférfiét, amilyennél erkölcsösebbet, határozottabbat személyesen azóta sem ismertem" – így emlékezett Keresztes-Fischer Ferencre az unokaöcs, Granasztói Pál építész, aki annak ellenére nyilatkozott róla ennyire elismerően, hogy politikailag nem egy oldalon álltak.

A Horthy-korszak Kozma Miklós mellett legnagyobb hatású belügyminiszteréről mindenki tudni vél valamit, ám alakjával és életútjával kapcsolatban a források szűkössége mellett leginkább az a megdöbbentő, hogy munkásságáról történeti feldolgozások mind a mai napig csupán elenyésző számban, ráadásul más irányú tevékenységeire vonatkozóan készültek.

Keresztes-Fischer már a Károlyi- és a Gömbös-kormányban is betöltötte a belügyminiszteri posztot, majd Imrédy Béla 1938 májusában hivatalba lépő kabinetjében ismét belügyminiszter lett, és ekkortól kezdve egészen a német megszállásig tagja volt az összes kormánynak; sőt, néhány alkalommal, így például Teleki Pál halála után, az ideiglenes kormányfői feladatokat is ellátta. A belügyi tárca vezetőjeként a kormányzó és a miniszterelnökök bizalmi emberének számított, tagja volt annak a szűkebb, a személyes dokumentumokban csak „Vezérek" vagy „Bölcsek Tanácsa" néven emlegetett, míg a nyilas propagandában „várbeli klikknek" nevezett informális körnek (Esterházy Móric, Bethlen István és mások részvételével), amelynek döntő hatása volt a korszak egyes bel- és külpolitikai döntéseire.

Az ösztövér, koránál idősebbnek tűnő politikus részese volt a második világháború alatti kormányzati intézkedéseknek és jogfosztásoknak. Bár 1941. augusztus 9-én leállíttatta a kőrösmezői deportálásokat, azok megindításáról tudomással bírt, és azokban a felügyelete alatt álló KEOKH közreműködött. Emellett szintén 1941-ben felhívta Budapest főpolgármesterét a zsidótörvények alkalmazására és a törvény által érintett tisztviselők, alkalmazottak lefokozására, áthelyezésére, illetve elbocsátására, és hagyta működni a tárcája alá beosztott politikai rendőrség radikális jobboldali elemeit, sőt egyes akcióikra egyenesen ő maga adott utasítást. Mindennek dacára a nyilas és más szélsőjobboldali képviselők állandó támadásainak pergőtüzébe került a parlamentben (főként a szélsőjobboldali keresztényszocialista, majd nyilaskeresztes Maróthy Károly és az imrédysta Incze Antal volt a nemezise): nyilvánosan zsidóbérencnek nevezték, és élesen bírálták szociálpolitikai lépéseit. A belügyminiszter ugyanakkor az egyre inkább jobbra tolódó kormánypártban sem volt népszerű a háború alatt. „Érdekes, hogy őt senki se szánja, sőt örülnek a sorsának. Valóságos gyűlöletvihar tombol körülötte. Senki egyetlen szóval sem kel a védelmére" – írta róla minisztertársa, Zsindely Ferenc (» Zsindelyné Tüdős Klára), miután Keresztes-Fischert letartóztatták a német megszállók.

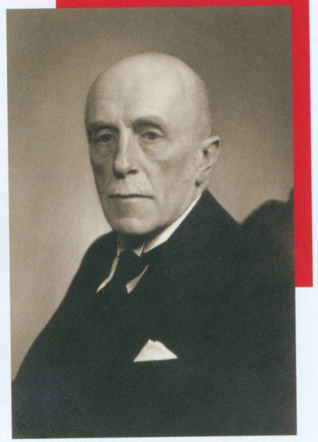

Keresztes-Fischer Ferenc 1941-ben

A belügyminiszter élesen ellenezte a hadba lépést a Szovjetunió ellen, követelte (szökésüket megelőzendő) az újvidéki vérengzés elkövetőinek letartóztatását, és – a minisztériuma alá beosztott szervek, így a csendőrség vagy a közigazgatási kar intencióitól nyilván nem teljesen függetlenül – ott akadályozta a Volksbund vidéki szervezkedését, ahol ez csak lehetséges volt. Minisztériuma – elsősorban az » Antall József vezette osztály – a lengyel menekültek ügyének egyik legfontosabb kezelője volt. Az ellátás megszervezése és a táborok működtetése, valamint az akadálytalan továbbutazás biztosítása mellett 1944-ig hathatósan támogatta a

Horthy Miklós és Keresztes-Fischer Ferenc (hátul középen) egy katonai szemle alkalmával a visszacsatolt Kárpátalján. Huszt, 1939. március

A 16. SS-páncélos-hadosztály egységei átvonulnak a Margit hídon, Budapest, 1944

lengyel egyesületek, képviseletek működését és a londoni lengyel kormány Magyarországon áthaladó futárútvonalainak fenntartását. Ugyancsak feltűnően előzékeny elbánásban részesítette a Magyarországra szökött francia hadifoglyokat és a lelőtt angol és amerikai bombázók személyzetét: utóbbiaknak lehetőséget adott a Jugoszláviába szökésre is.

A nyílt, közjogi alapú szembenállás mellett számos szubverzív akció támogatása is Keresztes-Fischer nevéhez kötődött. A harmincas évek legvégétől támogatást nyújtott azoknak a németellenes, fajvédő csoportoknak, amelyek propagandával, sőt néhol erőszakkal is szembeszálltak a birodalmi német vagy népi német törekvésekkel, és a nyilaskeresztes pártot is változatos eszközökkel bomlasztotta. A szociáldemokrata párttal, így Szeder Ferenccel ápolt jó kapcsolatainak köszönhetően útlevelet és menedéket szerzett a német titkosrendőrség által üldözött jugoszláv szociáldemokratáknak (utóbbi feladat végrehajtásával a németek által később kivégzett »Kudar Lajos csendőr alezredest bízta meg). További gesztusokat tett a pártnak a tagjai ellen indított eljárások tompítására, illetve az érintettekre kirótt büntetési tételek enyhítésére irányuló erőfeszítéseivel. 1945 után Nagy Ferenc is hálásan emlékezett meg a Független Kisgazdapártnak és a Magyar Parasztszövetségnek nyújtott politikai támogatásáról. Rendszeresen interveniált a honvédségi szervek, így például a 2. vkf. osztály által lefogott magyar közéleti személyiségek érdekében, és kérésre külföldi üldözötteknek juttatandó hamis útlevelek készítésére adott utasítást.

A magyarországi német hírszerzési források mellett maga a német külügyminisztérium Kelet-Európa-szakértője, a megszállás után teljhatalmú magyarországi megbízottá és követté kinevezett Edmund Veesenmayer is egyértelműen németellenesként, sőt a birodalmi törekvésekre az egyik legveszélyesebb politikai szereplőként azonosította Keresztes-Fischert: „Ennek a klikknek [mármint Horthy környezetének – A. B.] gróf Bethlen a szellemi irányítója, és Keresztes-Fischer jelenlegi belügyminiszter kimagaslóan legerősebb alakja” – jelentette róla Veesenmayer 1943 végén. Ezek után nem meglepő,

Keresztes-Fischer Ferenc második feleségével, Kovách Annával, Budapest, 1935

Született: 1881. február 18-án Pécsett, Fischer Ferenc néven (1929-től Keresztes-Fischer), apja jogász volt

1907 Pécsi középiskolai, majd jogakadémiai tanulmányok után Budapesten az állam- és jogtudományok doktorává avatják; egyetemi tanulmányai alatt részt vesz a magyar újjobboldali radikalizmus egyetemi kezdeményezésében, az úgynevezett keresztmozgalomban is

1907–1914 Ügyvédként praktizál Pécsett, és a Pécsi Takarékpénztár Rt. jogtanácsosa

1914–1918 Az első világháborúban a 69. közös gyalogezred tisztjeként vesz részt, számos kitüntetés birtokosaként, főhadnagyként szerel le (tiszti emléklapjának megléte vagy nemléte később parlamenti polémiákra is okot adott)

1918 után Szülővárosába hazatérve a szerb megszállás alatti ellenállás egyik vezetője lesz, amiért három hónapra Valjevóba internálják

1921–1931 A város és Baranya északi részének felszabadulása után a vármegye főispánja és a dél-dunántúli vármegyék kormánybiztosa, majd 1925-től Somogy vármegye főispáni posztját is betölti

1931–1935, 1938–1944 Belügyminiszter; a németellenes kormánykörök meghatározó alakja

1932–1935, 1939–1944 Rétság, majd Kaposvár országgyűlési képviselője kormánypárti színekben

1935–1938 A Pénzintézeti Központ elnöke és felsőházi tag

1944. március 19. A német biztonsági szervek lefogják, és Mauthausenbe hurcolják

1945. április legvége A flossenbürgi (Bajorország) koncentrációs táborban szabadul fel

Elhunyt: 1948. március 3., Vöcklabruck, Ausztria

1998. október 9. Pécsett újratemetik

hogy 1944. március 19. után a németek őt is lefogták, majd koncentrációs táborba hurcolták. Beosztottaitól egy visszaemlékezés szerint „Legyetek férfiak!” felkiáltással búcsúzott. Szabadulása után életében már nem tért vissza Magyarországra: ugyan a magyar hatóságok kérték kiadatását, ezt azonban az amerikaiak nem teljesítették. 1948-ban hunyt el a felső-ausztriai Vöcklabruckban. Itthon maradt második feleségét az ötvenes években kémkedésért bebörtönözték. Működésének a teljesség igényével történő feltárására mindeddig nem került sor, életrajza még megírásra vár.

Irodalom

Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi kőrösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó miniszertanácsi döntés háttere. *Betekintő,* 2012/2. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_2_gellert_gellert.pdf, 2024. május 8.

Granasztói Pál: *Egy patrióta élete. Magyarországon, a XX. században.* Budapest, Magvető, 2021.

Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007.

Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szekér Nóra. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2021.

Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (összeáll.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1968.

Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon, 1939–1945. A német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején.* Budapest, Corvina, 2014.

BARTHA ÁKOS

Kiss János

„Létünkről, a magyarságról van szó! Ezért most a legfontosabb az egység, a magyar lelkek és szívek egysége. Egy férfire tekintünk, akiben mindannyian bízhatunk, és ez a férfiú Horthy Miklós, Magyarország kormányzója" – fogalmazott a magyar ellenállás egyik leg(félre)ismertebb alakja, Kiss János 1943 októberének derekán a Turáni Vadászok Országos Szövetsége (TVOSZ) szabadkai zászlószentelésén. Jogosan merül fel a kérdés: mi vezette el a nyugállományú altbornagyot ehhez a különös nevű szervezethez, és hogyan egyeztette össze kormányzóhűségét a kommunistákkal való egy esztendővel későbbi szövetkezéssel?

Az 1939-es nyugállományba vonulásáig a honvédség egyik legjobb közelharc-kiképzőtisztjeként és egyik legfelkészültebb csapattisztjeként számontartott Kiss a második világháború idején több katonai tanulmány szerzőjeként is felhívta magára a figyelmet. 1942. őszi munkájában a német hadiszerencse mulandóságára, illetve arra figyelmeztetett, hogy Magyarország önvédelmének megszervezése nem tűr halasztást. A következő évben már a német megszállással szembeni katonai ellenállás tervén dolgozott, munkáját azonban mérvadó németellenes körök túl optimistának tartották.

Kiss ekkor már a TVOSZ szervezőbizottsági elnöke volt, vagyis az ő kezében összpontosult a németellenes hálózatként is működő, több tízezres tagságú fajvédő lövészegyesület országos szervezése. A szövetség vezetőségét a Kállay-kormány idején kettős cél vezette: egyrészt a nemzetiszocialista szervezkedések megfékezése, másrészt a magyar szupremácia biztosítása az ország akkori peremterületein, főképp a Délvidéken. A nyugalmazott altábornagy egy dunántúli hadgyakorlatról szőtt terveket, amelynek örve alatt a magyar hadsereg megbízható részét a Balkánra szöktetnék, hogy ott Tito partizánjaival egyesülve megütközzenek

Kiss János altábornagy

Nagy Jenő őrnagyi portréja a negyvenes évek elejéről

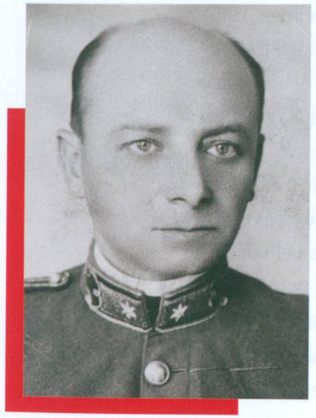

a németekkel, kikényszerítve a szövetségesek adriai partraszállását. Más források szerint Kiss és társai Drazsa Mihajlovics csetnikjeivel működtek volna együtt e cél érdekében. Kiss elképzelése alapján a németek balkáni leverése után Horthy Miklós bevonult volna Budapestre, hogy felszabadítsa az időközben bekövetkező német megszállás alól az országot, amely ekképp legalább a szovjet inváziót elkerülte volna.

Kiss – meglehetősen hagymázas – terveihez és a TVOSZ délvidéki erődemonstrációjához érdemes figyelembe venni, hogy Kállay Miklós kormányfő 1943 októberében igyekezett megerősíteni az angolszász nagyhatalmakkal zajló titkos diplomáciai tárgyalásokat néhány gesztussal. Ilyen volt az 1942. januári újvidéki vérengzés fő felelősei ellen – Kiss János részvételével – újraindított eljárás, de a kormányzóhű, bármikor mozgósítható „turáni vadászokat" is érvnek szánhatták a balkáni partraszállás mellett, mivel ebben a magyar kormányfő töretlenül bízott.

A nagyhatalmak azonban 1943 végére lényegében eldöntötték, hogy a második frontot nem a Balkánon nyitják meg, s ezzel Kállay Miklós terve légüres térbe került. Kiss János ugyan tovább népszerűsítette a várható német vereség súlyos következményeire vonatkozó nézeteit, ám a német megszállás előtti napokban régi barátjával, »Bajcsy-Zsilinszky Endrével hiába próbálta meg a miniszterelnököt rávenni a katonai ellenakcióra és a munkásság felfegyverzésére. A nyugállományú altábornagy ekkor visszavonult kőszegi otthonába.

1944. november elején Bajcsy-Zsilinszky a „turáni vadászokkal" a fővárosba hozatta Kisst, aki elvállalta a kormányzó „akadályoztatása" miatt létrejött Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának (MNFFB [»Makay Miklós]) katonai parancsnoki posztját. „Bajcsy-Zsilinszky a szalon közepén állott olyan feszes tartással, mint egy huszár hadnagy; az ajtón belépett a sánta tábornok, a két barát egymás felé sietett, ekkor már könnyes volt a szemük, szótlanul megölelték egymást" – emlékezett »Kovács Imre a megható pillanatra.

Kiss helyettese, egyben a vezérkari főnök Nagy Jenő katonai szolgálat alól felmentett ezredes lett, míg a személygyűjtésért és a jelentkezők

koordinálásáért Tartsay Vilmos nyugállományú százados felelt. Nagy Jenő Hadiakadémiát végzett, kivételes intellektuális érzékenységgel megáldott, de meglehetősen bohém katonatiszt volt, aki nem rajongott a német fegyvertársakért. A balkáni aspirációkat illetően hasonló nézeteket vallott, mint Kiss János. Magyarország német megszállása után francia tisztek Nyugatra szöktetésével igyekezett hírt adni az éledező magyar ellenállásról, majd elkezdte egységbe szervezni a németellenes katonatiszteket Budapesten. Az MNFFB katonai vezérkarának harmadik tagja, Tartsay Vilmos a Ludovikán és a Hadiakadémián pallérozódott, majd vezérkari és csapattisztként is szolgált. Bár a karakteres huszártisztet Jány Gusztáv altábornagy az öt legjobb vezérkari tiszt között tartotta számon, a „faji" alapú tiszti szelekció idején, 1941-ben Tartsay maga kérte nyugdíjaztatását. Ezt követően doktorált, és az üzleti életben helyezkedett el. Egyike volt azoknak, akikkel Raoul Wallenberg Budapestre érkezése után rögtön fölvette a kapcsolatot.

Tartsay Vilmos főhadnagyi portréja

Több adat szerint Bajcsy-Zsilinszky, Kiss és Tartsay is tagja volt a szuverenista magyar fajvédelem titkos társaságának, a Magyar Testvéri Közösségnek, az pedig bizonyos, hogy a konspiráló tisztek többségét egy világ választotta el a kommunista mozgalmaktól. Az MNFFB katonai vezérkara és a kommunista párt – a Vörös Hadsereg közelsége diktálta – kényszerszövetségét ebből adódóan súlyos konfliktusok ásták alá. Ennek egyik oka a rohammunkában szervezkedő katonatisztek konspirációs gondatlansága volt, de emellett politikai és koncepcionális ellentétek is csökkentették az együttműködés hatékonyságát. Kiss János és társai egy időzített német- és nyilasellenes felkelést szerettek volna kirobbantani a fővárosban, míg a kommunista párt ezt elvetette, s akciógárdái révén propagandisztikus jellegű magánakciókat hajtott végre.

A Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének tagjai a Mártírok úti (1945 előtt és 1992-től Margit körút) fogházban Kiss János és társai kivégzésének színhelyén, Budapest, 1946. május 9.

Az MNFFB vezérkara 1944. november 22–23-án lebukott, ezzel pedig a budapesti felkelés terve dugába dőlt. Az elfogottakat szörnyű kínzásoknak vetették alá, hat vádlottat pedig a Dominich Vilmos vezette nyilas hadbíróság 1944. december 8-án halálra ítélt. Közülük hárman kegyelmet kaptak, ám Kiss Jánosnak, Tartsay Vilmosnak és Nagy Jenőnek nem irgalmaztak. „Bár inkább a harctéren haltál volna meg" – mondta Kiss János felesége a siralomházban, mire férje annyit felelt: „Itt is a hazámért halok meg." Két társával együtt az ítélethirdetés napján akasztották fel a Margit körúti fogház udvarán.

Született: 1883. március 24-én Erdőszentgyörgyön (ma Románia), nemesi eredetű székely katonacsaládban

1902 A nagyszebeni hadapródiskolát elvégezve a császári és királyi 11. tábori vadászzászlóaljnál hadapród-tiszthelyettessé avatják

1914–1918 Főhadnagyként, majd századosként harcol a keleti és az olasz fronton, több kitüntetést szerez kerékpáros századparancsnokként

1917 Az olasz fronton súlyosan megsebesül, egyik lábára élethossziglan megnyomorodik, pályáját mégis folytatja

1919 A Tanácsköztáraság bukása után belép a Nemzeti Hadseregbe

1925–1927 A Magyar Királyi Honvédség 3. kerékpáros zászlóaljának parancsnoka alezredesi rendfokozatban

1928–1932 A soproni magyar királyi 5. honvéd gyalogezred parancsnoka ezredesi rendfokozatban

1935 Kinevezik tábornokká

1939 A Magyar Királyi Honvédség főparancsnokának gyalogsági szemlélőjeként, altábornagyi rendfokozatban nyugállományba vonul

1943–1944 A Turáni Vadászok Országos Szövetsége (korábban Turáni Vadászok Országos Egyesülete) szervezőbizottsági elnöke

1944. november 9–22. Az MNFFB katonai vezetője

1944. november 22. A Nemzeti Számonkérő Különítmény nyomozói letartóztatják

1944. december 8. Tartsay Vilmossal és Nagy Jenővel együtt Budapesten kivégzik

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

Hegedűs Elemér: A hazáért adta az életét. Kiss János altábornagy életútja. *Vasi Szemle*, 2015/6, 954–962.

„Istenen kívül csak magunkban bízhatunk!" A Kormányzó Urat ünnepelték a szabadkai Turáni Vadászok zászlószentelésén. *8 Órai Újság*, 1943. október 18.

Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia.* Budapest, Napvilág, 2008.

Kiss Sándor: *Emlékeim Kiss János altábornagyról.* Budapest, Zrínyi, 1979.

Laczkó Mihály: Nagy Jenő, a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom mártírja. *Honismeret*, 1988/6, 46–50.

Szakály Sándor: Nyugállományú altábornagy a magyar katonai ellenállási mozgalom élén: vitéz Kiss János (1883–1944). In Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2016, 496–503.

Szekér Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története.* Budapest, Jaffa, 2017.

Tilkovszky Loránt: Kiss János nyugalmazott altábornagy tanulmánya Magyarország honvédelmi helyzetéről 1942 novemberében. *Vasi Honismereti Közlemények*, 1991/1, 11–21.

SALAMON KONRÁD

Kiss Sándor

„A véletlen folytán azon a kora tavaszi hűvös-szeles vasárnap reggelen éppen a Várba mentem. […] A kapuhoz érve meglepetve láttam, hogy kétoldalt katonák állnak. Egyszerre megpillantottam a felállított fegyvereket, majd a kapu belső oldalán a gépágyúkat is. […] A hideg végigfutott a gerincemen. […] Tudtam, hogy nagy baj van. […] Most már nincs más, mint az ellenállás. De valószínűleg csak a föld alatt. Csak a nemzet be ne vérezze kezét – villant át rajtam Németh László szárszói figyelmeztetése. De ez már arra a lapra tartozik, hogy hogyan állt helyt a népi mozgalom ifjúsága, amikor ránk szakadt a pokol" – idézte fel emigrációban írt visszaemlékezésében a német megszállás napját Kiss Sándor, a diákellenállás meghatározó alakja.

A parasztcsalád gyermekeként született, a szegényparasztság sorsának jobbítása mellett fiatalkorától kezdve elkötelezett Kiss Sándor életfelfogásának fontos meghatározója volt a családból hozott református hite, amely a sárospataki kollégium szellemisége és a Soli Deo Gloria Diákszövetségben szerzett élményei nyomán mélyült el benne. E közösségeknek szerepe volt abban, hogy a korszak fiatal értelmiségieinek egyre nagyobb hányadához hasonlóan rádöbbent a magyar társadalom válsághelyzetére, ami a népi gondolat felfedezéséhez vezette. Az immár szegedi főiskolai hallgató Kiss irányításával 1938 elejétől irodalmi esteket rendeztek a Tisza-parti városban a népi-falukutató írók, Darvas József, Erdélyi József, Németh László, Sinka István, Veres Péter és mások részvételével.

Kiss 1939 nyarán Németországba látogatott, ahol megdöbbentette a náci rendszer embertelen valósága, kereszténységellenessége. Ráadásul azt is tapasztalnia kellett, hogy a nemzetiszocialista ideológia német hívei Magyarországot olyan élettérnek tekintik, amelynek

A SZEGEDI EGYETEMI IFJUSÁG LAPJA.

SZEGEDI HÍD

EGYSÉG, ERŐ SZEGEDEN HORTHY MIKLÓS EGYETEM!

A HIDON

Mi,

a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem ezidei Rektora, köszöntjük az Ifjuságot!

A TARTALOMBÓL:

A Szegedi Egyetemi Ifjúság lapja, a Szegedi Híd 1941. októberi számának címlapja. Kiss Sándor az újság állandó szerzői közé tartozott

előbb-utóbb „vissza kell kerülnie” Németország alárendeltségébe. E megrázó élmény tudatosította Kissben a német birodalmi törekvések elleni védekezés szükségszerűségét. Ennek első lépéseként tekintett a magyar fiatalság megszervezésére. 1940-ben » Szent-Györgyi Albert mint a szegedi egyetem rektora e szellemben alakította meg a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) nevű szervezetet, amelynek tagjai kiemelt feladatuknak tartották, hogy a diákságot egységbe fogva vonják ki a hivatalos ifjúságpolitika irányítása alól, és e törekvésben a nácizmussal való szembenállás is körvonalazódott. Kiss Sándor a SZEI megalakulásától kezdve fontos szerepet játszott annak munkájában. „A szegedi egyetemi ifjúság példája nyomán az egységszervezet országos mozgalommá nőtt. Különösen, amikor a Turul balszárnya » Fitos Vilmos vezetésével csatlakozott hozzá. […] És ekkor már elég erős tábora keletkezett ahhoz, hogy misszionálja az ifjúságot, és híveket szerezzen soraiból” – írta visszaemlékezésében.

A világháború végéhez közeledve egyre sürgetőbbé vált az ország kiválása a kényszerű német szövetségből. Ezt a célt szem előtt tartva munkálkodott számos politikai és társadalmi erő, köztük a SZEI nyomdokain megalakuló Diákegység Mozgalom is. Az átállás előkészítésének érdekében országos tanácskozást hívtak össze Hódmezővásárhelyre (1944. március 3–5.), amelyen Kiss Sándor is részt vett, aki ekkor már az ifjúság egyik népszerű vezetője volt, s a konferencia során elfogadott tízpontos zárónyilatkozat megfogalmazásában is meghatározó szerepet játszott. A deklaráció mögé felsorakozók hitet tettek a nemzeti függetlenség, a parasztsággal és a munkássággal való sorsközösség, valamint a magyar társadalom „teljes újjáépítése” mellett. Azonban alig több mint két héttel később, a március 19-i német megszállást követően a hetedik pont vált a legfontosabb feladattá: „Az értelmiségi ifjúság a jövőben minden erejével harcol a magyar nép szabadságáért és a magyar állam függetlenségéért.”

Kiss Sándor a megszállás hírére azonnal felvette a kapcsolatot azokkal a diákvezetőkkel, akikkel már eddig is együttműködött, s a Györffy-kollégistákkal, sőt a szélsőbaloldaliakkal is kereste a kooperáció lehetőségét. A Diákegység Mozgalom tagjai 1944 júliusában megalapították a sejtszerűen felépített Szabad Élet Diákmozgalom földalatti diákszervezetet, azzal a céllal, hogy a diákságot a függetlenségi harcra mozgósítsa. Kiss Sándor a központi sejt egyik meghatározó vezetője lett.

Német katonák a Várban a nyilas-hatalomátvétel után

1944 májusában a diákellenállók Kiss Sándor révén kapcsolatot teremtettek a Magyar Fronttal (» Dessewffy Gyula), illetve a szervezettel kapcsolatban álló katonai vezetőkkel, de céljukat, a diákok felfegyverzését – fegyver hiányában – nem tudták megvalósítani. A sikertelen kiugrási kísérlet váratlanul érte a diákellenállást is. Ezt követően nem maradt más lehetőségük, mint a gerillaharc vállalása. 1944 októberének második felében megalakították a – hivatalosan csak november 7-től működő – Magyar Diákok Szabadságfrontját, amely a fegyveres harcra egyesítette a Györffy-kollégistákat és a Szabad Élet Diákmozgalom tagjait. Vezetői » Kardos László, Kiss Sándor és » Zimányi Tibor lettek. Kiss kapta feladatul, hogy összekötő legyen a diákellenállás és más ellenállási szervezetek, valamint a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (» Makay Miklós)

Kiss Sándor beszéde közben a Hősök terén az Országos Parasztnapok keretében 1946. szeptember 8-án megrendezett nagygyűlésen

között. A Görgey-zászlóalj (» Mikó Zoltán) egyik szervezőjeként emellett a fegyverek beszerzésében, szétosztásában és különböző partizánakciókban is részt vett.

1944 decemberében a nyilas elhárítás a diákellenállók nyomára bukkant. „Írásbeli feljelentés érkezett, hogy egy főiskolás csoport lázító röplapokat terjeszt, és robbanóanyagokkal is fel van szerelve, és a Széchenyi-szövetségben szoktak összejönni. […] Itt el lett fogva Kiss Sándor, a mozgalom vezetője. […] nagyobb mennyiségű robbanóanyagot és röpcédulákat is lefoglaltunk" – vallotta 1946 januárjában Balassa Bálint csendőr főhadnagy. A december 12-től sorra került letartóztatásokkal megkezdődött Kiss és társai bő egy hónapig tartó kálváriája. „Vallatásuk során bántalmazva lettek. […] Kezük, lábuk gumibottal lett verve, és villanyozva lettek" – folytatta vallomását Balassa. A csendőr főhadnagy szerint azonban az ügyet „a bíróságnak átadni nem lehetett, mert időközben a 2. vkf. osztály bírósága Budapestet elhagyta, a város ostroma megkezdődött". Kiss Sándornak végül 1945. január 13-án három társával együtt sikerült megszöknie (» Horváth János). Később ekképp elevenítette fel a szabadulás utáni első élményeit: „Budapest szívfacsaró látványt nyújtott. […] Mivé lett az ellenállási mozgalom minden álma! Előbb azt reméltük, hogy az ország időben kiugorhat a háborúból. Mikor ez meghiúsult, nem maradt más hátra, mint a frontok felszakítása, hogy a háború minél gyorsabban száguldjon keresztül az országon. […] Végül már csak az, hogy megakadályozzuk a szépséges Duna-hidak esztelen felrobbantását. Minden szertefoszlott, mint az eső utáni szivárvány."

Született: 1918. március 19-én Vásárosnaményban, apja földműves, anyja a helyi dohánygyár munkavezetője volt
1932–1937 A Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Tanítóképző Intézetének diákja, a Soli Deo Gloria Diákszövetség helyi szervezetének vezetője
1937–1941 A szegedi Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola hallgatója
1943–1944 A Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, valamint a Hársfa utcai Diákok Háza kollégiumi nevelőtanára
1944. március 19. után Különböző szervezetek élén a diákellenállás egyik vezető alakja
1945. január 18. Öt nappal a nyilasok fogságából való szabadulását követően belép a Független Kisgazdapártba (FKGP)
1945. februártól A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség ideiglenes budapesti elnöke, áprilistól országos alelnöke, májusban lemond a posztjáról
1945. június 24. Beválasztják az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe; novemberben a nemzetgyűlési választásokon is mandátumot szerez
1945. augusztus 19-től A Magyar Parasztszövetség főtitkára
1947. január 16. A köztársaság-ellenes összeesküvési ügy kapcsán, koholt vádak alapján letartóztatják, augusztus 29-én két és fél év fegyházra ítélik; 1949. október 15-én szabadul
1956 A forradalom idején részt vesz az FKGP és a Magyar Parasztszövetség újjászervezésében; novemberben családjával együtt az Egyesült Államokba emigrál
1958-tól A Szabad Európa Bizottság, 1963-tól a New York-i Kelet-európai Intézet, 1971-től az Amerika Hangja munkatársa
1965–1969 Az Amerikai Magyar Református Egyház főgondnoka
Elhunyt: 1982. szeptember 22-én autóbalesetben Washington D. C.-ben

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-96915. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Mogyorósi Elek és társai

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
C/243. – Kiss Sándor iratai

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
Kiss Sándor levelezése

Irodalom

Horváth János: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalmakról. *Történelmi Szemle,* 1986/3–4, 437–450.

Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról.* Budapest, Corvina, 2005.

Kiss Sándor: *A magyar demokráciáért.* New Brunswick, Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Kör, 1983.

Krajcsír Lukács: Kínzójának is vigaszt nyújtott. Kiss Sándor. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 186–193.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja.* Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervező-bizottsága, 1983.

Pótor Imre: *A bibliás politikus. Kiss Sándor Isten s a haza szolgálatában.* Habilitációs értekezés. Vásárosnamény, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2003.

Salamon Konrád: *Erkölcs és politika. Kiss Sándor élete.* Budapest, Püski, 1991.

Szécsényi András – Kerepeszki Róbert: „Ellenzék" a Turulban. A Turul Szövetségről. *Századok,* 2012/1, 171–204.

Vörös Vince: Magyar Parasztszövetség 1941–1944. *Történeti Szemle,* 1982/2, 245–275.

SZILÁGYI GÁBOR

Koltói Anna

„Koltói Anna elvtársnőt már 1944. október havában pusztította el egy nyilas bandita golyója. Tudta-e ez a briganti, mint az Archimédesz köreit eltaposó légionárius, hogy kit ölt meg? Tudta-e, hogy ezer gyilkosságban bűnös az, aki ezt az egy gyilkosságot elkövette?" – búcsúzott Kéthly Anna 1945-ben néhai elvtársától. Ma a kérdés inkább úgy tehető fel: tudjuk-e pontosan, mi – és főleg miért – történt Koltói Annával élete utolsó napjaiban? Ez az írás bevallottan nem a bizonyosság igényével, de kísérletet tesz a válaszadásra.

Az 1944. március 19-i német megszállás felkészületlenül érte a magyar munkásmozgalmat és annak gerincét, a szakszervezeteket. A hadiipari termelés szempontjából kiemelkedő fontosságú vasasszakszervezet helyzete is bizonytalanná vált, a Magdolna utcai székházban német katonaság telepedett meg, az érdekképviselet betiltása is valós veszélynek tűnt. Ez utóbbira végül nem került sor, a kollaboráns Sztójay-kormány és a szakszervezeti mozgalom vezetése között megállapodás született arról, hogy az érdekképviseletek legálisan tovább működhetnek, amennyiben vállalják, hogy azt „politikamentesen" teszik – jelentsen ez bármit. A szakszervezetek vezetése a tagság minél hatékonyabb védelme érdekében elfogadta a feltételt, így legalitásban maradhatott.

E döntéshez alkalmazkodott a vasasok országos nőtitkárságának vezetője, Koltói Anna is. Róla 1945 után többen tudni vélték, hogy a megszállás első napjaiban, tehát amíg nem volt biztos, hogy fennmarad a legalitás, rá volt bízva a vasasok központi pénztára, azt kezelte lakásáról, illetve a későbbiekben is segített a mozgalom üldözött tagjain, akár anyagi eszközökkel, akár úgy, hogy búvóhelyet szerzett nekik. Nem zárható ki, hogy valóban akadt erre példa, a ma rendelkezésre álló források alapján azonban nem erősíthető meg,

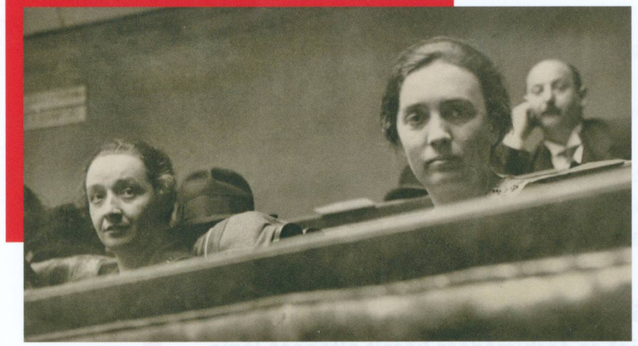

Koltói Anna (balra) és Kéthly Anna egy szociáldemokrata kongresszuson a húszas években

hogy bármi olyasmit tett volna 1944. március 19. után, ami túlment volna a legalitás adta lehetőségeken.

Októberre viszont több csatornán keresztül kapcsolat épült ki egyfelől Horthy Miklós kormányzó és a kiugrás előkészítésén dolgozó munkatársai, valamint a szakszervezeti mozgalom, másfelől a szakszervezetek és az ellenállás között. A vasasoktól a „legalista" vezetés, »Kabók Lajos és Karácsony Sándor alapvetően Horthy köre (»Lázár Károly testőrparancsnok), illetve »Szent-Györgyi Albert mozgalma felé tapogatódzott, míg Koltói Anna – aki ekkorra voltaképpen a vasasok harmadik számú vezetőjévé vált – a radikálisabb megoldást (a munkások szakszervezet általi felfegyverzését) is el tudta fogadni, és az építőmunkás-szakszervezet hasonló nézeteket valló elnökéhez, Somogyi Miklóshoz közeledett.

Koltói Anna a kutyájával 1940 körül ↓

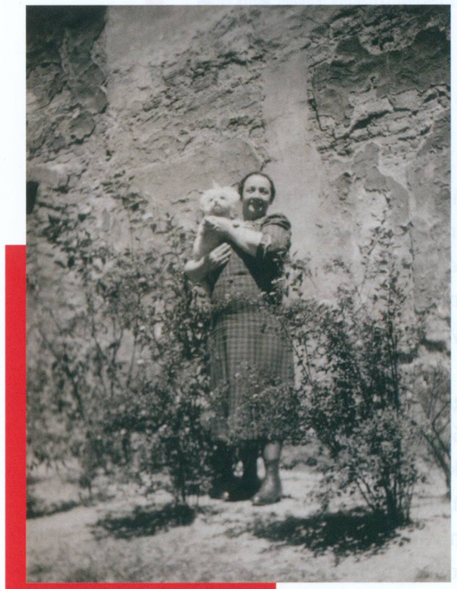

Az október 15. előtti napokban kialakult a közvetlen kapcsolat a Magyar Front (»Dessewffy Gyula) és a vasasszakszervezet között. »Szakasits Árpád – majd Somogyi Miklós is – tájékoztatta Kabókot és társait arról, hogy miben állapodtak meg Horthyval: várhatóan október 17-én következik be a kiugrás, akkorra a szakszervezetek készítsék elő az általános sztrájkot. A vasasok vezetése ráállt erre a megoldásra, a bizalmi hálózaton keresztül nekiláttak a nagyarányú munkabeszüntetés előkészítésének. A nőmunkások irányában ez Koltói Anna feladata volt.

Horthy október 15-i proklamációja, majd a kiugrási kísérlet kudarca meglepte a vasasokat, a szakszervezet vezetősége az első pillanatban nem tudta, hogyan reagáljon az eseményekre. 15-én este a Magdolna utcai székházban több vasasvezető, köztük Koltói Anna az esetleges fegyveres fellépésre vonatkozóan tárgyalt. Visszaemlékezés alapján úgy tudjuk, Koltói a fentebb már említett radikális megoldás mellett érvelt, tehát azt támogatta, hogy a munkások maguk igyekezzenek fegyvert szerezni, és úgy folytatni az ellenállást. Erre végül ismeretes módon nem került sor.

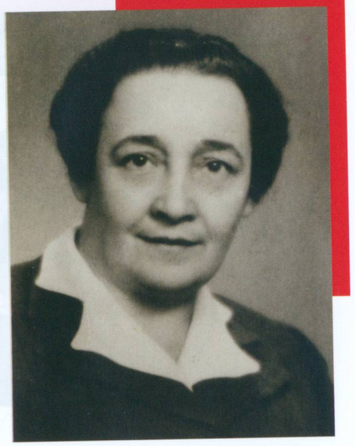

Portréja 1940 körül

A nyilasok hatalomátvétele után az addig legálisan működő szakszervezetek helyzete ellehetetlenült; a mozgalom vezetőinek dönteniük kellett arról, hogy vállalják-e az illegalitást. Október 17. délelőttjén Kabók ezért találkozóra hívta vezetőtársait – köztük Koltóit – a Kerepesi temetőbe, hogy megbeszéljék a teendőket. Az illegalitásba vonulásról végül nem született döntés, a tanácskozást félbe kellett szakítani, mert a Népszínház utca felől lövések hallatszottak. Kabók a biztonság kedvéért mindenkit hazaküldött, Koltói Annát is. Nem tudható, vállalta volna-e Koltói az illegalitást a nyilasuralom alatt, netán részt is vett volna a fegyveres ellenállásban, hiszen már nem volt alkalma az érdemi cselekvésre.

A Mária Terézia (ma Horváth Mihály) téri bérházban történteket többen többféle módon beszélték el, a Kádár-korszakban toposszá vált, hogy Koltói Anna elvtársai illegalitásba vonulását készítette elő, amikor lelőtték a nyilasok. Van olyan tanú is, aki azt állította, hogy Koltóinál kilencszáz pengő szakszervezeti pénz volt, azt rabolták el tőle. Mindez a ma ismert források alapján nem bizonyítható, a történtek hátterét legjobban alighanem az ügy kivizsgálásával megbízott politikai nyomozótiszt 1946. júniusi jelentése világítja meg.

Az irat alapján a német megszállás hónapjaiban a VIII. kerületi Lujza utca egyik házában egy nyilas érzelmű asszony több, általa „kommunistabarátnak" tartott lakótársát feljelentésekkel terrorizálta, az illetőket számos alkalommal beidézték a politikai rendőrségre, ám a vizsgálat rendre alaptalannak ítélte a feljelentéseket. Ezen felbátorodva az egyik szomszédasszony feljelentőjének visszavágott azzal, hogy ő takarítani jár egy Mária Terézia téri házba egy nyugdíjas honvéd ezredeshez, de ugyanott lakik a „vasas központ titkárnője", Koltói Anna is. A Szálasi-puccsot követően a feljelentő vélelmezhetően rögtön besúgta mind „kommunista" szomszédait, mind a nyugdíjas ezredest, mind Koltóit a VIII. kerületi nyilas pártházban. Az onnan kivezényelt osztag nem kívánta a politikai rendőrség eljárás-

Nyilasok plakátot ragasztanak egy oszlopra a hatalomra kerülésük után. Baloldalt Kun András kiugrott minorita szerzetes, a hírhedt Kun „páter"

rendjét követni, egyetlen kérdést tettek csupán fel: „Itt lakik Koltói Anna?" A földszinti lakásából a folyosóra kilépett Koltói maga jelentkezett, ekkor lövések dördültek. A gyilkos kilétére máig nem derült fény.

Koltói Anna és elvtársai tevékenységéről, illetve e magatartás ellenálláskénti való értékelhetőségéről Sipos Péter történész álláspontja tűnik a legelfogadhatóbbnak: a legalitás mellett végig kitartó „szemlélet okozta Kabók Lajos, Karácsony Sándor, Koltói Anna és a szakszervezeti mozgalom több más mártírjának személyes tragédiáját […], hiszen váltig elutasították az illegalitásba vonulást, pedig erre lehetőségük lett volna. Október 15. után szemet hunytak a szakszervezetekben kibontakozó ellenállás fölött, sőt maguk is bekapcsolódtak a fegyveres harc előkészítésébe. Ezért indokolt, hogy tevékenységüket és halálukat az ellenállási mozgalom részeseként tartsuk számon".

Született: 1891. július 13-án Budapesten Kristóf Anna néven (1937-től Koltói), apja cipész volt; szülei elvesztését követően már kisgyermekként nevelőszülőkhöz került

1905-től Nyomdásztanonc, majd vasgyári munkás, később szakszervezeti bizalmi, sztrájkok és nőtüntetések szervezője az első világháború alatt

1919 A Tanácsköztársaság alatt a csepeli direktórium tagja, emiatt a bukás után letartóztatják; Márianosztrán, majd 1921-ig a zalaegerszegi internálótáborban raboskodik

1922–1944 A vasasszakszervezet alkalmazottja, pénztáros, az országos nőbizottság tagja, később titkára

1929–1944 Az Országos Társadalombiztosítási Intézet igazgatósági tagja, a harmincas évek végétől elnökségi tag; a budapesti baleseti kórház (1945 után Koltói Anna Kórház, ma Manninger Jenő Baleseti Központ) felépítését szervezi

1939 A Szociáldemokrata Párt országos vezetőségének tagja lesz, a fővárosi törvényhatósági bizottságba is bekerül

1944. október A vasasok de facto harmadik embereként a nőmunkások körében szervezi a sztrájkot; a munkások szakszervezetek általi felfegyverzését támogatja, álláspontja mellett egyes források szerint a kiugrási kísérlet kudarca után is kitart

1944. október 17. A nyilasok a lakásán meggyilkolják

Levéltári iratok

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-143868. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Koltói Anna meggyilkolásával kapcsolatos nyomozati iratanyag

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

M-KS 283. f. 20. cs. 69. ő. e. – Szociáldemokrata Párt iratai. Nőtitkárság (1945–1948). Koltói (Kristóf) Anna életrajza

Irodalom

Demeter Józsefné – Szepesi Ferenc (szerk.): *A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének története.* Budapest, SZEKI, 1990.

Halottak – akik élnek. *Dunántúli Népszava Évkönyve, 1947,* 23–24.

Kéthly Anna: Knurr Pálné – Koltói Anna. *Népszava,* 1945. május 20.

Komáromi Magda – Vida Sándor – Kővágó Sarolta: *Küzdtünk híven. Koltói Anna, Geisler Eta, Kállai Éva élete és politikai pályája.* Budapest, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1980.

Pintér István: A magyar ellenállás és 1944. október 15-e. *Századok,* 1970/1, 35–79.

Pintér István: *A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1980.

(solti): Egy részeges nyilas őrmester gyilkolta meg Koltói Annát. *Népszava,* 1945. június 28.

T. Cs.: In memoriam Koltói Anna. *Vasas,* 1994/11, 20.

Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Budapest, Napvilág, 1999.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

Komoly Ottó

1944 késő őszi napjaiban egy kopaszodó, öltönyös figura sürgött-forgott a kiépülőfélben lévő pesti nagy gettó (»Domonkos Miksa) házaiban és a Központi Zsidó Tanács irodáiban. A férfi néha még a bombázások idején is az utcákat rótta, hiszen egész nap egy feladat kötötte le: a fővárosi zsidó gyermekek ellátása és biztonságba helyezése. Ez a férfi a mérnök és cionista aktivista, ekkoriban a mozgalom magyarországi vezetője, Komoly Ottó volt. Bár kivételezett első világháborús veteránként nem kellett volna részt vennie a Zsidó Tanács munkájában, és akár otthon is kivárhatta volna, hogy elvonuljon a vihar, ő részt vett a mentési munkálatokban, mi több: az életét áldozta a nemes feladatért.

Komoly Ottó már korábban bekapcsolódott az egyre súlyosabb helyzetbe kerülő európai zsidóság megsegítésébe. A harmincas években már a cionista mozgalom egyik vezető alakjaként szervezte a magyarországi (és kelet-európai) aliját, vagyis Palesztinába, a Szentföldre való zsidó kivándorlást. A második világháború kitörésétől kezdve lengyel, majd később szlovák zsidó menekültek ezrei érkeztek Magyarországra. Komoly tagja volt a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI) vezetőségének, amely menekült zsidók állampolgársági ügyeivel és elszállásolásával foglalkozott, illetve az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) elnöki tanácsának is, majd 1943-ban a szomszédos országok üldözöttjeinek mentésére létrehozott cionista szervezet, a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság (Vaadat Ezra ve-hacala) vezetője lett. A MIPI 1942-re már hatvan helyi irodával rendelkezett országszerte, jogügyi osztályuk pedig több mint tízezer jogesetben nyújtott segítséget, főként állampolgársági és kiutasítási ügyekben. A jogügyi osztály azt is ki tudta harcolni, hogy csak akkor toloncolják vissza a határon átszökő zsidókat, ha Magyarország területén már

internálták őket. Továbbá elérték, hogy a menekültek befogadása nem számított bújtatásnak, amennyiben a szóban forgó egyének közeli rokonoknál húzták meg magukat. Mindez komoly eredmény volt, hiszen 1942 tavasza és ősze között majdnem hatvanezer szlovákiai zsidót deportáltak Auschwitzba. „Ha az éhezőkért áldozod életedet, és jóllakatod a tespedő lelkét, úgy világossággá válik számodra a homály, és sötétséged olyan lesz, mint a déli nap" – idézte Komoly 1943-ban Jesájáhu próféta szavait az OMZSA évkönyvében.

Komoly Ottó századosi egyenruhában 1940-ben

Az 1944. március 19-i német megszállás új kihívások elé állította a magyarországi cionistákat, akik már maguk is azt gondolhatták, hogy a nehezén túl vannak. Komoly azonnal megpróbálta felvenni a kapcsolatot Imrédy Bélával, akiről úgy hitte, segíthet lobbizni a magyar zsidóság deportálásának megakadályozása érdekében, de az egykori miniszterelnök az együttműködés lehetőségétől is elzárkózott. A gettósítások és a deportálások megkezdése nem hagyhatott illúziót a cionisták előtt a közeljövő megpróbáltatásaival kapcsolatban. Komoly mentőbizottságbeli vezetőtársa, a kolozsvári cionista ügyvéd, Kasztner Rezső oldalán részt vett a német és magyar hatóságokkal való tárgyalásokban. Az Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerrel folytatott egyeztetések végül elvezettek az úgynevezett Kasztner-vonatról szóló megállapodáshoz. A különvonat, amelyért a cionisták súlyos pénzeket fizettek, 1684 zsidót – igen jelentős részben fiatalokat, felerészt cionistákat és nem cionistákat, továbbá számos „prominens" személyt – mentett meg oly módon, hogy előbb 1944. június 30-án a bergen-belseni koncentrációs tábor egy elkülönített, a láger többi részével összehasonlítva kevésbé embertelen körülményeket biztosító részébe vitte őket, majd onnan Svájcba. A vonaton utazott Komoly lánya, Lea is. Az utaslista összeállításában Komoly is segédkezett.

Kasztner Rezsővel 1944-ben

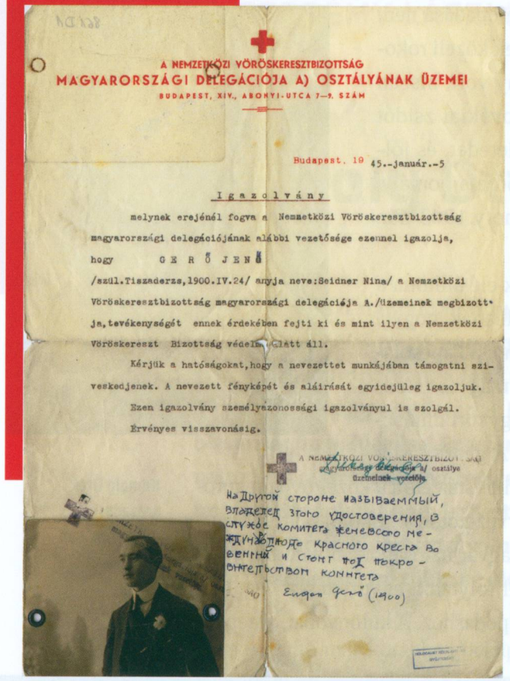

A NEMZETKÖZI VÖRÖSKERESZTBIZOTTSÁG
MAGYARORSZÁGI DELEGÁCIÓJA A) OSZTÁLYÁNAK ÜZEMEI
BUDAPEST, XIV., ARANYI-UTCA 7–9. SZÁM

Budapest, 19 45.-január.-5

Igazolvány

melynek erejénél fogva a Nemzetközi Vöröskeresztbizottság magyarországi delegációjának alábbi vezetősége ezennel igazolja, hogy GERŐ JENŐ /szül.Tiszaderzs,1900.IV.24/ anyja neve:Seidner Nina/ a Nemzetközi Vöröskeresztbizottság magyarországi delegációja A./üzemeinek megbízottja,tevékenységét ennek érdekében fejti ki és mint ilyen a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság védelme alatt áll.

Kérjük a hatóságokat,hogy a nevezettet munkájában támogatni szíveskedjenek. A nevezett fényképét és aláírását egyidejűleg igazoljuk.

Ezen igazolvány személyazonossági igazolványul is szolgál.

Érvényes visszavonásig.

A NEMZETKÖZI VÖRÖSKERESZTBIZOTTSÁG
A osztálya
üzemeinek vezetője.

На другой стороне нашвзаемный,
владеет этого удостоверения, в
случае комитета женевского ме-
ждународного Красного креста во
всеми и стоит под покро-
ительством комитета

Eugen Gerő (1900)

A Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának A osztálya által kiállított igazolás, 1945. január 5.

levele szerint – érthető módon – főként a gyermekeket részesítette előnyben. A vonat 1684 utasának több mint a fele tizennyolc éven aluli volt, a legfiatalabb közülük még csecsemőkorú.

Komoly ezt követően sem hagyott fel embermentő tevékenységével. Naplója az úgynevezett „áldeportálási tervet" is támogatta. Augusztus 22-én becsatlakozott a Stern Samu, Wilhelm Károly, Pető Ernő és Török Sándor által vezetett tárgyalásokba: a Központi Zsidó Tanács említett tagjai a németellenes magyar vezető körökkel együtt keresték a fővárosi zsidóság megmentésének lehetőségeit. Bár Komoly ekkor még nem volt tanácstag, naplójába ezt jegyezte fel: „Örömmel indulok el egy gondolat nyomán, amely állítólag a H[onvédelmi] M[inisztérium]ból ered, hogy ti. a [budapesti] koncentráció végrehajtása azzal kezdődjék, hogy előbb csak kisebb zsidó osztagokat küldenek ki koncentrációs táborok építésére, további koncentráció csak e táborok elkészülte után hajtassék végre. […] Ezt a javaslatot igyekeztem tegnap délben »Mester Miklós előtt is kellőképpen megvilágítani, s az az érzésem, hogy ő ezt a megfelelő helyen [Horthynál] elő fogja tudni terjeszteni." A terv része, mint azt »Bereczky Albert református lelkész, Komoly tárgyalópartnere augusztus 26-án összefoglalta, hogy „a zsidóság felé nem szabad azt mutatni, hogy ezek az osztagok a zsidó koncentrációs táborokat készítik elő, mert a már említett okokból ez pánikot okozhat. Elég, ha a németek felé állítjuk be így a dolgot". A terv egészen merész, már-már botor volt: azt javasolni, hogy készüljön terv a budapesti zsidóság fővároson kívüli koncentrálására, majd addig húzni az időt a táborok megépítésével, míg a Vörös Hadsereg ide nem ér. Az elképzelés súlyos feszültségeket eredményezett a Zsidó Tanácson belül is. A testület vezetője, Stern Samu a Horthy Miklóssal augusztus utolsó napjaiban lefolytatott megbeszélésen már a terv ellen érvelt, amelynek végrehajtására végül nem is került sor.

Az október 16-i nyilaspuccs után átszervezték a Zsidó Tanácsot, és Komolyt, aki addig is rendszeresen járt a Pesti Izraelita Hitközségbe, beválasztották a testületbe; feladata elsősorban a gyerekek mentése volt. Ez a szerep nem volt számára idegen, szeptember óta ugyanis ő vezette a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának az izraelita vallású gyermekek védelme érdekében felállított A osztályát. Egy december 16-i irat szerint a tanács kétszáznyolcvan darab pelenkát vett a gettó kisbabái számára, egy másik, ugyancsak aznapi keltezésű feljegyzés pedig százkét darab gyermekruha vásárlásáról ad hírt. A cionista vezető igyekezett a gettón kívüli különböző gyermekotthonokban tartani a gyerekeket, noha az Akácfa utca 38. alatt is működött csecsemőotthon a Vöröskereszt fenntartásában. A segélyszervezet fennhatósága alá tartozó otthonokban összességében több ezer gyermeket sikerült megóvni, azonban tragédiák is történtek, mivel voltak olyan gondozók, akik az ostrom napjaiban elmenekültek, magukra hagyva ezzel a védtelen gyerekeket.

A Kasztner-vonattal Svájcba menekített gyermekek egy cionista szervezet által fenntartott otthonban, 1944

Az ártatlan gyermekáldozatok persze nem róhatók fel Komolynak, hiszen ő a gettó utolsó két hetében már nem élt. 1945. január 1-jén nyilasok hurcolták el a Ritz Szállóból, ahol szállását berendezte. Soha többé nem látták élve, minden bizonnyal még aznap kivégezték.

Emlékkultusza Magyarországon már nem sokkal halálát követően kezdett kialakulni: 1946. március 4-én például a Síp utcai székházban tartottak emlékezést a cionisták „mártírhalált halt nagynevű" elnökükről. Itthon később, a kommunista diktatúra idején már nem lehetett beszélni róla, de alakját Izraelben nem feledték el. Nevét utcák és terek viselik, illetve – héber neve alapján – róla van elnevezve Jad Natan mosav (mezőgazdasági-település-fajta) is. Tiszteletére nemrég Budapesten is emléktáblát avattak egykori lakhelye, a Scheiber Sándor utca 3. szám alatt.

Született: 1892. március 26-án Budapesten Kohn Ottó néven (1931-től Komoly), héber neve Natan Ze'ev; apja a magyarországi cionista mozgalom hőskorának jelentős alakja, Herzl Tivadar egyik első hazai követője volt
1914 Bevonul katonának, az olasz fronton harcol, 1916-ban megsebesül, s tartalékállományba helyezik
1916 Magyarra fordítja Herzl Tivadar *Altneuland* című könyvét
1916 után A Magyar Királyi József Műegyetemen statikus mérnöki oklevelet szerez
1919 Megjelenik *A zsidó nép jövője* című könyve
1920–1924 A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban él
1927. február A Magyar Cionista Szövetség Országos Bizottságának tagja lesz
1940 A Magyar Cionista Szövetség elnökhelyettesévé, 1941-ben elnökévé választják
1942 Kolozsváron megjelenik második könyve, a *Cionista életszemlélet*
1943 Megalakul a cionista Budapesti Segélyező és Mentőbizottság Kasztner Rezső és Komoly vezetésével
1944. szeptembertől A Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának A osztályát vezeti
1944. október A Központi Zsidó Tanács tagja lesz
1945. január 1. A nyilasok elhurcolják, s minden bizonnyal még aznap meggyilkolják

Levéltári források

Ghetto Fighters' House Archives
No. 39814. – Komoly Ottó levelezése
No. 539. – Komoly Ottó letartóztatásáról

Yad Vashem Archives
P.31. – Otto Komoly Collection
0.3/12082. – Testimony of Lea (Komoly) Fuerst

Irodalom

Molnár Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben. *Századok*, 2013/1, 107–129.

Novák Attila: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 2007/1, 143–166.

Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, Minerva, 1990.

Szarka Zsuzsa: Komoly Ottó és a cionista hősök. *Szombat.org*, 2023. július 25. https://www.szombat.org/tortenelem/komoly-otto-es-a-cionista-hosok, 2024. szeptember 6.

Veszprémy László Bernát: „Istenjátszás", embermentés. Kiket és miért mentett meg Kasztner Rezső? *Szombat.org*, 2017. március 2. https://www.szombat.org/tortenelem/istenjatszas-embermentes-kiket-es-miert-mentett-meg-kasztner-rezso, 2024. szeptember 6.

Veszprémy, László Bernát: „Zionist rescue was Definitely an inter-organizational project." New Aspects of the Kasztner-Train. In Babeș-Fruchter, Adina – Bărbulescu, Ana (eds.): *The Holocaust in South Eastern Europe. Historiography, Archives Resources and Remembrance*. Wilmington, Vernon Press, 2021, 263–291.

Veszprémy László Bernát: *Tanácstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945*. Budapest, Jaffa, 2023.

DERGÁN ÁDÁM

Korondi Béla

„[…] önkéntelenül is arra kell gondolnunk, ha többen lettek volna a Korondiak fajtájából, milyen másképpen alakult volna az ország sorsa!" – fogalmazott a *Képes Figyelő* újságírója a lap 1947. február 15-i számának Korondi Béláról szóló cikkében. Ekkor még alighanem kevesen gondolták volna, hogy a Magyar Szabadság Érdemrend bronz fokozatával, a Magyar Köztársasági Érdemérem arany fokozatával és a szovjet Budapest Bevételéért Érdemrenddel kitüntetett Korondit két évvel később halálra ítélik és kivégzik – méghozzá a „Rajk-per" folyományaként.

Korondi Béla azt követően jelentkezett a csendőrséghez 1937-ben, hogy erdőmérnöki diplomája megszerzése után nem tudott a szakmájában elhelyezkedni. 1942 nyarán áthelyezték az akkor újonnan felállított állambiztonsági csúcsszerv, az Államvédelmi Központ (ÁVK) helyettes vezetője, » Kudar Lajos csendőr alezredes mellé, személyi segédtiszti beosztásba. Kudar, valamint leghűségesebb beosztottai, Korondi Béla csendőr százados, Nyerges Pál csendőr százados és Siket István csendőr szakaszvezető kulcsszerepet játszottak a különböző titkos küldetések, bizalmas feladatok végrehajtásában. Korondi volt Kudar kísérője és egyik sofőrje ezek alatt az 1944-es akciók alatt, például március 18-án, amikor sikeresen juttattak át egy angol és egy lengyel tisztet a jugoszláv partizánokhoz, ám a visszaúton „belebotlottak" a Magyarország megszállására felvonult német katonai alakulatokba, ezért – a visszaemlékezések szerint – kénytelenek voltak megenni a náluk lévő titkos iratokat.

1944 nyarán Baky László belügyi államtitkár budapesti deportálási terveiről Kudar és két segédtisztje, Korondi és Nyerges szerzett tudomást. A német megszállás idején az ellenállási mozgalomba bekapcsolódó Csicsery-Rónay István visszaemlékezése szerint „Kudar ezredes, a csendőrnyomozó osztály mindhalálig hűséges parancsnoka, két segédtisztjével

Korondi Béla 1943-ban

leitatta az egyik […] csendőralakulat parancsnokát. Ez a Négy Szürkében szépen el is mondotta, hogy a két zászlóalj azért van itt, hogy a pesti zsidókat deportálja, és ha az öregnek – értve alatta a kormányzót – ez nem tetszik, majd vele is elbánnak. A két csendőrnyomozó a becsípett parancsnokot hazavitte, a beszélgetésről jegyzőkönyvet vett föl, amelyet Kudar átadott a testőrség parancsnokának, »Lázár [Károly] tábornoknak". Ezt követően kerülhetett sor azokra az intézkedésekre, amelyek nyomán meghiúsult a tervezett deportálás.

Korondiék legveszélyesebb küldetése a Faragho Gábor vezette titkos (a csendőr vezérezredes mellett »Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és Teleki Pál fia, Teleki Géza egyetemi tanár által alkotott) fegyverszüneti delegáció Szlovákiába történő eljuttatása volt. A kormányzó az akció megtervezésével és végrehajtásával Kudar Lajost bízta meg. Sikeresen kijátszották a magyar, a német és a szlovák határellenőrzést, majd szeptember 28-án, az esti órákban Gácsról gyalog, fegyveresen kísérték a vadászoknak öltözött delegációt Zólyomba, ahol egy szovjet tiszti bizottság várta őket. Faraghóék innen repülőn jutottak el a szovjet fővárosba, ahol 1944. október 11-én aláírták a fegyverszüneti tárgyalások előzetes feltételeiről szóló dokumentumot.

Siket István, Korondi Béla és Kemény Armand állatorvos 1944-ben az ÁVK gépkocsijával

A kiugrási kísérlet kudarca után Kudar és emberei a helyükön maradtak, és életük kockáztatásával segítették az ellenállást. A fegyverszüneti delegáció vezetője, Faragho Gábor a háború után a következő nyilatkozatot tette Korondi igazolási eljárásában: „Korondi Béla csendőr százados [az] 1944. év folyamán részt vett több olyan titkos akcióban, melyek kifejezetten

A fegyverszüneti küldöttség tagjai – Teleki Géza (baloldalt), Faragho Gábor (középen) és Szent-Iványi Domokos (jobboldalt) – két partizán társaságában, úton a szovjet főváros felé

a németek ellen irányultak, s magatartásával minden esetben német- és nemzetiszocialista-ellenes érzületét bizonyította." Ezek egyike volt, amikor október második felében – miként Nyerges Pál, Korondit igazolandó, fogalmazott – „a nyomozás késleltetésével és félrevezetésével meghiúsította" Vörös János elfogását. Ezt maga a vezér ezredes fia, Vörös Tibor is megerősítette.

Ezen tevékenységük miatt Korondit és Nyergest december 4-én, Kudart pedig egy nappal később letartóztatta a Gestapo. Amikor Korondit és rabtársait éppen egy hónappal később, január 4-én a közelgő szovjet csapatok elől fogvatartóik megkísérelték átszállítani a Pestvidéki Királyi Törvényszék Fő utcai fogházából a Markó utcai fogházba, a csendőr százados egy hirtelen jött ötlettől vezérelve, kalandfilmbe illő módon megszökött. 1947-ben így emlékezett vissza erre: „A Markó utca sarkán megállították az egész menetet. Minden erőmet megfeszítve gondolkoztam azon, hogyan szökhetnék meg. […] Ahogy átnéztem a kocsiút túlsó oldalára, láttam, hogy két német katona simán ellép a sarkon posztoló rendőr előtt. Ez adta a mentőötletet, hiszen én is katonai egyenruhában voltam! Kiléptem a sorból, a kísérő csendőrök egyike puskatussal visszalökött. Vakmerően én mégis óvatosan lecsúsztam a tömeg széléig, s az esti szürkületben hirtelen újra kiléptem a sorból. Ezúttal szerencsém volt, nem vették észre" – fogalmazott a volt csendőrök igazolására alakult bizottságnak néhány hónappal később Korondi.

Született: 1914. augusztus 16-án Erzsébetvárosban (ma Románia) Dergán Béla néven (1936-tól Korondi), francia eredetű családban, apja katonatiszt volt

1921. július 21. Családjával repatriál; kezdetben vagonlakóként élnek, majd másfél év elteltével Sopronban kezdenek új életet

1937. október 1. A soproni József Nádor Műegyetemen erdőmérnöki diplomát szerez

1937. november 1. Megkezdi a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia csendőrtiszti tanfolyamát; 1939. április 30-án csendőr hadnaggyá avatják

1940. október 12. A szombathelyi III. csendőrkerület csendőrnyomozó alosztályára kerül

1942. július 12. Áthelyezik Budapestre, az Államvédelmi Központba, Kudar Lajos csendőr alezredes mellé, segédtiszti beosztásban

1944. szeptember 28. Részt vesz a Faragho Gábor csendőr vezérezredes vezette titkos fegyverszüneti delegáció Szlovákiába történő eljuttatásában

1944. december 4. A Gestapo német- és nyilasellenes tevékenység vádjával letartóztatja

1945. január 4. Sikeres szökést hajt végre, átjut a szovjet alakulatokhoz, és az oldalukon részt vesz a fegyveres harcokban

1945 nyarától A Katpolon szolgál előbb hírszerző-, majd elhárítótisztként

1946-tól A Honvéd Határőr Parancsnoksághoz kerül, majd az Államrendőrség karhatalmi alosztályának vezetőjeként tevékenykedik; utolsó megbízatása a BM Szervezési és Szolgálati Ügyosztály vidéki alosztályának vezetésére szól

1949. október 10. Első fokon kötél általi halálra ítélik, amit október 21-én másodfokon megerősítenek; az ítéletet október 24-én Budapesten, a Margit körúti fogházban végrehajtják; földi maradványait ismeretlen helyen földelik el

1955. november 30. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága bűncselekmény hiányában jogerősen felmenti valamennyi vádpont alól

1956. október 13. Katonai tiszteletadás mellett – szintén ártatlanul kivégzett tiszttársaihoz hasonlóan – újratemetik a Farkasréti temetőben (30/2-1-86-os sír)

Szökését követően barátja, Kemény Armand állatorvos zászlós segítségével a magyar királyi I. honvéd hadtest lóellátó parancsnokságánál rejtőzött el, ahol rávette a tiszti állományt, hogy adják meg magukat a szovjeteknek. Miután február 4-én a lóellátó parancsokság és két csendőr tanszázad állományával együtt – heves harcok árán – átjutott a szovjetekhez, Korondit ellenőrzését követően beosztották a szovjet 320. hadosztály 801. ezredének katonai ellenőrző parancsnokságához; a háború után tett nyilatkozata szerint feladata a „szökött német katonák, nyilasok és gestapósok felkutatása” volt, de a dunántúli szovjet offenzívában is részt vett. A háború végeztével többszörösen igazolták, majd 1945 nyarától rövid ideig a kommunista irányítású katonai nyomozó szerv, a HM Katona Politikai Osztály (Katpol) állományának tagja lett.

Az ellenállásban szerzett érdemei ellenére 1949-ben a Rákosi-korszak hírhedt koncepciós eljárása, a Rajk-per hetedrendű vádlottjaként, „a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének bűntette” miatt népbíróság elé állították. Korondi (akinek a vezetéknevét a vádiratban konzekvensen y-nal írták, azt a hamis látszatot keltve, mintha „népnyúzó” nemesek leszármazottja lenne) családja megóvása érdekében aláírta a képtelenségektől hemzsegő beismerő vallomást. A Budapesti Népbíróság ügyét katonai bíróság elé utalta; a Budapesti Katonai Törvényszék 1949. október 10-én kötél általi halálra ítélte. Az ítéletet október 24-én végrehajtották. Három gyermekét és feleségét hagyta hátra.

Tiszavasváriban utca őrzi az emlékét.

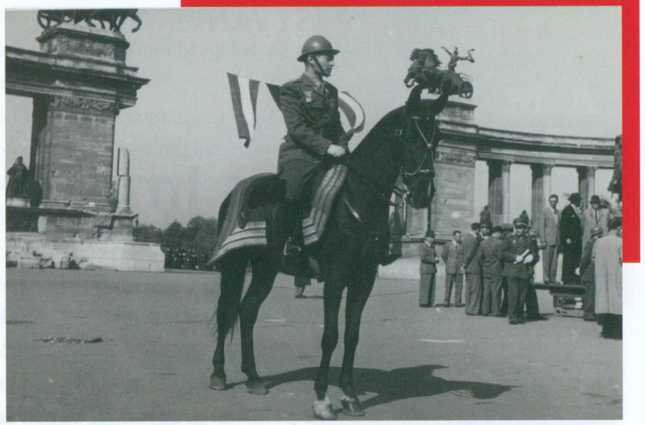

Rendőr ezredesként a Hősök terén rendezett rendőrségi díszszemlén, 1948

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-142682. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék).

Korondi Béla ügye

Családi archívum

Korondi Béla írógépen írt levele feleségének. Budapest, 1945. február 1.

Korondi Béla írógépen írt *Életleírás* című írása. Budapest, 1945. április 6.

Korondi Béla írógépen írt *A volt csendőrök igazolására alakult igazoló bizottságnak* című írása. Budapest, 1945. május 11.

Irodalom

Baráth Magdolna: Temetés, újratemetés – rehabilitáció (1949–1964). *História*, 2007/8, 25–30.

Bokor Péter: Az utolsó utáni pillanat. *Valóság*, 1982/4, 46–60.

Dávid Ferenc: Arcélek a magyar katonai elhárítás történetéből. Korondi (Dergán) Béla György (1914–1949). *Szakmai Szemle*, 2012/2, 187–195.

Döndő Rezső: Visszaemlékezés egy fekete hajnalra. *Új Tükör*, 1989. november 10., 11.

Hiller István: Késői tisztelgés egy elfelejtett erdőmérnök mártírunk előtt: Korondi Béla. *Az Erdő*, 1989/8, 360–362.

Kotányi Nelly: Miért tüntette ki Korondi alezredest a köztársaság elnöke és Szvidirov altábornagy? *Képes Figyelő*, 1947. február 15.

Rajk László és társai a népbíróság előtt. Budapest, Szikra, [1949].

Szász Béla: *Minden kényszer nélkül.* Budapest, Európa, 2013.

Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe. 1944. október 15.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér.” A Rajk–Brankov-ügy. I–II. kötet.* Budapest, Saxum, 2013.

PAPP ISTVÁN

Kovács Imre

Egy politikus, aki egységes náciellenes ellenállásban gondolkodott a diktatúrákat építő irányzatokkal szemben, ám saját személyén túl keveseket tudott megmozgatni. A népi mozgalom centrumához tartozó Kovács Imrének fokozatosan tisztult le a politikai programja. Végső soron egy szociális szempontokat erőteljesen figyelembe vevő angolszász jellegű parlamentáris demokráciát tartott üdvösnek, de a világos elgondoláshoz hiányzott az erős társadalmi bázis. Így azután nem annyira egy pártot, jelen esetben a Nemzeti Parasztpártot képviselte az ellenállásban, mint inkább saját autonóm személyiségét. Ez a szerep békeidőben eredményesnek bizonyulhatott volna, de a háború éveiben inkább Kovácsnak a különutas egyéniségét emelte ki.

A népi mozgalomból érkező Kovács Imre, aki *A néma forradalom* című szociográfia szerzőjeként, majd a Márciusi Front egyik vezetőjeként lépett a honi közélet színpadára, fiatal kora ellenére nagyon hamar felismerte a politikai cselekvés vastörvényeit. 1941-től kezdve számos írásában, főként a *Magyar Nemzet* és a *Szabad Szó* hasábjain fejtegette elgondolásait, így elsősorban mint publicista vett részt a németellenes függetlenségi mozgolódásokban. Úgy vélte, hogy a széttöredezett és gyenge ellenzéki pártok csupán széles körű összefogás révén érhetnek el valamit, elsősorban egy olyan közös szervezet segítségével, amely a háború után kiutat kínálhat. Még Moszkva előtt álltak a Wehrmacht csapatai, amikor ő már a legkisebb közös többszöröst kereste. Úgy vélte, hogy három kérdésben kell egyetértésre jutni: „politikai jogok, szabadság és függetlenség, földreform." Ez az adott körülmények között megfelelő kiindulási alapnak tűnhetett, amely egyesíthette a kommunistáktól a legitimistákig húzódó, a náci Németországgal szemben álló, ám rendkívül tagolt és sok-

színű ellenzéket. Természetesen bármiféle népfront mindig antijellegű, hiszen elfedi azokat a szakpolitikai és politikai stratégiai különbségeket, amelyek normális viszonyok között megmutatkoznak.

De Kovács Imre nem csupán programot adott, hanem személyesen is sokat kockáztatott. 1940 elején szabadult több hónapos börtönbüntetéséből, amelyet még *A néma forradalom* című szociográfiája okán szabtak ki rá, s belülről ismerhette meg a Markó utcai fogház viszonyait. 1939–1943 között négy alkalommal hívták be katonai szolgálatra; igaz, nem került ki a keleti frontra, de több ízben a fővárostól távol fekvő Husztra vezényelték. A célzott figyelmeztetés nem törte meg: »Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula és Móricz Zsigmond mellett ő is adott cikket a *Népszava* 1941-es karácsonyi számába (»Szakasits Árpád). Ez éppen úgy a németellenes összefogást demonstrálta, mint az 1942 márciusában létrehozott Magyar Történelmi Emlékbizottság, amely formálisan 1848 centenáriumának megünneplését készítette elő. Az alapítók között találjuk Kovácsot, s ő volt az, aki 1942. március idusán a Nemzeti Parasztpárt nevében még megkoszorúzta Petőfi Sándor szobrát az Erzsébet híd tövében, ám hamarosan csattant a kezén a bilincs.

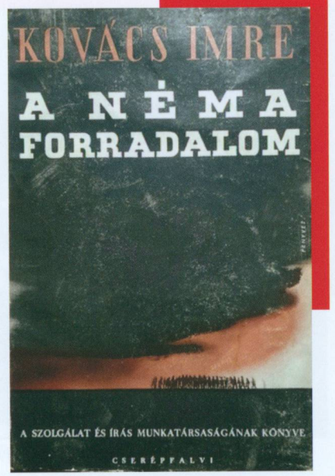

A néma forradalom címlapja

1942. április 7-én a honi kémelhárítás súlyos vádakkal őrizetbe vette, mondván, összeköttetésben állt az angol titkosszolgálattal, hűtlenséget követett el a magyar állammal szemben. A Hadik laktanya falai között raboskodó fiatal politikus sorsa igen tragikusan is végződhetett volna, mivel valóban találkozott Basil Davidsonnal (»Békeffi László), aki 1941 áprilisáig

Az 1942. március 15-i háborúellenes tüntetés résztvevői a Petőfi téren

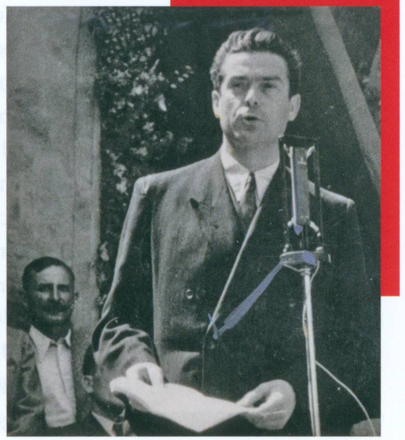

↑ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülése, Debrecen, 1944. december. A második sorban balról a második Kovács Imre, jobbján párttársa, Veres Péter, előtte Kovács Béla (FKGP)

↗ Kovács Imre beszél egy Dózsa György emlékére tartott gyűlésen, Cegléd, 1945. május 13.

tartózkodott hazánkban mint a *The Ecomonist* és a *Reuters* hírügynökség tudósítója, s nem mellesleg a brit hírszerző és szabotázsszervezet, a Special Operations Executive ügynöke. Davidson Kovácshoz az anglofil diplomatán, Auer Pálon és a meglehetősen kalandos életű újságírón, Pálóczi Horváth Györgyön keresztül jutott el, s a feltételezések szerint a magyar parasztság körében való szervezkedésre és bázisteremtésre alkalmas politikusként számított rá. Végül Kovács és könyvkiadó barátja, Cserépfalvi Imre nem csupán pénzt, hanem rejtjeles szótárt, a kapcsolattartáshoz szükséges adóvevőt és könnyű fegyvereket is kapott Pálóczi révén brit forrásból. Az ügyletről a kémektől hemzsegő Isztambulban a Gestapo is tudomást szerzett, és az információt megosztotta a magyar katonai elhárítással.

Ám Kovács Imre végül a sokak számára meglehetősen szomorú emlékű Margit körúti fogházból mégis kiszabadult, s 1942 nyarán egy katonai büntetőszázaddal Ungvárra került. Elengedéséről magas szinten döntöttek, mivel íróbarátai, többek között Illyés Gyula és Márai Sándor Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknél, míg hajdani patrónusa, Szekfű Gyula »Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél emelt szót érte. A mából visszanézve is homályos és ellentmondásos történet ez, talán élhetünk a feltételezéssel, hogy a kormányzati körökben sem gondolták haszontalannak, ha talonban tartanak egy, az angolszászok számára is elfogadható ellenzéki politikust. Ezt követően Kovács már óvatosabban cselekedett, főként a *Szabad Szó* hasábjain jelentek meg írásai, és összebarátkozott a lap

főszerkesztői tisztét viselő Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Az ő izzó németellensége tovább élt Kovács Imre 1945 utáni, svábokkal szembeni kirohanásaiban is.

Kovács a német megszállást követően kalandos úton jutott el a budai Ulászló utcában található házukból a Békés vármegyei Gyomára, ahol nagybátyja tanyáján búvt el a vész elől. Ám hamarosan visszatért Budapestre, ahol 1944 szeptemberétől a Magyar Frontban (»Dessewffy Gyula) névleg a Nemzeti Parasztpártot, valójában saját mozgékony egyéniségét képviselte. Elsősorban mint rendkívül kiterjedt kapcsolati hálóval bíró szereplő tudta segíteni az ellenállást, s nem annyira az abban részt vevő szervezetek fegyveres akcióiban bízott, mint inkább abban, hogy a hivatalos kormányzatot érdemes segíteni a kiugrás lebonyolításában. Így megszervezte a hírszerzés korábbi vezetője, Horthy Miklós bizalmasa, Ujszászy István és az illegális kommunista pártot vezető »Rajk László találkozóját, amelyet regényes formában többször is megörökített. Ám végül sem a Kovács által is óhajtott kiugrásra, sem az annak támogatására kiötlött munkásmegmozdulásra nem került sor. Utolsó felvonásként 1944 novemberében ő hozta el Vác melletti birtokáról a magyar fővárosba Bajcsy-Zsilinszkyt, de a Magyar Nemzeti Felkelés

Született: 1913. március 10-én Alcsútdoboz határában, Felsőgöböljárás-pusztán, apja uradalmi kulcsár volt

1933-tól A budapesti tudományegyetem önálló, egy évvel később a Műegyetemhez csatolt közgazdaság-tudományi karának hallgatója, Teleki Pál tanítványa, Szekfű Gyula patronáltja

1937 A Magyarország felfedezése sorozatban megjelenik *A néma forradalom* című műve, a szociográfiai irodalom egyik legnagyobb hatású darabja; emiatt „sajtó útján elkövetett osztályellenes izgatás" vádjával három hónap börtönbüntetésre ítélik

1937–1938 A Márciusi Front egyik alapítója és vezető egyénisége

1938. november Bírósági ítélete miatt eltávolítják az egyetemről, ezt követően újságíró lesz

1939 Makón a Nemzeti Parasztpárt alapítója, a háborús években egyik legaktívabb szervezője

1942 Hűtlenség vádjával több hónapot vizsgálati fogságban tölt, emellett a *Magyar Nemzet* és a *Szabad Szó* publicistája

1944 A Magyar Frontban a Nemzeti Parasztpárt képviselője

1945 Nemzetgyűlési képviselő, a németek kitelepítésének egyik legharsányabb követelője

1945–1947 A Nemzeti Parasztpárt főtitkára, markánsan szembeszáll a kommunistákkal való szövetséget támogató Erdei Ferenccel, a kisgazdapárttal kötendő szövetség kialakításán fáradozik

1947. február 25. Kovács Béla letartóztatásakor kilép a Nemzeti Parasztpártból; ezt követően néhány hónapig a Független Magyar Demokrata Pártban politizál, majd a kékcédulás választásokat követően emigrál

1949 Az Egyesült Államokban telepszik le, a Szabad Európa Bizottság munkatársa lesz; 1951-ben az emigrációs viták miatt elbocsátják állásából, ezt követően fizikai munkából él

1958 Az emigráció csúcsszervének számító Magyar Bizottság tagjává választják

1958–1963 Az International Center for Social Reseach nevű kutatóközpont elnöke

1963-tól Ismét a Szabad Európa Bizottság munkatársa, az *Új Látóhatár* című folyóirat egyik legaktívabb szerzője

Elhunyt: 1980. október 27., New York, Egyesült Államok; hamvai máig amerikai földben nyugszanak, hagyatékát a Columbia Egyetem Könyvtára őrzi

Felszabadító Bizottsága (» Makay Miklós) katonai vezetőinek lebukása Kovácsot is majdnem magával rántotta – hajszál híján őt is letartóztatták. Végül a szovjet frontvonalakon átvergődve eljutott Debrecenbe, de bizonyos szempontból elkésett: a szerveződő Nemzeti Parasztpárt vezetésében ekkor már Veres Péter és Erdei Ferenc dominált. Kovács Imrét szenvedélyesen foglalkoztatta a második világháborús ellenállás témaköre, több tanulmányt, visszaemlékezést is publikált erről, legrészletesebben 1979-es kötete, a *Magyarország megszállása* tárgyalta az eseményeket.

Irodalom

Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában. Kovács Imre élete és munkássága. Szerkesztette, válogatta Molnár M. Eszter. Budapest, Hét Krajcár, 2010.

Hosszú, forró nyár Amerikában. Válogatás Kovács Imre írásaiból és leveleiből. Szerkesztette Kovács András. Budapest, PC Magister Alapítvány, 2014.

Kovács Imre: *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt.* Sajtó alá rendezte, válogatta Erdész Ádám. Debrecen, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989.

Kovács Imre: *Magyarország megszállása.* Budapest, Katalizátor Iroda, 1990.

Kovács Imre: *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások.* Szerkesztette Valuch Tibor. Budapest, Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992.

Papp István: Kovács Imre szerepe a németellenes függetlenségi mozgalomban. In Sipos Levente (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben.* Budapest, Napvilág, 2013, 92–108.

Sipos Levente (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos ülésszak a Politikatörténeti Intézetben.* Budapest, Napvilág, 2013.

Szeredi Pál: *Megcselekedte, amit megkövetelt a haza. Kovács Imre élete és kora.* Pilisszentkereszt, Barangoló, 2013.

KÁLMÁN PEREGRIN

Kriszten Rafael

1944 decemberében „Pesten bementem az »országúti« ferencesekhez – ez a Margit körúti ferences zárda –, amelyik az ellenállás egyik góca volt" – fogalmazott életútinterjújában Göncz Árpád, aki másutt arról is vallott, hogy „a pasaréti rendház – s más rendházak is – tele voltak zsidó gyerekekkel" ekkoriban. E területek plébánosa Kriszten Rafael volt, akinek a nevéhez nem csak a pécsi szegénygondozás, valamint a gyóntatói szolgálat második világháború utáni felkarolása fűződik.

A magyar ferencesek zsidómentő tevékenysége intézményesen 1940-ben kezdődött meg a jogaiktól megfosztott zsidó származású keresztények érdekvédelmének a Magyar Szent Kereszt Egyesület keretében történő ellátásával (például szentségekben való részesítés, egészségügyi segítés, mentesítés, menekítés biztosítása formájában, a törvényi tiltás ellenére). Kiss Szaléz 1937-ben megfogalmazott szavai találóan érzékeltetik e területen való jelenlétük motivációit: „A világot és a történelmet irányító Isteni Gondviselés, Szovjet-Oroszország és a nemzetiszocializmus kettős őrülete között új feladatot bíz Magyarországra, azaz, hogy az egész keresztény világot megtanítsa arra, hogy a krisztusi hit és élet erejével legyőzze az istentelenség vörös és fehér őrületét."

1944–1945-ben szinte minden később elhurcolt ferences szerzetest ott találunk a zsidónak minősített személyek mentesítésében/menekítésében. Szolnokon a ferences plébánia kultúrházából látták el ebéddel a gettóba zártakat, Pesten tizennyolc zsidó személyt menekítettek, négyszáznak oltalomlevelet szereztek, Szombathelyen munkaszolgálatosokat fogadtak be, Pápán hamis oltalomleveleket nyomtattak, húsz zsidó személyt menekítettek, Esztergomban tizenkét főt bújtattak, Pasaréten a kolostorban és az ismerős családoknál több mint nyolcvan üldözött zsidó lakost, leginkább gyermekeket védtek – mindez világosan

Kriszten Rafael (felső sorban jobboldalt) rendtársaival a húszas években

mutatja, hogy az üldözöttek segítése nem elszigetelt jelenség volt Szent Ferenc követőinek életében.

Kriszten Rafael 1938-ban, az első zsidótörvény életbelépése után a keresztség szentségében való részesedés biztosításával kezdte meg mentesítő tevékenységét, amelyről 1944 augusztusában a következőket írta: „A zsidótörvények, annak bizonytalan rendelkezései, a faj és vallás összekeverése és egyes engedmények zsidók ezreit hozza a plébániánkra […], hogy felvételt nyerjenek az Anyaszentegyházba, ahol védelmet remélnek az embertelen rendelkezésekkel szemben. Már kora reggel zsúfolt a folyosó. Egymás után állítjuk be a 350 személyből álló kurzusokat. Úgyszólván, minden atyánknak van egy-két áttérő kurzusa. Irodai munkánk reggel 8-tól este 6 óráig, ebéd nélkül, a szerencsétlenek felvételével telik el.” » Slachta Margit és nővértársai is ide fordultak anyakönyvezési kérelmeikkel, mert miként a szociális testvérek egyike fogalmazott: „Aki jó, azt még több jóra kérik.” Witz Béla általános helynök közreműködésével csak 1944 októberében közel négyszáz üldözöttet kereszteltek meg a plébánián. Emellett a Margit körúti ferencesek együttműködésének eredményeként több, az állami törvények által tiltott, ezért titokban kötött zsidó–keresztény házasság egyházi érvényességét mondta ki az egyházi hatóság, ami a szerzetesek személyes szabadságának kockáztatásával is együtt járt.

Kriszten Rafael tevékenysége azonban nem csupán plébániája területére terjedt ki. „A nunciatúra menleveleket bocsátott ki […]. Akiket közben deportáltak [gyalogmenetben nyugat felé irányítottak], ilyen menlevél felmutatása ellenében vissza lehetett hozni. Ilyen expedícióra felkért engem is Angelo Rotta apostoli nuncius. Bár a Margit hídon [a híd november 4-i felrobbantását követően a sebesültek ellátásakor] megsérült jobb kezem elfertőződött, vállalkoztam az útra. Felkötött karral igyekeztünk nyugat felé […]. A […] csoport már Hegyeshalomhoz ért […]. Napok múlva sikerült a menlevél tulajdonosait utolérni és hazahozni. Siralmas állapotban érkeztek a Kelenföldi pályaudvarra, ahonnan vánszorogva

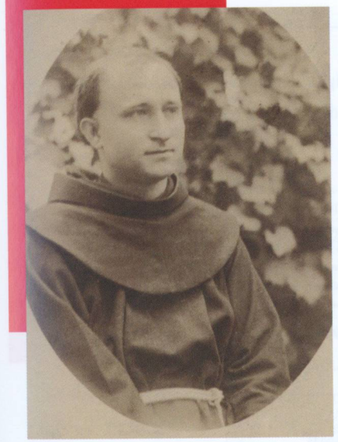

Portréja a harmincas évekből

tették meg az utat a rendőrlaktanyába. Csak ott bocsátották őket szabadon” – olvasható az atya egy 1944 novemberéről szóló feljegyzésében. Néhány évvel ezelőtt, Kriszten Rafael boldoggá avatási eljárása során egy tanú révén a következő történetre is fény derült: „Árpád testvérem Simontornyán volt jelölt. Tőle tudom, hogy Andrássy grófék a zsidóüldözés idején megkeresték a ferenceseket, kérve őket, segítsenek az üldözöttek menekítésében. A simontornyai házfőnök, P. [páter] Balázs hazaküldte a testvéremet, és kérte, beszélje meg édesapámékkal, hogy kit tudnának befogadni. Apám rendőr volt, de azt mondta neki, semmi kifogása, nyugodtan hozhatod, akit küldenek. Bátyám ekkor fölment Pestre, mert P. Balázzsal megbeszéltek egy találkozót, amelyen P. Rafael közvetítette […] [az addig az Andrássyak által segített] két zsidó hölgyet. Ezeket az akciókat P. Rafael szervezte P. Balázzsal együtt, de Rafael atya volt a főszervező.”

Az 1944. november 4-én felrobbantott Margit híd romjai

Született: 1899. november 19-én Körösbányán (ma Románia) Kriszten Ferenc néven; még kisgyermek volt, amikor szabósegédként dolgozó apja a jobb megélhetés reményében kivándorolt az Egyesült Államokba

1915 A pécsi ferenceseknél lesz novícius

1916 Első fogadalmat tesz

1918–1922 Teológushallgató Gyöngyösön

1920 Örökfogadalmat tesz

1922 Pappá szentelik

1922–1924 Máriaradnán és Szatmárnémetiben működik

1927-től Pécsett, majd Kecskeméten, Budapest-Pasaréten és Nyíregyházán lelkipásztor

1941–1950 Házfőnök plébános Budapest-Margit körúton (1941–1946), Pécsett (1946–1949), majd Hatvanban (1949–1950)

1944–1945 Számos rendtársával együtt részt vesz az embermentésben

1950. június 19. A helyi barátok elhurcolása elleni tiltakozásként spontán – egyes vélekedések szerint az államvédelem által szított – tüntetés robban ki a hatvani ferences kolostor előtt, amiért őt teszik felelőssé, és rendtársaival együtt elhurcolják az Andrássy út 60.-ba

1951. január 31. Életfogytiglani börtönre ítélik; az ítéletet 1951. május 26-án a Legfelsőbb Bíróság helybenhagyja

1952. szeptember 15. vagy 16. Börtönkórházban (hivatalos dokumentumok szerint a Budapesti Országos Börtönben, ferences források alapján a Conti utcai börtönben) hal meg az életszentség hírében; a Rákoskeresztúri új köztemetőben, névtelen sírba földelik el

2013. szeptember Egyike azon hét ferences vértanúnak, akiknek boldoggá avatási ügye az egyházmegyei szakaszt követően a vatikáni Szenttéavatási Ügyek Kongregációja elé kerül

A budapesti apostoli nunciatúra által kibocsátott oltalomlevél, 1944. december

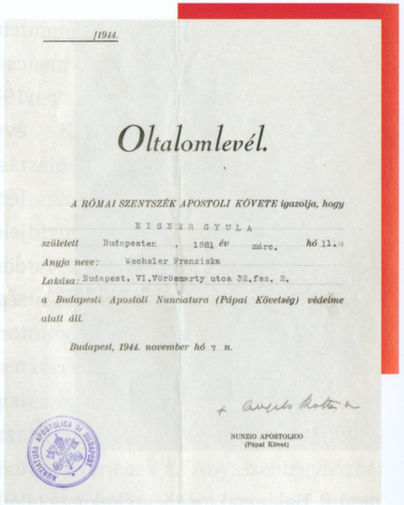

1944.

Oltalomlevél.

A RÓMAI SZENTSZÉK APOSTOLI KÖVETE igazolja, hogy

KISNER GYULA

született Budapesten, 1881 *év* márc. *hó* 11.-*én*

Anyja neve: Wecheler Franziska

Lakása: Budapest, VI.Vörösmarty utca 32.fsz. 2.

a Budapesti Apostoli Nunciatura (Pápai Követség) védelme alatt áll.

Budapest, 1944. november hó 7 n.

+ Angelo Rotta

NUNZIO APOSTOLICO
(Pápai Követ)

„Életünk kockáztatásával tettünk meg minden tőlünk telhetőt, hogy üldözött magyar testvéreinket mentsük, vagy helyzetüket könnyítsük. Eljön az idő, amikor a megmentett ezrek és ezrek fognak bizonyságot tenni erről" – írta Kiss Szaléz válaszul az egyházat kollaborációval támadóknak 1945. május 4-én. Egy évre rá, 1946 áprilisában még meghívták előadást tartani a Gyöngyösi Munkaszolgálatosok Szövetségébe, a hónap végén aztán elhurcoltak, decemberben pedig halálra ítélték és kivégezték a sopronkőhidai börtön rengetegében. Néhány évvel később Kriszten Rafael is hasonló sorsra jutott. Az ő halálához az embertelen börtönkörülmények között kiújult tüdőproblémái vezettek. Szelíd és csendes határozottsága, amelynek köszönhetően százak életét mentette meg, reméljük, nem merül feledésbe.

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

VII.5.e 2344/1950. – A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék népbíróságtól átvett peres ügyeinek iratai (1949–1950). Zadravecz István népbírósági pere

Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár

A Budapest Margit körúti kolostor historia domusa, 1944. augusztus 12., 1944. november 4.

A szolnoki kolostor historia domusa, 1944. június

Tóth Pál Józsefné tanúvallomása, 2012

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

XX.4.b Nb.XI/3206/1945.I. – A Népbíróságok Országos Tanácsa általános iratai (1945–1950). Zadravecz István népbírósági tárgyalásának gyorsíró jegyzete

Országúti Ferences Plébánia, Irattár

Bokor Erzsébet 1945. július 23-án kelt igazolása

M. B. és P. J. polgári házasságkötésének kísérletét és törvényi elutasítását igazoló dokumentum

Slachta Margit 1946. március 19-én kelt igazolása

Witz Béla 1945. augusztus 23-án kelt engedélye, 1945. 2499/1944 és egyéb igazoló okiratok

Irodalom

Czókos Gergely: A „reakció élharcosa". Kriszten Rafael. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 210–217.

Kálmán Peregrin: Intézményes üldözöttmenekítés 1944–1945-ben a Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartományban. *Sapientiana,* 2015/1, 1–16.

Király Kelemen OFM: *Naplóm.* Cleveland, Kárpát Könyvkiadó, 1974.

Kiss Szaléz: Hol vagy István király. *Amerikai Magyar Népszava,* 1937. augusztus 22.

Páter Kiss Szaléz előadást tartott a gyöngyösi Munkaszolgálatosok Szövetségében, *Gyöngyös és Vidéke,* 1946. április 14.

Páter Kiss Szaléz levele felelős szerkesztőnkhöz. *Gyöngyösi Néplap,* 1945. május 4.

DÁVID FERENC

Kruchina Viktor

A jus resistendi, vagyis az ellenállás joga Magyarország történetének szerves része, eredete az 1222. évi Aranybulláig nyúlik vissza. Báró Kruchina Viktor hitt abban, hogy a magyar államfejlődésbe „az ellenállás joga beépítésre került, ami azt jelenti, hogy minden magyar állampolgár anélkül szállhat szembe a hatalmat bitorlóval – akár király, náci vagy kommunista –, hogy ezzel elkövetné a lázadás bűntettét. A magyar alkotmány szerint a hatalmat bitorló a lázadó, nem pedig az ellene lázadó állampolgár". Az 1942-ben édesanyja származása miatt elbocsátott folyamőr kapitány (százados) az elvei mellett kitartott 1944-ben is, amikor fegyveresen, saját életét kockáztatva mentett másokat.

A »Szent-Györgyi Albert nevével fémjelzett Szent-Györgyi Ellenállási Szervezet (SZESZ) a második világháború éveinek figyelemre méltó politikai mozgalma volt, amely a német megszállást követően a fegyveres ellenállás katalizátorává vált. Kruchina Viktor, aki a háború alatt a brit hírszerzéssel is szoros kapcsolatot épített ki, 1942-ben csatlakozott a SZESZ-hez, amelynek – személyes közreműködésével – már 1943 elején megalakult a katonai csoportja. A mozgalom katonai és rendvédelmi felkészítésének az angolszászokkal történt kapcsolatfelvétel és a szövetségesek balkáni partraszállásának – idővel illúziónak bizonyuló – reménye adott lendületet.

A német megszállás és a jogfosztó rendelkezések hatására a szervezet katonai szárnyának szerepe jelentősen felértékelődött. 1944 márciusában Kruchina Viktor és testvére, Hilda (Speer Frigyesné) – aki a németek dunai folyami szállításairól észlelt adatokat kódolva, rádión továbbította a szövetségeseknek – az SS gazdászati hivatalán keresztül és vesztegetés útján elérte, hogy a Matheidesz Géza tulajdonában álló Taurus Fémáruüzem budapesti,

Nagymező utca 37–39. szám alatti bejárata fölé kifüggesszék a „Német hadsereg által használt SS-hadiüzem" feliratot, az üzem parancsnokának pedig magát Kruchina Viktort nevezték ki. Ezzel a magyar ellenálló csoportosulások meghatározó találkozóhelye került „német védelem alá"; az ellenállók a megbeszéléseiket és a fegyveres csoportok felkészítését a Taurus üzeme mellett a vállalat Dob, Podmaniczky és Szív utcai raktár- és üzlethelységeiben is tarthatták. 1944 őszétől a szervezet csoportjai több támadást végrehajtottak német járművek ellen (ebben a robbanószerkezetek készítésében jártas Dávid Tamás tűnt ki), de megtervezték budapesti ipari létesítmények birtokba vételét és a robbantásra előkészített fővárosi hidak mentesítését is. Katonai felszerelést a magyar támogatóiktól vagy a német utánpótlást szállító vasúti szállítmányok feltörésével szereztek.

Kruchina Viktor fiatalkori portréja

Kruchina visszaemlékezése szerint részt vett politikai menekültek és „antifasiszta" magatartásuk miatt üldözött egyének bújtatásában, mentésében, illetve kísérésében. Ennek részeként – Alpáry Imre, a Szent-Györgyi Albert nevével fémjelzett politikai mozgalom megindítójának társaságában – fegyveresen kísérte Tildy Zoltánt, annak feleségét, leányát és vejét, Csornoky Viktort Kelenföldről rózsadombi rejtekhelyükre, illetve megpróbálta Kállay Miklós miniszterelnököt kimenekíteni a Török Köztársaság budapesti nagykövetségéről, sikertelenül. Szent-Györgyi Albert rejtegetésében is részt vett. Először Szegedről Budára „szöktették", majd álnéven és a budapesti svéd külképviselet támogatásával a Csekonics családtól (»Csekonics Iván) bérelt enyingi kastélyba menekítették. Kruchina utóbbira ekként emlékezett vissza: „[»] Lázár Károly altábornagy a rendelkezésünkre bocsátotta a palota egyik kormányzói rendszámmal ellátott autóját, és Szent-Györgyit aznap éjjel nagy sebességgel vittük Budáról Enyingre.

Csornoky Viktor (hátul baloldalt) felesége, Tildy Erzsébet (mellette) családjával. Elöl apósa és anyósa, Tildy Zoltán és neje, Gyenis Erzsébet

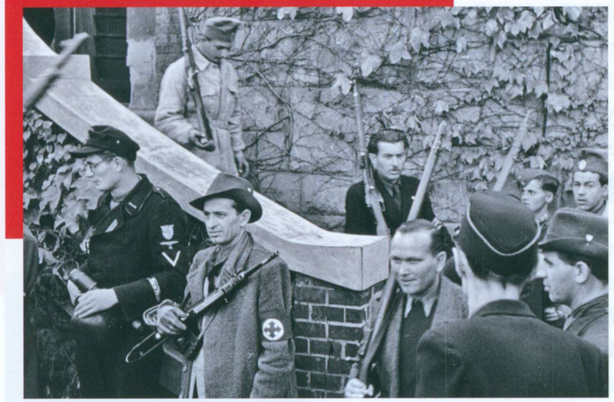

Nyilasok egy hungarista filmhíradó jelenetében

[…] Nem álltunk meg az utakat ellenőrző németeknek; ellenkezőleg, majdnem elütöttük őket. Közben Hilda húgom szekéren Kecskemét melletti birtokáról Kalocsára ment, ahol felvette Szent-Györgyi feleségét [Borbíró Mártát], és Enyingre vitte."

A kiugrási kísérlet napján Kruchina egyenruhában jelentkezett a Taurus-üzemben, és átvette az ott gyülekező, javarészt baloldali fegyveres csoportok parancsnokságát. A készülődés feltűnt a hungarista mozgalom bizalmi emberének, Nagy Mihály postaaltisztnek, aki jelentette az általa tapasztaltakat. A kiérkező, szintén nyilas kötődésű Korompai László tartalékos zászlós által vezetett fegyveres csoport először az üzem előtt álló őröket fogta le, majd gyanús lett számukra az üzem körüli mozgás, ezért összegyűjtötték az ott talált személyeket. Ezzel egy időben Kruchina is őrizetbe került a Taurus üzemével szemközt fekvő Teréz telefonközpont épületében elhelyezett karhatalmi parancsnokságon, de egy alkalmas pillanatban megszökött, és az üzemben maradtak segítségére sietett. Kruchina „[m]int az üzem katonai parancsnoka lépett fel, és közölte, hogy éppen most jön Korompai zászlóstól, minden rendben van, az összeterelt emberek az üzem alkalmazottai, akiket ő rendelt be vasárnapra. Azután társaihoz fordult: – Maguk pedig menjenek most haza és holnap reggel 7 órakor jelentkezzenek a munka felvételére!" – foglalta össze az események kapcsán Nagy Mihály és Korompai népbírósági tárgyalásán 1947 januárjában elhangzott tanúvallomásokat *A Reggel* című lap újságírója. Kruchina vakmerő fellépése eredményeként az üzemben tartózkodó ellenállók és üldözöttek jelentős része megmenekült.

A németek még aznap este átkutatták azt a háztömböt, ahol Kruchina is lakott. A razziához önkéntesen csatlakozott Rudolf Lawatsch SS-Unterscharführer – aki korábban a Taurus „SS-hadiüzemi" védelmét biztosította –, hogy szükség esetén igazolja őt. Kruchina bátorságát példázza, hogy miután a SZESZ tagjaival másnap megbeszélték a történteket, a rá következő napon egyszerű vásárlóként visszatért a Taurus-üzembe. Fegyveresek vették körbe, de kilétére nem derült azonnal fény. Miközben várakoztatták, és a nyilasok ellenőrizték

az üzembe belépőket, megszólalt a telefon. Ezt a pillanatot használta ki Kruchina, aki csendben távozott, és az utánaszaladó fegyveresek már nyomát vesztették az utca forgatagában. Tudta, hogy fénykép alapján keresik, ezért menekülni kényszerült. Az éjszakát Budán, egy George Forstner néven bemutatkozó angol ejtőernyős társaságában töltötte, mégpedig ugyanabban a lakásban, ahol korábban Szent-Györgyi Albert rejtőzött, majd a következő három hónapban vidéken és Pesten bujkált.

Kruchina Viktor (baloldalt) a salzburgi hazatelepítési konferencián, 1945. augusztus. Középen napszemüvegben Péter Gábor, a politikai rendőrség vezetője, mellette Farkas Mihály, a Magyar Kommunista Párt egyik első embere, a Belügyminisztérium politikai államtitkára

Született: 1905. szeptember 5-én Budapesten Krušina Viktor néven (1924-től Kruchina) főnemesi családban, apja a Magyar Királyi Honvédség altábornagyaként vonult nyugállományba

1929. augusztus 20. A Ludovika Akadémia elvégzését követően folyamőr hadnaggyá avatják

1929–1941 A dunai folyamőrségnél, a Honvédelmi Minisztériumban, valamint dandár- és hadtestparancsnokság hadbiztosi beosztásaiban szolgál

1941 Részt vesz a Jugoszlávia elleni hadműveletben, majd betegszabadságra küldik

1942. február 1. Hivatalosan saját kérésére, ténylegesen édesanyja zsidó származása miatt leszerelik; ezt követően többek között a svéd SKF golyóscsapágygyártó vállalat magyarországi megbízottjaként tevékenykedik

1942 eleje Csatlakozik a SZESZ-hez

1944. március 19. után A SZESZ katonai szárnyának vezetője lesz

1945. január 18. A budapesti szovjet városparancsnokság rendfenntartó erő szervezésével bízza meg, amit az ellenállás tagjainak bevonásával teljesít

1945. március 1. A Honvédelmi Minisztérium 40. Osztálya katonai nyomozó (elhárító) csoportjának vezetőjévé nevezik ki
1945. április 14. A HM Katona Politikai Osztályának szociáldemokrata párti helyettes vezetője lesz
1946. január 1. A miniszterelnök ezredessé lépteti elő
1947. január 18. Összehangolt szovjet–magyar államvédelmi fellépés keretében megpróbálják őrizetbe venni, ennek során tűzharc alakul ki; súlyosan megsebesül, de sikerül elmenekülnie, és a budapesti brit katonai misszió munkatársai még aznap este Bécsbe csempészik
1947. december 6. Engedélyezik, hogy belépjen az Egyesült Királyság területére, ahol hivatalnoksegédként és más beosztásokban dolgozik; brit állampolgárságot 1961-ben szerez
Elhunyt: 1978. február 20., London, Egyesült Királyság

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.2.4. K-1414. – Kutató dossziék (K-dossziék). Kruchina Viktor
4.1. A-2126/91. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Dudás Béla és Kruchina Viktor ügye
Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
VIII.A.1.a 23.227. – Elnöki sorozat. Kruchina Viktor nyá. [nyugállományú] százados visszaténylegesítése és előléptetése
VIII.A.1.a 121.899. – Elnöki sorozat. Kruchina Viktor őrnagy nyilatkozata

Kruchina család archívuma
Kruchina Viktor személyes és családi iratai

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.
Komáromi Zoltán: Hogyan bukott el a Szentgyörgyi-féle ellenállási mozgalom? *A Reggel*, 1947. január 20.
Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben.* Budapest, Libri, 2015.
Kruchina Viktor: *Emlékirat.* London, k. n., é. n.
Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szekér Nóra. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2021.
M. Kiss Sándor: A politizálgatástól az ellenállásig. A Szent-Györgyi Albert vezette politikai mozgalom és ellenállási csoport történetéből. *Mozgó Világ*, 1983/11, 113–128.

SZOKOLAY DOMOKOS

Kudar Lajos

1944. október 16-án, a nyilas-hatalomátvétel által előidézett zűrzavar közepette Kudar Lajosnak, az Államvédelmi Központ helyettes vezetőjének lett volna lehetősége arra, hogy elmeneküljön, és megkísérelje bujkálva átvészelni a következő hónapokat. A csendőr ezredes, akinek többek között a kiugrási kísérlet előkészítésében is kiemelkedő szerepe volt, mégis úgy döntött, hogy életét kockára téve a helyén marad, hogy pozíciójából segítse az ellenállási mozgalmat és azokat, akik a nyilas belbiztonsági szervek célkeresztjébe kerültek.

Kudar Lajos komoly tapasztalatokkal rendelkező csendőrtiszt volt, aki nemegyszer bizalmas feladatokat teljesített a magyar politikai felső vezetés kérésére. Lengyelország 1939. szeptemberi német, majd szovjet lerohanását követően »Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter Kudart bízta meg azzal, hogy titokban támogassa »Varga Béla balatonboglári plébános, kisgazdapárti politikus munkáját a lengyel menekültek megsegítésében. A csendőr ezredes 1942-ben a karrierje zenitjére ért: kinevezték az újonnan létesített Államvédelmi Központ (ÁVK) helyettes vezetőjévé. Az új csúcsszerv feladatai közé tartozott, hogy az állam és a honvédelem érdekeit veszélyeztető, országos jelentőségű ügyekben nyomozzon, illetve a rendőrség, csendőrség, valamint a hírszerzésért és kémelhárításért felelős 2. vkf. osztály munkája felett elvi és irányító szerepet töltsön be, kontrollt gyakoroljon. A politikai vezetés azt várta az ÁVK-tól, hogy biztosítsa „a belső frontot az elkövetkezendő évek súlyos megpróbáltatásaiban". A vészjósló mondat felhívta a figyelmet a feladat tágabb értelmére: biztosítani a magyar állam önrendelkezését. Ebbe beletartozott a Moszkvából irányított kommunista mozgalommal és partizántevékenységgel szembeni határozott fellépés, de kockázatként kezelték a Berlin által támogatott szélsőséges politikai mozgalmakat is.

Kudar Lajos fiatalkori portréja

A központ vezetőjévé a kormányzó kérésére Ujszászy Istvánt nevezték ki. A vezérőrnagy korábban elsősorban külföldön, a hírszerzés területén szerzett tapasztalatokat, így feltételezhető, hogy az ÁVK vezetőjeként Kudar belbiztonsági szakértelmére támaszkodott. A magyar politikai vezetés józanabb részének ekkorra már megingott a hite a német győzelemben, ezért Kállay Miklós miniszterelnöknek és bizalmasainak szüksége volt egy olyan megbízható szervezetre, amely a béketapogatózáshoz és a háborúból való kiváláshoz megfelelő hátteret képes teremteni. Kudarék mozgásterét és az őket körülvevő légkört jellemzi, hogy a német hírszerzéssel kiváló kapcsolatokat ápoló 2. vkf. osztály lehallgatta az ÁVK telefonjait és Ujszászy privát vonalát. Nem meglepő tehát, hogy a vezérőrnagyot a német megszállás után, 1944. március 28-án letartóztatták; hasonló sorsra jutott utódja, Kuthy László vezérkari ezredes is, akit a nyilas-hatalomátvétel napján, október 16-án vettek őrizetbe. Az ÁVK működésében ily módon Kudar jelentette az állandóságot, és lényegében rá hárult a szervezet irányításának felelőssége.

A csendőr ezredes kulcsfontosságú szereplővé lépett elő. Amellett, hogy szerepet játszott a budapesti deportálás tervének meghiúsításában (» Korondi Béla), tagja volt a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű titkos szervezetnek (» Szent-Iványi Domokos), amely a háború befejezését, a Magyarország számára legkedvezőbb békefeltételek elérését tűzte ki célul. Ez a diplomatákból, veterán politikusokból, katonatisztekből és tisztviselőkből álló csoport hozta létre a hasonló célokat követő Kiugrási Irodát is, élén ifjabb Horthy Miklóssal.

Angelo Rotta apostoli nuncius látogatása a gyöngyösapáti lengyel katonai menekülttáborban, 1943. május

Kudar megbízható munkatársaival, Korondi Béla és Nyerges Pál századosokkal egyengette Náday István vezérezredes misszióját Olaszországba a nyugati szövetségesekhez,

valamint az 1944. szeptember 28-án Moszkvába induló, Faragho Gábor vezette fegyverszüneti delegáció útját is. A küldöttség gróf Zichy Ladomér felvidéki birtokán keresztül lépett a szlovák nemzeti felkelés által ellenőrzött területre. A terepszemlét és a szovjet kapcsolatfelvétel előkészítését személyesen Kudar végezte, „dr. Török" álnéven, magát ügyvédnek kiadva utazott a helyszínre. A küldetés sikere jelentős fegyvertény volt, amit az is mutat, hogy Wilhelm Höttl, a német hírszerzés magyar ügyekért felelős referense később a kudarcai közé sorolta, hogy nem tudott az akcióról. Kudarnak szerepe volt a Kiugrási Iroda (» Szent-Iványi Domokos) és az ellenállási mozgalom különböző szervezetei közötti párbeszéd megteremtésében is, valamint pozíciójából adódóan lehetősége volt arra, hogy vakvágányra terelje azokat a nyomozásokat, amelyek veszélyeztették az illegalitásba vonult, Magyar Frontban (» Dessewffy Gyula) tömörülő politikusokat.

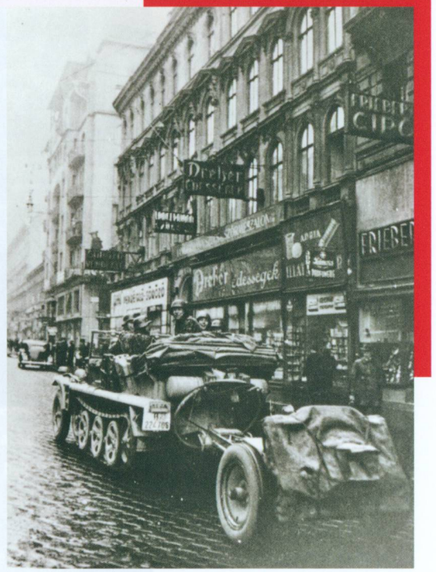

Német katonák a Rákóczi úton 1944. március 19-én

Miután a kiugrási kísérlet meghiúsult, és az addig táplált remények szertefoszlottak, Kudar döntési helyzetbe került. Úgy vélte, hogy csak akkor tud segíteni és emberéleteket menteni, ha a helyén marad. Mivel helyzeténél fogva rálátott a belügyi vezetés tevékenységére, megszervezte, hogy a nyilasok által ellenségnek tartott közéleti személyeket még időben, tervezett letartóztatásuk előtt értesítsék. Bár nincs olyan kutatás, amely egyénenként igazolná, de a háború után úgy becsülték, Kudar akár hatszázötven személy számára is megadhatta a menekülés lehetőségét.

A csendőrtiszt kapcsolatban állt az ellenállás katonai vonalán szervezkedő tisztekkel, köztük » Mikó Zoltánnal, akinek kérésére védett házak őrizetét is biztosította. Segítette és fedezte az amerikai érintettségű Dallam-csoport (» Magyary Gyula, Tóth „Potya" István) működését, ő vállalta, hogy értesíti őket arról, ha a németek fel akarnák robbantani Budapest hídjait.

Tragikus fordulat: Kudar lebukására éppen egyik védence hibájából került sor. Payr Hugó képviselő ugyanis, miután megkapta az értesítést – talán az urambátyámvilág beidegződéseitől vezetve –, nem fogta menekülőre, hanem kapcsolatain keresztül megüzente a totális mozgósításért felelős miniszternek, Kovarcz Emilnek, hogy vegyék le a nevét

A fegyverszüneti küldöttség tagjai szovjet tisztek társaságában Zólyomban. Az első sorban jobbról a második Faragho Gábor, a hátsó sorban balról a második Zichy Ladomér, a negyedik Teleki Géza.
A felvételt a delegáció tagja, Szent-Iványi Domokos készítette

a letartóztatandó személyek listájáról. A gyanú hamar Kudar Lajosra terelődött, akinek ekkor már megfigyeltek, ráadásul a német biztonsági szervek is a nyomában voltak. A rutinos csendőr tudta, hogy baj van, és miután családját biztonságba helyezte, előkészítette saját menekülését is. Állítólag arra készült, hogy papi ruhába öltözve keres menedéket a Lőrinc pap téri jezsuitáknál, a megbeszélt találkozóra azonban már nem érkezett meg. A németek előbb december 4-én munkatársait, Korondi és Nyerges századosokat, majd másnap őt is letartóztatták. Társaival megjárta a Fő utca celláit, az Országház, végül 1945. január 10-től a Belügyminisztérium pincéjét. A „pokolpincének" is nevezett helyen százával összezsúfolva gyötrődtek a német hatóságok megkínzott, éhező foglyai: magyarok, lengyelek, franciák és zsidónak minősítettek. Az egyik teremben a foglyok „parancsnoka" Kudar volt, aki szelíden, türelemmel igyekezett rendet tartani a szenvedő, életben maradásért küzdő emberek között.

Az őrség parancsnoka, Werner Lemke SS-Haupscharführer rendelkezésére 1945. február 11-én Kudart több fogolytársával együtt elvitték a cellából, majd minden valószínűség szerint mindannyiukat kivégezték. A „pokolpince" német és magyar őrsége még ugyanazon a napon elindult, hogy részt vegyen a kitörési kísérletben. Az életben maradt és sorsukra hagyott rabok fogsága ezzel véget ért.

Született: 1895. november 19-én Vingán (ma Románia), apja patikus volt
1915 Bevonul a 2. honvéd gyalogezredhez, tiszti képzést kap; az első világháborúban az orosz és a román fronton harcol, 1917-től hadnagy
1919. június A Prónay-század tagja
1923 A Magyar Királyi Csendőrség állományába kerül
1926 Az esztergomi csendőriskolában kap beosztást, majd Nagykátán teljesít szolgálatot
1929–1934/1935 A szegedi 5. nyomozó alosztály parancsnokhelyettese
1936–1941 Budapesten a csendőrség nyomozó osztálya törzsosztályának parancsnokhelyettese, 1939-től parancsnoka
1941–1942 Őrnagyi rendfokozatban a Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága Előállítási Osztályának, majd az „A" (államrendészeti) előadócsoportjának vezetője
1942. július 10. Alezredesi rendfokozatban az Államvédelmi Központ helyettes vezetőjévé nevezik ki; részt vesz a szövetségesekkel való titkos béketapogatózások előkészítéséhez szolgáló háttér megteremtésében, valamint a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokra készülő küldöttség útjának megszervezésében, a nyilas-hatalomátvétel után bekapcsolódik az ellenállási mozgalomba, s részt vesz az embermentésben
1944. december 5. A németek letartóztatják
1945. február 11. A Belügyminisztérium budai Várban található épülete környékén meggyilkolják
1947 Posztumusz Magyar Szabadság Érdemrenddel tüntetik ki, 1948-ban politikai okokból mégsem ismerik el ellenállótevékenységét, özvegyétől megvonják az özvegyi járadékot, családját később kényszerlakhelyre telepítik
1992 A Magyar Köztársaság elnöke posztumusz altábornaggyá nevezi ki

Levéltári források

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
HM 1947. eln. szü. 28.020. – A Magyar Szabadság Érdemrend kitüntetési javaslata Jánosi Béla és társainak ügyében

National Archives and Records Administration
Record Group 498. – Records of Headquarters, European Theater of Operations, United States Army (World War II).
Series: Case Files of Hungarian Helpers 1945. File: Kudar Lajos Col.

Irodalom

Baron, Frank: „The Auschwitz Report." *Hungarian Cultural Studies,* 2023 (16), 73–91.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

B. J.: Hogyan mentett meg 650 embert a deportálástól Kudar László [sic!] ezredes 1944. október 15-ike után? *Szabad Szó,* 1946. december 25.

Dergán Ádám: Szemben a Gestapóval. Kudar Lajos. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 218–225.

Gazsi József: Egy csendőr a szabadságért. *Interpress Magazin,* 1992/8, 120–131.

Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Kovács Tamás: Államvédelmi Központ 1942. Az első kísérlet az egységes magyar állambiztonsági csúcsszerv kialakítására. In Hautzinger Zoltán (szerk.): *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XI.* Pécs, Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 2010, 339–348.

Kovács Zoltán András: Láday Istvánnak, a Szálasi-kormány belügyminisztériumi államtitkárának fogságban írott feljegyzései. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények,* 2008, 321–355.

Kováts Istvánné: *Visszapillantó tükör.* Budapest, magánkiadás, 1983.

Paál Jób: Amerika magyarokat tüntetett ki… Az USA szabadságkeresztjét kapta a legvakmerőbb magyar partizáncsoport. *Képes Figyelő,* 1946. június 1.

Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből, 1918–1945.* Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2015.

Szekér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története.* Budapest, Jaffa, 2017.

Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972.* Budapest, Magyar Szemle, 2016.

Tiefenthaler József: *Sötét napok.* Budapest, Szent István Társulat, 1945.

PRITZ PÁL

Lajos Iván

A Mauthausenben „szerényen, félrevonultan járkáló" Lajos Ivánt egyik – elfogulatlan – fogolytársa, Litván József olyannak látta, akit „jóslatainak fokozatos beteljesülése, a szövetségesek minden irányú számszerű fölényének látható eredményei nem tettek hiúvá". A pécsi tanügyi fogalmazó nevét a Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében című, borítólapjának színe alapján közkeletűen csak *Szürke könyv*ként emlegetett műve alapján ismerhette meg a szélesebb közvélemény. Munkájával Lajos Iván a német fegyverek legyőzhetetlenségének mítoszát, s ennek kapcsán azt a széles körben osztott nézetet támadta, amely szerint a német és a magyar külpolitikai érdekek teljes fedésben lettek volna.

Az 1939 júniusában a hasonló kiadványok esetében megszokottnál jóval nagyobb példányszámban, titkos kormányzati támogatással megjelent füzet sokakban keltett reményt. A betiltása előtt több utánnyomást megélt kiadvány elérte célját, hazánkban ugyanis – az egyre szélsőségesebb politikai nézetek térnyerése közepette is – sokan tartottak Adolf Hitler birodalmi ambícióitól. Németország tiltakozott, a hazai szélsőjobboldal dühöngött, és fizikai létében is veszélyeztette a szerzőt.

A *Szürke könyv*et annak ellenére tekinthetjük fontos műnek, hogy szerzője szemléletére, akárcsak korábbi munkái kapcsán, ez esetben is torzítólag hatott legitimista meggyőződése. Az első világháború kapcsán például a húszas-harmincas évek legitimista publicisztikájában is gyakran hangoztatott, maga által már korábban kifejtett téves állítást felelevenítve idealizálta az antant szerepét („az antantállamok, de különösen Franciaország és Anglia úgyszólván az utolsó pillanatig keresték a lehetőséget a Monarchia megmentésére"), miközben démonizálta a németekét. Bár joggal mutatott rá, hogy a magyar közvélemény zöme

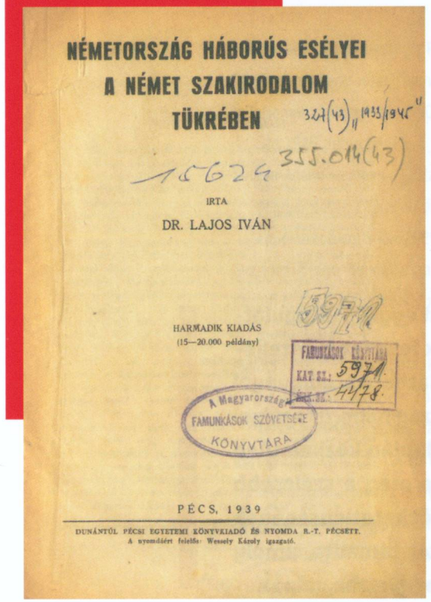
NÉMETORSZÁG HÁBORÚS ESÉLYEI
A NÉMET SZAKIRODALOM
TÜKRÉBEN

IRTA
DR. LAJOS IVÁN

HARMADIK KIADÁS
(15—20.000 példány)

PÉCS, 1939

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.
A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

A Szürke könyv egy példányának címlapja a Magyarországi Famunkások Szövetsége Könyvtárából

túlbecsülte Németország erejét, az Osztrák–Magyar Monarchia Lajos állításával ellentétben nem emiatt került a történelem süllyesztőjébe, hanem mert végzetesen meggyengült a német birodalommal szemben, így már nem volt alkalmas arra, hogy egyensúlyozó szerepet töltsön be Európában, hazánk pedig nem tudta integrálni a nemzetiségeit. A *Szürke könyv* publikálását követően a Berlin bukásában bízók közül is sokan vélték úgy, hogy Lajos Iván épp az ellenkező hibába esik, mint a magyar közvélemény az első világháború idején: attól tartottak, a szerző alábecsüli a hódításra készülő nagyhatalom erejét, ami – hangzott az érv – egyenesen kontraproduktív hatású lehet.

Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ 1937-ben ↗

A kiadvány megjelentetése után a budapesti német követség szinte azonnal reagált. Otto von Erdmannsdorff követ először július 1-jén, majd 4-én, 8-án és 11-én is tájékoztatást adott a Wilhelmstrasse számára. „Követséget legkülönbözőbb oldalról, a külügyminiszter részéről is ismételten figyelmeztetik itteni közvélemény számunkra rendkívül kedvezőtlen befolyásolására, melyet az időközben már ötödik kiadásban megjelent pécsi iromány okoz, óva intve Magyarországot Németország melletti elkötelezéstől, tekintettel utóbbi állítólag gyenge katonai helyzetére" – írta július 14-én. A követ ugyan igyekezett elbagatellizálni az ügy jelentőségét, és lekicsinylően csak „irományként" hivatkozott a kiadványra, annak szerzőjét pedig név szerint nem is említette, árulkodó, hogy beszámolójában jelezte, a kötetet „időközben német, angol, francia és lengyel nyelvre is lefordították, és a *[The] Times* is foglalkozott vele, az ellenséges propaganda legszélesebb köröknek ingyen küldi szét".

A magyar kormánynak érdekében állt egyes, meglehetősen széles tömegbázissal rendelkező körök elvakult németbarátságának fékezése, a németországi visszhang mindazonáltal

kellemetlenül érintette a hazai politikai vezetést. Teleki Pál ebben a helyzetben taktikusan „segítséget" kért Berlintől: jelöljék meg azokat az idézeteket, amelyeket Lajos Iván nem Németországban megjelent könyvből vett át. Nagyhatalom azonban – ha egyéb eszközök vannak birtokában – miért is adna egy ilyen megkeresésre érdemi választ? Július 19-én Sztójay Döme berlini magyar követ felkereste a német külügyi államtitkárt, Ernst von Weizsäckert, s ártatlanságot mímelve arról beszélt: nem érti a hazájával szemben a birodalomban tapasztalt „elkedvetlenedést". Az államtitkár nem köntörfalazott: „Sztójay úr tudomására hoztam néhány anyagot, éspedig a magyar kormány késedelmeskedését a németellenes pamfletek árusításának megtiltásában, s azt a tényt, hogy ez az idegen sajtóra is átterjedt", majd a magyar–lengyel viszonyra is „irritáló" tényezőként utalt.

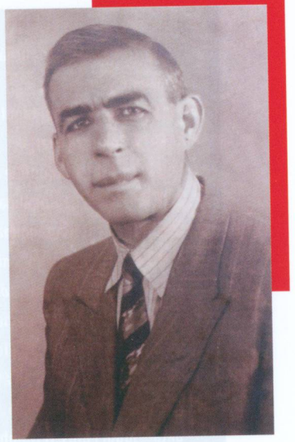
Lajos Iván a harmincas évek közepén

Ezek után július 22-én detektívek jelentek meg Lajos Iván pécsi lakásán, elrendelték könyvének elkobzását, ellene pedig bűnvádi eljárás indult, amelyet aztán néhány hónappal később megszüntettek. A németek azonban nem felejtettek: Magyarország megszállását követően az elsők között hurcolták el Lajost, noha munkája nagy visszhangja ellenére a szerző nem térithette le a magyar külpolitikát – ahogyan számos alkalommal fogalmazott – az egyoldalú németbarát orientáció útjáról. Ez ugyanis döntően nem a magyar politika irányítói hibás döntéseinek, sokkal inkább a hazai külpolitika alapvető ellentmondásainak volt betudható.

Igazságának erejét ugyan gyengítette tántoríthatatlan legitimizmusa, amellyel mind a történelmi összefüggéseket, mind a korabeli nemzetközi erőviszonyokat torz optikán keresztül szemlélte, Lajos Iván 1939-ben fontos cselekedetet hajtott végre a *Szürke könyv* megírásával: segítséget nyújtott annak láttatásában, hogy Németország – akárcsak alig két évtizeddel korábban – ezúttal sem nyerhet meg egy többfrontos háborút. A magyar kormányzat titokban azért támogatta a *Szürke könyv* minél több emberhez történő eljutását, mert mozgásterét szűkítette a szélsőjobb előretörése. A munka figyelmeztető erejét ugyanakkor számos tényező erőteljesen korlátozta, elsősorban a magyar külpolitika természete és célrendszere. Hiába tartottak a korabeli Magyarország meghatározó politikai vezetői közül is sokan a nemzetiszocializmus győzelmétől, ha az országnak az 1938–1941 között visszaszerzett területek megtartására csakis Németország vereségének elkerülése esetén volt esélye.

Született: 1906. február 3-án Pécsett, apja gimnáziumi tanár, majd igazgató volt
1924–1928 Jogi tanulmányokat folytat a pécsi tudományegyetemen
1929 Doktorrá avatják
1929–1935 Különféle alkalmi munkákból tartja el magát
1935-től Segédfogalmazó a pécsi tankerületi főigazgatóságon
1938 Előléptetik fogalmazóvá
1939. június Megjelenik a németek legyőzhetetlenségének mítoszát megkérdőjelező *Szürke könyv*
1944. március A német megszállás után a Gestapo letartóztatja, a hónap végén a Bécs melletti oberlanzendorfi lágerbe hurcolják, május elejétől kerek esztendőn át Mauthausenben raboskodik
1945. július – 1946. június Osztálytanácsos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban
1946. június 17. A szovjetek őrizetbe veszik, majd a Szovjetunióba hurcolják
Elhunyt: 1949. szeptember 10., tartaguli büntetőtábor (Kazah Szovjet Szocialista Köztársaság); halának pontos körülményei nem ismertek

Lajos Iván 1945-ben a németek fogságából szabadulva, tollát nagy reményekkel az új hatalom szolgálatába állította. Írásaiban, nyilatkozataiban jogos elégtétellel nyugtázta gyalázkodó ellenfelei vereségét, miközben szívesen működött közre a Horthy-rendszer ahistorikus lejáratásában. Képtelen volt azonban belátni, hiábavaló a történeti tényanyag célzatos megrostálása, a legitimista útnak az új világban sincs esélye. Utolsó munkája megjelentetésére már azért nem kerülhetett sor, mert 1946-ban ismét, ezúttal a szovjet hatóságok letartóztatták. Nézeteihez való rendíthetetlen ragaszkodásáért az életével fizetett.

Irodalom

Litván József: *Ítéletidő.* Budapest, Tekintet Alapítvány, 1991.

Molnár Sándor: Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. In Vigh Károly (szerk.): *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből.* Budapest, Századvég, 2001, 31–92.

Murányi Gábor: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála.* Budapest, Noran, 2006.

Pritz Pál: Lajos Iván és a magyar külpolitikai gondolkodás. In uő: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2011, 109–122.

Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula (összeáll.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1968.

BARTHA ÁKOS

Lázár Károly

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérletet feldolgozó *Októberi vasárnap* (1979) című játékfilmben Lázár Károly testőr altábornagy korlátolt dzsentriként jelenik meg, aki csak osztálya uralmát akarja átmenteni a világégés utáni időkre. Az egyébként összetett jelenségeket és bonyolult karaktereket is felvillantó filmalkotás e tekintetben igazságtalan volt. Lázár fontos szerepet játszott a budapesti zsidóság megmentésében 1944 nyarán, kezdeményezően lépett fel a németellenes munkásság felfegyverzéséért, és testőreivel a kiugrási kísérlet idején a biztos pusztulás tudatában is kész volt szembeszállni a nagy túlerőben lévő megszállókkal. Nem rajta múlt, hogy ez utóbbi kísérletek sikertelenek maradtak.

Lázár Károly gyermekkora óta katonai pályára készült, és 1927 óta szolgált a Magyar Királyi Testőrségben, mely fegyveres testületnek egy évtizeddel később parancsnoka lett. A testőrség legfőbb feladta Horthy Miklós és a kormányzói család védelme volt, ám Lázár nem csupán ezért és teljes nevének (vitéz csíktaplóczai Lázár Károly) cikornyássága miatt látszott rászolgálni az *Októberi vasárnap*ban megjelenített sztereotípiára, de amiatt is, mert felesége révén rokona volt a kormányzónénak. A hirtelen természetű, kitüntetésekkel gazdagon dekorált tábornok hivatali működését – miképp a testőrségéét is – a Horthy Miklós iránti feltétlen hűség határozta meg, miközben ő maga visszaemlékezések szerint már a világháború kezdetén sem hitt a német győzelemben.

Cselekedeteit is a fenti két szempont motiválta. 1944. március 19-én egyedül a Magyar Királyi Testőrség tartóztatta fel érdemben a fegyveres SS tagjait Budapesten, akik sem a Sándor-palotába, sem a királyi palotába nem tudtak behatolni. „Amikor reggel ½ 7 felé mi felérkeztünk a Várba, ott sokfelé gépfegyverek álltak, kénytelenek voltunk visszafordulni”

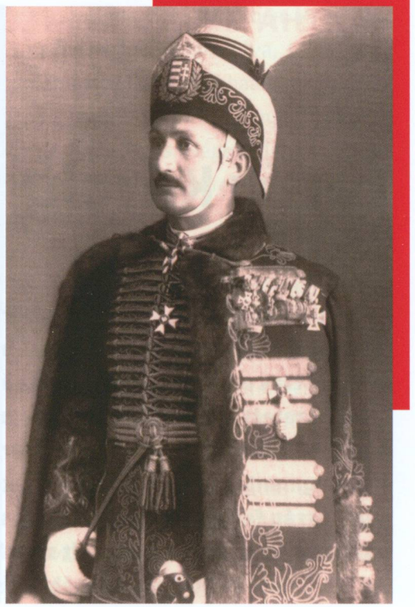

Lázár Károly alezredesként udvari díszben 1940 körül

– emlékezett Alfred Trenker SS-Obersturmbannführer, akinek parancsa volt a magyar kormány tagjainak és más fontos közéleti személyeknek az őrizetbe vételére. Nem járt sikerrel: Bethlen István egérutat nyert (» Bolza Ilona), Kállay Miklós miniszterelnök pedig másnap a török követségre menekülhetett. Az a négy testőr sem mérlegelte az erőviszonyokat, akik hét hónappal később – 1944. október 15-én – ifjabb Horthy Miklós védelmében vállalták a sebesülésüket eredményező tűzharcot Otto Skorzeny SS-Sturmbannführer embereivel a mai Március 15. téren.

Lázár saját vallomásai szerint a német megszállás idején „sokat tárgyalt" a Központi Zsidó Tanács „kiküldöttjével", néhány mentesítés ügyében pedig eredményesen interveniált. Szerepet játszott a kétszázezer fős budapesti zsidóság július elejére tervezett deportálásának megakadályozásában is. Az e célból német intenció szerint Budapest környékére érkező magyar csendőralakulatokat a vidéki zsidóság deportálásának szörnyűségeitől megrettent, nemzetiszocialista puccstól tartó, a katonai vereségekkel újra és újra szembesülő és a semleges és nyugati hatalmak által nyomás alá helyezett kormányzó kiparancsoltatta Budapestről. Horthy egységes karhatalmi parancsnokká nevezte ki Lázárt, aki július 5-én késő este magához rendelte az illetékes csendőr ezredeseket, és átadta nekik az azonnali csapatkivonásra vonatkozó parancsot. Lázár a nyomaték kedvéért utasította régi ismerősét, a Budapesten székelő 1. páncéloshadtest parancsnokság vezérkari főnökét, Koszorús Ferenc ezredest, hogy Esztergomban állomásozó páncélosait erőltetett menetben vonultassa a fővárosba. Hajnalra Koszorús minden alakulata beérkezett, ám a testőr altábornagy emellett Csipkés Ernő ezredesen keresztül riadóztatta a budapesti helyőrséget is. Az erődemonstráció hatásos volt: a csendőrök elvonultak Budapestről, ezzel pedig a fővárosi zsidóság időt nyert.

Horthy Miklós megérkezik a székesfehérvári országgyűlésre, 1938. augusztus 18. A kormányzó mögött baloldalt Lázár Károly

Szeptember közepén Horthy rászánta magát, hogy a békefeltételek ügyében a Szovjetunióval (is) tárgyaljon. A háborúból való kiválás előkészítésére létrehozott Kiugrási Irodának (» Szent-Iványi Domokos) Lázár is tagja lett, sőt » Bakay Szilárd altábornagy rábízta a legfontosabb védőkörlet, a Vár védelmét. A megbízható civilek felfegyverzésének kényes feladata szintén Lázár vállát nyomta. A testőr altábornagy ehhez egyrészt lépéseket tett fegyverek és lőszerek beszerzésére, másrészt felvette a kapcsolatot az ellenállással. A legfontosabb megbeszélést » Kovács Imrével folytatta a királyi palotában, valószínűleg október 8-án. Lázár egy térképen ismertette vendégével Budapest védelmi rendszerét, majd „ajánlotta, hogy fölszerelnek 10–15 ezer munkást könnyű fegyverekkel […]. Ő azt kérdezi tőlem, hogy át tudom-e venni a fegyvereket? Mondom: »Nem. […] Hát hogy vegyem én át a fegyvereket – mondom –, ezt meg köll beszélnem a társaimmal […] »Mert ha nem tudják átvenni, én elszállíttathatom oda, ahová akarják.« – »Hát – mondom –, ezt is majd megbeszéljük«" – emlékezett Kovács, aki » Rajk Lászlóhoz, a Kommunista Párt főtitkárához

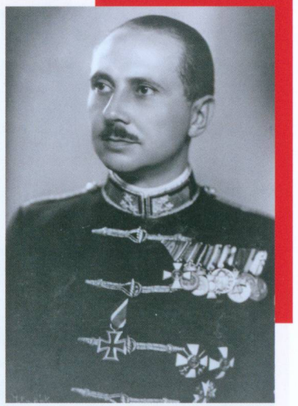

Koszorús Ferenc vezérkari ezredes 1943-ban

közvetítette a hírt. „Éreztem, hogy az probléma, honnan tudunk mi 10–15 ezer munkást előkeríteni" – értékelte a megbeszéléseket a parasztpárti politikus.

Lázár a Rajk–Kovács-vonal ejtése után a szociáldemokrata szakszervezeti vezetőkkel, »Kabók Lajossal és Karácsony Sándorral vette fel a kapcsolatot. „Kabók Lajos volt országgyűlési képviselő útján mintegy 20 000 katonailag kiképzett és megszervezett vas- és fémmunkás is felajánlotta közreműködését a nyílt ellenállásban. »Ambrózy kabinetirodai főnök, akihez Lázár engem személyesen kísért át, vonakodott tervünket a kormányzó elé terjeszteni" – emlékezett a Szent-Györgyi Szervezet nevű ellenállási csoportot erősítő Fráter Iván, kétségkívül túlzóan. Az azonban bizonyos, hogy Lázár »Szent-Györgyi Albertékkel már korábban felvette a kapcsolatot, a professzor egy ideig ugyanis a lakásán rejtőzött (Charles Telfer Howie német fogságból szökött brit alezredeshez [»Szent-Iványi Sándor] hasonlóan). A testőr altábornagy október 15-én a Szent-Györgyi-csoport központjában, a Nagymező utcai Taurus Fémáruüzemben őrzött fegyverek kiosztásáról is rendelkezett, ám a nyilas-szimpatizánsok ezt a sejtet is felszámolták (»Kruchina Viktor).

Német tisztek a Szent György téren, 1944. Baloldalt Otto Skorzeny SS-Sturmbannführer

A németekkel szembeni ellenállás ezzel október 16-ra a Népszínház utcai (többnapos, „kis Varsóként" ismertté vált) fegyveres küzdelemre és a Várra szűkült le. Lázár már október 14-én éjjel aknazárat és barikádokat kezdett emeltetni a Várban. Ezekkel az utóbb élcelődések célpontjává váló torlaszokkal nem a hatvantonnás „Tigris" tankokat igyekeztek távol tartani, hanem a magyar fejlesztésű, lőtaknak nevezett lövő tányéraknákat álcázták. A lőtak németek elleni bevetésére azonban nem került sor, mivel Horthy

október 15-én késő este utasítást adott a Bécsi kapu környékén emelt aknazár felszámolására. A csapataival a királyi palotába visszaszoruló kormányzó másnap hajnalban először ugyan parancsot adott az ellenállásra, ám nem sokkal később ennek ellenkezőjéről rendelkezett, és elhagyta rezidenciáját. A Lázár által elrendelt tűztilalom híre nem juthatott el időben a Várkert védelmi fészkeibe, ahol igazi ostromállapot alakult ki. E tűzharc során esett el Mészáros Gyula testőr lövész és több német katona is. Lassan aztán mindenhol tisztázódott a helyzet, és a német páncélos menetoszlop is beérkezett a királyi palotához.

Skorzeny maga helyezte őrizetbe Lázárt, aki előbb a bécsi Gestapóra került, majd onnan a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták. A konspiráló testőr tábornokot 1945 januárjában kiadták a nyilas kormányzatnak. Sopronkőhidán vád alá helyezték, hogy aztán a március végi kiürítéskor ismét az összeomlóban lévő Nagynémet Birodalomba hurcolják. Júniusban tért vissza Budapestre.

Született: 1890. október 20-án Zsebelyen (ma Románia), apja huszártiszt volt, anyja földbirtokos családból származott
1901–1905 Kassán, Kőszegen és Temesvárott tanul katonai iskolákban
1911 Tartalékos tiszti vizsgát tesz
1914–1918 A császári és királyi 14. huszárezredben szolgál; harcol az orosz, román és olasz fronton, a háború végére századosi rendfokozatot ér el
1920–1927 A nyíregyházi magyar királyi 4. honvéd huszárezred tisztje
1921 Feleségül veszi Blaskovich Mártát, aki anyai ágról unokahúga a kormányzónénak
1927 A lovas testőrséghez kerül, századosi rendfokozatban
1935 A lovas testőrség parancsnoka lesz, őrnagyi rendfokozatban
1936. december 31. – 1944. október 16. A Magyar Királyi Testőrség parancsnoka, 1944. szeptember 1-től altábornagyként
1944. október 17. A Gestapo Bécsbe, később a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolja
1945. január 10. Visszaszállítják a sopronkőhidai fegyházba, ahonnan a front elől március 29-én többedmagával Németországba indítják
1945. június 21. Hazatér Budapestre, ahol a következő évben nyugállományba helyezik
1951 Családjával kitelepítik Füzesgyarmatra; sorsukon Stöckler Lajos és »Domonkos Miksa, a Központi Zsidó Tanács két egykori vezetője is igyekszik könnyíteni; kényszerlakhelyüket 1953-ban hagyhatják el
Elhunyt: 1968. április 7., Budapest

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.5. O-9975/19. – Operatív dossziék (O-dossziék). „Kitelepítettek." Lázár Károly

3.1.9. V-20265. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Lázár Béla

3.1.9. V-118227. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Nagy Mihály és társa

4.1. A-643/5. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Adolf Eichmann és más háborús főbűnös személyek bűncselekményeit dokumentáló anyagok. Kompromittált személyek tanúvallomásai

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

AKVI 366/1899. – Csipkés Ernő

Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára

286. sz. Kovács Imre-interjú. Készítette Bokor Péter, 1978

Irodalom

Bangha Ernő: *A Magyar Királyi Testőrség. 1920–1944.* Budapest, Európa, 1990.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bartha Ákos: A második világháború alatti ellenállás a filmvásznon. In Kunt Gergely – Tamás Ágnes (szerk.): *Történelem és vizualitás.* Budapest, Szeged–Vác–Eger, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Apor Vilmos Katolikus Főiskola – Líceum Kiadó, 2024, 461–478.

Bartha Ákos: Van-e szándék? Az 1944. októberi kiugrási kísérlet és a munkásság felfegyverzése. *Betekintő,* 2024/2, 65–89. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2024_02_bartha.pdf, 2024. október 16.

Gőgh Gábor – Monostori Péter: *A magyar királyi testőrség képes krónikája, 1920–1945.* Budapest, Militaria Hungarica, 2017.

Hantó Zsuzsa – Szekér Nóra (szerk.): *Páncélosokkal az életért. „Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse."* Budapest, Kiskapu, 2015.

Koszorús Ferenc emlékiratai és tanulmányainak gyűjteménye. Szerkesztette Koszorús Ferencné és Varsa Istvánné. Budapest, Magyar Történelmi Kutató Társaság, 1987.

Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései. Szerkesztette Bene János és Szabó Péter. Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítvány, 2007.

Novák Attila: „Férjem 44 nyarán megakadályozta a budapesti zsidók elhurcolását." *Szombat.org,* 2021. szeptember 18. https://www.szombat.org/tortenelem/ferjem-44-nyaran-megakadalyozta-a-budapesti-zsidok-elhurcolasat, 2023. november 17.

Ungváry Krisztián: *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán.* Budapest, Open Books, 2022.

Veszprémy László Bernát: *Tanácstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2023.

RÁCZ JÁNOS

Lindenberger Lajos

„Nem katonás, inkább 50-es éveiben járó vidéki hivatalnok típus, a nyugodt, kiegyensúlyozott és kiszámíthatóan cselekvő provinciális tisztviselő benyomását keltette. Mindig körülötte volt hűséges kísérője, kis tacskó kutyája, ez a parancsnoki habitusát is jól kifejezte" – emlékezett vissza Seregi Ferenc, a sátoraljaújhelyi fegyház egykori rabja Lindenberger Lajosra, az intézmény parancsnokára, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy az 1944. március 22-én sorra került börtönfelkelés leverését követően megakadályozta mintegy négyszáz politikai elítélt legyilkolását.

1942. szeptember 1-jén a Sátoraljaújhelyi Királyi Törvényszéki Fogház egy részét katonai fegyház céljára vették használatba: a büntetőintézetben a honvéd vezérkar főnökének különbírósága által elítélt kommunistákat és antifasisztákat helyezték el. A fegyház élére a fogházat akkor már húsz éve vezető Lindenberger Lajost nevezték ki. A parancsnok a rabok munkára fogása mellett – az 1943. júliusi éhségsztrájkot követően – biztosította számukra a szeretteikkel, közeli ismerőseikkel való rendszeres időközönkénti találkozás, valamint a csomagfogadás lehetőséget. Sőt, hallgatólagos beleegyezésével szinte bármit be lehetett juttatni a foglyoknak: „[…] a csomagokban, a beszélőkön mindent-de-mindent beengedtek, a meleg holmitól az akvarellkészletig, az egyetemi jegyzettől a hatlövetű svájci bicskáig" – emlékezett vissza az 1943–1944-ben Sátoraljaújhelyen raboskodó, később jelentős irodalmi karriert befutó Határ Győző. A politikai raboknak a büntetőintézet falai között is lehetőségük nyílt a kapcsolattartásra, amit ki is használtak: politikai oktatást szerveztek, és marxista folyóiratokat, újságmásolatokat cseréltek egymás között.

Lindenberger Lajos családja körében a húszas évek elején

A politikai foglyok közül százharmincöt elítélt az úgynevezett Deák–Mayer-csoport tagjai közé tartozott. Ez a frakció lényegében elkülönült mind az 1943. július – 1944. szeptember között Békepárt néven működő kommunista párttól, mind a »Demény Pál-féle szervezettől. Forradalmi kommunisták voltak, akik fegyveres akciókat terveztek a német katonák és a magyarországi fegyvergyárak ellen. 1943-as lebukásuk után a csoport vezetőit különválasztották, a többiek, javarészt negyvenedik életévüket még be nem töltött munkások, diákok, értelmiségiek, nők és férfiak a sátoraljaújhelyi fegyházba kerültek. Különállásuk miatt a kitörés túlélőit a Rákosi-rendszer időszakában megfigyelte az ÁVH, tervek is születtek a velük való leszámolásra.

1944 januárjában a jugoszláv – javarészt szerb nemzetiségű – kommunista rabok kezdeményezésére, számos magyar nemzetiségű fogvatartott részvételével döntés született egy jövőbeni börtönfelkelés kirobbantásáról. Ennek legkorábbi lehetséges dátumaként eredetileg májust jelölték meg, miután azonban a német csapatok március 19-én megszállták Magyarországot, a szerb rabok, tartva attól, hogy őket mint politikai foglyokat a németek kivégzik, előrehozták a kitörés időpontját. Az akció 1944. március 22-én négy óra körül vette kezdetét. Ennek során a szerb politikai elítéltek vezetője, Milan Dzsanics a kapu és a lőszerraktár kulcsainak megszerzése érdekében három felfegyverzett társával betört a börtönparancsnok irodájába, ahol végeztek a gyűlölt Kovács Sándor főtörzsőrmesterrel, és Lindenbergert is megsebesítették.

Bár a börtönből többeknek sikerült kijutni, az őrség magyar határvadászok és német katonák segítségével órákon belül leverte a felkelést. Az akció kudarcának egyik fő oka az volt, hogy a németek a börtönhöz közel voltak elszállásolva, és azonnal beavatkoztak az eseményekbe. Az összecsapásokban és a kitörők ellen indított hajtóvadászat következtében összesen ötvennégy fogoly vesztette életét, ám az áldozatok száma sokkal magasabb is lehetett volna, ha a Határ Győző által „afféle régivágású, monarchiabéli hivatalnokemberként" jellemzett fegyházparancsnok határozott fellépésével nem akadályozta volna meg a németek által tervezett további vérontást. „Kivittek bennünket az utcára, onnan a hátsó udvarra, és aztán a kerítésfal mellé állítottak bennünket. […] szerencsére a fogházparancsnok, Lindenberger – bár a dulakodás közben a halántékán [és a kezén] megsebesült – nem hagyta, hogy a németek a kivégzést végrehajtsák. […] hivatkozott […] arra, hogy van neki törvényes felettes hatósága, és addig, amíg nem kap […] parancsot, addig semmiféle megtorlást nem enged végrehajtani" – idézte fel a történteket Choleva Béla. Barta Lászlóné pedig így emlékezett: „Biztosak voltunk abban, hogy [a németek] agyonlőnek bennünket! […] Csak hetekkel később tudtuk meg, hogy Lindenberger […] telefonált Budapestre a vkf-hez [más emlékezők szerint a Honvédelmi Minisztériumba], ahol Babós ezredes megtiltotta a kivégzést." A foglyok órákig álltak vacogva, feltartott kezekkel az udvaron felállított golyószórók előtt, de végül egyiküknek sem esett bántódása. A börtönparancsnok helytállásáért később Signum Laudis kitüntetésben részesült.

A kitörésben részt vett, életben maradt rabok ügyét a Magyar Királyi Kassai Honvéd Törvényszék mint rögtönítélő bíróság

Jugoszláv partizánok

A sátoraljaújhelyi fegyház körletépületének harmadik emelete a negyvenes években

tárgyalta; az eljárás során tanúként Lindenbergert is meghallgatták. A bíróság Tanító Béla elnökletével 1944. április 6-án tizenhárom vádlottat kötél általi halálra ítélt; kettejük büntetését kegyelemből tíz évre mérsékelték, a többieket azonban még aznap kivégezték.

A második világháború idején a magyarországi illegális kommunista párt tagjai közül is többen a sátoraljaújhelyi fegyház foglyai voltak. Itt raboskodott mások mellett Ländler Ervin, aki 1945 után Szalai András néven az MKP, később az MDP kádárosztályának helyettes vezetője lett. Szalai egyike volt azoknak, akik Lindenberger igazolási eljárásában alátámasztották a börtönparancsnok humánus viselkedését. Kettejük története azonban néhány évvel később tragikus fordulatot vett, Szalait ugyanis a Rajk-perben (»Rajk László) bíróság elé állították, Lindenbergert pedig arra kényszerítették, hogy tanúskodjon ellene. A tények helyett koholmányokat tartalmazó tanúvallomását elsősorban a vele szemben Princz Gyula és ÁVH-s csoportjának tagjai által alkalmazott fizikai erőszak hatására írta alá, miközben azzal kecsegtették, hogy a pert követően szabadon távozhat. Csakhogy

Született: 1889. augusztus 22-én Gyulán, apja kovács volt
1907-től Az Illavai Királyi Országos Fegyintézet díjnoka
1917 Megkezdi első világháborús katonai szolgálatát
1918-tól Ismét az Illavai Királyi Országos Fegyintézetnél teljesít szolgálatot
1919. október 31-től A Sátoraljaújhelyi Királyi Törvényszéki Fogház fogházfelügyelője, 1922-től igazgatója
1942. szeptember 1. A sátoraljaújhelyi fogházban megszervezett Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke Bíróságának Büntetőintézetének parancsnokává nevezik ki
1944. március 22. A sátoraljaújhelyi börtönfelkelés leverését követően megakadályozza több száz rab kivégzését
1949. január 28. Az ÁVH őrizetbe veszi
1950. április 21. A Budapesti Büntetőtörvényszék Olti Vilmos vezette tanácsa halálra ítéli; az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság június 6-án helybenhagyja
1950. június 17. Miután a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az előző nap elutasította kegyelmi kérvényét, Budapesten, a Kozma utai börtönben kivégzik
1992. november 9. A legfőbb ügyész által benyújtott törvényességi óvás nyomán a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa rehabilitálja

a Rajkkal és társaival szemben lefolytatott törvénysértő eljárás egyik koronatanújaként – Szalaihoz hasonlóan – nem maradhatott életben. Őt is bíróság elé állították, és azzal vádolták, hogy börtönparancsnokként besúgóhálózatot épített ki a rabok között. Agyszüleményük szerint Szalai is neki jelentett, és információkat szolgáltatott az 1944. március 22-re tervezett kitörési kísérletről, miközben – egészségügyi okok miatt – valójában már tizenkét nappal a kitörés előtt kiengedték a börtönből. Mindez Lindenberger életébe került: folytatólagosan elkövetett háborús bűncselekmény elkövetésében bűnösnek találták, halálra ítélték, és 1950. június 17-én kivégezték.

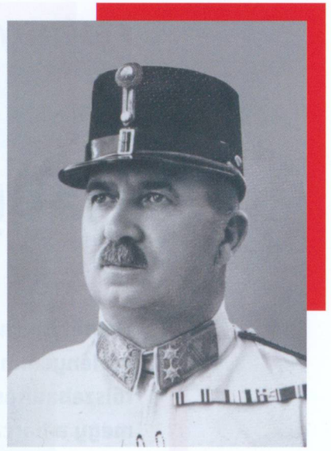

Lindenberger Lajos börtönügyi tisztviselői egyenruhában

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
2.1. I/88., 88-a – A volt zárt irattár levéltári anyaga. Lindenberger Lajos ügye

Budapest Főváros Levéltára
VII.5.e 3674/1950. – A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék népbíróságtól átvett peres ügyeinek iratai (1949–1950). Lindenberger Lajos büntetőügye

Irodalom

Csintalan János – Hajdú Miklós – Lőrincz József, dr. – Mihály Attila: *A királyi törvényháztól a fegyház és börtönig.* Sátoraljaújhely, Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön, 2005.
Határ Győző: *Életút II. Minden hajó hazám.* Szombathely, Életünk Könyvek, 1994.
Horváth Ibolya, dr. – Solt Pál, dr. – Szabó Győző, dr. – Zanathy János, dr. – Zinner Tibor, dr. (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. IV. kötet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
Katić, Pavle: *Életem vázlatokban.* Sátoraljaújhely, Magyar Büntetés-végrehajtás Múzeumi Kiállítóhelye, 2019.
Székely Klára (szerk.): *Börtönfelkelés. Sátoraljaújhely, 1944. március 22.* Budapest, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, 1994.
Zinner Tibor: Törvénysértő perek. *Börtönügyi Szemle,* 2006/1, 43–46.
Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér." A Rajk–Brankov-ügy. II. kötet.* Budapest, Saxum, 2014.

FEJÉRDY ANDRÁS

Magyary Gyula

„Mától fogva, gondoltam, nemcsak lélekben vagyok a másik oldalon, hanem teljes lényemmel. Nem leszek partizán, […] ellenben minden erőmet Magyarország fölszabadításának szolgálatába állítom […]. Mától fogva halálos komolysággal megy a harc. […] kitört a háború a nemzetiszocialista Németország és Magyary Gyula között." Visszaemlékezései szerint ez az elhatározás született meg a római Urbaniana Egyetem Per- és Büntetőjog Tanszékének negyvenhárom éves tanárában, az esztergomi egyházmegyés pap Magyary Gyulában, miután értesült róla, hogy a német hadsereg 1944. március 19-én megszállta Magyarországot.

Magyary fogadkozása nem pusztán üres szólam volt. Már a negyvenes évek elején kapcsolatban állt az osztrák legitimista ellenállási mozgalom tagjaival, és a Karl Polly által vezetett ellenállósejt 1941. májusi felszámolása nyomán maga is majdnem a Gestapo kezére került. Ennek ellenére a későbbiekben is a lehetőségeihez mérten támogatta a nácizmus ellenfeleit: különböző római diplomáciai képviseletek vezetőinek közreműködésével előbb a német hadseregből dezertált osztrák katonáknak segített, majd a Mussolini-féle fasiszta rendszer összeomlása után királyhű olasz tisztek bújtatásában vett részt. Magyarország német megszállása csak tovább növelte elszántságát és tettrekészségét.

Nem kellett sokáig várnia az alkalomra, hogy 1944 márciusában tett elhatározását megvalósíthassa. Róma 1944. június 4-i felszabadítása után az Office of Strategic Services (OSS) amerikai hírszerző szervezet az év elejére összeomlott közép-európai információs hálózatának újjáépítése céljából kapcsolatba lépett Apor Gábor szentszéki magyar követtel: olyan, Magyarországra bejuttatható, megbízható személyeket kerestek, akiken keresztül az OSS összeköttetést tud teremteni a magyar ellenállócsoportokkal. Apor ajánlásának

Magyary Gyula útlevele és a római német nagykövetség által 1941 májusában von Magyary névre kiállított átutazóvízuma

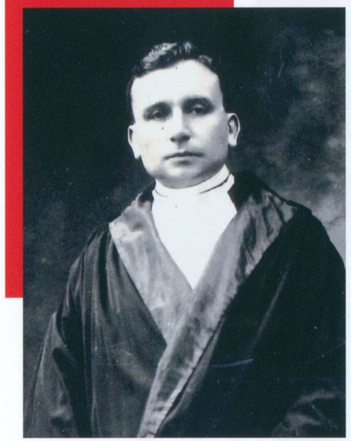

Magyary az Apostoli Szentszék fellebbviteli bírósága, a Sacra Romana Rota ügyvédjévé történő kinevezésekor, 1942. december

köszönhetően került végül a szintén az ő instrukciói alapján június 6-án németellenes és demokratikus érzelmű római magyarokból megalakult Szabad Magyarok Szövetségének több tagja – Aradi Zsolt korábbi sajtóattasé, Kiss László filmrendező, Kovács Pál üvegköszörűs, Amerigo Tot szobrászművész és maga Magyary Gyula is – az OSS kötelékébe.

A Francis Moly fedőnéven „beszervezett" Magyary kezdettől úgy tekintett magára, mint aki nem elsősorban az amerikaiak ügynökeként, hanem saját elhatározásából és a Szabad Magyarok Szövetségének tagjaként, az OSS-nek csupán a logisztikai segítségét felhasználva hatja végre a rá kiszabott feladatot. Küldetése abban állt, hogy át kellett adnia Horthy Miklós kormányzónak a nyugati szövetséges főparancsnokságok, valamint a disszidens magyar nagykövetek üzenetét, miszerint a katasztrofális hadi helyzetre tekintettel a kormányzó haladéktalanul kérjen feltétel nélküli fegyverszünetet a szovjetektől és egyúttal a nyugati szövetségesektől is, hogy ezáltal utóbbiaknak szintén legyen beleszólása Magyarország megszállási kormányzatába. Az üzenet megfogalmazói továbbá felszólították Horthyt, hogy nevezzen ki széles koalíción alapuló demokratikus kormányt. Magyary megbízatása a kormányzónak szóló szóbeli üzeneten kívül rejtjelkódok és a rádiós összeköttetés megteremtéséhez szükséges hullámhossz adatainak a budai várba való továbbítására is szólt.

A Kovács Pál és Magyary Gyula Magyarországra juttatását célzó Bowery/Dallam-misszió tagjai hosszú előkészítő munkálatok és csúszás után végül 1944. október 7-én keltek útra, hogy a szlovák nemzeti felkelés logisztikai bázisául szolgáló Szliács melletti repülőtéren leszállva, a szlovákiai felkelők segítségével megszervezzék a két polgári ügynök Magyarországra történő becsempészését. A partizánok végül október 11-én éjszaka juttatták őket át a határon Hontvarsány mellett, ahonnan Magyary egyedül folytatta útját, és október 13-án késő este ért Budapestre.

Az 1944. októberi titkos magyarországi küldetése alkalmával használt bőröndje

Másnap a déli órákban fiatalkori jóbarátja, Thewrewk-Pallaghy Attila segítségével jutott be a budai Várba. A rádiókapcsolat megteremtéséhez szükséges hullámhosszoknak és rejtjelkódoknak a breviáriumában becsempészett adatait Magyary azonnal átadta Vattay Antal altábornagynak, a kormányzó katonai irodája vezetőjének, aki a kormányzó szárnysegédjével, Tost Gyulával (» Tost László) együtt megszervezte számára a kormányzói audienciát. Az este kilenc óra körül megvalósuló kihallgatáson Magyary Horthyval is közölte a rá bízott üzenetet, ami az események menetén ugyan nem változtatott, de talán megerősítette a kormányzót elhatározásában, a kiugrási kísérlet végrehajtásában.

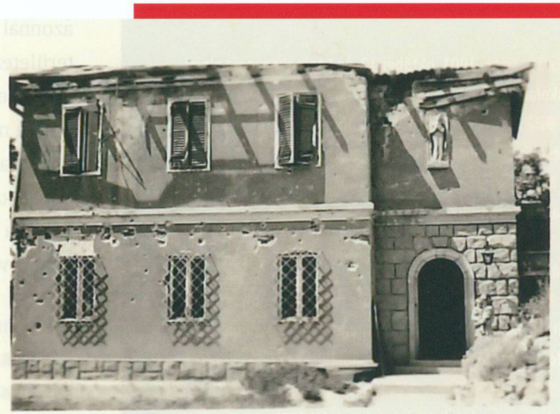

A budapesti Somló utca 8. szám alatti villaépület 1945 nyarán. Rokonai 1944. október 28. és 1945. január 2. között a ház földszintjén bújtatták Magyaryt

Magyary a küldetését eredményesen teljesítette, de élete a sikertelen kiugrási kísérlet és a nyilas-hatalomátvétel után változatlanul veszélyben forgott. Az OSS Bowery/Dallam-missziójának tagjai közül egyedüliként mégis sikerült elkerülnie a lebukást: október 16–22. között a budai ferencesek Margit körúti rendházában rejtőzött, majd október 28-ig Majsai Mór ferences szerzetesnél húzódott meg a hűvösvölgyi Magyar Szentföldön. Október végétől rokonai gellérthegyi villájában bujdosott, Budapest ostromát pedig a Szent Margit Gimnáziumban vészelte át. Az ostrom befejeztével, 1945. február 13-án abban a reményben jelentkezett a legközelebbi NKVD-parancsokságon, hogy a szovjetek azonnal segítenek neki eljutni a szövetséges amerikaiakhoz, erre azonban egy hónapot várnia kellett. A szovjet hatóságok ugyanis a lelőtt szövetséges repülőgépek legénységével együtt Dunavecsén, a 3. Ukrán Front NKVD-csapatainak hírszerző parancsnokságán őrizték, és csupán március 12-én adták át a SZEB angol–amerikai missziójának Debrecenben, ahonnan végül március 23-án érkezett vissza Rómába.

Kovács Pál, a Bowery/Dallam-misszióban Stephen Cora fedőnéven részt vevő másik ügynök szintén eljutott Budapestre, ám küldetése kudarccal végződött (» Tóth „Potya" István). A misszió két amerikai állampolgárságú tisztje közül is csak az egyik élte túl a küldetést. Keszthelyi Tibor és Stephen Catlos ugyanis az eredeti tervekkel szemben nem tértek

Született: 1901. október 12-én Szolnokon, apja elemi iskolai tanár, majd igazgató, anyja elemi iskolai tanító volt
1922. július 3. Filozófiából doktorál Innsbruckban; később még négy doktorátust szerez
1924. április 13. Az Esztergomi Főegyházmegye papjává szentelik Innsbruckban
1929. szeptember – 1940. február 20. A bécsi Pázmáneum vicerektora
1940. február 13. Serédi Jusztinián bizalmas utasítása alapján kéri Pázmáneumban betöltött megbízatása alóli felmentését és római tanulmányok engedélyezését
1942. december 12. Kinevezést nyer a Sacra Romana Rota ügyvédjévé és bírójává; hivatalát 1971-es nyugdíjazásáig tölti be
1943. februártól A római Urbaniana Egyetem Per- és Büntetőjog Tanszékének oktatója
1944. október 7–13. Az OSS megbízásából titokban Budapestre utazik, ahol átadja Horthy Miklósnak a nyugati szövetséges főparancsnokságok, valamint a disszidens magyar nagykövetek üzenetét a háborúból való mihamarabbi kiválás szükségességéről; a sikertelen kiugrási kísérletet követően egészen az ostrom végéig a fővárosban bujkál
1946 Szolgálataiért az Egyesült Államok római nagykövetségén megkapja a Medal of Freedom Bronze Palm kitüntetést
1955–1956 Végiglátogatja az amerikai, délkelet-ázsiai és ausztráliai magyar katolikus közösségeket
1963. november 9. XXIII. János pápa a Szent Péter-bazilika tiszteletbeli kanonokjává nevezi ki
1965. december 15. Alapító tagja a Szent István Zarándokház Alapítványnak; haláláig az Alapítvány igazgatótanácsának tagja
Elhunyt: 1988. január 19., Róma, Olaszország

azonnal vissza Olaszországba, hanem változatlanul szlovák területen maradtak abban a reményben, hogy idővel ők is követhetik Magyaryt és Kovácsot Magyarországra. Miután a németek felszámolták a szlovák nemzeti felkelést, amerikai bajtársaikkal együtt megkísérelték elérni a szovjet vonalakat. Ez kettejük közül csak Catlosnak sikerült, Kesztheliyt a németek elfogták, és kínvallatását követően 1945. január végén Mauthausenben kivégezték.

Irodalom

Bare, Duncan: *Hungarian affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945.* Masterarbeit/Master Thesis. Graz, Karl-Franzens-Universität Graz, 2015.

Bokor Péter: Hét kazetta. Római bújócska. Interjú. *Élet és Irodalom,* 1982/2, 3–4.

Bokor Péter: *Zsákutca. A Századunk sorozat interjúi.* Budapest, RTV-Minerva – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

Downs, Jim: Lessons from the Failure of the OSS/SOE Dawes Mission. *The Journal of Intelligence History,* 2022/2, 29–36.

Erdő Péter: Magyar Kánonjogászok az egyetemes egyház történetében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 2006/1–2, 5–20.

Fejérdy András (szerk.): *„I was Francis Moly." Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.

Fenyvesi, Charles: *Három összeesküvés. Runstedt tábornagy, Canaris tengernagy és a zsidó mérnök, aki megmenthette volna Európát.* Budapest, Európa, 2007.

Gianone Egon: Dr. Magyary Gyula (1901–1988). *Szolgálat,* 1989, 96–97.

Németh László Imre: Szabad magyarok Rómában, 1944–1946. Küry Béla és a Szabad Magyarok Szövetsége. *Magyar Sion,* 2019/2, 277–304.

BARTHA ÁKOS

Makay Miklós

A két világháború közötti magyar közéletben három Makay Miklós is részt vett. Ennek következtében az 1944-es ellenállásban jeleskedő Makay Miklós vegyészmérnököt a korszakkal foglalkozó szakirodalmak is rendre összekeverik a németellenes „törzsökös" mozgalmak egyik vezetőjével, az első zsidótörvény elleni tiltakozást megszervező Makay Miklós kamarai titkárral, illetve esetenként Makay Miklós református lelkésszel, vallásbölcselővel is. Bár mindhárom életpálya figyelemre méltó, az alábbiakban arról a Makay Miklósról lesz szó, aki „csodálatos bátorsággal és áldozatvállalással állt rendelkezésünkre a legnehezebb időkben" – emlékezett Kovács Imre az azóta méltatlanul elfeledett vegyészmérnökre.

Az 1923-ban vegyészdiplomát szerzett Makay 1941-ben a hadiipari berendezéseket gyártó, a harmincas évek második felében elsősorban puskapor- és robbanóanyaggyárainak köszönhetően nemzetközileg is ismertté vált Nitrokémia igazgatója lett. A Horthy családdal közeli kapcsolatot ápoló vegyészmérnök ezzel egy fontos hadiüzem élére állt, jóllehet édesanyja csak a századfordulón, közvetlenül házasságkötése előtt tért ki az izraelita vallásból. A Nitrokémia egyik gyártelepe Balatonfűzfőn működött, míg a cég budapesti irodája az V. kerületi Nádor utca 21. szám alatt volt bejegyezve, Makay pedig a Gellérthegyen, a Somlói út 27. szám alatt építtetett magának villát a kor neves építésze, Molnár Farkas tervei alapján. Utóbb mind a három helyszín kapcsolódott az ellenálláshoz. Balatonfűzfőn a gyár munkatársai a háború legvégén elszabotálták a gyár kitelepítését, a gellérthegyi villa 1944. október 16. után vált fontos konspirációs csomóponttá, a Nádor utcai iroda pedig a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) egyik központja lett.

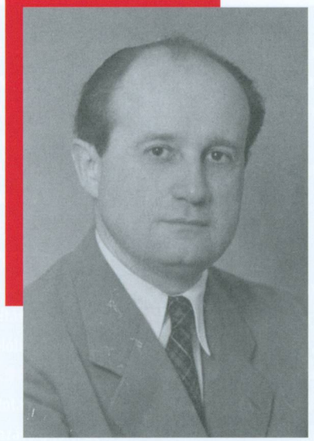

Makay Miklós a negyvenes évek első felében

Makay ugyanakkor nem a nyilasuralom alatt váltott színt. Munkahelyéből fakadó lehetőségeire és kiterjedt kapcsolataira egyaránt jellemző, hogy a Kommunista Párt (KP) által működtetett egyik akciógárda, a Marót-csoport (» Fehér Lajos) a tőle kapott robbanóanyaggal repítette az égbe Gömbös Gyula tabáni szobrát 1944. október 6-án. Szintén neki köszönhető a magyar politikai ellenállás két legfontosabb vezetőjének, » Kiss Jánosnak és » Bajcsy-Zsilinszky Endrének a Budapestre hozatala 1944. november elején. A vállalatigazgatót saját bátorsága mellett az tette alkalmassá ezekre a veszélyes utaz(tat)ásokra és futárfeladatokra, hogy hadiüzemes jelzésű Opel gépkocsijával szabadon mozoghatott. Makay először a nyugalmazott altábornagyért indult útnak Kőszegre a Turáni Vadászok Országos Szövetségének országos ellenőrével, Kiss Ferenccel, és november 4-én virradóra értek a fővárosba Kiss Jánossal. Nem pihent sokat, mivel még ugyanezen a napon ismét útnak indult, s a Vác melletti Klárapusztáról november 5-én Budapestre hozta Bajcsy-Zsilinszkyt. Erre az útra » Kovács Imre tartott vele, aki korábban a villájában lelt menedéket.

Makay gellérthegyi villájában bujdosott egy ideig Bajcsy-Zsilinszky is, aki itt fogadta – többek között – Pfeiffer Zoltánt és Nagy Jenőt (» Kiss János), közölve velük, hogy a Magyar Front (» Dessewffy Gyula) és csatolt részei egy csúcsbizottságot állítanak fel, amely átvette Horthy Miklós jogkörét, és a katonai ellenállócsoportok felett is rendelkezik. Makay innen sógora, Weissmahr Béla szabadalmi ügyvivő Vígszínház melletti irodájába költöztette át az ekképp megalakult MNFFB elnökének megtett Bajcsy-Zsilinszkyt. Jegyezzük meg: Weissmahr nem csupán Makay, hanem az embermentő evangélikus lelkész, » Sztehlo Gábor sógora is volt, egyik unokatestvére pedig nem más volt, mint Hennyey Gusztáv, a Lakatos-kormány külügyminisztere. Bajcsy-Zsilinszky Weissmahréknál találkozott a KP főtitkárával, » Rajk Lászlóval, és itt szövegezte meg a felszabadító bizottság november 9-i keltezésű alapító okiratát is.

Az MNFFB öt alapelv mentén képzelte el a kibontakozást: „1. A német- és fasisztabérencek kiűzése az országból, és a dicsőséges Vörös Hadsereggel együttműködő nemzeti felkelés megszervezése. 2. Szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtése. 3. Alapvető szociális változások előkészítése. 4. Szoros együttműködés az összes környező államokkal. 5. Legszorosabb baráti együttműködés hatalmas szomszédunkkal, a Szovjetunióval." Az MNFFB minden politikai pártot, szervezetet, társadalmi egyesületet csatlakozásra szólított fel. A felhívás szerzői arra is figyelmeztettek, hogy „akkora és olyan Magyarországot mondhatunk majd magunkénak, amekkorát és aminőt ez utolsó számunkra megnyílt alkalommal a magunk erőfeszítésével, a magunk véráldozata árán kiharcolunk".

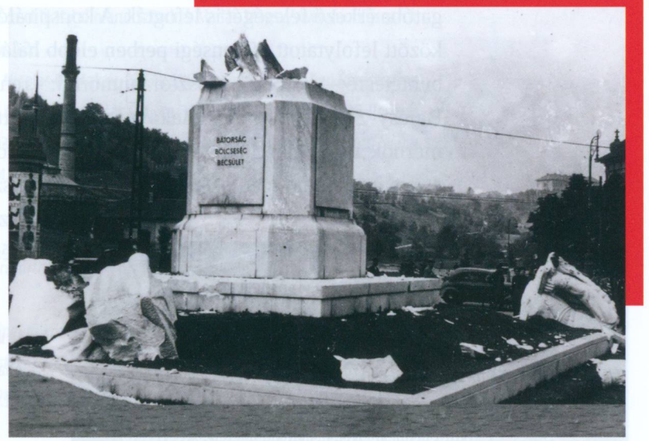

A felrobbantott Gömbös-szobor, Budapest, 1944. október 6.

Makay az MNFFB munkájához Nádor utca 21. szám alatti budapesti irodáját is rendelkezésre bocsátotta. November 19-én itt került sor a felszabadító bizottság nagyszabású tanácskozására, amelynek során véglegesítették a Molotov szovjet külügyi népbiztosnak szánt memorandumot és a csapataival Budapest előtt álló Malinovszkij szovjet tábornagyhoz címzett levelet. A dokumentumokkal az MNFFB államhatalmi szervként való elismertetésére és a magyar ellenállásnak a nemzetközi „antifasiszta koalícióhoz" történő csatlakoztatására tettek kísérletet. Makay szállította át a Bajcsy-Zsilinszky házaspárt a Nádor utcából utolsó rejtekhelyükre, a Füvészkertbe is. Innen november 22-én kellett volna továbbállniuk. Aznap este azonban hiába vártak a mindig pontosan érkező vegyészmérnökre, akit Tartsay Vilmos lakásán – sokadmagával egyetemben – letartóztattak.

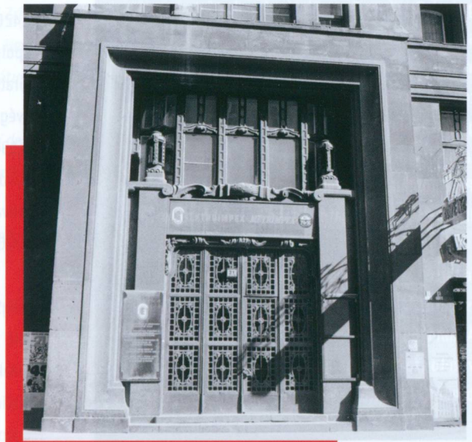

Az 1944-ben az MNFFB egyik központjául szolgáló Nádor (a kép készítése idején Münnich Ferenc) utca 21. szám alatti ház kapuja 1974-ben. Az épület ekkoriban az Electroimpex és a Metrimpex külkereskedelmi vállalatok székháza volt

Makay Miklóst társaihoz hasonlóan a Margit körúti fogházban vallatták, kínozták. Rövid időre még a láto-

gatóba érkező feleségét is lefogták. A konspiráló vegyészmérnököt az 1944. december 6–8. között lefolytatott hűtlenségi perben előbb halálra ítélték, majd büntetését tízéves fogházbüntetésre – korabeli akasztófahumorral: „rendszerfogytiglanra" – enyhítették. Miképp Bajcsy-Zsilinszkyt, úgy Makayt is átszállították Sopronkőhidára, ahonnan a vegyészmérnök 1945. március 28-án sikeresen megszökött. Miután a frontátvonulást átvészelte, a szovjet katonai szervek internálták: Zalaegerszegen és Székesfehérváron volt fogságban. Ezzel kezdetét vette háború utáni, nem kevésbé kalandos élete.

Született: 1900. augusztus 30-án Lugoson (ma Románia), apja ügyvéd volt

1923 Vegyészdiplomát szerez a műszaki egyetemen, és feleségül veszi Weissmahr Margitot, néhai Weissmahr József műegyetemi tanár lányát

1932–1946 A Nitrokémia Ipartelepek Rt. munkatársa, cégvezetője, igazgatója

1944 Robbanóanyagot juttat az ellenállásnak, az MNFFB legfontosabb háttéremberévé válik; november 22-én letartóztatják, perbe fogják és halálra ítélik, büntetését végül tíz évre enyhítik

1945–1946 A Nemzeti Parasztpárt tagja, a Magyar Olajművek Rt. vezérigazgatója, az Ipari Kutató Szövetkezet igazgatója, a Magyar Ásványolajfinomítógyárak Országos Egyesületének, valamint a Magyar–Brazil Kereskedelmi Kamarának az elnöke

1946 Üzleti ügyben Svájcba utazik, ahol felveszi a Nitrokémia külföldön lévő követeléseinek egy részét, mintegy háromszázezer dollárt; Brazíliában gyárakat alapít, Rio de Janeiróban telepszik le; nem tér vissza Magyarországra, ahol 1948 elején a cég vezetőit – a Szociáldemokrata Párt „jobboldala" elleni támadássorozat részeként – bíróság elé állítják, a vezérigazgatót, Szabó Kornélt halálra ítélik, és kivégzik

1949 Külföldre vele tartó családtagjaival egyetemben megfosztják magyar állampolgárságától

1968 Az Egyesült Államokba költözik, ahol az egyik legnagyobb vegyipari konszern vezető szaktanácsadója lesz

Elhunyt: 1978. február 6., Los Altos, Kalifornia, Egyesült Államok

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-81068. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Nagy István és társa

3.1.9. V-96915. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Mogyorósi Elek és társai

3.2.5. O-8-106/3. – Operatív dossziék (O-dossziék). Hontalanok. Általános Emigráció Brazíliában

Budapest Főváros Levéltára

IV.1420.r – Budapest Székesfőváros tanácsi, majd polgármesteri ügyosztályainak gyűjteményes iratai (1873–1968). Az 1610/1944. M. E. rendelet végrehajtásához felvett adatszolgáltatási ívek (1944). XI. kerület, Somlói út 27.

XV.17.d.329. 5280/1. 1–7. f – Budapest (székes)főváros építési ügyosztályainak tervtára (1873–2006). Makay Miklós és Steller Lajosné családi háza

FamilySearch adatbázis

Brasil, Cartões de Imigração, 1900–1965 – Nicolas Makay, Immigration. 1946, AN, Rio de Janeiro (National Archives, Rio de Janeiro). https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1SC-PXY, 2024. augusztus 12.

Hungary Civil Registration, 1895–1980 – Entry for Sztechló Katalin and Sztechló Aladár. https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:WCXP-HYMM, 2024. augusztus 12.

United States Index to Alien Case Files, 1940–2003 – Nicolas De Makay, 27 Feb 1968; Immigration, Alien Registration Number, Index to Alien Case Files at the National Archives at Kansas City, ca. 1975–2012, NAID 5821836, Records of U.S. Citizenship and Immigration Services, 2003–2004, RG 566, National Archives at Kansas City, https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6FY4-SB79, 2024. augusztus 12.

Irodalom

Andrássy Antal: *Évek – emberek. Dokumentumok, riportok, vallomások a félévszázados Nitrokémiáról.* Veszprém, Veszprém Megyei Lapkiadó Vállalat, 1971.

Balogh Margit: A sopronkőhidai „hűtlenek". *Hadtörténelmi Közlemények,* 1989/3, 428–449.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

B. Kádár Zsuzsanna: *Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolása után.* Budapest, Napvilág, 2012.

Gazsi József: A Felszabadító Bizottság. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1994, 182–205.

Gyári dolgozók ellenállása Fűzfőgyártelepen 1944 őszén. Dr. Kompolthy Tivadar kézirata alapján. Másolat. A szerző tulajdonában.

Harsányi János (szerk.): *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945.* Budapest, Zrínyi, 1969.

Hegyes Zoltán: Karácsony, negyvennégyben II/2. *Hevesi Szemle,* 1989/1, 72–76.

Kende Tamás: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében.* Pécs, Kronosz, 2023.

Kiss József – Somlyai Magda (szerk.): *Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja. 1944. december 21. – 1945. november 29.* Budapest, Magyar Országgyűlés, 1994.

Kovács Imre: A legbátrabb ember volt, akit ismertem. In Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984, 418–425.

BÁNKUTI GÁBOR

Marosy László

A második világháborúban a nácikkal szembeni fegyveres ellenállás egyik legkomolyabb dilemmáját az jelentette, hogy azt mindenkor kíméletlen válasz követte. A hősies cselekedetek okozhattak ugyan károkat vagy bizonytalanságot az elnyomók soraiban, mégis, a lakosság inkább kerülte, mint támogatta az ellenállásnak ezt a formáját, hiszen nem lehetett kétséges, hogy a megtorlás az aktív ellenállók mellett, vagy inkább helyett, az abban nem részes polgárokat sújtja majd, mégpedig sokszorosan. Ugyan a katonai gondolkodás egyik alapelve az áldozatok (legalábbis a civil áldozatok) számának minimalizálása, a két világháború ebben a tekintetben kivételnek bizonyult. Mindazonáltal akkoriban is akadtak olyan hősök, köztük katonák is, akiknek a célja nem a minél nagyobb kár okozása, hanem éppen ellenkezőleg, az értelmetlen öldöklés megakadályozása volt, akár az életük kockáztatása árán is.

Ezeknek a hősöknek az egyike volt Marosy László, jóllehet az ő története is a „klasszikus" ellenállás egyik példájaként indult: „Marosy! Az ország sorsa most a mi, az idősebb tisztek kezében van. A fiatalokra nem nagyon számíthatunk, mert azok kakaskodnak és eljár a szájuk. Pesten mi megtesszük a magunkét, te menj le Pécsre, és szervezz akciókat a németek ellen. Ha másképp nem megy, partizánharcot." A felszólítást » Kiss János altábornagytól, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB [» Makay Miklós]) irányítójától, egykori pécsi ezredparancsnokától idézi Marosy az 1965-ben papírra vetett, részleteiben csak 2009-ben, több mint két évtizeddel a halála után közölt életírásában. A kettejük közötti, Budapesten, a Déli pályaudvaron lezajlott párbeszédre a nyilas-hatalomátvételt követően, egy véletlen találkozás alkalmával került sor, amikor Marosy kórházvonattal Pécsre készült

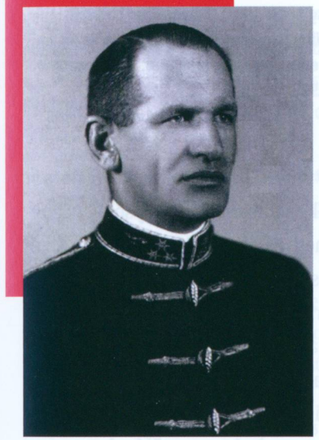

Marosy László a negyvenes évek első felében

indulni betegszabadságra. Marosy a városba érkezve ugyan azonnal akcióba kezdett, ám 1944. november 18-án a nyilasok – akárcsak néhány nappal később Kiss Jánost – letartóztatták. Míg azonban hajdani ezredparancsnokát halálra ítélték és kivégezték, Marosy életét bajtársi kapcsolati hálója megmentette: az ügyében eljáró hadbíró alezredes, Láng Lajos egykori ludovikás akadémistatársa volt, aki Bárdos Gyula hadbíró őrnagy segítségével elérte, hogy még a tárgyalás előtt szabadlábra helyezzék. Ezt követően Marosy illegalitásba vonult, és minden energiáját, valamint tudását megbízatásának szentelte.

A Vörös Hadsereg közeledésének hírére 1944. november 27-én a katonai hatóságok elrendelték Pécs teljes polgári kiürítését. Másnap hajnalban, miután a németek, a nyilasok és a város vezetői mellett a hátországi parancsnokság is elmenekült a városból, Marosy szerepet váltott. A Pécsett maradt legmagasabb rangú katonaként, tiszti egyenruhában mint de facto katonai parancsnok járta a várost és hozta meg intézkedéseit. A laktanyák helyben maradt őrségeit feloszlatta és hazaküldte, és ugyanígy tett a frontról visszavonuló, még küzdő honvédegységek katonáival is. A katonai erő gyöngítésével a város megóvása volt a célja. Emellett helyben maradásra utasította a még ki nem ürített hadikórház személyzetét. November 28. éjjelén a várost járva összetűzésbe került egy bujkáló német katonával, akit hasba lőtt. Még ezen az éjszakán részt vett egy, a szovjetek fogadására készülő delegáció összehívásában, amelynek maga is tagja lett. Hajnalban sikerült telefonon kapcsolatba lépnie a szovjet parancsnoksággal, amelynek jelezte: nem kell tartaniuk attól, hogy a városban

Pécs látképe a városháza tornyából, 1943

Marosy László (iksszel megjelölve) a pécsi 4. kerület parancsnokaként, mellette középen, a kép előterében egy szovjet NKVD-parancsnok, 1945. március

fegyveres ellenállásra kerülne sor velük szemben. Tevékenységét a szovjet megszálló erők is elismerték: az új városparancsnok, Savon őrnagy hozzájárulásával a Pécsi Nemzeti Bizottság a városi rendőrség parancsnokának, majd Vörös János hadügyminiszter a pécsi honvéd kerületi parancsnokság vezetőjének nevezte ki. Néhány hónap múlva azonban, miután jelentést tett egy, a kommunista párt által a földosztás támogatására kiküldött katonai alakulat visszaéléseiről, és az ügyben vizsgálatot is sürgetett, pályája megtört. Az ellene indított intrikák nyomán leváltották, nyugállományba helyezték, majd mint háborús és népellenes bűntett elkövetőjét Kistarcsára internálták.

„Szerencsés város" – szólt az anekdota szerint egy Pécsre érkező szovjet katona, aki a Kaukázustól megtett kétezer kilométer alatt nem találkozott ennyire épen maradt településsel. És valóban, az épületekben esett minimális kár, a komolyabb harcok nélküli uralomváltás magyarországi viszonylatban is kivételes volt. A helyi legenda a város megkapó látványától megenyhült Sarohin vezérezredesnek, a kortárs emlékező a Svéd Vöröskereszt helyi képviselője közbenjárásának, a történészi értékelés a harcászati esélyeket felmérő német birodalmi erők gyors távozásának tulajdonítja, hogy Pécs különösebb rombolás nélkül vészelte át az 1944. november 28–29-i szovjet megszállást. Mindez azonban máshogy is történhetett volna, ha nincs a városban egy nagy kockázatot vállaló katonatiszt, aki mindent megtett azért, hogy a város elkerülje a pusztulást és a vérontást.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

4.1. A-502. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). A kistarcsai gyűjtőtábor iktatókönyve, 1951–1953

4.1. A-933/4. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Vidéken élő volt horthysta katonatisztek V. kötet

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára

XIV.8. – Boros István, Baranya megye és Pécs város főispánja irathagyatéka (1891–1980). Dr. Boros István nyilatkozata Marosi [sic!] László volt alezredes és 4. honvéd kerületi parancsnok magatartásáról, 1965. március 23.

Irodalom

Bánkuti Gábor – Vértesi Lázár: Az 1944–1945. évi frontátvonulás Pécsett. In Varga Szabolcs (szerk.): *Vészterhes idők a Mecsekalján. Háborúk, járványok és természeti katasztrófák Pécsett az ókortól a második világháborúig.* Pécs, Kronosz, 2017, 215–226.

Boros István: *Töredék „Visszaemlékezéseim"-ből. Amiről a felszabadulással kapcsolatban eddig nem esett szó.* Kézirat, Pécs, 1965. (Lelőhely: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára.)

Trebbin Ágost: Emlékezés Marosy László alezredesre. Akiről még csak utcát sem neveztek el Pécsett. *Pécsi Szemle,* 2009/4, 106–113.

Született: 1899. május 23-án Pécsváradon, apja állami tisztviselő volt
1914 A budapesti Császári és Királyi Gyalogsági Hadapródiskola növendéke lesz
1922. augusztus 20. A Ludovika Akadémia elvégzésével hadnaggyá avatják
1938-ig Pécsett, a 8. honvéd gyalogezredben teljesít szolgálatot
1940 Tanulmányutat tesz Németországban
1943. augusztus Előléptetik alezredessé
1944. június A Dráva menti Pélmonostorra, majd a keleti frontra, a Tatár-hágó térségébe vezénylik
1944. szeptember Megsebesül, majd a nyilas-hatalomátvételt követően betegszabadságra távozik Pécsre, ahol dezorganizálja a visszavonulásra készülő németek kiürítési és romboló terveit, valamint a szovjetekkel szembeni ellenállást
1944. decembertől Rövid ideig a városi rendőrség parancsnoka
1945. február–június Az újjászerveződő honvédség pécsi 4. kerületének parancsnoka
1946. október 29. Nyugállományba helyezik
1951. október Kistarcsára internálják, ahonnan a tábor feloszlatásakor, 1953 szeptemberében szabadul
1953. szeptembertől Visszavonultan, fa dísztárgyakat faragva él családja körében
Elhunyt: 1985. február 18., Pécs

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN

Márton Áron

„Méltóságos uram, e beszéd után én most lezárhatnám” – figyelmeztette a magyar politikai rendőrség egyik embere Márton Áront azt követően, hogy a gyulafehérvári püspök a kolozsvári Szent Mihály-templomban 1944. május 18-án tartott papszentelésen szentbeszédében a már gettósított észak-erdélyi zsidó lakosság melletti szolidaritásra buzdította hallgatóságát. A főpásztor az elkövetkező napokban azzal is kihívta maga ellen a hatalom haragját, hogy írásban a deportálások azonnali leállítására szólította fel a magyar állam képviselőit. A fenyegetés nem maradt következmény nélkül: a román állampolgárságú Márton Áront a magyar hatóságok kiutasították Magyarország területéről. Mindeközben a keresztény erkölcsre és felebaráti szeretetre intő figyelmeztetése pusztába kiáltott szó maradt. Az észak-erdélyi zsidóságot május második felétől marhavagonokban a többségük számára utolsó állomást jelentő auschwitz-birkenaui haláltáborba szállították.

A Gyulafehérvári Római Katolikus Egyházmegye élére 1938 karácsonyának előestéjén kinevezett Márton Áron közismert volt kereszténytársadalmi gondolatból táplálkozó katolicizmusáról; népszolgálatáról, vagyis az erdélyi falu szellemi, etikai és szociális színvonalának felemelése érdekében folytatott küzdelméről; az *Erdélyi Iskola* című folyóirat alapítójaként végzett ifjúságnevelő, a neveléstudomány területén új módszerek meghonosítását szorgalmazó, az értelmiség társadalomszervező szerepére rámutató lapszerkesztői munkásságáról; az erdélyi magyar közösség jogainak védelmében kifejtett erőfeszítéseiről, valamint a felekezeti és nemzetiségi törésvonalakon felülemelkedni törekvő konszenzuskereső, transzilvanista elköteleződéséről. Mindemellett már a harmincas évek elején született beszédeiben és írásaiban is

felhívta a figyelmet az ember méltóságát sértő, „eltömegesedést” eredményező, „csordalényeket” kitermelő, a „vért” legfőbb értéknek kikiáltó nemzetiszocialista ideológia veszélyeire.

A második bécsi döntéssel a gyulafehérvári egyházmegye északi része ismételten a magyar állam fennhatósága alá került, maga a püspöki székhely azonban Románia területén maradt. Márton Áron azonban nem hagyta el Gyulafehérvárt, így személye a legmagasabb magyar egyházi vezetőként – felekezeti hovatartozástól függetlenül – még jobban felértékelődött a délerdélyi magyar közösség számára.

PRIMĂRIA Alba Iulia
JUDEȚUL ALBA 583
CARTE DE IDENTITATE
Dl Márton Áron
de 36 ani, cetățean român
profesiune preot Fehérvar episc.
domiciliat în Str. Reg. Ferdinand No. 15
este membru al acest Sui oraș
înscris la No. 2697 al listei de membri
a orașului Alba Iulia
I s'a liberat acest carnet astăzi 16
luna Iunie 1932
Primar.
No. 583
Aprobat de Ministerul de Interne cu ordinul Nr. 8212 A. din 28 Oct. 1930.

Márton Áron személyi igazolványa 1932-ből

A püspök már 1941-ben világosan látta a tömeges emberáldozatot követelő háború borzalmas következményeit: a népek közötti gyűlölködés mérhetetlen növekedését és az emberi élet kioltását célzó gépesített módszerek korábban nem tapasztalt, „rutinszerű” alkalmazását. „Az emberek a gyűlölködés magvait hintik szét nép és nép között, és gonoszkodva szítják annak tüzét – mutatott rá adventi körlevelében –, fájdalmakat okozó módszereken törik a fejüket, és igazságtalanságokat követnek el egymás ellen, félelmetes gyilkolószerszámokat gondolnak ki és gyártanak, hogy minél sikeresebben üldözzék, nyomorgassák és öldössék egymást.”

A püspök által „apokaliptikus mérkőzésnek” is nevezett háború és következményeinek közvetlen tapasztalata az 1944. márciusi német megszállást követően a magyar polgári lakosság számára is a mindennapok realitásává vált. A területen illetékes csendőrparancsnokságok és közigazgatási intézmények hathatós támogatásával május 3-án kezdetét vette az észak-erdélyi zsidó közösség – későbbi rohamszerű deportálásuk gördülékenysége érdekében végrehajtott – gettósítása. A kolozsvári téglagyár területén felállított gettóban május 18-ra közel tizennyolcezer zsidónak minősített személyt zsúfoltak össze anélkül, hogy biztosították volna számukra a legelemibb higiéniai és élelmezési feltételeket.

Felszentelt püspökként a kolozsvári Szent Mihály-templomban

Ezekben a tragikus napokban Márton Áron is Kolozsvárra érkezett, és miután – a zsidók egybegyűjtéséről tudomást szerezve – személyesen is meglátogatta a kolozsvári gettót, azonnali lépésre szánta el magát. A Szent Mihály-templomban 1944. május 18-án tartott papszentelésen elhangzott prédikációjában többek között ezekkel a szavakkal fordult a hallgatósághoz: „A felebaráti szeretet nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben. […] Krisztus papjának elutasíthatatlan kötelessége, hogy az igazság mellett kiálljon, és az emberben – bármilyen hitet valljon és nyelvet beszéljen is – a testvérét nézze. […] Aki felebarátja ellen vét, […] csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították, és kibékíthetetlen ellenségeskedésbe hajszolták a népeket.” Márton Áronnak a zsidók gettósítása és deportálása elleni gyors és egyértelmű kiállásáról nem csak Észak-Erdélyben szerezhettek tudomást, a »Slachta Margit vezette Szentlélek Szövetség ugyanis budapesti irodájában sokszorosította a prédikáció szövegét, amelyet ezt követően széles körben terjesztettek. A beszéd a kereszténveket cselekvésre és áldozatvállalásra buzdította, míg a zsidóság számára a „szabadulás” reményét csillantotta fel.

Márton Áron nagyon határozottan és megalkuvás nélkül képviselte a keresztény elveket a magyar politikai vezetők és hatóságok előtt is. Sztójay Döme miniszterelnököt a következő szavakkal próbálta meg jobb belátásra bírni: „Egyházmegyénk népével megdöbbenve kellett tapasztalnom a felelőtlen intézkedést, hogy a zsidóságnak még az életét sem kímélik meg, az embertelenségnek utolsó határáig mentek el. Tisztelettel és felelősségem teljes tudatában figyelmeztetem, hogy ilyen tényért egy embernek, még ha miniszterelnök is, vagy egy kormánynak sem elég a felelőssége, mert ennek terhét egy egész nép viseli, éppen ezért kérem, hogy ezt a rendelkezést azonnal vonja vissza, amit még jóvá tud tenni, azt tegye jóvá…” A Jaross Andor belügyminiszternek címzett levelében, ha lehet, még keményebben fogalmazott: „[…] bár meggyőződéses katolikus embernek ismertük önt, most az intézkedéseiben nemcsak hogy nem keresztény, hanem az emberiesség színvonalát sem éri el. Tisztelettel, de a szónak minden súlyával kérem, hogy legutóbbi intézkedéseit azonnal vonja vissza, vagy ha ezt nem teheti, azonnal nyújtsa be a belügyminiszterségről való lemondását.” A főpásztor hasonló tartalmú tiltakozó levelet juttatott el a Kolozs vármegyei főispáni hivatalhoz és a kolozsvári rendőrkapitánysághoz is, arra kérve a helyi hatóságok képviselőit, hogy „az embertelenséget akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményben” – mindhiába.

Bérmálás Tordán 1941-ben

A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 1999-ben a Világ Igaza kitüntetés odaítélésével ismerte el Márton Áronnak az erdélyi zsidóság megmentésére irányuló törekvéseit, döntését a következő érvekkel indokolva: „Jelenlegi tudásunk szerint ez volt az egyetlen eset Magyarországon, hogy egy magas állású katolikus klerikus nyíltan elítélte zsidók koncentrációs táborokba való deportálását […]. Joggal feltételezhető, Márton Áron határozott szavai sok embert indítottak arra, hogy segítséget nyújtsanak a zsidóknak.”

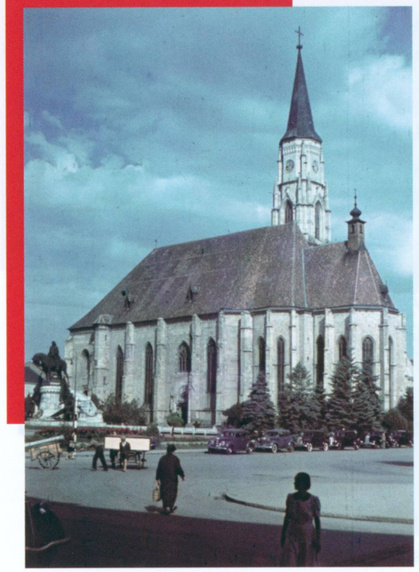

A Szent Mihály-templom 1941-ben

Született: 1896. augusztus 28-án Csíkszentdomokoson (ma Románia), földművescsaládban

1915–1918 A gyulafehérvári katolikus főgimnáziumban tett érettségit követően behívják katonai szolgálatra; harcol a Doberdó-fennsíkon, az Ojtozi-szorosnál és Asiagónál; háromszor is megsebesül

1924–1932 A gyulafehérvári papnevelő intézetben folytatott tanulmányai befejezését követően székelyföldi plébániákon, később hittanárként Gyergyószentmiklóson és Marosvásárhelyen, majd Nagyszebenben tanfelügyelőként végez papi szolgálatot

1932. szeptember 1. Kinevezik püspöki titkárnak, majd egy hónappal később kolozsvári egyetemi lelkésznek és hitszónoknak

1936. március 15. Ideiglenes megbízást kap a kolozsvári Szent Mihály-plébánia vezetésére; 1938. augusztus 21-én kinevezik a templom plébánosának

1938. szeptember–december A gyulafehérvári egyházmegye apostoli kormányzója

1938. december 24. A Szentszék Gyulafehérvár megyés püspökének nevezi ki

1944. május Nyíltan kiáll az üldözött zsidóság védelmében, a miniszterelnököt és a belügyminisztert pedig levélben szólítja fel a deportálások leállítására

1949. június 21. A Securitate letartóztatja; 1951. augusztus 6-án a bukaresti katonai hadbíróság koncepciós perben tíz év szigorított fegyházra és életfogytiglani kényszermunkára ítéli

1955 Felfüggesztik börtönbüntetését; három hónapig házi őrizetben tartják, a Securitate megpróbálja együttműködésre bírni, sikertelenül; végül visszatér püspöki székhelyére, és átveszi a gyulafehérvári egyházmegye kormányzását

1956–1957 Bérmaútjai valóságos diadalmenetek, az államvédelmi szervek és a helyi pártapparátus veszélyesnek ítélik a nagy tömegeket megmozgató egyházi szertartásokat

1957. június 6. Házi őrizetbe helyezik, amely többszöri meghosszabbítást követően végül egészen 1967 novemberéig tart; a román politikai rendőrség élete végéig megfigyelés alatt tartja

Elhunyt: 1980. szeptember 29., Gyulafehérvár, Románia

1992 Kezdetét veszi szentté avatási eljárása

1999. december 27. A Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Irodalom

Andreides Gábor: Erdély hűséges püspöke. Márton Áron. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 240–247.

Carmilly-Weinberger Moshe: *Út a szabadság felé. Zsidó menekültek megsegítésének története a Holocaust idején: Erdély, 1936–1944.* Cluj-Napoca, [Sincron], 1999.

Domokos Pál Péter: *Rendületlenül... Márton Áron Erdély püspöke.* Budapest, Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1989.

Jakubinyi György: *Isten szolgája Márton Áron az erdélyi püspökök sorában. Adalékok Áron püspök életrajzi adataihoz.* Kolozsvár, Verbum, 2017.

Márton Áron és Jakab Antal erdélyi püspökök emlékezete. / Gedenken an die Bischöfe Áron Márton und Antal Jakab aus Siebenbürgen. Szerkesztette / Herausgegeben von Szabó Csaba. Budapest–Wien, Balassi Intézet – Új Ember Kiadó, 2014.

Marton József: *„A Püspök." Tanulmányok Márton Áronról.* Csíkszereda, Pro-Print, 2022.

Nagy Mihály Zoltán – Bodeanu, Denisa: *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960).* Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector Kiadó – Varadinum Alapítvány Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, 2019.

P. Szőke János: *Márton Áron.* Budapest, Szent Márton Alapítvány, 1990.

Szalay Jeromos: *Vértanú püspök vértanú népe. Márton Áron erdélyi püspök, hitvalló és szabadsághős 1896–1952 (?).* Paris, Mission Chatolique Hongroise, [1952].

Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi.* Budapest, Teleki László Alapítvány – XX. Század Intézet, 2002.

OLOSZ LEVENTE

Marton Ernő

A román hatóságok 1944 júliusában razziát tartottak a bukaresti Palesztina Hivatal irodájában, amelynek során rövid időn belül másodszor is letartóztatták Marton Ernő erdélyi cionista vezetőt. A féktelen antiszemitizmusáról és kegyetlen zsidóüldözéséről ismert Ion Antonescu-féle román diktatúrában minden zsidó élete veszélyben forgott. Kiváltképp azon maroknyi erdélyi cionistáé, akik sikeresen elmenekültek a magyarországi deportálások elől, és a román fővárosból próbáltak szintén életben maradt társaiknak további segítséget nyújtani.

Marton Ernő az első világháborút követően az erdélyi cionista mozgalom meghatározó alakja, az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség egyik vezetője volt. Legfontosabb eredményeit a zsidó nemzeti ideológia erdélyi meghonosításával és politikai kereteinek lefektetésével érte el, de szervezői és politikusi teljesítményét is joggal nevezhetjük jelentősnek. Marton mindenekelőtt újságíró volt, egészen haláláig a Kolozsváron (később Izraelben) megjelenő cionista napilap, az *Új Kelet* főszerkesztője. Részt vett a lap megalapításában, annak fennállása alatt pedig szinte végig ő töltötte be a főszerkesztői tisztséget (1920–1940; 1948–1960). Vezércikkei meghatározó szerepet játszottak az erdélyi zsidó közélet alakításában. Ezzel párhuzamosan több pozíciót betöltött a kibontakozó erdélyi cionista mozgalomban is, főként az erdélyi zsidók képviseletére létrejött Zsidó Pártban volt aktív. 1930-tól a párt színeiben Kolozsvár alpolgármestere, 1932–1933 között parlamenti képviselő volt. Mindezek alapján nem meglepő, hogy nagy megbecsülésnek örvendett az erdélyi zsidóság körében. 1940-ben, a második bécsi döntést követően a magyar hatóságok betiltották az *Új Kelet*et, így Marton innentől kezdve főként a cionista mozgalom szervezésével és tudományos publicisztikák írásával foglalatoskodott.

Marton Ernő

A német megszállást megelőző hónapokban az erdélyi cionisták a Budapesti Segélyező és Mentőbizottság (Vaadat Ezra ve-hacala) nevű zsidó segélyszervezet (»Komoly Ottó, Révész László) mintájára, Marton Ernő vezetésével életre hívták a kolozsvári mentőbizottságot. Létrehozását Martonnak Kasztner Rezsővel, a pesti csoport kulcsfigurájával ápolt szoros baráti kapcsolata mellett a magyar–román határon keresztül spontán módon, a Palesztinába való kivándorlás szándékával végrehajtott szökések is elősegítették. Magyarország német megszállása előtt a Románia felé tartó illegális, a román hatóságok ellenséges fellépése miatt veszélyesnek ítélt határátlépést többnyire lengyel és szlovák menekültek kísérelték meg. A kolozsvári mentőbizottság a szökés előkészítésében és a csempészés megszervezésében is segédkezett.

A német csapatok 1944. március 27-én vonultak be Kolozsvára. A Gestapo a városban április 1-jén állította fel a helyi zsidó tanácsot, amelynek Marton is tagja lett. Marton a gettósítások kezdetekor Észak-Erdélyből Romániába szökött, ahol erdélyi cionistákból, értelmiségiekből, spontán szerveződő mentési alakulatok tagjaiból egységes csoportot gyűjtött maga köré. Segítségükkel a bukaresti Palesztina Hivatal égisze alatt, a magyarországi zsidók menekülésének segítése céljával – a román hatóságok razziái miatt jelentős veszélyt vállalva – létrehozta az illegális keretek között működő Menekültügyi Bizottságot (teljes nevén Észak-erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottsága). A testület élén Marton állt, finanszírozását nemzetközi zsidó segélyszervezetek látták el. A befolyt összegek segítségével a Menekültügyi Bizottság tagjai anyagi támogatásban tudták részesíteni a szökést tervezőket, hamis igazolványokat szereztek be számukra, és lefizették a hatóság embereit, hogy azok megkíméljék a menekülteket. A romániai zsidó vezetők a határ mentén létrejött mentőcsoportokkal együttműködve gondoskodtak kétezerötszáz személy biztonságos átjutásáról, elhelyezéséről és Palesztinába való kivándoroltatásáról.

A budapesti cionisták németekkel folytatott tárgyalásai (Kasztner-vonat [»Komoly Ottó]) mintájára Marton augusztusban, nem sokkal a román kiugrás előtt tárgyalásba kezdett a bukaresti német követtel a már deportált, de még életben lévő észak-erdélyi zsidók életének megváltásáról. Az ajánlat szerint minden egyes deportáltért háromszázötvenezer lej váltságdíjat fizettek volna, a kivásárolt embereket pedig a Dunán, uszályokon utaztatták

>> Komoly Ottó elnöki nyitóbeszéde közben a Magyar Cionista Szövetség 1941. évi közgyűlésén, balján Marton Ernő

volna a konstancai kikötőig, ahonnan tovább folytathatták volna útjukat Palesztina felé. A terv kivitelezésére nem kerülhetett sor, mivel Románia augusztus 23-án átállt a szövetségesek oldalára, a német diplomaták pedig elhagyták az országot.

Az augusztus 23-i román kiugrást követően a Menekültügyi Bizottság Észak-erdélyi Zsidó Kuratórium néven, immár legális keretek között folytatta tovább az észak-erdélyi zsidóság segítését. Marton 1944 októberétől az új szervezet biztosította presztízst felhasználva, a bukaresti zsidó vezetők és román parasztpárti politikusok bevonásával igyekezett nyomást gyakorolni a román kormányra, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges államok közvetítése révén vegye fel a kapcsolatot a német és a magyar kormánnyal a még életben lévő észak-erdélyi zsidók megmentése érdekében. A kuratórium emellett memorandumokat küldött a Vöröskereszthez, a bukaresti Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, a nemzetközi zsidó szervezetekhez, valamint a szovjet, amerikai és brit kormányokhoz is. A testület ezekben a zsidókat ért atrocitásokat és a deportálások körülményeit ecsetelte, és kérte közbelépésüket. A memorandumokra válaszul az amerikai és a brit kormány is további információkat kért Martonéktól a deportálásokról és az 1944 őszén Észak-Erdély területén tartózkodó zsidókról. Így Marton több nemzetközi zsidó szervezet képviselőjeként egy delegáció élén körbejárta Észak-Erdélyt, ahol felmérte a zsidókat ért pusztítás mértékét, számba véve az áldozatok száma mellett a túlélők helyzetét is.

A romániai politikai életben a szovjet hadsereg bevonulása után jelentős befolyásra szert tett Román Kommunista Párt nem tartott igényt a kuratórium további munkájára, így

a szervezet 1945 tavaszán beszüntette működését. A túlélők körében szükséges segélyezési munkát Marton már az év elejétől a Nemzetközi Vöröskereszt kötelékében létrejött Háború Károsultjait Segítő Munkacsoport Délkelet- és Közép-európai Osztálya (Œuvre d'assistance pour les éprouvés de guerre, Section Europe Sud-Est et Centrale) keretében végezte. A vezetésével Bukarestből irányított részleg a Közép- és Kelet-Európa-szerte újjáéledt zsidó közösségeknek juttatott pénzadományokat (Magyarországra is), tagjai zsidó foglyokat szabadítottak ki hadifogolytáborokból, gyógyszereket osztottak megsebesült, beteg emberek számára, illetve 1945 telén a különböző menekülttáborokban igyekeztek elejét venni az influenza- és tífuszjárványoknak.

Munkaképesnek nyilvánított női zsidó rabok az auschwitz-birkenaui táborban, 1944

Született: 1894. május 17-én Dicsőszentmártonban (ma Románia), apja a helyi hitközség rabbija volt
1911 A polgári iskola elvégzése után apja jesivába (zsidó hittudományi iskolára) küldi
1915 Jogi tanulmányokba kezd a budapesti tudományegyetemen, diplomát 1918-ban Kolozsváron, a Ferenc József Tudományegyetemen szerez
1918. december Részt vesz az *Új Kelet* című cionista hetilap megalapításában, annak társszerkesztője, két évvel később főszerkesztője lesz, utóbbi posztot egészen a lap 1940. szeptemberi betiltásáig betölti
1930 A kolozsvári városi tanács alpolgármesterré választja
1932 A romániai országgyűlési választásokon a Zsidó Párt parlamenti képviselőjeként mandátumot szerez
1944 A kolozsvári zsidó tanács tagja, a gettó felállítása után Romániába menekül, ahol megalakítja az Észak-erdélyi Kuratóriumot
1946 Beszámol a romániai és magyarországi zsidóság ügyéről az európai zsidóság és Palesztina helyzetének vizsgálatára létrehozott angol–amerikai bizottságnak; röviddel ezt követően családjával kivándorol Palesztinába
1948 Tel-Avivban újraindítja az *Új Kelet*et
1952. január 25. A Magyarországi Zsidók Világszövetségének elnökévé választják
Elhunyt: 1960. augusztus 28., Tel-Aviv, Izrael

Irodalom

Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940).* Csíkszereda, Pro-Print, 2009.

Glück Jenő: Az erdélyi zsidóság útja (1918–1923). *Századok,* 2001/3, 625–634.

Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története.* Kolozsvár, Koinónia, 2005.

Novák Attila: Cionizmus érett korban. *Múlt és Jövő,* 1998/2–3, 89–106.

Olosz Levente: A magyar ajkú zsidóság helye az izraeli társadalomban. In Fedinec Csilla (szerk.): *Határhelyzetek VIII. Terek, intézmények, átmenetek.* Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 2015, 138–159.

Olosz Levente: Marton Ernő karrierjének kezdete Dicsőszentmártonban. *Múlt és Jövő,* 2018/1, 90–100.

Olosz Levente: *Marton Ernő életrajza.* Doktori értekezés. Eger, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2021.

Vágó, Béla: Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania (June 1944 – February 1945). In Eck, Nathan – Kubovy, Aryeh Leon (eds.): *Yad Vashem Studies. Vol. VI.* Jerusalem, Yad Vashem, 1967, 155–173.

PÉCSI TIBOR

Mayer József

„A fegyverekről pedig Joszef Meir, vagy ahogy akkor hívták, Megyeri Jóska gondoskodott" – emlékezett vissza Grósz Endre (David Gur). Ki volt Mayer (Megyeri) József, aki a cionista mozgalom meghatározó alakjaként egyaránt otthonosan mozgott a kommunista és a katonai ellenállás köreiben?

Az Erdélyből, egy Dés környéki vallásos zsidó családból származó Mayer József családja Kolozsvárra költözését követően csatlakozott a Hasomer Hacair nevű baloldali cionista ifjúsági szervezethez, amelyet a hatóságok szemében csupán egy vékony határ választott el az illegális kommunista mozgalomtól. 1940 végén Budapestre költözött, ahol egy Hasomer Hacair-kommunában élt. 1943-ban belépett a »Rátz Kálmán disszidens nyilas képviselő által egykori pártja ellensúlyozására szervezett Független Magyar Szocialista Pártba. A későbbiekben ennek a pártkötődésnek számos gyakorlati haszna lett: a cionista ellenállók utóbb innen kaptak nyilasformaruhát, sapkát, karszalagot, és Mayer pártbeli kapcsolatai révén hasznos információkhoz is jutottak.

Miután 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntéssel Észak-Erdély visszakerült a Magyar Királysághoz, az itt élő zsidó férfiakat is behívták munkaszolgálatra. 1943 októberében a hivatalosan kolozsvári lakcímmel rendelkező Mayerre és társaira is ez a sors várt. Bár dönthettek volna úgy is, hogy illegalitásba vonulnak, végül – mivel ebben az időben ez tűnt biztonságosabbnak – csatlakoztak a számukra kijelölt munkaszolgálatos egységhez. A szervezkedéssel azonban itt sem hagytak fel, emiatt Mayert még az év decemberében letartóztatták, és – többek között villanyozás és botozás kíséretében – heteken keresztül vallatták. 1944 októberében a Hasomer Hacair az éppen Komáromban állomásozó munkásszázadától Budapestre szöktette, ahol hamis igazolványokkal (köztük nyilas-

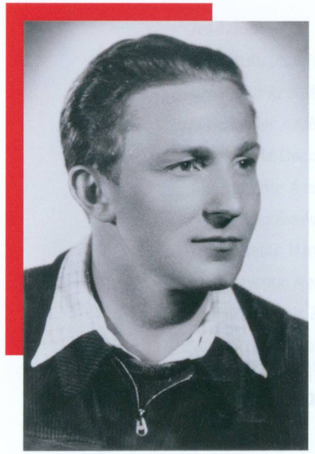

Mayer (Megyeri) József 1944-ben

keresztes párttagsági könyvvel) felszerelkezve, immár Megyeri álnéven folytatta tevékenységét.

A Megyeri-csoport, ahogyan a kommunisták nevezték, fontos tényezővé vált a magyar földalatti ellenállás számára, mert a szovjetek nyomása alatt széthulló magyar hadsereg raktáraiból – egy esetleges akciót előkészítendő – fegyvereket szállítottak az ellenállóknak, elsősorban a »Demény Pál vezette kommunista csoport tagjainak. Ők ezért cserébe rejtekhelyeket, munkahelyeket és lakást biztosítottak a cionistáknak. Megyeriék közvetítésével számos hamis igazolványhoz is jutottak az ellenállás – elsősorban kommunista – tagjai. Demény 1984-ben öt gépelt oldalon keresztül sorolta fel azoknak a személyeknek a nevét, akiken így segítettek: köztük voltak Déry Tibor, Nonn György, Markos György, Boldizsár Iván, »Kovács Imre és még sokan mások.

Megyeri közvetítőként vállalt szerepet a cionisták és a kommunista párt – fegyveres baloldali ellenállócsoportok összefogására létrehozott – Katonai Bizottsága (»Fehér Lajos) között is. „Megyeri-Meir József kapcsolatot létesített a Mátyásföldről megszökött magyar pilótákkal, és Tartsay Vilmosékkal [»Kiss János] egyesítették őket" – emlékezett vissza a Katonai Bizottság tagja, a »Sólyom László által a budapesti tudományegyetem orvostudományi karán létrehozott Kiska-alakulat egyik vezetőjének megtett Kádár Iván négy és fél évtizeddel később. Erről a kapcsolatfelvételről Megyeri így nyilatkozott 1976-ban: „Nonn Gyurka segítségével teremtettük meg a kapcsolatot a KP [Kommunista Párt] katonai vonalával. […] A katonai vonal rendelkezett néhány egyenruhás sejttel és egységgel a külvárosban. Hozzájuk csatoltam néhány csoportot, akik velem együtt dolgoztak. Az Almássy térről ruhát és élelmet utaltunk át részükre, amit is a katonai csoport autóval és kocsival jött vételezni. […] Réth Alajos – Princz Gyula csoportja: ez egy légóegység volt, amit beszerveztü[n]k és bekapcsoltu[n]k az illegális munka keretébe. Központjuk az Almássy téren volt. A hely menekültek búvóhelyévé, fegyver- és élelmiszerraktárrá vált. Az élelmet és a ruhákat a [Nemzetközi] Vöröskereszt raktáraiból Efra Teichmann juttatta el. […] Egy időben Zircz Lacit is, a Vasas ifjaival [együtt], bekapcsoltam az Almássy téri csoport működésébe. Sikerült kapcsolatot teremteni több katonai csoporttal, többek között a Mátyásföldi repülőtér karbantartóegységével. Kb. 40 ember meglépett – közvetítésemmel –, élükön Waltz György nevű tiszttel."

Megyeri József és társai – köztük a szervezésben segédkező Rafi Bensalom – egyik legbátrabb mentőakciója az volt, amikor 1944. december végén kilencvenhét zsidó rabot szöktettek meg a Margit körúti fogházból. Az egyik megmentett, Grósz Endre (David Gur) így emlékezett vissza a történtekre: „[…] egyszer csak megjelent egy főhadnagy és két géppisztolyos szakaszvezető vagy őrmester. Nagy hangon felolvastak egy listát. Csak arra gondolhattunk, hogy a listán szereplő embereket kivégzésre viszik. Az őrök egy része együttérzően figyelt minket. És akkor érdekes dolog történt. Hallottuk a neveket, és a nevek nem stimmeltek. […] Egyszer csak engem hívnak, és a következőképpen vagyok megjelölve: Farkas Rapos Tibor. Én ezen a néven sehol nem szerepeltem, viszont november óta a Damjanich utca 52.-ben egy lakásban laktam Mose Alpannal Rapos Tibor néven. Az utcán Farkas Tibor eredeti papírjait használtam, a lakáson csak egy bejelentőlapom volt, ezen a nevem Rapos Tibor volt. Ezt a bejelentőlapot én megettem. Sehol sem volt nyoma. […] Ebből tudtam meg, hogy engem csak állítólagosan visznek kivégzésre […]. Tehát azonnal kiálltam a sorból, és mondtam a barátaimnak, akik haboztak, hogy gyertek nyugodtan […]. Amikor elhagytuk a fogház bejáratát, ott állt a svájci követség autója, ekkor már biztosak voltunk benne, miről van szó. […] A mi segítségünkkel a barátaink

Magyarországi Hasomer Hacair-tagok a negyvenes évek elején

A Margit körúti fogház 1945-ben

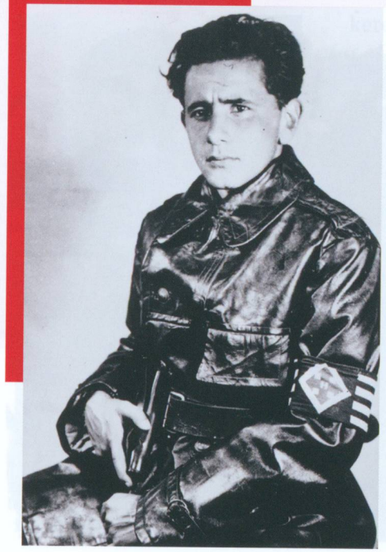

A nyilasnak beöltözött Grósz Endre (David Gur) egy háború után készült felvételen

összeállították a még börtönben lévő cionista és kommunista névsort. Másnap még körülbelül száz embert szabadítottak ki ugyanezzel a trükkel."

Megyeri József és két társa, a negyvenes évek elején a vasasszakszervezetben megismert Zircz László (akit az embermentésben játszott szerepéért a Jad Vasem Intézet 1988-ban Világ Igaza kitüntetésben részesített), valamint a csoportjához tartozó Markovics Jenő (Meron Ya'kov) 1945. január 5-én, egy Rátz-párti aktivista kőbányai házában érték meg a felszabadulást.

Született: 1922. október 27-én Nagyilondán (más források szerint Drágavilmán; ma mindkettő Románia) Mayer József néven (később Joszef Meir), apja szűcs volt
1938 Belép a Hasomer Hacair baloldali cionista ifjúsági szervezetbe
1938–1941 Kolozsváron vasmunkás, bekapcsolódik a baloldali antifasiszta csoportok munkájába
1940–1941-től Társaival együtt Budapesten él egy Hasomer Hacair-kommunában; egy vasüzemben dolgozik, és belép a vasasszakszervezet ifjúsági tagozatába
1943. október Behívják munkaszolgálatra
1944. október A Hasomer Hacair megszökteti munkaszolgálatos egységétől
1945 eleje Péter Gábor hívására a Politikai Rendészeti Osztály tisztje lesz
1945. augusztus A cionista mozgalom vezetőinek utasítására kilép a politikai rendőrség kötelékéből, később a Magyarországon megalakult zsidó önvédelmi alakulatok parancsnoka lesz
1948. június Alijázik (kivándorol Izraelbe)
1948 Egyik alapítója a Gaaton kibucnak
1949 után A kibucok országos szervezetében tölt be fontos pozíciókat
Elhunyt: 1991. november 10., Gaaton, Izrael

Források

Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulat
Ramat Gan gyűjteménye

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Ben-Porath, Yosef – Netzer, Eli (eds.): *A Warrior's Way: On Yoshka Meir.* Maarachot Kibbutz Dalia, 1998.

Benshalom, Rafi: *We Struggled for Life. The Hungarian Zionist Youth Resistance during the Nazi Era.* Jerusalem – Hewlett, NY, Gefen Publishing House, 2001.

Fehér Lajos: *Így történt.* Budapest, Magvető, 1979.

Galambos Futó Sándor: *Három nehéz esztendő.* Budapest, Zrínyi, 1973.

Goldfarb, Zvi: On Hehalutz Resistance in Hungary. In Szner, Zvi (ed.): *Extermination and Resistance. Vol. 1.* Kibbutz Lohamei Hagetaot, Israel, Ghetto Fighters' House, 1958, 162–173.

Gur Dávid: *Együtt az ár ellen. Ellenállás-mentés – a cionista ifjúsági mozgalmak Magyarországon, 1944.* Budapest, Pesti Kalligram, 2015.

Józséf Méir. In Benedek István Gábor – Vámos György: *Tépd le a sárga csillagot! Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról.* Budapest, Pallas, 1990, 149–174.

Kádár Iván: *Esszé történelmi oldalnézetből.* Budapest, Magvető, 1989.

Mezei András: *Kilenc kedd. Beszélgetések Kádár Ivánnal.* Budapest, Magvető, 1989.

Yona, Ammon: *Missions with No Traces: Sixty Years of Israeli Underground National Security.* Jerusalem – New York, Devora Publishing, 2006.

Videó

Bors Frigyes: *Együttműködés a cionista ellenállási mozgalommal 1944-ben.* Büchler András interjúja. DVD. Miskolc, 2003. február.

KOVÁCS TAMÁS

Mester Miklós

Mester Miklós neve a negyvenes évek elején ismert volt a politika és a kultúra iránt érdeklődők körében. Az erdélyi származású, szociális kérdések iránt elkötelezett, eredetileg történésznek készült fiatal politikus a minden szempontból végzetes 1944-es esztendőben ért fel pályája csúcsára: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára lett, működésével azonban – politikustársai többségének tevékenységével ellentétben – nem a német megszállók, hanem az üldözöttek érdekeit szolgálta. Ahogy 2012-ben megjelent memoárjának címe is jelzi, „tragikus korban" élt, dolgozott és mentett embereket. Az 1945 után berendezkedő kommunista politikai rendszer nemhogy nem értékelte ténykedését, hanem egyenesen a társadalom perifériájára száműzte.

Mester 1939-ben a Magyar Élet Pártja jelöltjeként lett képviselő, de 1940-ben átlépett az Imrédy Béla nevével fémjelzett Magyar Megújulás Pártjába. Igaz, később csalódott Imrédyben is, s ilyen értelemben tagsága egy idő után csak formális volt. Mester sokkal aktívabb szerepet játszhatott a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos szervezetben, amely számottevő befolyással bírt a kor politikai életére. Érdemes rögzíteni, hogy a történészként a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó Mester sokáig maga is antiszemita elveket vallott. A gondolkodásában ebben a tekintetben bekövetkezett változás egy hosszabb folyamat eredménye volt, amelyben meghatározó szerepet játszott, hogy képviselőként számos tudóssal és művésszel került kapcsolatba. Magyarország 1944. március 19-i német megszállása döntő fordulatot jelentett az életében. Amellett ugyanis, hogy a Györffy-kollégium kormánybiztosa lett, kinevezték a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárává. Megjegyzendő, hogy csak több mint egy hónappal a Sztójay-kormány felállítása után léphetett

hivatalba – sokan ugyanis nem nézték jó szemmel, hogy a nagypolitika közelébe kerül. Kinevezéséhez nagyban hozzájárult a Zsindely házaspár (» Zsindelyné Tüdős Klára) és az Erdélyi Párt igen erőteljes lobbitevékenysége is. Tudható, hogy a párt több politikusa is szoros kapcsolatban állt a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségével (» Csomóss Miklós) és a Magyar Függetlenségi Mozgalommal (» Szent-Iványi Domokos). Vélelmezhető, hogy Mester „kineveztetése" mögött már eleve az ellenállás és az embermentés segítésének szándéka állt.

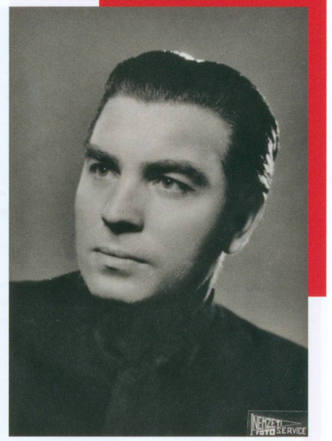

Mester Miklós államtitkári portréja

Bár a német nyomásra és jóváhagyással létrejött Sztójay-kormány lényegében maradéktalanul kiszolgálta a megszállók érdekeit és kéréseit, Mesternek éppen ezáltal nyílt lehetősége arra, hogy bekapcsolódjon a törvények értelmében zsidónak minősített üldözöttek mentésébe. A magyar belügyi vezetés már április derekán elrendelte a gettósítást, majd a vidéki gettókba zsúfolt zsidók döntő többségét az auschwitz-birkenaui koncentrációs és haláltáborba deportálták, ahol az első szelekciót követően az emberek nyolcvan százalékát gázkamrában ölték meg. A deportálás puszta ténye, illetve annak brutalitása Magyarországon is sokakat elborzasztott. A kormányzatban és a kormányzó környezetében is akadtak olyanok, akik arra jutottak, kapcsolatot kell teremteni a zsidó vezetőkkel, illetve hogy a magánszemélyek, valamint az egyházak kísérletein felül szükséges lenne „magasabb szinten" egy átfogó mentési akciót szervezni.

Mester 1944 tavaszán és nyarán egyfajta összekötő szerepet játszott a kormányzói kabinetiroda vezetője, » Ambrózy Gyula és a cionista, illetve zsidó vezetők között. Naponta tájékoztatta a kabinetirodát a németbarát politikusok lépéseiről. Később Ambrózyval együtt sikerült kiharcolniuk a kormányzói mentesítés

Auschwitzba deportált magyar zsidók a peronon várakoznak, 1944

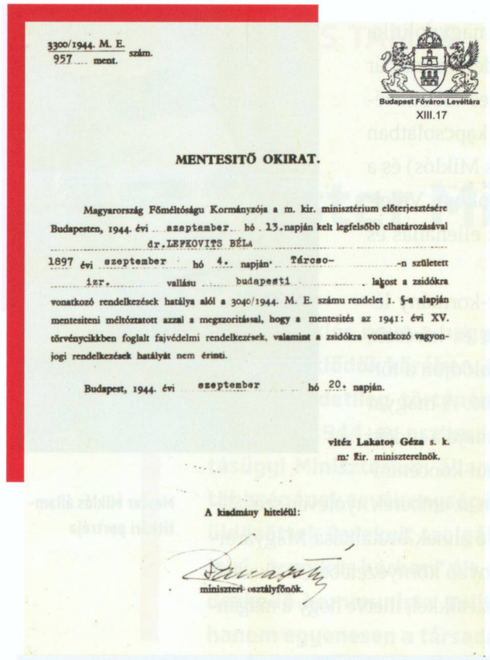

3300/1944. M. E.
957 ment. szám.

Budapest Főváros Levéltára
XIII.17

MENTESITŐ OKIRAT.

Magyarország Főméltóságu Kormányzója a m. kir. minisztérium előterjesztésére Budapesten, 1944. évi szeptember hó 13. napján kelt legfelsőbb elhatározásával dr. LEFKOVITS BÉLA

1897 évi szeptember hó 4. napján Tárcsa -n született izr. vallásu budapesti lakost a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól a 3040/1944. M. E. számu rendelet 1. §-a alapján mentesiteni méltóztatott azzal a megszoritással, hogy a mentesités az 1941: évi XV. törvénycikkben foglalt fajvédelmi rendelkezések, valamint a zsidókra vonatkozó vagyonjogi rendelkezések hatályát nem érinti.

Budapest, 1944. évi szeptember hó 20. napján.

vitéz Lakatos Géza s. k.
m. kir. miniszterelnök.

A kiadmány hiteléül:

miniszteri osztályfőnök.

Kormányzói mentesítő okirat 1944 szeptemberéből

intézményének létrehozását, de már ezt megelőzően is bevezették az „előzetes mentesítést". Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egy igazolást adtak ki, amelyben az szerepelt, hogy az illető mentesítése folyamatban van, és az elbírálásig a kormányzó védelme alatt áll.

A kormányzói mentesítésről szóló jogszabály végső verziója 1944. augusztus 21-én jelent meg. A jogalkotók a lényegi rendelkezéseket egy szakaszban foglalták össze: „A zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya általában nem terjed ki azokra a személyekre, akiket – esetleg házastársukra és gyermekeikre is kiterjedő hatállyal – a kormányzó a minisztérium előterjesztésére az említett rendelkezések hatálya alól a tudomány, a művészet vagy a közgazdasági élet terén, vagy egyébként az ország javára szerzett kimagasló érdemeik folytán, vagy egyéb különös méltánylást érdemlő okból mentesít." A rendelet a kormányzó részére rendkívül széles jogkört biztosított: bárkit mentesíthetett, akit valamilyen okból arra érdemesnek talált. Mivel ekkor, 1944 nyarán kevés embert lehetett megbízni egy ilyen kényes és bizalmas feladat ellátásával, lehetett rá számítani, hogy az elbírálás folyamata hosszadalmas lesz. Sokat elmond Mester és Ambrózy igyekezetéről, hogy már az augusztus 17-i minisztertanács ülésen 954, valamint egy másik jegyzéken felsorolt további 1156 zsidó származású személy mentesítéséhez kérték a hozzájárulást, amelyet a minisztertanács meg is adott. Mester visszaemlékezése szerint ő és munkatársai a nyilaspuccsig körülbelül nyolc–tízezer mentesítést adtak ki. Emellett akadtak olyanok is, akik Mester személyes közbenjárásának köszönhették az életüket: Rusznyák István és Purjesz Béla orvosprofesszorokat az államtitkár kifejezett követelésére, Bécsnél szedték ki a marhavagonból.

Mester körül a minisztériumban valóságos ellenállási központ alakult ki. Az államtitkár »» Bereczky Albert református lelkészen, későbbi püspökön keresztül állandó kapcsolatot tartott fenn a Magyar Fronttal (»» Dessewffy Gyula), és számos letartóztatott, elsősorban baloldali kötődésű értelmiségi, politikus, többek között Erdődy Lajos ügyvéd, Takács József

A miniszterelnöknek kinevezett Lakatos Géza vezérezredes bemutatkozása a képviselőházban, 1944. augusztus 29. A bal oldali patkó második sorában jobboldalt (7-es számmal megjelölve) Mester Miklós

vagy a Györffy-kollégista Hegedüs András és Sipos Gyula is határozott közbelépésének köszönhették szabadon bocsátásukat.

A Lakatos-kormányban is a posztján maradt Mestert a kormányzó és közvetlen környezete az egyre sürgetőbbé váló fegyverszüneti tárgyalások előkészítésébe, megszervezésébe is bevonta. A kiugrási kísérlet kudarcát követően hatalomra került nyilasok október 16-án már hiába keresték hivatalában: elmenekült a fővárosból, és ekkor Klotildligeten, később Klastrompusztán bujkált. Noha a Szálasi-kormány érvénytelenítette a kormányzói mentesítés intézményét, sokan még így is ennek a dokumentumnak köszönhették életüket. Mester ezekben a vészterhes időkben visszatért Budapestre; a Bethesda-kórházban Madarász József álnéven – magát menekült református lelkésznek kiadva – bujkált. Az ostrom vége felé néhány napra szovjet fogságba került.

A háború utolsó hónapjaiban és azt követően mind a zsidó közösség reprezentánsai, mind a politikai élet időközben meghatározóvá vált szereplői kiálltak mellette. Politikai szerepet az új világban ennek ellenére már nem vállalt, egyfajta belső emigrációba vonult.

Született: 1906. március 8-án Rugonfalván (ma Románia), szegényparaszti családban
1925 Segesváron érettségi vizsgát tesz (román nyelven), majd előbb közgazdasági, később történettudományi területen tanulmányokat folytat Budapesten
1937 Bölcsészdoktori fokozatot szerez a budapesti tudományegyetemen
1939 Országgyűlési képviselőnek választják a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja színeiben a ráckevei körzetben
1940 Kilép a kormánypártból, és csatlakozik az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártjához
1944. április 30. Kinevezik a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának
1944 nyara Meghatározó szerepet játszik a kormányzói mentesítés intézményének létrehozásában
1944. szeptember Részt vesz a titkos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjának előkészítésében
1944. október–december Bujkál a nyilas, illetve német hatóságok elől
1945–1946 Tanú több népbírósági perben, őt azonban nem helyezik vád alá
1951–1953 Családjával együtt kitelepítik Budapestről, kényszerlakhelyül a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Felsővadászt jelölik ki számukra
1960–1966 Nyugdíjazásáig a Magyar Könyvtárellátó Vállalat alkalmazásában áll
Elhunyt: 1989. január 5., Budapest

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-2000/3., 23. – Vizsgálati dosszié (V-dosszié). Magyar Közösség

3.1.9. V-91291. – Vizsgálati dosszié (V-dosszié). Barla László és társai

3.1.9. V-150000/4. – Vizsgálati dosszié (V-dosszié). Nagy Imre és társai (Tildy Zoltán)

4.1. A-290. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Budapestről Szabolcs és Borsod megyébe kitelepítettek listája

Budapest Főváros Levéltára

XXV.2.b. 81365/1949. – A Budapesti Népügyészség büntetőiratai (1945–1949). Dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga

XXV.4.a. 5663/1958. – A Fővárosi Bíróság büntetőperes iratai (1951–2004). Őri Gábor és társai

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum

45. sz. Mester Miklós-interjú. Készítette Gyurgyák János – Varga Tamás, 1986

Irodalom

Cseke Péter: Mester Miklós üzenete (két tragikus történelmi kor árnyékából), *Korunk*, 2014/3, 103–108.

Egy naiv ember – bársonyszékben. In Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz.* Budapest, RTV–Minerva–Kossuth, 1982, 126–181.

Kása Csaba: Mester Miklós részvétele a kormányzói mentesítés folyamatában. *Mki.gov.hu*, 2022. augusztus 20. https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/evfordulok-hu/mester-miklos-reszvetele-a-kormanyzoi-mentesites-folyamataban, 2023. december 31.

Kovács Tamás: Mester Miklós pályaképéhez. *Korunk*, 2013/4, 89–96.

Kovács Tamás: Szorításban. Mester Miklós pályafutása az 1940-es és 1950-es évek Magyarországán. In L. Balogh Béni (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből, 1945–1990.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2019, 121–136.

Kovács Tamás: „Mentesítése folyamatban." Mester Miklós. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 262–267.

Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában.* A Megjegyzések Mester Miklós emlékiratához című fejezetet és a végjegyzeteket írta Kovács Tamás. Budapest, Tarsoly, 2012.

Mészáros Máté: Mester Miklós zsidómentő tevékenysége. *Magyar Szemle*, 2015/5–6, 140–162.

Somlai Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989). In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012.* Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, 2012, 105–165.

Szekér Nóra: A történelmi fogalmak és Mester Miklós életútja, *Magyar Szemle*, 2018/7–8, 40–47.

Török Bálint: Ember az embertelenségben (Mester Miklós politikusi példája). *Magyar Napló*, 2007/2, 36–39.

SZOKOLAY DOMOKOS

Mikó Zoltán

„Százados úrral együtt akarok harcolni a németek ellen!” – jelentette ki nyíltan Csohány Endre tartalékos hadnagy. 1944 novemberének első napjaiban járt az idő, amikor egy ilyen megszólalás könnyen a bitóra juttathatta az embert. Mikó Zoltán vezérkari százados szúrós tekintettel ránézett: „És ha én most letartóztatom a hadnagy urat?!” – kérdezte. „Százados úr neve nekem garancia!” – hangzott az eltökélt válasz. Mikó százados barátságos hangra váltott, és közölte, hogy éppen egy különleges alakulatot szervez, amelybe egyetemistákat toboroznak, s megismerkedésük után meg is tette parancsnokuknak Csohányt.

Mikó Zoltán az ellenállási mozgalom egyik rejtélyes figurája, aki 1944 őszén vakmerő és bonyolult játszmát folytatott. A Fővezérség különleges alosztályát irányító tiszt tevékenységéből kirajzolódik, hogy megkísérelte elősegíteni a »Bajcsy-Zsilinszky Endre nevével fémjelzett ellenállási mozgalom felkelési tervét, lerövidítve a szenvedő Budapest ostromát, s lépéseket tett, hogy felkészítse a magyar ifjúság színe-javát a várható harcra, mégis megmentve ezzel őket a Németországba történő kitelepítéstől és az értelmetlen pusztulástól. Mindezt úgy, hogy hivatalos feladata eredendően az volt, hogy a német Jagdverbanddal együttműködve különleges hadviselést folytasson a szovjetek ellen, a front mögé juttatva az erre felkészített csoportokat.

A vezérkari százados tetteinek megértéséhez kapcsolatrendszerének vizsgálata adhatja meg a kulcsot. Mikó a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társaság tagja, a katonák közötti kapcsolatokat összefogó „sátor” vezetője volt. Ahhoz az elkötelezett maghoz tartozott, amely minden befolyását latba vetette, hogy előmozdítsa Magyarország háborúból való kiválását, valamint a német megszállók elleni harc felszítását. Olyan, fontos pozíciókban lévő katona- és csendőrtisztek tartoztak e körbe, mint a Legfelsőbb Honvédelmi Ta-

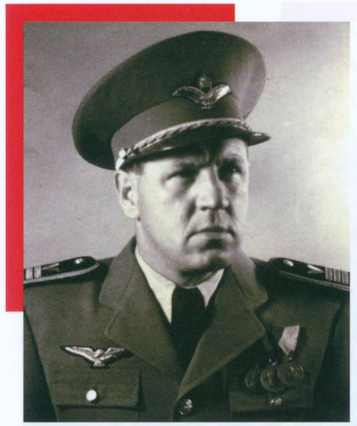

Mikó Zoltán repülő századosi portréja

nácsnál dolgozó Szent-Miklósy István vezérkari őrnagy vagy »Kudar Lajos, az Államvédelmi Központ helyettes vezetője. Kapcsolatban álltak a Kiugrási Irodával, valamint az ellenállási mozgalom különböző csoportjaival, így a Magyar Függetlenségi Mozgalommal (»Szent-Iványi Domokos), a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával (MNFFB, [»Makay Miklós]), a Magyar Fronttal (»Dessewffy Gyula) és a Magyar Diákok Szabadságfrontjával, de együttműködtek a munkáspártok szervezeteivel is. Mikó ugyancsak rálátott az ellenállás számára szintén legális gyűjtőhelyet és a fegyveres ellenállás potenciális bázisát jelentő kisegítő honvéd karhatalmi (Kiska-) alakulatok (»Gidófalvy Lajos, Zsabka Kálmán) tevékenységére, parancsnokaikkal bizalmi viszonyban állt.

Mikó feladata volt, hogy a Prónay Pál irányítása alatt szerveződő, irreguláris hadviselést folytató alakulatok tevékenységét koordinálja. Az idős szabadcsapat-vezető tekintélye bizonyos fedést, biztonságot nyújtott a nyilas belbiztonság ellen, noha, ha hihetünk a visszaemlékezéseknek, nem tudott Mikó kettős játékáról. Így jött létre a Prónay Különítmény Görgey Artúr Egyetemi Zászlóalja, amely – hűen a név szimbolikájához – arra készült, hogy ha arra kerül a sor, felvegye a harcot a németekkel, s egy sikeres felkelés esetén egy magyar irányítású karhatalom alapját képezze a fővárosban.

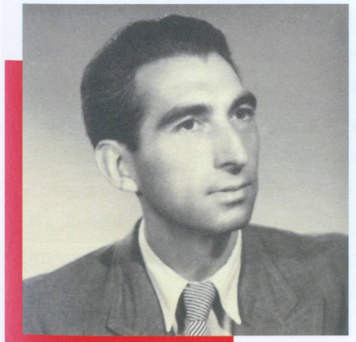

Csohány Endre

A vezérkari százados gondosan szétválasztotta a szovjetellenes harc és a németekkel, nyilasokkal szemben szervezett alakulatok ügyeit. Budán, a Bimbó út 51. alatt rendezték be a törzs parancsnokságát, amelyet Bondor Vilmos főhadnagy vezetett, egyetemisták és szökött katonák társaságában. Mikó ebből a központból juttatott fegyvereket a különböző ellenállási szervezetek számára. Szorosan együttműködött Somogyi Miklóssal,

Nyilasfelvonulás az Andrássy úton a hatalomátvétel napján

a Magyar Építőipari Munkások Országos Szakszervezetének elnökével is, aki közvetítő szerepet játszott egyrészről a munkásság, másrészről a Kommunista Párt irányába. Ezzel párhuzamosan Csohány Endre vezetésével a lassan több száz diákot, katonaszökevényt magába foglaló Görgey-zászlóalj a pesti oldalon, a Szentkirályi utcában állomásozott, fedést biztosítva a diákellenállás tagjainak (» Jónás Pál, Zimányi Tibor).

Mikó eközben aktívan tárgyalt a szerveződő fegyveres ellenállás legfontosabb szervezete, az MNFFB katonai vezérkarával, és november 22-én csak a szerencséjének köszönhetően, egy defekt miatt kerülte el, hogy a nyomozók őt is elfogják Tartsay Vilmos (» Kiss János) Andrássy úti lakásában. A gyanú árnyéka azonban Mikóra is rávetült, szorulni kezdett körülötte a hurok. A Görgey-zászlóalj is közel állt a lebukáshoz, miután a nyilasok elfogtak tíz – később kivégzett – szökött munkaszolgálatost, akiktől a szálak a Szentkirályi utcába vezettek. A lebukás elkerülése érdekében Mikó elrendelte, hogy az egység vonuljon a Börzsönybe további kiképzésre. A vezérkari százados Budapesten maradt, míg Csohányék 1944. december 8-án elhagyták a fővárost, és Vámosmikolán átadták a parancsnokságot Marthon István hírszerző alezredes-

nek, akinek az irányításával átkúsztak a német vonalakon, és felvették a kapcsolatot a szovjet alakulatokkal. A görgeysták diverzáns akciókat hajtottak végre, és felderítőtevékenységet folytatva részt vettek a Garam menti harcokban. Közülük többen hősi halált haltak, az életben maradók osztályrésze pedig érdemeik ellenére szovjet hadifogság lett; zömük 1947-ben hazatért Magyarországra, de voltak, akik szovjet kényszermunkatáborokban vesztették életüket.

Mikó Zoltán kapcsolatban állt a svéd diplomatával, Raoul Wallenberggel is, akinek kérésére, Kudar Lajos közreműködésével gondoskodott a semleges követségek oltalma alatt álló házakban menedéket kereső, a különböző fegyveres nyilas csoportok által egyre gyakrabban zaklatott zsidó üldözöttek védelméről. Mikó a Fővezérség különleges alosztálya nevében számos nyílt parancsot bocsátott ki, amelyek védelmet jelentettek birtokosaik számára. Ilyen dokumentumot mások mellett több népi írónak, így Illyés Gyulának, Veres Péternek és Szabó Pálnak is juttatott.

A sorozatos lebukások komoly akadályt gördítettek a budapesti fegyveres ellenállás kibontakozása elé, s a Görgey-zászlóalj távozásával a megmaradt maroknyi fegyveres csoportnak egy reménye maradt: a szovjetekkel történő kapcsolatfelvétel után megnyitni egy

Svéd menlevéllel rendelkező munkaszolgálatosok kimentése a Józsefvárosi pályaudvarról 1944. november 28–29-én

frontszakaszt, hogy ezzel lerövidítsék a főváros ostromát. Mikó tervét azonban elárulták, 1945. január 2-án a Bimbó útra is lecsaptak a csendőrök és a Nemzeti Számonkérő Különítmény fegyveresei. Mikót mégsem sikerült kézre keríteniük, fejére húszezer pengős vérdíjat tűztek ki.

A vezérkari százados néhány társával előbb a török követségre menekült, majd Budán bujkált. 1945. január 30-án jelentkezett a szovjet parancsnokságon, hogy igazolja magát és tevékenységét. Soha többé nem engedték szabadon, hanem kihallgatásoknak vetették alá; február 8-án hivatalosan letartóztatásba helyezték, majd elhurcolták. Az 1992-ben kiadott orosz igazolások alapján a vezérkari századost egy szovjet katonai törvényszék halálra ítélte, majd 1945. augusztus 15-én Odesszában kivégezték. Bár Mikót Magyarországon az ellenállási mozgalom hősének tekintették, és számos vezető politikus járt közben a szabadon bocsátásáért, a szovjetek eltitkolták, hogy már nincs az élők sorában.

Született: 1910. október 14-én Balassagyarmaton nyolcgyermekes családban, apja magyar–latin szakos gimnáziumi tanár, anyja tanítónő volt
1934 A Ludovika Akadémián gyalogos hadnaggyá avatják
1938–1939 Az 1. tartalék tüzérosztálynál szolgál, 1939-ben főhadnagyi rendfokozatot kap
1939–1942 A Hadiakadémián tanul, közben 1941-ben áthelyezését kéri a légierőhöz; 1942. április 1-jével századossá léptetik elő
1942. október 1. A légierő parancsnokságára kerül
1943. május A vezérkari tisztek állománycsoportjába helyezik; ugyanebben az évben repülőgépével balesetet szenved, hosszú ideig lábadozik
1943. október – 1944. ősz A Honvédelmi Minisztérium 37. Osztályán szolgál
1944. ősztől A fegyveres ellenállás egyik vezetője, német- és nyilasellenes harcra megszervezi a Görgey-zászlóaljat, bekapcsolódik az embermentésbe; december elején a 101. bevonulási központ élére kerül
1945. január 30. Jelentkezik a szovjet parancsnokságon, február 8-án letartóztatják
1945. július 9. A szovjet Déli Hadseregcsoport katonai törvényszéke golyó általi halálra ítéli
1945. augusztus 15. Odesszában (Szovjetunió) kivégzik
1991 Az Orosz Föderációban a „politikai üldöztetés áldozatainak rehabilitációja" tárgyában hozott törvény alapján rehabilitálják
1995 A Magyar Köztársaság elnöke posztumusz vezérőrnaggyá nevezi ki

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

4.1. A-747. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). A budapesti m. kir. XIV/2 ellenállási kisegítő karhatalmi alakulat századnaplójából legépelt részlet. Szerző: Zsabka Kálmán

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára

66393. számú tiszti okmánygyűjtő – Mikó Zoltán vezérkari százados

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

V. 867. f. 5-172. – Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Visszaemlékezések. Somogyi Miklós visszaemlékezése

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Benkő Zoltán: *Történelmi keresztutak.* Miskolc, Felsőmagyarország, 1993.

Bondor Vilmos: *A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban, 1944–1945.* Budapest, Püski, 1995.

Czókos Gergely: Húszezer pengő vérdíj és a szovjet „hála". Mikó Zoltán. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 270–275.

Csohány Endre: *Ha ég a ház.* Budapest, Magvető, 1987.

Gazsi József: *Fények a Börzsönyben.* Budapest, Zrínyi, 1976.

Józsa Béla: *Egyetemisták az ostromgyűrűben: A Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944. októberétől 1945. február 14-ig.* Budapest, Történelmi Hagyományőrző és Hadisírgondozó Alapítvány, 1999.

Sári Katalin: *Mikó Zoltán emlékezete (1910–1945). A nemzeti ellenállás mártírja.* Budapest, Püski, 1996.

VARGA KRISZTIÁN

Mónus Illés

Nem volt partizánvezér, gyújtó hangú néptribun, ellenállócsoportokat sem szervezett, és fegyverrel a kézben sem harcolt soha a megszállók és hazai kiszolgálóik ellen. Jogvédő, embermentő tevékenységéről sincs tudomásunk, zsidó származása miatt inkább ő maga szorult segítségre, amikor a német megszállás után elhurcolták. Miért merülhet fel a neve mégis az ellenállási mozgalmak történetében?

Sokféleképpen szállhatunk szembe az elnyomó hatalommal. Ki fegyverrel, ki szóval, aktív cselekvéssel, passzív rezisztenciával vagy éppen személyes példamutatással. Mónus Illés azon ellenállók közé tartozott, akik az eszmével, a papírra vetett gondolatokkal, hitvallásuk erejében bízva küzdöttek a „barna pestis" ellen, és szellemi iránytűként mutatták a kiutat egy sötét kor halálos labirintusából.

Kétkezi munkásból lett ízig-vérig értelmiségi. Műveltségét, hatalmas ismeretanyagot felvonultató tájékozottságát autodidakta módon, a hazai szociáldemokrata mozgalom munkásönképző-köreiben szerezte meg. Filozófiai, közéleti és kulturális kérdésekben való jártassága legendás volt a párton belül. Karl Kautsky centrista szocializmusa és Otto Bauer ausztromarxizmusa hatottak rá, meghatározva világlátását, egyben meghúzva annak határait is.

Hitler 1933-as hatalomra kerülése sokakkal együtt Mónust is megdöbbentette. Korábban őszintén bízott abban, hogy a fejlettebb német és osztrák szociáldemokrata pártok mintájára, azok példamutató segítségével és szívós munkával itthon is megteremthető lesz a demokrácia. Az a demokrácia, amely Mónus felfogása szerint meg fogja nyitni az utat a szocializmus előtt, és felszabadítja a munkásosztályt a kapitalizmus kizsákmányolása alól. De csalódnia kellett. Európa két legerősebb szociáldemokrata mozgalmának kudarca után reményei szertefoszlottak. „Hogyan tovább?" – tették fel a szociáldemokraták világszerte a Mónus által is visszhangzott kérdést.

Mónus Illés (jobboldalt) egy szociáldemokrata kongresszuson a húszas években. Mellette Reisz Mór és Peyer Károly

Egy fasiszta diktatúra kiépülésének lehetősége komoly aggodalommal töltötte el az itthoni szociáldemokratákat. A kormányzat tekintélyelvű intézkedései és a szélsőjobboldali, nyilas irányzatok agresszív előretörése a harmincas évek Magyarországán is kilátásba helyezték a szociáldemokrata munkásmozgalom felszámolását.

Mónus Illés felismerte a halálos veszélyt, és ráeszmélt arra is, hogy a társadalom számos rétege vált védtelenné a fasizmus demagógiájával szemben. Elhatározta, hogy nem hagyja magukra a kiszolgáltatottakat, és szellemi offenzívát hirdetett a „diktatúrás" gondolatok terjedése ellen. Nem napi propagandát, a párt sokszor hangoztatott frázisait puffogtatta, hanem hitet, reményt, „baloldali szellemi-etikai tartást és önérzetet" kívánt adni mindazoknak, akik elbizonytalanodtak, elkeseredtek vagy felháborodtak a faji alapú nemzeti sovinizmus és a militarista állam eszméjének térhódítása láttán. Írásaiban rávilágított a világ tágabb összefüggéseire, orientálta és gondolkodásra serkentette olvasóközönségét, amikor humanista szellemben demokratikus és szocialista kiutat keresett a harmincas évek komor valóságából. „Szervezni, felkészülni, a szocializmust vállalni, tanítani és az eszmét terjeszteni" – fogalmazta meg a szellemi offenzíva mibenlétét.

Tisztában volt azzal is, hogy a társadalom majd minden szegmensébe behatoló szélsőjobboldali ideológiákkal szemben a szervezett munkásság egyedül nem veheti fel sikerrel a harcot. Ezért pártját eszmei-politikai útkeresésre sarkallta, annak irányát, teoretikus alapvetéseit pedig ő maga fogalmazta meg. Nézeteit a *Népszava* hasábjain és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) elméleti folyóiratában, a *Szocializmus*ban tárta a nyilvánosság elé. Ezen írásai a polgári demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetőségét, kölcsönös egymásrautaltságát jelenítették meg, gondolataival pedig nemcsak a szociáldemokrata tömegeknek, hanem a fasizmussal szemben álló más társadalmi-politikai irányzatoknak is üzent.

Mónus (jobbról a negyedik) az MSZDP hűvösvölgyi kirándulásán 1926-ban. Az álló sorban balról az ötödik >> Kabók Lajos

„A megsemmisített polgári szabadságjogok hiánya egyesíti a legellentétesebb felfogású és érdekű osztályokhoz tartozókat – hívta fel a figyelmet Mónus a közös politikai léthelyzetre. – Az elnyomottak egy célkitűzésben találkoznak: a megsemmisített polgári szabadságjogok érvényességét vissza kell állítani! Konzervatív katolikusok és szabadgondolkodók, liberálisok és szociáldemokraták, demokraták és függetlenségiek egyformán ismerik föl, hogy »szabadság nélkül hosszabb ideig nem lehet élni«."

A „párt esze" – ahogy néhány elvtársa Mónust maliciózusan hívta – igyekezett ideológiai hátteret és szellemi muníciót biztosítani az MSZDP kormányhoz lojális, kiegyezésre és kivárásra törekvő politikájához. Ugyanakkor ezen túlmutató elképzelései is voltak, amikor a szociális demokrácia megteremtéséről és egy szövetségi politika kikovácsolásáról értekezett. Ez idő tájt fordult figyelme a nyugat-európai, brit és skandináv (szociál)demokráciák irányába, amelyektől kiutat és védelmet remélt, a francia és a spanyol népfrontkormányok választási sikereinek hatására pedig eljutott a népfront gondolatáig is.

„A népfront a polgárságnak és a munkásságnak az egyesülése éppúgy, mint ahogy együtt küzdött a barikádokon a forradalmak során. Most is együtt kell küzdeniük e szabadságjogok védelmében és megtartásában. Ezért hirdetjük: szocializmus és szabadság elválaszthatatlan fogalmak" – írta a demokráciát és a szocializmust egyaránt középpontba állító antifasiszta összefogásról.

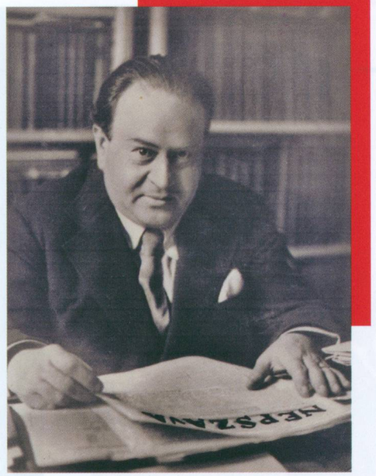

Íróasztalánál 1937-ben

Magyarországon viszont nem tartotta lehetségesnek a nyugat-európai típusú népfrontpolitika megvalósítását, mert az ellenforradalmi rendszert túlságosan antidemokratikusnak, a szóba jöhető szövetségeseket pedig túl gyengéknek találta. A kommunistákkal való szoros összefogásra sem tekintett járható útként, mert elutasította a bolsevik típusú diktatúrát, és mert féltette pártja legalitását az illegális baloldaltól. Helyette egy olyan népfrontkoncepciót tartott elfogadhatónak, amelyben az összes antifasiszta politikai erő (a konzervatívoktól a kommunistákig) az MSZDP zászlaja alatt, annak vezetésével a demokrácia és a szabadságjogok kivívása érdekében fognak össze.

Jövőbe tekintő szándékait a világháború kitörése és a magyar politikai élet történelmi megosztottsága keresztülhúzta. 1939-ben ő maga is meghátrálásra kényszerült, amikor zsidó származása miatt megfosztották legfőbb fegyverétől, az újságírástól. (Néhány cikkét álnéven írta ezt követően.) Bár sohasem mondott le a jövő demokratikus és szocialista Magyarországáról, a párt vezetéséből kiszorult, szervezői munkája, politikai befolyása a világháború éveiben meglehetősen korlátozott volt.

A német megszállást követően mint ismert antifasiszta politikust és a faji törvényektől sújtott állampolgárt a Gestapo letartóztatta, később internálták; 1944 októberében – vélhetően a Lakatos-kormány közbenjárására, más források szerint a fogságból megszökve – szabadult. Bár, egyes források szerint, szabadulását követően fontosnak tartotta a hazai ellenállási mozgalmakkal, így a megszállás viszonyai között akár még a kommunistákkal való együttműködést is, már nem tudott és talán már nem is akart tevőlegesen bekapcsolódni az ellenállásba. Hungarista pártszolgálatosok 1944. november 2-án a Margit rakparton meggyilkolták, majd holttestét a Dunába dobták.

A Szocializmus 1938/6. számának címlapja

Született: 1888. március 12-én Baltában (Orosz Birodalom, ma Ukrajna) Brandtsein Illés néven (1914-től Mónus); családja 1889-ben a pogromok elől menekült Magyarországra

1907 Cipőfelsőrész-készítő szakmunkásként csatlakozik a szociáldemokrata munkásegyesületekhez, később a bőrösök szakszervezetének egyik vezetője lesz

1911-től A *Népszava* kiadóhivatalának munkatársa

1922–1940 Az MSZDP (1939-től SZDP) országgyűlési frakciójának titkára

1928–1939 Az MSZDP vezetőségének tagja

1933–1936 Az MSZDP főtitkára

1934–1938 A *Szocializmus* szerkesztője

1936–1939 A *Népszava* főszerkesztője

1939 Az izraelitáról áttér az evangélikus hitre, mégis megfosztják újságírói hivatásától, és kiszorul az SZDP vezetőségéből

1944. március A német megszállók letartóztatják, később internálják; október elején szabadul

1944. november 2. A nyilasok elhurcolják, és a Margit (ma Angelo Rotta) rakparton a Dunába lövik

Irodalom

Agárdi Péter: Értelmiségi hivatás és baloldali önérzet. Mónus Illés utolsó éveiről (1939–1944) *Valóság*, 1991/4, 76–83.

Mónus Illés 1888–1944. Tudományos emlékülés, 1994. június 20. Budapest, Mónus Illés Akadémiai Füzetek, 1995.

Mónus Illés válogatott írásai. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Szabó Ágnes és Pintér István. Budapest, Kossuth, 1988.

Pintér István: Az MSZDP vezetői a fasizmusról és a fasizmus ellen hirdetett „szellemi offenzívá́ról". *Századok*, 1977/3, 500–533.

Pintér István: *A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944.* Budapest, Kossuth, 1980.

Pintér István: A két munkáspárt külpolitikai koncepciói a Horthy-korszakban. *Századok*, 1990/5–6, 708–752.

Sipos Péter: Mónus Illés 1888–1944. *História*, 1988/2–3, 47–49.

Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Budapest, Napvilág, 1999.

Várkonyi Endre: Az egykori cipőfelsőrész-készítő tanonc emlékének tisztelgünk Mónus Illés születésének centenáriumán. *Bőripari Dolgozó*, 1988/4, 5–6.

MÁTHÉ ÁRON

Ocskay László

„[…] néhányan kisurrantak […], egy telefonfülkéből felhívták […] Ocskayt. Évek-nek tetsző óra múlva feltűnt Ocskay […]: rokkantsága ellenére futni látszott. Egyenruhában volt, nyakában géppisztoly. Hangosan bemutatkozott, és közölte, hogy az épületek az ő rendelkezése, s az abban levők az ő parancsnoksága alatt állnak, senkit onnan elvinni és semmit elmozdítani […] nem lehet" – emlékezett vissza a 101/359. ruhagyűjtő század egyik tagja arra, hogyan avatkozott közbe érdekükben az alakulat parancsnoka, Ocskay László, amikor a Szálasi-puccs utáni napokban egy felfegyverzett nyilas pártszolgálatos egység megszállta a Dohány utcai Zsidó Múzeum helyiségeiben kialakított körletüket. Nem ez volt az egyetlen eset, amikor a munkásszázad kötelékébe tartozók élete komoly veszélyben forgott, ám Ocskay erélyes fellépésének és kiterjedt kapcsolatrendszere mozgósításának köszönhetően védenceinek túlnyomó többsége túlélte a vészkorszakot.

A huszárhadnagyként az első világháborúban súlyos lábsérülést szenvedett, s ennek nyomán hadirokkantnak nyilvánított, ám tartalékos tiszti rendfokozatát kivételes módon megőrző Ocskay 1943-ban önként jelentkezett a honvédségnél, szolgálatát századosi rangban folytatta. Az ekkor már egy évtizede a Socony-Vacuum Oil Company amerikai olajipari mamutcég magyar leányvállalata, az 1942. január 17-én hadiüzemmé nyilvánított Vacuum Oil Company Rt. alkalmazásában álló Ocskay egy zsidó származású barátja, Wilhelm György rábeszélésre vállalta el 1944 szeptemberével a 101/359. számú ruhagyűjtő század vezetését. A kisegítő munkaszolgálatos alakulatot 1943-ban állították fel, feladatát a következőképpen meghatározva: a „szegény sorsú munkaszolgálatosok számára ruhaneműket és felszerelési cikkeket gyűjt". Ocskay és kollegái vezetésével a Vacuum Oil Co. is részt vett a

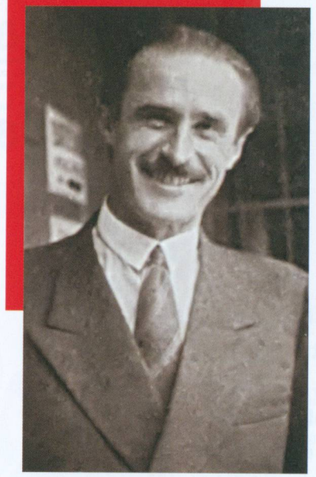

Ocskay László portréja a negyvenes évekből

Honvédelmi Minisztérium 45. Osztálya alá tartozó munkásszázad megszervezésében, majd védelmében: a zsidó származásúnak minősített személyeket diszkrimináló jogszabályok maradéktalan végrehajtását eredményesen elszabotáló, ezért a *Magyarság* című szélsőséges lap 1941. június 1-i számának egyik cikkében „a zsidók fellegvárának" bélyegzett cég biztosította a „védelmi pénzek" és az ellátás anyagi alapjának egy részét.

Ocskay munkaszolgálatos egysége a szélesebb körű embermentésbe is bekapcsolódott. A budapesti nagy gettó vezetőinek, elsősorban »Domonkos Miksának a munkáját támogatták, leveleket, üzeneteket közvetítettek, egyenruhát biztosítottak. A század konyhája révén egyúttal a gettó élelmezésébe is besegítettek. Az alakulat egy kisebb csoportja „átigazoltatta magát" a Nemzetközi Vöröskereszthez, Friedrich Born védelme alá, és mint T- (transzport) csoport, piros-fehér-zöld jelzésű, „Futárszolgálat" felirattal ellátott gépkocsikkal gyermekotthonok ellátásában segédkeztek, illetve többeket kiemeltek az óbudai téglagyári gyűjtőhelyről.

A hazai üzleti és politikai körök számos tagjával barátságot ápoló, emellett német és osztrák összeköttetésekkel is rendelkező Ocskay egy-egy védencéért akár a honvédelmi miniszterig is elment. Jó kapcsolatot alakított ki a minisztérium munkásalakulatokért felelős osztályának vezetőivel is, és ezt kihasználva idejében értesült a századát érintő legfontosabb fejleményekről, elérte, hogy az alakulat a fővárosban maradhasson, valamint hogy közeli hozzátartozók is csatlakozhassanak az egységhez. Szintén figyelemre méltó tény, hogy Raoul Wallenberg zsebnaptárának utolsó, december 8-i bejegyzése szerint este nyolc órakor Ocskayval találkozott annak Benczúr utcai lakásán.

A század 1944 novemberében a Dohány utcából áttelepült Zuglóba, a nyilasok által az elhurcolások során egészen addig kerületi gyűjtőpontként használt Abonyi utcai zsidó gimnázium épületébe. Itt már elegendő hely állt rendelkezésre, hogy az elszállásolás mellett a ruhagyártó és -javító műhelyeket is berendezzék, vagyis a munka ténylegesen is folyt. Egy túlélő így idézte föl az Abonyi utcai napokat: „Az elején az épületben körülbelül 900 személy volt, a munkaszolgálatosok és családjaik, akiknek a számára [Ocskay] külön kórházat is berendezett állandó orvosi felügyelet mellett. A VII. kerületi gettó [december 10-i] körülzárása előtt embereivel együtt Ocskay százados gyakran járt be a gettóba, hogy az

éhező tömegeknek ennivalót juttassanak. Később munkára Csepelre, Lágymányosra, Budára jártak ki a század emberei, mindig a százados vezetése alatt, aki nagyon sokszor védte meg őket a túlbuzgó nyilasok fenyegetéseitől. Az épületben a tömeg egyre bővült, jöttek legálisan és illegálisan azok közül, akik vagy a zsúfolt védett házakból kerültek az utcára, vagy a VII. kerületi gettóban nem érezték magukat biztonságban […] január elején [az üldözöttek] már […] ellepték a folyosókat, az alagsort és minden zugát a helyiségeknek, ahol csak egy talpalatnyi helyet találtak. […] a munkaszolgálatosok, különösen a gyerekek ellátására nagy gondot fordítottak." Azt is feljegyezték, hogy a százados soha nem fogadott el pénzt azoktól, akik bekerültek az Abonyi utcai gimnáziumba.

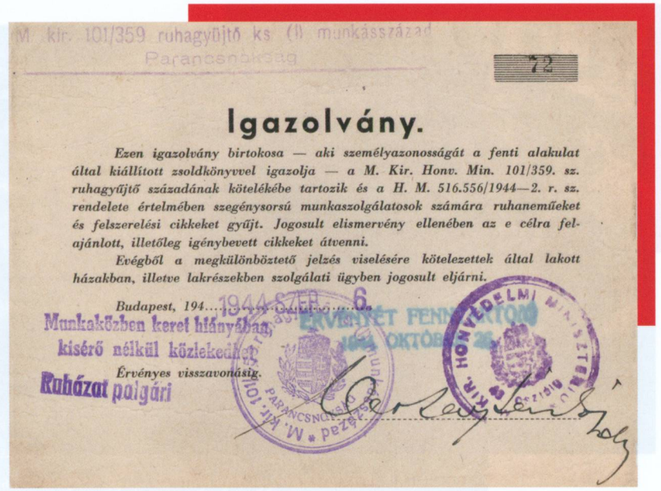
M. kir. 101/359 ruhagyűjtő ks (I) munkásszázad
Parancsnokság
72

Igazolvány.

Ezen igazolvány birtokosa — aki személyazonosságát a fenti alakulat által kiállított zsoldkönyvvel igazolja — a M. Kir. Honv. Min. 101/359. sz. ruhagyűjtő századának kötelékébe tartozik és a H. M. 516.556/1944—2. r. sz. rendelete értelmében szegénysorsú munkaszolgálatosok számára ruhaneműeket és felszerelési cikkeket gyűjt. Jogosult elismervény ellenében az e célra felajánlott, illetőleg igénybevett cikkeket átvenni.

Evégből a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezettek által lakott házakban, illetve lakrészekben szolgálati ügyben jogosult eljárni.

Budapest, 194....

1944 SZEP 6.

Munkaköben keret hiányában, kísérő nélkül közlekedhet.

Érvényes visszavonásig.

Ruházat polgári

M. Kir. 101. Parancsnokság • Pecsét

HONVÉDELMI MINISZTÉRIUM

Ocskay által aláírt, szabad mozgást biztosító igazolvány 1944 szeptemberéből

A nyilasok több ízben indítottak razziát a gimnázium ellen, egy-egy alkalommal a nem regisztrált védenceket el is hurcolták, ahogy egy másik odatelepített munkásszázadot is. Ennek az vetett véget, hogy Ocskay érintkezésbe lépett a IX. SS-hegyihadtest tisztjeivel, de az sem kizárt, hogy maguk a munkaszolgálatosok öltöztek be német egyenruhákba. Amikor a nyilasok egy alkalommal megpróbálták felszámolni a létesítményt, Ocskay fél órán belül motoron érkező német fegyveresekkel jelent meg, akikkel – a „haditermelés zavartalanságának" biztosítására hivatkozva – elzavarták a pártszolgálatosokat.

A gimnázium szomszédságában, az Abonyi utca 3–5.-ben alakította ki központját az ellenállás és embermentés egy másik jelentős ereje, a »Zsabka Kálmán parancsnoksága alatt álló XIV/2. Kiska-alakulat, amely Ocskayékkal is együttműködött. Egykori vezetői később így rögzítették a 101/359. számú századdal kapcsolatos emlékeiket: „A […] zsidó gimnáziumban állomásozó ún. ruhagyűjtő század[dal] […] szintén állandóan együttműködtünk, és egymást segítettük az ellenállási harcban és a nyilas rendeletek szabotálásában. A ruhagyűjtő század részéről […] a személyes […] összeköttetést Kálmán Sándor kivé-

Zsidóellenes razzia Budapesten: a csillagos házakból a Tisza Kálmán (ma II. János Pál pápa) térre összeterelt tömeg a Városi Színház (ma Erkel Színház) előtt, 1944. október 17–18.

telezett főhadnagy tartotta fenn, aki a XIV/2. ellenállási akcióiban Stern Sándorral és Gyulával, aki hősi halált halt, személyesen is részt vett."

Január 14-re a front átvonult Zuglón. Noha Ocskay a szovjetektől is igazolást szerzett, nemsokára általa védett menekültek is áldozatul estek a szovjet fogolyszerzési akcióknak: az elhurcolásra kijelölt férfiaknak végül Sashalomnál sikerült letérniük a fogságba vivő útról. Egyes visszaemlékezések szerint megszöktek, mások szerint maga Ocskay fordíttatta vissza az oszlopot.

A 2002-ben posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesített százados erőfeszítéseinek köszönhetően az Abonyi utcai gimnáziumban végül összesen mintegy ezerhétszáz–kétezer-ötszáz üldözött vészelte át 1944–1945 fordulóját.

Az Abonyi utcai zsidó gimnázium belső udvara a harmincas évek elején

Született: 1893. május 25-én Pozsonyban (ma Szlovákia), nemesi családban, apja Bereg vármegye országgyűlési képviselője volt; felmenői között tudhatta Ocskay László kuruc brigadérost is

1914 A budapesti Piarista Gimnáziumban tett érettségit követően épp csak belekezd felsőfokú tanulmányaiba, amikor behívják a közös hadseregbe

1915 Harc közben súlyosan megsebesül; az amputációt elkerüli, de bal térde örökre merev marad

1915-től Fiatal birtokosként a család Nyitra környéki földjein kezd gazdálkodni; 1919-ben önkéntesként szolgál Horthy Miklós Nemzeti Hadseregében, majd ismét visszavonul a családi birtokot művelni

1921 Az újonnan létrejött csehszlovák állam egy magyarellenes intézkedése miatt családjával a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt Nagykikindán telepszik le; később Budapestre költözik

1933-tól A Dunántúlon olajkutakat működtető Vacuum Oil Company vezető képviselőjeként kezd dolgozni; később pénzügyi tanácsadói tisztséget tölt be

1944. szeptember – 1945. január A 101/359. számú ruhagyűjtő század parancsnokaként az üldözöttek mentésének meghatározó alakja

1945–1946 Az ostrom utolsó napjaiban megözvegyül; a hadifogságot ugyan sikerül elkerülnie, ám nem sokkal később kémkedés gyanújával letartóztatják; három és fél hónap után szabadul, majd újra munkába áll a Vacuum Oil Co.-nál, amely ellen a kommunisták nem sokkal később médiahadjáratot indítanak

1948 Családjával együtt Bécsbe emigrál, majd 1956-ban követi György fiát az Egyesült Államokba

Elhunyt: 1966. március 27., Kingston, New York, Egyesült Államok

1997 Emléktáblát avatnak a tiszteletére az egykori zsidó gimnáziumnál (ma ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnáziuma)

2002. március 25. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetést adományoz számára

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

4.1. A-747. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). A budapesti m. kir. XIV/2 ellenállási kisegítő karhatalmi alakulat századnaplójából legépelt részlet. Szerző: Zsabka Kálmán

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

Ellenállási gyűjtemény, Magyarország, 51. f. – A Vörös Brigádra és a XIV/2. Kiska-századra vonatkozó iratok, 1944–1949

Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum

XX.Q.3. – Dan Danieli gyűjtése Ocskay Lászlóról. Soproni Györgyné tanúságtétele

Irodalom

Az olajszakma volt vezetői a politikai rendőrségen. *Népszava,* 1946. február 2.

„Demokrácia" a Vacuumnál. *Szabad Nép,* 1946. szeptember 29.

Emlékezés egy évfordulóra. *Új Élet,* 1962. július 15.

Hortobágyi Jenő (szerk.): *Keresztény magyar közéleti almanach. 2. kötet. M–Zs.* Budapest, Pátria, 1940.

I. E.: Az „Abonyi utca" és Ocskay László. *Új Kelet,* 1961. június 20.

Lengyel István: Kétezer üldözöttet mentett meg. Ocskay százados emlékének idézése. *Új Élet,* 1967. március 15.

Máthé Áron: *A zuglói nyilasok pere, 1967.* Budapest, Századvég, 2014.

Máthé Áron: Ruhagyűjtésnek álcázott embermentés. Ocskay László. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 298–305.

Szabotálnak a Vacuum Oil Company igazgatói. *Szabad Nép,* 1946. október 16.

Szita Szabolcs: *Ocskay László története a háborús embermentések tükrében.* Budapest, Vox Nova Kft., 2008.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Odescalchi Miklós

Az ítélethozók siettek, Odescalchi Miklós alig fél órát volt a siralomházban. Geiszbühl Mátyás sopronkőhidai plébános, egyben a fegyház lelkésze ezt az időt vele töltötte: „[…] megtettem, amit tudtam, de a halál gondolatával való megbékélést nem tudtam elérni, már az idő rövidsége miatt sem. Elkísértem a vesztőhelyre, ahová szó nélkül ment mellettem." A herceg talán utolsó mondata, amelyet »Almásy Pál alezredes örökített naplójában az utókorra, mégis ez volt: „Nem fogtok szégyent vallani velem!"

Herceg Odescalchi Miklóst alkata egyáltalán nem predesztinálta a nemzeti hős szerepére, ősei között azonban számos híres politikust és katonát találunk: anyai ágon egyik dédapja az 1871–1872-ben a miniszterelnöki posztot betöltő Lónyay Menyhért volt, de felmenői közé tartozott Forgách Simon, a Rákóczi-szabadságharc generálisa is. Ő maga 1944 nyara előtti magatartása alapján inkább született aranyifjúnak, sőt mániákusnak és krakélernek látszik. Gyakran végzett lélegzetelakasztó mutatványokat autójával vagy magánrepülőgépével. Több balesetet okozott; két ízben halálosat. Talán csak sportolóként volt sikeres, elsősorban úrlovasként: díjugratásban versenyeket nyert, külföldön is eredményesen szerepelt; 1928–1929-ben pedig ő volt a magyar bajnok. Egyszer-egyszer oka, máskor következménye lehetett mindennek a családjában, környezetében lezajlott számos tragédia: édesapja, egyik elszédített lányismerőse és lánya öngyilkos lett, második (elvált) felesége, törvényes gyermekei anyja korán meghalt; e két utóbbi eset éppen 1944-ben történt.

Az 1944 nyarán repülőgéppel az ellenséghez átszökni próbáló Odescalchi peranyaga nem került elő, az ítélet szövegét sem ismerjük, indoklását viszont Beregfy Károly vezérezredes, honvédelmi miniszter hivatalos közléséből s a Magyar Távirati Iroda által kiadott

Odescalchi Miklós lovával ugratás közben 1928-ban

közleményből igen. A miniszter az általa jegyzett dokumentum szerint készpénznek vette, hogy Odescalchi „volt vezető politikusoknak ellenséges területre való szállítását" készítette elő, s egyben államérdekeket érintő titkokat akart elárulni a szövetségeseknek. Az e dokumentumra támaszkodó MTI-közlemény azon közvetett bizonyítékok sorába tartozik, amelyek szerint a Szálasi-rendszer szocialistának tartotta magát: „Az ítélettel és kivégzéssel az arisztokráciának egy súlyosan megtévedt tagja vette el méltó büntetését. […] A hungarista államban a bíróság előtt a szó igazi értelmében mindenki egyenlő."

Valószínűleg örök titok marad, hogy a kormányzó irodájához kötődő, központilag szervezett ellenállás része volt-e Odescalchi akciója, avagy a saját szakállára cselekedett. Egy időben Beregfyn és a hadbíróságon kívül is voltak, akik hallgatólagosan vagy konkrétan az előbbit vallották, a szakirodalomban is található rá utalás. 1987-ben még regény is jelent meg (Bárczy János: *Az úrlovas*), amelynek hősét írója bevallottan róla mintázta. A mű főszereplője kapcsolatban állt a Kiugrási Irodával (» Szent-Iványi Domokos), sőt, annak utasítására vállalkozott útjára. Ezt azonban valójában nem támasztja alá megbízható forrás. Bizonyítható, hogy Odescalchi tiszttársai, barátai körében németellenes hangulat uralkodott; az ő nemzetiszocialisták iránti ellenszenvéről pedig környezetében mindenki tudott. Mindazonáltal bizonyos, hogy nem vitt magával a szövetségesekhez semmilyen dokumentumot, magasabb szerv által küldött írásos üzenetet; valószínűleg szóbelit sem. Arról viszont rendelkezésre áll hitelesnek tetsző adat, hogy magasabb szinten meg akarták akadályozni a „szökését". Tervéről már a német megszállást követően beszélt tartalékos repülőtiszteknek, májusban kölcsönkért egy Budapest–Milánó légiforgalmi térképet, majd azt állította (ekkor már újra bevonult, s Nyíregyházán, majd a hajdúböszörményi tábori

repülőtéren szolgált), hogy útnak is indult, de a felhők miatt vissza kellett fordulnia. Júniusi vállalkozását feltehetően előzetesen nagydobra verte, ugyanis a szökése előtti napon az Odescalchi barátai által tájékoztatott Háry László nyugalmazott vezérőrnagy, a kiképzésért felelős Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap elnöke a kormányzó katonai irodája révén azonnal le akarta szereltetni, nehogy veszélyeztesse Bethlen Istvánnak a szövetségesekhez tervezett repülőútját. Elkésett.

Odescalchi tartalékos zászlósként az 1/3. „Kőr Ász" vadászrepülőszázad egyik vadászgépe előtt 1940 nyarán

Odescalchi az útnak indulását megelőző estén nagy vacsorát rendezett (később az ezen részt vevők, köztük katonatisztek és arisztokraták mindegyikét letartóztatták, és a budapesti Gestapo-központban elindították a nyomozást), reggel pedig – a dátum tisztázatlan, valószínűleg június 8-án – gyakorlórepülés ürügyén Me 210 Ca-1 típusú kétüléses gyorsbombázó gépén elrepült Olaszország felé. A gépen rajta kívül a rádiótávírász, Bajusz Ferenc szakaszvezető ült. Vélhetően téves navigáció miatt a német vonalak mögött szálltak le, ahol hamar kiderült, hogy Odescalchi magyarázata, amely szerint amerikai bombázókat üldöztek, de az esőfelhőkben eltévedtek, tarthatatlan: a Balkán fölött ekkor nem volt esőfront. A két magyart, talán azért is, mert a németek is azt sejtették, hogy útjuk része a Kiugrási Iroda szövetségesekkel való kapcsolatfelvételi kísérleteinek, hónapokig a bécsi Gestapón tartották fogságban, majd Sopronkőhidára szállították, azaz átadták a magyar hatóságoknak. Az ítéletet a nemzet totális mozgósításával és harcba állításával megbízott tárca nélküli miniszter mellé beosztott tábornok bírósága (a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága III.) hozta meg.

A herceg ügye, függetlenül attól, hogy feltehetően egyéni akciót hajtott végre, fontos következtetések levonására kínálhat alkalmat. Tiszttársai és búcsúvacsora-vendégei körében – annak alapján, hogy egyetérthettek németellenes magatartásával, esetleg sejthettek is valamit szándékáról – szilárd náciellenes közeget feltételezhetünk. A repülő fegyvernemnél egyébként is az átlagosnál magasabb volt az ellenállásban való részvétel – többnyire jogos – vádjával letartóztatott tisztek száma. Rokonságában is többen akadtak, akik nem

A Z088 oldalszámú Me 210 Ca-1 repülőgép a hajdúszoboszlói repülőtéren, amellyel Odescalchi 1944 júniusában Olaszországba indult

rokonszenveztek a megszállókkal. Testvére például, az ügyében szintén letartóztatott Odescalchi Margit korábban a megszállás napjaiban lefogott, majd deportált gróf ›› Apponyi Györgynek volt a felesége, sógorát, Perczel József huszár önkéntest pedig később, október 18-án nyilasok lőtték agyon.

Született: 1902. május 6-án Tuzséron, főnemesi családban

1914–1919 Az első világháború alatt többször is katonának akar állni, de nem tárgyalnak vele, egyszer nagybátyja rábeszélésére fordul vissza; a proletárdiktatúra alatt fölveszik a Nemzeti Hadseregbe, édesanyja azonban egy ismerős katonatiszt révén innen is hazaküldeti

1920 Magántanulóként érettségizik a nyíregyházi evangélikus főgimnáziumban

1923 A nyíregyházi Hadik-huszároknál töltött önkéntesi éve után karpaszományos tizedesként szerel le

1932–1934 Több szakaszban repülőkiképzésben részesül

1940 Bevonul a Budapest-Mátyásföldön állomásozó 1/3. „Kőr Ász" vadászrepülő-századhoz, s újabb repülőkiképzést kap

1941. április A Jugoszlávia elleni támadás során harci bevetésekben vesz részt

1944 Ismét behívják, májustól a 102/1. gyorsbombázó-repülőszázadnál teljesít szolgálatot hadnagyként; előtte kiképzik a Messerschmitt Me 210-es bombázó vezetésére

1944. június Feltehetően 8-án a hajdúböszörményi repülőtérről egy Me 210 Ca-1-es géppel Olaszországba indul az angolszász szövetségesekhez, de még a német vonalak mögött száll le, és elfogják

1945. január 21. A nyilas hatóságok az előző nap meghozott, aznap reggel kihirdetett halálos ítélet alapján Sopronkőhidán kivégzik

1945. augusztus Posztumusz tartalékos őrnaggyá léptetik elő

1946. március 20. Katonai külsőségek között eltemetik a tuzséri templomkertben

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-2000/26. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

Irodalom

Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez. Közli Gazsi József. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1960/2, 226–282.

Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló 1944–1945.* Szerkesztette és sajtó alá rendezte Simonffy András. Budapest, Magvető, 1984.

Balogh Margit: A sopronkőhidai „hűtlenek". *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989/3, 428–449.

Bárczy János: *Az úrlovas.* Budapest, Magvető, 1987.

B. Stenge Csaba: Herceg Odescalchi Miklós, a pilóta. In Cieger András – Klicsu Ferenc (szerk.): *Örökségünk. A Lónyayak eltűnt és felfedezett világa. Tanulmánykötet.* Tuzsér, Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023, 446–466.

Kivégezték Odescalchi Miklós herceget. *Pápai Újság*, 1945/15.

Németh Péter (szerk.): *Tuzsér.* Budapest, Száz Magyar Falu Könyvesháza, 2002.

Nyéki Károly: „Nem fogtok szégyent vallani velem!" Vázlat Odescalchi Miklósról. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1983/1, 86–98.

Sárhidai Gyula: Odescalchi Miklós repülőútja. *Magyar Nemzet*, 1980. november 28.

Videó

B. Stenge Csaba: Herceg Odescalchi Miklós, a pilóta. https://www.youtube.com/watch?v=2-o9u895fWE, 2024. szeptember 23.

SZAKÁLY SÁNDOR

Pálffy György

„A háború utolsó, döntő szakaszához jutott" – olvashatjuk, az 1944 júliusának végén „A Honvédség Tisztikarához!" címmel közreadott felhívásban. A szöveg megfogalmazója egykori bajtársai szerint a néhány évvel később a Rajk László és társai elleni konstruált eljárás keretében halálra ítélt és kivégzett Pálffy-Oesterreicher György volt. A felhívás ekképp folytatódik: „Magyarország jelenlegi áruló vezetői az ország sorsát a német fegyverekhez kötötték. Ha továbbra kitartunk a német megszállók és csatlósaik, a jelenlegi kormány mellett, akkor új, méreteiben az elsőnél is borzalmasabb Trianon fenyeget! A magyar honvédség tisztikarának ebben a válságos pillanatban [...] hazánk sorsáért aggódó szívvel, de józan pillantással meg kell vizsgálnia a helyzetét és teljesíteni kötelességét. [...] a német tábornoki kar egy része [...] későn ugyan, de mégis a cselekvés útjára lépett, hogy eltávolítsa a további esztelen vérontás fő okait: Hitlert és klikkjét. [...] A magyar honvéd tisztikar sem maradhat el német bajtársai mögött. Magyarország helyzete még súlyosabb, a katasztrófa még közelebb van. [...] Egyetlen kiutunk van, az önálló állami létünket elsöpréssel fenyegető válságban: szembefordulni a német megszállókkal és itthoni bérenceikkel!"

A Ludovika Akadémia elvégzését követően, 1932-től tisztként Pécsett és Kecskeméten szolgálatot teljesítő Pálffy-Oesterreicher György 1936-ban a magasabb – vezérkari – képzést biztosító (a trianoni békeszerződésbe foglalt előírások miatt rejtve, Budapesti Szabályzatismertető Tanfolyam fedőnéven működő) Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémiára is felvételt nyert. A fiatal főhadnagy azonban kiváló tanulmányi előmenetele ellenére nem fejezte be a képzést, 1939 végén ugyanis kilépett a honvédség tényleges tiszti állományából, és főhadnagyi rendfokozatáról is lemondott, emlékezések szerint azt követően, hogy szembesült az 1939. évi IV. törvénycikkel (úgynevezett második zsidótörvény), amely zsidó származású személyekkel történő házasságkötés esetén jelentősen korlátozhatta a katonai karrier kiteljesedését. (1940-ben vette feleségül menyasszonyát, Sármány Katalint.)

Pálffy György alezredesi portréja

A polgári életben az Egyesült Izzóban vállalt munkát, és idővel a cég egyik vezetője lett. A második világháború évei alatt kapcsolatba került az illegális kommunista mozgalommal, majd tagja is lett a kommunista pártnak, de ezt megelőzően már a Független Kisgazdapártba is felvételt nyert: a párt polgári tagozatának volt a tagja, ahol több kommunistával, illetve későbbi kommunistával is megismerkedhetett.

Magyarország német megszállását követően a szerveződő ellenállás egyik meghatározó alakjává vált, aki igyekezett a honvédségben még meglévő bajtársi kapcsolatait a mozgalom támogatása érdekében mozgósítani. Ellenállási tevékenységéről 1945. június 11-én keltezett „összefoglaló jelentésében" többek között így írt: „Az ellenállási mozgalomba aktívan közvetlenül 1944. március 19-e után kapcsolódtam be, egyrészt mint az eddig legális, de a fenti időponttól föld alá kényszerült kisgazdapárt tagja, melynek országos nagyválasztmányi és budapesti intézőbizottsági tagja voltam, másrészt az illegális Békepárt, később Kommunista Párt révén, amelynek korábbi kapcsolatok után 1944 nyarán tagja is lettem. […] a Magyar Front [» Dessewffy Gyula] megalakulása után a katonai propagandát vezettem az erre a célra beszervezett csoportommal. […] a röplapokat egy kivétellel (a IX. 1-i) én írtam, és kezdetben 1000, majd 2000 körüli példányszámban készíttettem el a Békepárt, majd a Kommunista Párt illegális sokszorosítóján. […] folytattam a Békepárt, illetve később Kommunista Párt megbízásából a szervezőmunkát 1944 októberétől kezdve mint a Kommunista Párt Katonai Bizottságának vezetője. Irányításom alatt dolgoztak kommunista párttagok és mások, név szerint: dr. Novák Károly, később az utóbbi helyett [»] Kovács (Fehér) Lajos, jelenleg a budapesti politikai rendőrség [helyettes] vezetője, Sólyom László ny[ugalmazott] százados, jelenleg Bpest rendőrfőkapitánya."

Az összefoglaló jelentésben Pálffy-Oesterreicher részletesen írt arról is, hogy „[s]zervezkedésünk kétirányú volt": egyrészt a feladatok közé tartozott kis akciócsoportok szervezése, felfegyverzése, anyaggal való ellátása és bevetése német- és nyilasellenes akciókban,

Az Egyesült Izzó (Tungsram-gyár) központi épülete Újpesten 1946 körül

illetve tömegszervezés fegyveres felkelés céljából. Összességében három–öt ilyen csoport jött létre, külön-külön öt-hat fős taggsággal. A nevét ekkoriban már Pálffyként használó egykori katonatiszt által irányított „osztagok" Budapesten 1944 szeptembere és 1945 januárja között mintegy negyvenöt fegyveres támadást, robbantást, vasútipálya-rongálást hajtottak végre. A másik cél, a „fegyveres felkelés céljából folyó tömegszervezés háromirányú" volt. Az egyik „irány" a kommunista párt által megmozgatható munkástömegek megszervezése (ennek felelőséül a vasasszakszervezet kommunista aktivistája, Bartha Bertalan mellett Apró Antalt jelölték ki), a második „irány" a társadalom különböző köreiből ellenállócsoportok megszervezése, nyilvántartása, tájékoztatása és fegyverrel történő ellátása volt, míg a harmadik „irányt" a honvédség különböző egységeinek beszervezése jelentette. Pálffy jelentése szerint ez utóbbi törekvésük a 207/2. légvédelmi üteg, egy budai szállítószázad és egy pályaudvar őrsége esetében járt sikerrel.

A kommunista irányítás alatt álló szervezkedők 1944 őszén kapcsolatba léptek az időközben létrejött Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával (MNFFB [» Makay Miklós]), amelynek katonatiszt tagjaival – így Nagy Jenő ezredessel (» Kiss János) és » Almásy Pál hadiműszaki törzskari alezredessel – megbeszéléseket is tartottak, az együttműködést azonban érdemben lehetetlenné tette, hogy Pálffy és társai nem mutattak hajlandóságot az időzített felkelésre. Pálffy emellett – még az MNFFB tagjaival lefolytatott tárgyalásokat megelőzően – elkísérte a szociáldemokrata » Szakasits Árpádot és a kisgazdapárti Tildy Zoltánt a Honvéd Vezérkar főnökéhez, Vörös János vezérezredeshez, akivel utóbbiak a háborúból való esetleges kiválás lehetőségről tárgyaltak. Pálffy találkozott Ujszászy István vezérőrnaggyal, az Államvédelmi Központ volt vezetőjével is, aki maga is illegalitásból vett részt az események alakításában.

A nyilas-hungarista hatalomátvételt megelőzően Pálffy feleségével együtt illegalitásba vonult, mivel párton belüli felső kapcsolatát, Horváth Mártont 1944. október 7-én elfogták. A „párt" részéről ezt követően egy ideig » Rajk László, illetve Kádár János voltak a felettesei.

Még be sem fejeződtek a harcok Budapesten, Pálffy-Oesterreicher György karrierje máris szédületes sebességgel kezdett felfelé ívelni, hogy aztán néhány évvel később ugyanolyan hirtelen törjön derékba.

Pálffy György a tisztikar nevében gratulál Szakasits Árpád köztársasági elnöknek hatvanadik születésnapja alkalmából, Budapest, 1948. december 5.

Született: 1909. szeptember 16-án Temesváron (ma Románia) Oesterreicher György néven (1934-től Pálffy-Oesterreicher, 1946-tól Pálffy), polgári családban, apja banktisztviselő volt

1919–1928 Az óbudai Árpád Gimnázium tanulója

1928–1932 A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia hallgatója

1932. augusztus – 1939. november A Magyar Királyi Honvédség tényleges állományú tisztje; előbb tüzérhadnagyként a pécsi Kinizsi Pál 4. honvéd tüzérosztály állományába osztják be, majd 1933–1936 között a kecskeméti Losonczy István 5. tüzérosztály tisztjeként szolgál; 1935. november 1-jén főhadnaggyá léptetik elő

1936 Felvételt nyer a Hadiakadémiára; tanulmányai megkezdése előtt a kialakult gyakorlatnak megfelelően külföldi csapatgyakorlatra vezénylik, 1936. szeptember – 1937. szeptember között az olaszországi Torinóban szolgál

1939. november Kiválik a honvédségből, tiszti rendfokozatáról lemond

1940–1944 Az Egyesült Izzóban dolgozik tisztviselőként, majd cégvezetőként

1944. április – 1945. január A katonai ellenállási mozgalom egyik budapesti vezetője

1945. január 12. – 1948 A HM Katona Politikai Osztály – később Csoportfőnökség – vezetője; nevéhez a katonai nyomozó szerv első embereként törvénytelenségek sora fűződik

1946–1948 A honvéd határőrség parancsnoka, 1947. február 1-jétől altábornagyi rendfokozatban; 1948. december 4-én kinevezik a Magyar Honvédség felügyelőjévé, a honvédelmi miniszter „állandó helyettesítésével megbízva"

1948. április A Magyar Kommunista Párt Katonai Bizottságának, júniusban a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tagja lesz

1949. október 10. A Budapesti Katonai Törvényszék a Rajk László és társai ellen lefolytatott eljárás keretében, külön perben halálra ítéli, a Katonai Főtörvényszék az ítéletet tizenegy nappal később helybenhagyja; október 24-én Budapesten kivégzik

1956. október 6. 1955. novemberi részleges rehabilitációját követően a budapesti Kerepesi úti temetőben örök nyugalomra helyezik földi maradványait; teljes rehabilitációjára 1963. szeptember 27-én kerül sor

Irodalom

Almásy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a katonai ellenállási mozgalom. In Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.* Budapest, Magvető, 1984, 425–447.

Dávid Ferenc: *A magyar katonai titkosszolgálatok megszervezése. A HM Katona Politikai Osztály szervezete, feladata és működése, 1945–1947.* Doktori értekezés. Pécs, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2015.

Dombrády Lóránd – Nagy Gábor (szerk.): *Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején.* Budapest, Kossuth–Zrínyi, 1980.

Harsányi János (szerk.): *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből, 1941–1945.* Budapest, Zrínyi, 1969.

Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *A Magyar Front.* Budapest, Kossuth, 1984.

Kornis Pál: *Tanúként jelentkezem.* Budapest, Zrínyi, 1988.

Kővágó József: *Emlékezés a Náci-ellenes Magyar Katonai Ellenállásra.* Linwood, Century-Typesetting & Publishing Co., 1985.

Kubinyi Ferenc: *A katonapolitika regénye.* Thousand Oaks, Malomfalvi, 1994.

Okváth Imre (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában.* Budapest, Történeti Hivatal, 2001.

Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2012.

Schubert Katalin: *A tábornokok pere.* Doktori értekezés. Szentendre, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, 2007.

Szakály Sándor: A katonai ellenállási mozgalom Magyarországon a második világháború éveiben. *Honvédségi Szemle,* 1987/9, 12–17.

Száraz György: *A tábornok. Részletek egy készülő kor- és életrajzból.* Budapest, Magvető, 1984.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Ifj. Pallavicini György

Szabó Zoltán, a *Cifra nyomorúság* írója és a *Magyar Nemzet* legendás *Szellemi honvédelem* rovatának atyja jegyezte föl évtizedekkel később, hogy 1944. március 24-én találkozott ifj. Pallavicini Györggyel a Vén diák eszpresszóban. Szabó azt kérdezte az őrgróftól, miért nem vonult illegalitásba, mire az válaszul azon méltatlankodott, hogy a Gestapo még nem ment érte, holott »Bajcsy-Zsilinszkyt elvitték, és »Szakasits Árpádot is keresték már. Különben éppen a Nemzeti Kaszinóba készül, szervezni az ellenállást. Az ellenvetésre, hogy miért éppen a kaszinóba (ahol nyilván nem lehet tömegeket mozgósítani, ráadásul a németek szeme előtt van), állítólag azt felelte, hogy elvégre a Ganz-gyárba nem mehet. Ezzel nem a munkásosztálytól való elzárkózásra, csupán a kapcsolat hiányára utalt.

A történet szépséghibája, hogy bár Szabó szerint Pallavicinit a németek egy hét múlva letartóztatták, ez a valóságban csak az októberi kiugrási kísérlet éjszakáján következett be. Az író fejében talán összekeveredtek a megszállás alatti hónapok eseményei, rövid emlékezésrészlete mindazonáltal híven ábrázolja a társadalmi feladatokat következetesen és arra hivatkozva vállaló fiatalembert, hogy a családját egykor megillető előjogok kötelezik erre. A marxista közgazdász-politikus, Markos György, aki együtt dolgozott Pallavicinivel az ellenállásban, politikailag képzett, nagy műveltségű, modern emberként ábrázolja őt, aki helyesnek tartotta, hogy a háború után föl fogják osztani a földjeit. Ez illik ugyan az őrgróf szellemi alkatához, ám ilyesmit, családja földtelen lévén, nem, vagy csak hencegésként mondhatott: az utoljára eladott háromszáz hold és a mosdósi kastély árából vették budai, Remete úti villájukat, amelyben a német megszállás idején Szakasits Árpádot rejtegették,

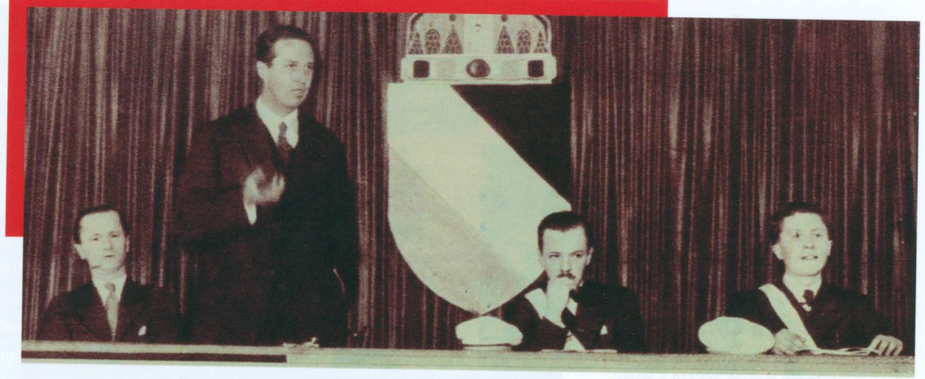

Ifj. Pallavicini György (jobbról a második) a Szent István Bajtársi Egyesület ünnepségén. A Magyarság képes melléklete, 1938. március 23.

s ahol az illegalitásba szorult pártok és más csoportosulások ellenállási ernyőszervezete, a Magyar Front (» Dessewffy Gyula) megalakult.

Az emlékezések vissza-visszatérő megállapítása, hogy az ifjú őrgróf szellemiekben az anyai ágtól, a dúsgazdag, liberális Andrássyaktól többet örökölt, mint a vagyontalan, ám konzervatív Pallaviciniektől. A szociális érzékenység, a demokratikus érzület, a társadalom szolgálatának elve azonban apai örökség (is). Az idősebb Pallavicini György a két világháború közötti Magyarország azon vezető legitimista politikusai közé tartozott, akik ellenzékiként az arányos és folyamatos szociális kiegyenlítődést és a Hitler-ellenes osztrák–magyar szövetséget szorgalmazták, valamint a terjedő antiszemitizmus ellen is szót emeltek.

Pallavicini György (balról a második) az Országház folyosóján a húszas évek második felében

Ifjabb Pallavicini György ab ovo legitimista volta, a „szociális népkirályság” általa vallott eszménye („a mai társadalom döntő tényezője, alapvető osztálya a parasztság és természetesen a munkásság. Egy eljövendő magyar királyságban a király munkás-paraszt király lesz”, rögzíti

álláspontját Markos emlékirata), illetve a nyugat-európai országokban végzett tanulmányai idején Habsburg Ottóval kialakult személyes kapcsolatai folytán (évfolyamtársak voltak a leuveni katolikus egyetemen) már a megszállás előtt szemben állt a nemzetiszocializmussal és a nagynémet terjeszkedési koncepcióval. Előbb csak informális, a Külügyminisztérium egyik vezetőjétől, Szegedy-Maszák Aladártól Bajcsy-Zsilinszky Endrén keresztül a népi írókig, sőt egyes szociáldemokrata politikusokig terjedő személyi kapcsolataiban, a különböző társaskörökben gyakorolta a szellemi ellenállást. (Ilyen tárgyú, továbbá az arisztokrácia társadalmi szerepével foglalkozó írásai a *Korunk Szava* és a *Jelenkor* című folyóiratokban jelentek meg.) Az utóbbiak közül a legitimista Csütörtöki Társaságnak Pallavicini a vezetője volt. 1939 ősze után részt vett lengyel menekültek arisztokrata nők által irányított mentésében.

Pallavicininek a megszállás után fontos szerepe lett a Magyar Front működésében, ő kapcsolta be a szervezetbe, majd annak berkein belül ő képviselte a legitimistákat, közvetlenül a Kettőskereszt Szövetséget. Része volt az ősz folyamán létrehozott Keresztény Demokrata Néppárt megalakításában is, amelyben az ő és Pálffy József gróf révén kimutatható a személyi folytonosság a Magyar Frontban részt vevő, azzal együttműködő katolikus szervezetekkel. Van arra vonatkozó utalás, hogy a mozgalomról a svéd nagykövetség részben általa kapott képet.

Október 15-én, a kiugrási kísérlet napjának éjféli óráiban Pallavicini György, valamint Antal öccse (Pálinkás Antal néven a háború után a honvédség tisztje lett, 1956. október 31-én az általa szervezett menetoszlop hozta Budapestre felsőpetényi házi őrizetéből Mindszenty József bíboros hercegprímást, amiért 1957-ben kivégezték), továbbá Pálffy József fontos megbízást teljesítettek: egy Szakasits Árpád által küldött cédulát adtak át budai irodájában a kiugrás biztosításában központi szerepet kapott Hardy Kálmán altábornagynak, a folyami erők parancsnokának. A levelet Pestre kellett volna átjuttatni; ha ez sikerül, talán lett volna némi esély arra, hogy a pesti munkásság másnap sztrájkba lépjen. Szakasits emlékei szerint a levelet » Kabók Lajos volt szociáldemokrata

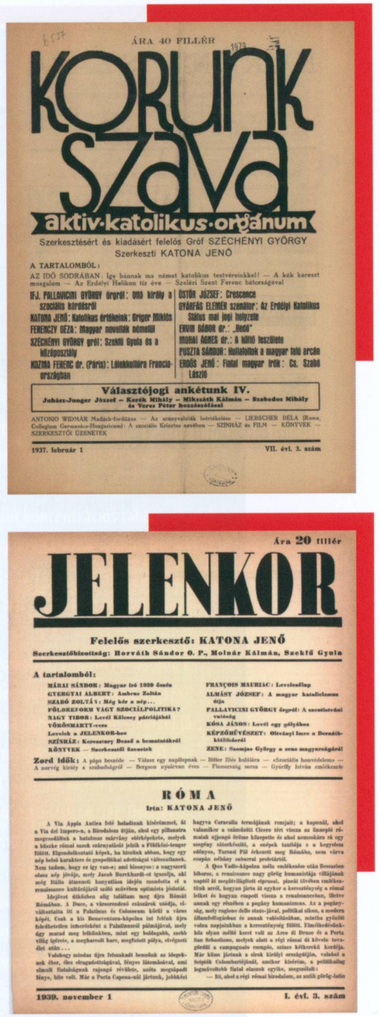

A náciellenes *Korunk Szava* és *Jelenkor* című katolikus folyóiratok címlapja

Dachaui rabok a tábor felszabadítása után, 1945. április–május

országgyűlési képviselőnek, a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége egyik vezetőjének kellett volna megkapnia, akinek valóban volt tekintélye a gyári munkások között. Az üzenet árulás folytán nem került át Pestre, Hardyt, a Pallavicinieket és Pálffyt viszont még az éjszaka folyamán letartóztatták. Hogy a nyilasrendszer prominensei milyen horderejűnek tekintették ezt a momentumot, arra egy később Sopronkőhidán, magas rangú katonai vezetők ellen szerkesztett büntetőindítványból következtethetünk. Hardy a rá vonatkozó második vádpont szerint a „hűtlenség" bűntettét azzal is elkövette, hogy vállalkozott a dokumentum Pestre juttatására. (Megtorlásként halálra ítélték, de az ítéletet nem hajtották végre.)

Pallavicinit 1944. december 19-én a dachaui koncentrációs táborba hurcolták. Benkő István katolikus pap utóbb azt nyilatkozta róla, hogy itt „élelmesen és okosan azt mondta, hogy ő is teológus", így a lágerhónapokat a papi blokkban vészelte át. Nem teljesen alaptalanul, korábban ugyanis fölvették a budapesti Központi Szemináriumba, de tanulmányait még nem kezdte meg; ezzel egyúttal azonban leleményességét is igazolta, szemben ugyanis azzal, amire Szabó Zoltán emlékezéséből következtethetünk, nem akart mindenáron mártírrá válni. A tábor fölszabadulása után ő lett a foglyok ügyeinek intézésére alakult Magyar Fogolybizottság elnöke, majd hamarosan Franciaországba ment, hogy fölkeresse Habsburg Ottót. Hazatérve megpróbálta újjáalakítani a legitimista pártot, s bár Ottó egy évvel később már nem tartotta reálisnak a legitimisták részvételét a magyarországi politikában, Pallavicini valószínűleg akkor is ezzel foglalatoskodott, amikor a szovjetek vagy a magyar politikai rendőrség emberei elrabolták. 1947 februárjában tíz év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, és a Szovjetunióba szállították. Halálának színhelyét és időpontját mindmáig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

Irodalom

Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló 1944–1945.* Szerkesztette és sajtó alá rendezte Simonffy András. Budapest, Magvető, 1984.

Filep Tamás Gusztáv: Három Pallavicini. Pallavicini György (1881–1946), ifj. Pallavicini György (1912–1949), Pálinkás Antal (1922–1957). *Ufi,* 2006/9, 33–35.

Heténvi Varga Károly: Benkő István EMSZO-titkár. In uő: *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában.* Budapest, Ecclesia, 1985, 19–51.

Kiss Károly: A két Pallavicini. Párhuzamos életrajzok (1–2.) *Magyar Nemzet,* 1995. március 18., március 20.

Lázár Károly testőr altábornagy visszaemlékezései. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket készítette Bene János és Szabó Péter. Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítvány, 2007.

Markos György: *Vándorló fegyház.* Budapest, Magvető, 1971.

Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója. Budapest, Gondolat, 1990.

Pallavicini György: *1918–1938.* Budapest, 1938.

Szabó Zoltán: *Terepfelverés.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Czigány Lóránt. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1987.

Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban.* Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994.

Ungváry Jenő: Arcok a rács mögött. *Demokrácia,* 1945. július 8.

Született: 1912. július 11-én Tiszadobon, főnemesi családban
1930 Érettségi vizsgát tesz a pécsi jezsuita gimnáziumban
1932 Beiratkozik a leuveni egyetemre, ahol ekkoriban Habsburg Ottó is jogi tanulmányokat folytat
1933–1939 A budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karának hallgatója
1939 Részt vesz a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság munkájában
1942 Tagja lesz a *Magyar Szemle* körül tömörülő társaság tagjai által létrehozott, csoportként működő baráti körnek
1944. március–október Az illegalitás hónapjai: a Kettőskereszt Szövetség képviselője a Magyar Frontban; részt vesz a Keresztény Demokrata Néppárt megalapításában
1944. október 16. Letartóztatják, a Gyorskocsi utcában tartják fogva
1944. december 19. A dachaui koncentrációs táborba kerül
1945. április 29. A láger felszabadulásának napján a Magyar Fogolybizottság vezetője lesz, majd Párizsba utazik, hogy tárgyaljon Habsburg Ottóval a legitimizmus újjászervezésének feladatairól
1946. február–április Munkahelye, a Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár képviseletében Németországba megy, hogy visszaszerezze a cég háború alatt elhurcolt berendezéseit; sikerrel jár; utána ismét fölkeresi Habsburg Ottót (immár Belgiumban)
1946. május 6. Fényes nappal elfogják az Andrássy úton, az egyik verzió szerint a magyar politikai rendőrség tisztjei, a másik szerint a szovjet MVD (az NKVD utódszervezete) kémelhárítói; végül bizonyosan az utóbbiak kezébe kerül
1947. február Kémkedés vádjával tíz év javító-nevelő munkatáborra ítélik, és a Szovjetunióba szállítják
Elhunyt: Az orosz hatóságok kilencvenes évekbeli tájékoztatása szerint 1948. május 27-én tüdőtuberkulózisban Szaragulkában, a Vosztok-Urallaga büntetőtáborban
1994 után Oroszországban rehabilitálják

KOSZTYÓ GYULA

Pataki Ferenc

Pataki Ferenc nagyon korán elvesztette a szüleit, ám kitűnő diákként később a temesvári árvaházból is bejutott a budapesti tanítóképzőbe. Az első világháborúban Przemyślnél orosz fogságba esett, majd a krasznojarszki hadifogolytáborban fokozatosan az internacionalista mozgalom meghatározó alakja lett. A polgárháború idején szerepet játszott Kolcsak admirális elfogásában és a nála lévő állami aranytartalék megszerzésében, dolgozott a szovjet titkosszolgálat atyja, Felix Dzerzsinszkij közvetlen munkatársaként és a szovjet filmiparban is. Érdemei ellenére a nagy terror idején kizárták a pártból, néhány évvel később mégis önként jelentkezett a németek elleni harcra. A szovjet hadvezetés úgy vélte, tapasztalatait hazájába visszatérve, partizánként tudná leginkább kamatoztatni.

A második világháború kitörésekor Pataki Taskentben élt. Miután a Harmadik Birodalom 1941 nyarán megtámadta a Szovjetuniót, többször is az illetékes katonai hatóságokhoz fordult annak érdekében, hogy harcolhasson a németek ellen. A szovjet hadvezetés már 1942-ben bevetette partizánként a németek hátországában, az igazán nagy feladatra azonban 1943 augusztusáig kellett várnia: a Vörös Hadsereg Felderítő Főcsoportfőnöksége ekkor létrehozott egy partizánszervező csoportot, amelyet magyarországi bevetésre jelöltek ki, élén Patakival. A csoportot hét fő alkotta: a szakálla miatt partizántársai által csak „öregnek” szólított Patakin kívül tagja volt még Vaclav Cemper, a csehszlovák hadsereg alezredese, valamint kárpátukrajnai, magyarul is beszélő, a Szovjetunióba szökött vagy a magyar hadsereg tagjaként a háborúban fogságba esett ukránok: Gyakun Mihail, Csizmár Sztyepan, Csizmár Vaszilik, Lovga Ivan és Lizanyec Sztyepan. Feletteseik diverzáns akciók végrehajtásával, valamint széles körű hírszerző-tevékenység folytatásával bízták meg őket.

Ezenkívül parancsba kapták, hogy a lakosság köréből hozzanak létre földalatti sejteket leendő partizánosztagok számára.

Patakiék 1943. augusztus 7-én (más források szerint 18-án) éjjel értek földet Huszttól harmincöt kilométerre északra, a Mencsul-havas körzetében fekvő Kövesliget községnél, nemzetiségi területen. A kiérkező csendőrség hajtóvadászatot indított az ejtőernyősök elfogására. Részben emiatt, másrészt pedig azért, mert ugrás után szétszóródtak a környéken, közel egy napba került, mire a partizánok egymásra találtak. Nehezítette a helyzetüket, hogy földet éréskor egyikük mindkét lábát eltörte, így ellátásra szorult, illetve két főt a kiérkező csendőrök fogtak el.

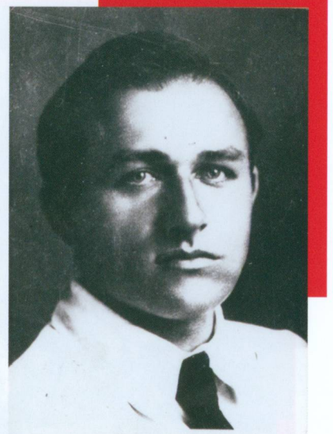

Pataki Ferenc

Ennek ellenére a csoport megvetette a lábát a Huszt környéki falvakban, és rövid időn belül illegális hírszerző szervezeteket hoztak létre Alsószelistyén, Ötvösfalván, Husztsófalván, Husztközön, Izán, Bereznán, októberben pedig már Nagyszőlősön és Munkácson is. 1943 decemberére százötven, 1944 februárjára már kétszázötven főt szerveztek be a helyi lakosok köréből. Pataki elővigyázatosságból gyakran váltogatta az egység parancsnoki székhelyét, így azt először Alsószelistyére, majd Velétére, illetve Feketeardóra helyezte át. Az állandó találkozóhely Huszton volt. Hamarosan olyan jó kapcsolatokra tettek szert, hogy 1943 őszén Pataki Gyakun Mihaillal Budapestre tudott utazni, ahol főként diákokból illegális csoportot szervezett. Voltak közöttük orvostanhallgatók a budapesti tudományegyetemről, a bölcsészkarról, illetve a pravoszláv papnevelő intézetből is.

A kémhálózat a megszerzett információkat naponta továbbította a Vörös Hadsereg Főparancsnokságához. Javarészt a német és magyar csapatmozgásokról, a hadiszállítmányok útjáról, a repterek és lőszerraktárak helyzetéről, az Árpád-vonal építéséről stb. küldték a rádióüzeneteiket.

A csoport – levéltári forrásokkal eddig meg nem erősített visszaemlékezések szerint – diverzáns akciókat is végrehajtott: Técső, Huszt és Ilosva környékén távbeszélő- és távíróvonalakat rongáltak meg, Huszt vonzáskörzetében vagonokba rakodott faárut, valamint benzin- és kőolajraktárakat gyújtottak fel. Emellett vasúti síneket és közutakat is megrongáltak.

Patakiék 1944 februárjában lelepleződtek, aminek három oka volt. Az egyik, hogy Csizmár Vaszilik gyakorta italozott, emiatt nem volt elég alapos, ami végül oda vezetett, hogy a csendőrség elfogta, és vallatásnak vetette alá. A másik, hogy a csoport működéséről a magyar hatóságoknak 1944 elején már tudomása volt, és a részükről érzékelhető nyomás

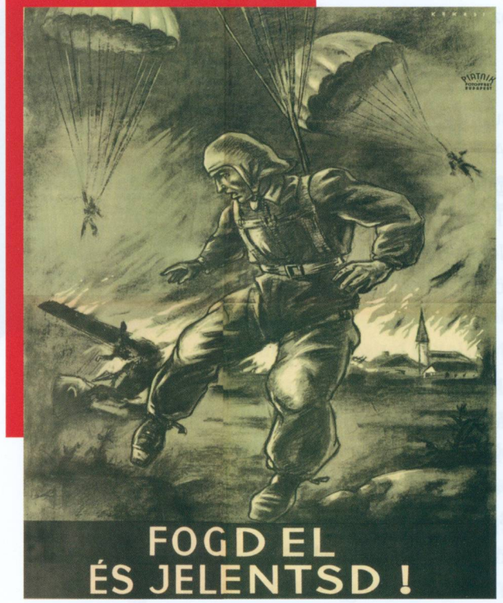

Ejtőernyősök feladására buzdító propagandaplakát

hozzájárulhatott ahhoz, hogy a diverzánsokat február elején Rácz János, a taracközi jegyzői hivatal – velük kapcsolatban állt – alkalmazottja, valamint egy gernyési lelkész is feljelentette. Végül pedig a karhatalom figyelmét Husztra terelte két szintén február elején történt eset: az egyik helyi gazda udvarán agyonlőttek egy honvéd őrvezetőt, ezt megelőzően pedig egy Huszt környéki faluban leszámoltak a saját

Született: 1892. december 1-jén Herkulesfürdőn (ma Románia), apja igazi ezermesterként tartotta el családját (dolgozott pékként, asztalosként és kertészként is), szerb származású anyja szakácsnő volt

1906 Felvételt nyer a budapesti tanítóképzőbe

1914–1915 A 23. honvédhadosztály katonájaként a keleti frontra vezénylik, majd Przemyślnél orosz hadifogságba esik

1915 októbertől A krasznojarszki hadifogolytábor foglya; itt idővel tökéletesen elsajátítja az orosz nyelvet

1918. június A Krasznojarszkot elfoglaló fehérgárdisták az itt tartózkodó bolsevikokkal együtt börtönbe vetik

1919–1920 Miután a cseremhevői partizánok kiszabadítják a fehérgárdisták fogságából, a helyi bolsevikok egyik vezetőjeként szerepet játszik Kolcsak admirális elfogásában

1920 nyarától Moszkvában az Összoroszországi Különleges Bizottság (Cseka) munkatársa

1924–1927 A Szovjetunió Legfelső Népgazdasági Tanácsa Ellenőrző Bizottságának elnöke

1927–1929 A Keleti Dolgozók Kommunista Egyetemének rektorhelyettese, 1929-ben az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának apparátusában dolgozik

1931 végétől Több mint öt éven át a szovjet filmiparban tevékenykedik, többek között a Moszkvai, majd az Össz-szövetségi Mozgóképszínházak Főigazgatóságának (Szojuzekran) vezetőjeként

1938 Kizárják a kommunista pártból

1943. augusztus Ejtőernyős partizánalakulata tagjaival földet ér a Huszti járás területén található Kövesliget falu közelében

1944. február 28. A csendőrség rajtaüt huszti kémközpontján, majd március végén Budapesten elfogják őt magát is

1944. november 4. Sopronban a nyilasok kivégzik

kapujában egy ruszin férfival. E gyilkosságok nyomozásainak szálai Husztra, a partizánok egyik fő gyülekező- és rejtekhelyére, a Logojda család házához vezették a rendvédelmet. Végül a csendőrség 1944. február 27-éről 28-ára virradó éjjel csapott le a partizánokra. A közel négyórás tűzharcban Csizmár és Lizanyec Sztepan, valamint Vaclav Cemper, illetve az őket befogadó család három tagja is életét vesztette. A rajtaütést Huszton és Budapesten egyaránt letartóztatási hullám követte, amelynek keretében mintegy háromszáz személyt vettek őrizetbe. Patakit Budapesten fogták el, majd onnan Ungvárra vitték. Itt 1944. augusztus 30-án kötél általi halálra ítélték, szeptember elején azonban átszállították Sopronba. Túszként tekintettek rá, ám a nyilaspuccs után, 1944. november 4-én büntetését golyó általi halálra módosították, és az ítéletet még aznap végre is hajtották.

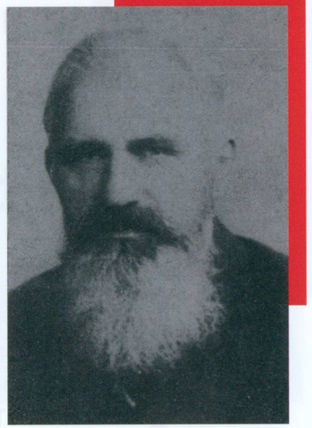

Pataki szakállas portréja

Levéltári források

Державний Архів Закарпатської області (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár)

129. f. – A Szerednyei körjegyzőség iratai

712. f. – Vári nagyközség iratai

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

V. 777. f. – Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Pataki Ferenc

Irodalom

Alekszejenko, G. – Babidorics, M.: *Fényjelek a hegyek között.* Budapest, Kossuth, 1985.

Белоусов, В. – Спивак, Б. – Супрун, І.: Жизнь, отданная борьбе. *Закарпатская правда,* 1966. августа 25., 1–13.

Korom Mihály: A magyarországi partizánmozgalom a második világháború idején. In Gazsi József – Pintér István (szerk.): *Fegyverrel a fasizmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből.* Budapest, Zrínyi, 1968, 102–134.

Kosztyó Gyula: Kommunista ejtőernyős partizán-bevetések Kárpátalján (1942–1944). *Együtt,* 2013/6, 74–85.

Kosztyó Gyula: *Kárpátalja, mint Északkeleti Hadműveleti Terület (1944).* Doktori értekezés. Budapest, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2020.

Millei György: Pataki Ferenc (1892–1944). *Párttörténeti Közlemények,* 1968/1, 173–193.

Szirko, Nyikolaj: A Pataki Ferenc partizáncsoport harctevékenysége. Visszaemlékezés. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1969/2, 338–349.

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

Peitl Róza Katalin

„Kár a Katalin testvérnek az életét kockáztatni azokért a zsidókért, akiket rejteget” – hangzott el a cinikus megjegyzés egy idős hölgy szájából egy zsúfolt remetekertvárosi fűszerüzletben valamikor 1944 őszén. Az asszony egy, a Szociális Testvérek Társasága által fenntarott otthonban élt Hűvösvölgyben, és pontosan tudta, hogy a testvérek a Báthori utca 6. és 10. szám alatti házaikban a pincétől a padlásig üldözött zsidóknak nyújtanak menedéket. A remetei otthonokat a társaság vezetője, »Slachta Margit megbízásából Peitl Róza Katalin szociális testvér vezette. Az esetnek végül nem lett következménye, és a remetekertvárosi házakban bújtatottak mindannyian túlélték a vészkorszakot.

A Szociális Testvérek Társaságába annak 1923-as megalapításakor belépő Peitl Róza Katalin már a századelőtől kezdve kapcsolatban állt Slachta Margittal, akinek a legközvetlenebb munkatársai közé tartozott – a társaság vezetője mindig oda küldte, ahol új feladatot kellett ellátni vagy nehezebb helyzeteket megoldani. Katalin testvér a gyakori áthelyezések miatt személyesen ismerte a társaság által fenntartott intézményeket és az ott szolgáló szociális testvéreket is, ezért amikor az üldözöttek elhelyezése elsőrendű feladattá vált, hatékonyan tudott segíteni a hozzá fordulókon.

A szociális testvérek közül szinte elsőként szembesült azzal a kihívással, hogy a harmincas évek közepétől, Slachta Margit vezetésével folyó nagyon erős lelki-szellemi alapozást követően a gyakorlatban is ki kell állnia az üldözött zsidókért. Remetekertvárosba már 1942-ben érkeztek zsidó menekültek a náci Németország támogatásával létrejött független szlovák állam területéről, akiket Róza Katalin Slachta Margit kérésére fogadott be. A vállalt kockázat mértékével mindketten tisztában voltak: „Katalinkám, ha Téged meglátlak,

a fejemtől a talpamig a hideg borzongat, hiszen akik nálad vannak, annak egynek sincs menlevele” – jelentette ki Margit testvér, aki nem elöljárói tekintélyére hivatkozott, amikor kért: „Ezt nem kérhetem engedelmességi alapon, csak azt kérhetem, hogy Te is akarj a magad jószántából segíteni.” Róza Katalin hallgatott a lelkiismeretére, és mérlegelés nélkül befogadta a hozzá fordulókat.

Peitl Róza Katalin portréja

A napi rutint a menekültek ellátása és ügyeiknek intézése adta, nemcsak a két remetekertvárosi ház szintjén, hanem az ugyancsak Róza Katalinra bízott Ulászló utcai házban is, ahol hasonló menedék működött. A testvérek országos szinten is egyeztettek, együttműködtek, hiszen valamennyi házukban hasonló mentés folyt. Az összehangolt munkában kiemelkedő szerepe volt Róza Katalinnak, aki helyismerete és kapcsolatai révén számos esetben egyénileg is segített. Amikor az egyik első befogadott, Koch Károly építészmérnök lánya, Edit és annak unokahúga, Judit – már a német megszállást követően – lebuktak, az Ulászló utcai otthon helyett új menedéket kellett keresni számukra. Róza Katalin testvér Judit érdekében »Salkaházi Sárához fordult, hogy fogadja be a Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Országos Szövetségének (DLN) a balatonboglári Jankovich-telepen található otthonába. A józan ész azt diktálta Sára számára, hogy nemet mondjon a kérésre, mivel a ház már megtelt, ráadásul a hatóságok is megfigyelés alatt tartották. Végül azonban mégis elvitte Koch Juditot Balatonboglárra, ezzel megmentve az életét, és a szociális testvérek segítségével Edit is túlélte a vészkorszakot.

Singer Kornélia Magda a zugligeti plébános, Huszár Elemér közvetítésével került Róza Katalinhoz. A Fülekről származó fiatalasszony menekülése előtt a felvidéki településen maradt nővérére, Schönberg Irénre bízta kisfia gondozását. Amikor elkezdtek szivárogni a hírek a vidéki zsidóság összegyűjtéséről, Róza Katalin vállalkozott arra, hogy elmegy a kisfiúért, és Budapestre hozza. Kétszer is megjárta Füleket: első útja során a helyi plébános megnyugtatta, nyugodtan hazatérhet, értesíteni fogja, „mihelyt változás áll be” Schönbergék helyzetében, ám mind a pap, mind a család maga bízott abban, hogy nem esik bántódásuk. Néhány nappal később azonban érkezett a telefon: összeszedték az embereket, és ki van tűzve a losonci gettóba való elszállításuk időpontja; Róza Katalin azonnal odautazott. Életrajzában így idézte fel a menekítési kísérletet: „Az úton egy poggyászos kocsin a csomagok között voltak a gyerekek. A kocsi […] őrökkel körülvéve, s én így nagyon feltűnő

Loretta testvér rajza az egyik remetekertvárosi házról

Született: 1890. február 9-én Bőnyben, sokgyermekes földművescsaládban
1906 Szolgálatba áll egy győri családnál, akik lehetővé teszik számára, hogy belépjen a munkásnők és cselédlányok számára védelmére életre hívott patronázsmozgalom egyik, Slachta Margit által vezetett csoportjába
1908 Belép a Farkas Edith által létrehozott Szociális Missziótársulat nevű női szerzeteskongregációba
1909 Fogadalmat tesz
1909–1918 Szikszón házfőnök és a fiatalkorúak javító-nevelő intézetének helyettes igazgatója
1918–1923 Taliándörögdön házi ápoló
1923 Átlép a Slachta Margit által alapított Szociális Testvérek Társaságába
1924–1934 Különböző helyeken (Gyöngyös, Szegvár, Budapest – Thököly úti anyaház, Budapest – Bokréta utcai DLN-otthon, Mönichkirchen, Szombathely) teljesít szolgálatot
1934–1946 A remetekertvárosi házak felelőse; a második világháború idején aktívan részt vesz az embermentésben
1946–1950 A budapesti anyaházban él
1950–1979 A szerzetesrendek feloszlatása után, a szétszóratás idején albérletekben, mintegy háztartási alkalmazottként foglalkoztatva, nehéz körülmények között él
Elhunyt: 1979. szeptember 15., Budapest
2003. november 20. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

voltam, amint a […] közelébe próbáltam férkőzni. […] Megkíséreltem a gyermeket megmenteni, a kisfiú azonban a csomagok között játszott, engem nem ismert, és nem jött hozzám. Az őr közben észrevett, és csak a jó Isten különös gondviselése volt, hogy megmenekültem. […] Sajnos a gyermeket nem tudtam magammal vinni. […] Később megtudtuk, hogy […] [Schönberg Irénnek] tanácsolták, hogy ne menjen a gyerekes anyák közé, engedje a gyereket egyedül. Ő azonban vállalta sorsát, […] és Magda kisfiával együtt gázkamrában halt mártírhalált."

A német megszállás, és különösen a nyilas-hatalomátvétel után már annyian érkeztek a remetekertvárosi házakba, hogy a helyzet szinte tarthatatlanná vált: „Katalin testvér felvett mindenkit, akár volt ajánlása, akár nem. Már annyira tele volt a ház, az egyik is, meg a másik is, hogy férőhely alig volt. A padláson, a mansardokban [padlásszobákban], sőt még a pincében is voltak emberek. Már nem volt evőeszköz és fekvőhely sem. […] Az élelmiszert, bár nem volt belőle sok, szépen megosztottuk, nem éhezett senki sem." A nagyarányú és válogatás nélküli befogadás nemcsak az ott élő szociális testvéreket töltötte el félelemmel, hanem

Zsidókat terelnek a Rákóczi úton, Budapest, 1944. október–november

a már oda menekült zsidók között is értetlenséget szült, hiszen egy-egy új jövevény növelte az egész közösség lebukásának kockázatát. Róza Katalin ugyan töretlenül hitt abban, hogy mindenkin segítenie kell, de tisztában volt a veszély mértékével, ezért nemcsak a menekítettek, hanem saját rendtársai részére is biztosította a távozás lehetőségét. Slachta Margit háború utáni visszaemlékezése tükrözi az akkori állapotot: „Hogy [Salkaházi] Sára testvér így áldozatul essék, és hogy Társaságunkat az ő személyében ajándékozza meg egy vértanúval, […] nem volt előre látható. Sokkal kézenfekvőbb lett volna, hogy Dominika [Kuhajda Anna Dominika, a Katolikus Női Szociális Képző Ajtósi Dürer sori kollégiumának vezetője] vagy Róza Katalin testvér vesszen el."

Róza Katalin az 1944 utolsó hónapjaiban kialakult feszült légkörben nemcsak a befogadottak fizikai szükségleteire fordított figyelmet, hanem lelkileg is erősítette őket, rendületlenül azzal biztatva az üldözötteket, hogy kálváriájuk hamarosan véget ér. Budapest ostroma idején a szovjet csapatok Hűvösvölgy-Remetekertvárost az elsők között érték el, és

ezzel azok, akiknek Róza Katalin menedéket nyújtott, kivétel nélkül megmenekültek. A Koch család tagjai közül néhányan Remetekertvárosban, mások Szombathelyen élték túl a legnehezebb időket. „Hogy [a] felszabadulás után valamennyien együtt voltunk, azt csakis a szürke testvéreknek köszönhetjük, és el nem múló hálával gondolunk rájuk, amíg élünk" – emlékezett vissza Koch Edit.

A közel száz túlélő egy része elhagyta Magyarországot. Azok közül, akik maradtak, többen tartották Róza Katalinnal a kapcsolatot, és igyekeztek rendszeresen támogatni. Az embermentésben Slachta Margit és Salkaházi Sára mellett Peitl Róza Katalinnak is kiemelt szerepe volt, amire a számára posztumusz megítélt Világ Igaza kitüntetés is tanúságul szolgál. Az ünnepélyes átadáson a még életben lévő menekítettek is részt vettek.

Levéltári források

Szociális Testvérek Társasága Irattára

Peitl Róza Katalinra vonatkozó iratok

Irodalom

Heténi Varga Károly: Peitl Róza Katalin halálára. *Új Ember*, 1979. december 2.

Sztrilich Ágnes: A szeretet „sakkbábuja". Peitl Róza Katalin megkapta a Yad Vashem-emlékérmet. *Új Ember*, 2004. december 12.

Wirthné Diera Bernadett: Remetekertváros. In Petrás Éva (szerk.): *Időablakok. Válogatás a szociális testvérek második világháborús feljegyzéseiből, dokumentumaiból.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2024, 253–292.

BÁNKUTI GÁBOR

Raile Jakab

„A legkülönlegesebb körülmények miatt semmiképpen sem kerülhettük el a külső szabályok lazítását, különösen [1945.] január elejétől február elejéig. Tudni kell ugyanis, hogy nálunk október közepétől több mint 20, 50, 70, 100, 150, 180 civil, nagyrészt keresztény, de nem keresztény is volt, akik vagy üldöztetések, vagy házaik összeomlása miatt kerestek [nálunk] menedéket. […] Nem hagyhatom szó nélkül azt, amit páter Raile tett. Először sok ember életének védelmében a gettóban és azon kívül, a nunciatúra és a Actio Catholica karitatív akciójával, akiknek segítsége nélkül alighanem sokan haltak volna éhen, majd ügyessége révén, amellyel megakadályozta kifosztásunkat, és megóvta a nőket a gyalázattól […]. Tudom, hogy őt és az eljárásmódját nem mindenki érti és dicséri, de állítom, hogy Railét mindenben Isten, az Egyház és a Társaság szeretete vezérelte, és tudom, hogy nincs olyan pap Budapesten, akinek nála nagyobb tekintélye lenne az egyháziak és a civilek között."

A Mária utcai jezsuita házfőnöknek, Vid Józsefnek első alkalommal 1945 májusában nyílt lehetősége tájékoztatni római elöljáróit a rendház ostrom utáni helyzetéről. A latin nyelven írt és belső használatra szánt, csak évtizedekkel később nyilvánosságra került beszámoló rögzítette elsőként azt a kiterjedt tevékenységet, amely Raile Jakab jezsuita szerzetest 1991-ben hivatalosan is a Világ Igazává tette. A levélből idézett részlet visszafogott, mármár magyarázkodó hangnemét bizonyára Raile embermentő buzgalmának meghökkentően bátor, kreatív és unortodox volta indokolta.

A magyarországi holokauszt neves kutatója, Randolph L. Braham szerint Raile volt „a budapesti mentés egyik első számú vezetője és irányítója". Az Auschwitzot túlélő Fábián

Raile Jakab

Béla, aki Magyarország német megszállásáig a Nemzeti Demokrata Párt elnöke volt, 1949-ben a halálára írt gyászbeszédében Railét Raoul Wallenberg mellett a budapesti embermentés legismertebb szereplőjének nevezte. A Mária utcai rendházból ebben Vid József házfőnök és Reisz Elemér, valamint Liptay Károly és Sándor Dezső jezsuita segítő testvérek, illetve két skolasztikus: Tamás János és Orosz András voltak a társai. A visszaemlékezések szerint rajtuk kívül Köhler Ferenc lazarista szerzetessel állt még szoros kapcsolatban, akinek az üldözöttek érdekében tett erőfeszítéseit később – Raile embermentő tevékenységéhez hasonlóan – Világ Igaza kitüntetéssel ismerték el.

A jezsuiták és köztük Raile Jakab embermentő tevékenysége nem tekinthető egyéni akciósorozatnak, az csak számos, különféle intézményi hátterű egyházi és egyesületi szereplő hálózatos együttműködésének keretében értelmezhető. A szerzetesek és más klerikusok közötti kapcsolat, amelynek koordinálásában a nunciatúra játszott kulcsszerepet, a protestáns felekezetek által összehangolt akciókkal, a mentésben részt vállaló diplomáciai képviseletekkel, sőt adott esetben ellenállócsoportokkal, például a Kiskával (»Zsabka Kálmán) vagy katonatisztekkel való együttműködéssel fonódott össze. E központi irányítás nélküli kooperáció jellemzője az volt, hogy az egyes helyzetekben egy-egy szereplő a saját lehetőségei, célja, kreativitása és olykor aktuális érdeke szerint lépett föl, és e tényezők összeadódása eredményezett a klasszikus értelemben vett szervezettség nélkül is hatékony – és sok esetben váratlan – megoldásokat.

E kiterjedt életmentő tevékenység meghatározó helyszíne volt a jezsuiták Mária utca 25. szám alatti központja. Itt lelt menedéket többek között a játékelmélet terén elért kutatási eredményeiért 1994-ben közgazdasági Nobel-emlékdíjjal kitüntetett Harsányi János és a mentésben is segédkező »Varga Béla balatonboglári plébános, kisgazda politikus, akit Mindszenty József veszprémi püspök küldött az egyházmegyéből Budapestre az embermentés támogatására. Szintén itt rejtőzött néhány napig Stern Samu, a Központi Zsidó Tanács elnöke, akit Raile és az álruhába öltözött Varga menekített ki – egy Gestapo-tiszt segítségével – a Gestapo fogságából.

A visszaemlékezések visszatérően említik a bújtatás egy jellegzetességét. Raile – sváb lévén – anyanyelvi szinten beszélt németül. A rendházban gyakran vendégeskedett nála egy Wehrmacht-ezredes. A poharazgatások alkalmával egy német katona állt őrt a kapu előtt, így ilyenkor a razziák is elkerülték a rendházat. Máskor katonaszökevényeket és munkaszolgálatból szökötteket öltöztetett be katonai egyenruhába és állított őrségbe a rendház portáján. Gyakorta fölkereste a környék kocsmáit, ahol nyilasoktól és németektől szerzett információkat. Egy ilyen alkalommal a rendházból egy, a kocsmába kiszökött alkoholfüggő üldözött zsidót mentett meg a biztos haláltól.

Aktivitása nem korlátozódott a rendházra. A nunciatúráról szerzett menlevelekkel többeket is kihozott a budapesti nagy gettóból (»Domonkos Miksa) és az azon kívül eső Bethlen téri szükségkórházból. Erre Tamás János, későbbi provinciális, aki skolasztikusként Raile mellé volt beosztva, így emlékezett vissza: „Civilben mentünk, én leventeparancsnoki ruhában. Este már sötét volt, a Bethlen téri iskola elé értünk. A kapuban öreg, népfölkelő katona volt az őr. P. Raile szóba állt vele, és ezt mondta: van itt X.Y. nevű nő, akit még odakint felcsináltam, szeretnék elköszönni tőle. Az öreg katona cinkosan kacsintott és beengedte. P. Raile kihívta a nőt, homlokon csókolta, és közben a keblébe dugta a menlevelet. Másnap panaszt tett a parancsnokságon, hogy pápai menlevél ellenére elhurcoltak egy ilyen és ilyen nevű nőt. Kéri az illető kiengedését. Hívták a nőt, és felmutatta a menlevelét. Bocsánatkérés után kiengedték. […] Esténként gyakran küldött egy-egy »csillagos házba«, ahonnan valakit át kellett kísérnem ún. »menleveles« házba.” Raile részt vett az apostoli nunciatúra által szervezett népkonyhák létrehozásában is, ezek közül az egyik a Mária utcai rendház szomszédságában, a Horánszky utcában működött.

A Mária utcai rendház bejárata a szemközti házak bontása idején

A nyilas-hatalomátvételt követően a lazarista atyák rendházában, az irgalmas nővérek anyaházában, a Notre Dame de Sion zárdában, a Sophianum Intézetben és annak rendházában, a Szent Erzsébet-apácarend női kórházában, a Collegium Marianumban, a jezsuiták rend-

házában és a Szent Szív Társaság zárdájában nők, gyermekek és férfiak százai találtak menedékre. A Jad Vasem adatai szerint a Raile által szervezett mentésnek százötven üldözött köszönhette az életét.

Zsidók vonulnak a budapesti gettó felé a József körúton, 1944. november vége

Született: 1894. október 6., Vaskút
1912 Belép a Jézus Társaságába, rendi tanulmányait Kalocsán, Nagyszombatban, Pécsett és Innsbruckban végzi
1925–1927 Bécsben...
1927–1933 ...az Egyesült Államokban, leghosszabb ideig Chicagóban...
1933–1935 ...Szegeden szolgál
1935–1942 A magyar jezsuita rendtartomány szóciusa (a tartományfőnök helyettese)
1942–1945 A budapesti Mária utcai rendházban tevékenykedik különféle beosztásokban; a vészkorszak idején bekapcsolódik az embermentésbe
1946 Újfent az Egyesült Államokba diszponálják, ahol a Bostoni Egyetemhez tartozó középiskolában tanít németet
Elhunyt: 1949. szeptember 15-én autóbalesetben a New Jersey-i Newarkban; a Massachusetts állambeli Weston temetőjében nyugszik
1991. február 27. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Levéltári források

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára
I.3.d.3. – Epistolae Singulorum seu Variorum, 1913–1950. Vid József SJ levele a római generálisnak, 1945 (lat.)
I.5.b – Personalia. Raile Jakab Nr. 28, 29, 37.

Irodalom

Bikfalvi Géza: A jezsuiták embermentő tevékenysége a holokauszt idején. In Hévizi Józsa (szerk.): *Embermentés a vészkorszakban Magyarországon.* Pomáz–Budapest, Kráter – Erdélyi Szövetség, 2019, 110–127.
Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: A pesti gettó, 1944. IV. rész. *Szombat,* 1994/10, 23–26.
Gyimóthy Anna: *„Üldözött voltam és elrejtettetek." Embermentés Budapesten a holokauszt idején.* Szakdolgozat. KRE BTK Történettudományi Intézet, 2023.
P. Raile Jakab tiszteletére. Budapest, Párbeszéd Háza, 2018.
Raile Jacob, The Righteous Among the Nation Database, Yad Vashem. https://collections.yadvashem.org/en/righteous/4044382, 2024. október 16.

MÜLLER ROLF

Rajk László

Bár manapság az 1945 előtti illegális kommunista mozgalom tevékenységét sokkal kevésbé látjuk meghatározónak, mint ahogy azt a diktatúra éveiben láttatta a párttörténetírás, Rajk László kétségtelenül a mozgalom egyik fontos alakjának számított. 1944 őszének vészterhes hónapjaiban, ha csak rövid időre is, ő vezette a Kommunista Pártot (KP), amellyel – egy pillanatra legalábbis úgy tűnt – még az akkori hivatalos Magyarország köreiben is számoltak. Ugyanakkor nem könnyíti meg a tisztánlátást, hogy magának Rajknak az erre az időszakra vonatkozó önreflexiói nem ismertek. Így azok emlékezetére kell hagyatkoznunk, akik annak idején a közelében voltak, kapcsolatot létesítettek vele, adott esetben épp azért, hogy az ellenállás lehetséges módozatairól tárgyaljanak. Rajk László ilyen értelemben vett működése valójában három hónap históriája: egyik börtönbüntetésének végétől egy újabb letartóztatásáig tart.

1944. szeptember 9-én az akkor Békepárt néven működő illegális kommunista párt Központi Vezetősége, amelynek Donáth Ferenc, Péter Gábor és Horváth Márton volt a tagja, a „kommunista" jelzőnek a párt nevébe való visszavételéről határozott. Rajk László másnap szabadult a Margit körúti fogházból, és azonnal átvette a párt irányítását, annak titkára, azaz első embere lett. Elfogadottságát vezetőként az említett elvtársaihoz képest széles körűbb mozgalmi és nem utolsósorban harci tapasztalata (a harmincas évek diák- és sztrájkmozgalmaiban, illetve a spanyol polgárháborúban való részvétele) indokolhatta, nem beszélve a sorozatos lebukásokból következő káderhiányról.

Az elkövetkező időszak Rajk számára a fegyveres ellenállás politikai és technikai hátterének megszervezéséről szólt, amit – későbbi felesége, Földi Júlia emlékei alapján – kizárólag „népfrontos" alapon tudott elképzelni. A valójában igen szűk támogatói bázissal rendelkező, elszigetelődött kommunisták nem is nagyon gondolkodhattak másban, mint az együttműködésekben. Ezt célozta a Magyar Front (» Dessewffy Gyula) májusi létrehozása is, amelyben rajtuk kívül a német megszállással illegalitásba kényszerült szociáldemokraták, kisgazdák, parasztpártiak, illetve legitimista és katolikus szervezetek képviselői kaptak helyet. Ennek a kapcsolatrendszernek októberre Horthy közvetlen környezetének egyes szereplői szintén részesei lettek. Az ellenállás ernyőszervezetének ekkorra időzített memorandumát Rajk szövegezte, s abban többek között – „párizsi tapasztalatokra" hivatkozva – a „magyar munkásság" felfegyverzését sürgette.

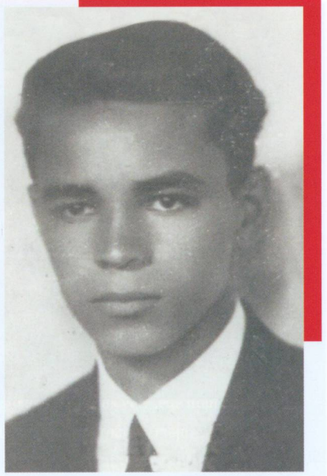

Rajk László fiatalkori igazolványképe

Egy ilyen lépést ezekben a napokban már a kiugrás előkészítésén dolgozó hivatalos körökben sem vetettek el, így találtak utat a KP első emberéhez. Az összeköttetést közte és az Államvédelmi Központot korábban irányító – a kommunistaellenes nyomozásokban is részes – Ujszászy István vezérőrnagy között a paraszpárti » Kovács Imre teremtette meg. Kapcsolatfelvételük – kizárólag visszaemlékezések alapján rekonstruálható – történetét innentől sok bizonytalanság övezi. A források, az azokban ismertetett konspirációs körülmények több találkozót sejtetnek, amelyeknek tartalmi elemei azonban az egyes résztvevők emlékezetében különbözőképpen rögzültek. A közvetítő, Kovács a hetvenes évek végén elevenítette fel az üldözött és egykori üldözője kezdetben feszült hangulatú, bizalmatlanságot tükröző beszélgetését, amelynek végén a felek már oldottabb hangulatban értettek egyet a németek elleni összefogásban. Rajk és Kovács a találkozó végén átadták a memorandumot, jelezve, hogy ennek fogadtatásától teszik függővé a gyakorlati lépéseket. A háború után szovjet, majd magyar fogságba került Ujszászy – az eseményről 1948-ban, a cellájában készített rövid feljegyzése szerint – az emlékiratot másnap továbbította a kormányzó kabinetfőnökének, » Ambrózy Gyulának és a szintén beavatott » Lázár Károly testőr altábornagynak.

A tervezett akció két komoly nehézséget rejtett magában, egyrészt a fegyverek konspirált átadását, másrészt annak biztosítását, hogy azok valóban megfelelő kezekbe kerüljenek. A Lázár altábornagy által Kovács Imrének felvázolt forgatókönyv szerint a fegyvereket Ujszászy közvetítésével a budapesti I. hadtest parancsnoka, » Bakay Szilárd altábornagy szállíttatta volna a kijelölt helyre. Kovács ezzel a hírrel ment a Földi Júlia Teréz körúti laká-

Strandolás a Berettyó partján, Berettyóújfalu, 1928. Rajk László balról a harmadik

sában bujkáló Rajkhoz, aki a kommunista pártvezetés informálása után elfogadta az „ajánlatot". A következő találkozón azonban Ujszászy közölte, hogy Horthy elállt a tervtől. Mindez közvetlenül a kiugrási kísérletet megelőzően történt. Kovács szerint Rajk rezignáltan fogadta a hírt, és kijelentette, hogy ők egyébként is ezzel az eshetőséggel számoltak. Az nem kétséges, hogy az elképzelés komoly veszélyeket hordozott magában, hiszen a munkásság körében a szervezett szocdemek mellett a nyilasok bírtak komolyabb támogatottsággal, miközben a kommunisták oldaláról sem a KP-nek volt befolyása, sokkal inkább a moszkovita emigrációval kritikus, önmaga útját járó, »Demény Pál nevével fémjelzett mozgalomnak, amely a fővárosi és külterületi munkásövezetekben, de leginkább Csepelen volt erős. Tagjai aktív illegális tevékenységet fejtettek ki a gyárakban, fedett „üzemeket" tartottak fenn, szabotázsokat hajtottak végre és sztrájkokat szerveztek.

A szervezés a kommunisták mögüli kihátrálással sem állt le, sőt a proklamáció idején Rajk nyomban a gyárak megszállását javasolta, és egy mozgósító röpiratot fogalmazott. A nyilas-hatalomátvétel pedig még inkább megerősítette az összefogás szorgalmazásában. Ennek részét képezték Rajknak a Deményékkel folytatott tárgyalásai, amelyeken a két szervezet működésének összehangolásán túl megállapodás született arról is, hogy Demények üzemi csoportjai bekapcsolódnak a közvetlen fegyveres akciókba, amelyekhez a felszerelést a KP biztosítja. Rajk vélhetően az egyezség megszületését követően vett részt a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával (MNFFB [»Makay Miklós]) folytatott megbeszélésen. A szervezet katonai vezérkarához tartozó Nagy Jenő (»Kiss János) később a nyilas hatóságoknak azt vallotta, hogy november 8-án a kommunistákat képviselő „Kirgiz" (ez volt Rajk fedőneve) hatezer fős „munkáshadsereget" ajánlott fel. Két nappal később a KP Katonai Bizottságának tagjai, »Pálffy György és »Sólyom László tájékoztatták az MNFFB-t a fegyverkezés helyzetéről. A deportálásból 1945-ben hazatért Szemes István repülő őrnagy egy további, november 14-i egyeztetést idézett fel. Mindenesetre a KP ezt

„Firtos", azaz Rajk László a köztársaságiak oldalán harcoló Rákosi-zászlóalj tagjaként a spanyol polgárháború idején

követően – egyes magyarázatok szerint a lelepleződés veszélyétől tartva, illetve eltérő, egy felkelés kirobbantása helyett a nagyobb propagandaértékkel bíró szabotázsakciókra irányuló stratégiája miatt – megszakította a kapcsolatot az MNFFB-vel, fegyveres csoportjaik december közepére pedig beszüntették tevékenységüket.

Rajk Lászlót 1944. december 7-én – Földi Júlia visszaemlékezése szerint – még egy fegyveres harcra szólító röpirat gépelése közben tartóztatták le, majd a fővárost fenyegető szovjet támadás miatt számos rabtársával együtt a sopronkőhidai börtönbe szállították. Bátyja, a nyilas kormánybiztos Rajk Endre fellépésének köszönhetően ügyét a katonai bíróságtól áttették egy polgári tanácshoz, ami eleve kedvezőbb eljárási szabályokat és büntetési tételt jelentett, ám még mielőtt a testület összeülhetett volna, a foglyokat a szovjet csapatok közeledésének hírére útnak indították Németország felé; Rajk Lászlót ott érte a háború vége.

Született: 1909. március 8-án Székelyudvarhelyen (ma Románia), apja csizmadia volt
1927 Budapestre költözik, beiratkozik a budapesti tudományegyetem magyar–francia szakára
1929–1930 Franciaországban tanul
1931 Tagja lesz a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetségének, majd a Kommunisták Magyarországi Pártjának
1932–1935 Három alkalommal is letartóztatják
1937 Spanyolországba utazik, ahol csatlakozik a köztársasági hadsereg magyar önkénteseihez, és harcol a polgárháborúban
1939–1941 A köztársaságiak veresége után Franciaországba menekül, internálják, majd Németországon keresztül hazautazik
1941–1944 Kistarcsára internálják, később a Margit körúti fogház foglya
1944. szeptember Szabadulása után az KP Központi Bizottságának titkáraként bekapcsolódik az ellenállásba; decemberben újra lebukik, Sopronkőhidán tartják fogva, onnan Németországba viszik
1945. május Visszaérkezik Magyarországra, a Magyar Kommunista Párt vezetőségének tagja lesz, novembertől főtitkárhelyettes
1946. március Belügyminiszterré nevezik ki; nevéhez köthető több, a kommunista diktatúra kiépítését elősegítő intézkedés
1948. június Bekerül a Magyar Dolgozók Pártjának vezető testületeibe, augusztustól külügyminiszter
1949. május Letartóztatják, koncepciós perben halálra ítélik, és október 15-én kivégzik
1955. június A törvénytelenségek felülvizsgálata során rehabilitálják
1956. október 6. Kivégzett társával együtt ünnepélyes keretek között újratemetik

A Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége által szervezett partizánkongresszus résztvevőinek menete, Budapest, 1946. május 9. Rajk az első sorban balról a negyedik

Források

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

610. f. – Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága, 1944. H-2089. Jegyzőkönyv Nagy Jenő kihallgatásáról, 1944. november 30.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 150 VII.9.b – A Magyar Királyi Belügyminisztérium államrendészeti kartotékrendszere. Rajk László „csendőrkartonja"

Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára

286. sz. Kovács Imre-interjú. Készítette Bokor Péter, 1978

289. sz. Rajk Lászlóné-interjú. Készítette Bokor Péter, 1981

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

V. 867. f. k-191. – Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Visszaemlékezések. Kovács István feljegyzése, 1988. július 25.

V. 867. f. p-62. – Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Visszaemlékezések. Péter Gábor visszaemlékezése, 1961. október 25.

Irodalom

„A párt foglya voltam." Demény Pál élete. Az interjút készítette, a szöveget szerkesztette és a dokumentumokat válogatta Kiss József. Budapest, ELTE–MKKE, 1988.

Bartha Ákos: Van-e szándék? Az 1944. októberi kiugrási kísérlet és a munkásság felfegyverzése. *Betekintő,* 2024/2, 65–89. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2024_02_bartha.pdf, 2024. október 16.

Gazsi József: A Felszabadító Bizottság. In M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek ez ellenállás történetéből.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 182–214.

Halász Péter: Ismeretlen részletek az ellenállási mozgalom történetéből. Beszélgetés a deportálásból hazatért Szemes István repülőőrnaggyal. *Demokrácia,* 1945. augusztus 19.

Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007.

Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, Európa, 1990.

Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *Magyar Front.* Budapest, Kossuth, 1984.

Kis-Kapin Róbert: „Úgy éltem itt, mint bugyborék a vizen..." Péter Gábor börtönben írt feljegyzései, 1954. május–augusztus. *Betekintő,* 2007/2. http://www.betekinto.hu/2007_2_kis_kapin, 2023. november 30.

Kovács Imre: *Magyarország megszállása.* Budapest, Katalizátor Iroda, 1990.

Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe.* Budapest–Pécs, Kronosz–ÁBTL, 2017.

Strassenreiter Erzsébet – Sipos Péter: Rajk László (1909–1949). *Párttörténeti Közlemények,* 1969/1, 141–182.

Szakasits Árpád: A földalatti Magyarország. In Bakó Ágnes – Erényi Tibor – Pintér István (szerk.): *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1941–1944.* Budapest, Kossuth, 1985, 367–388.

Száva István: A Népszava az 1941–1944 közötti években. In Bakó Ágnes – Erényi Tibor – Pintér István (szerk.): *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1941–1944.* Budapest, Kossuth, 1985, 84–93.

Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér." A Rajk–Brankov-ügy. II. kötet.* Budapest, Saxum, 2014.

BARTHA ÁKOS

Rátz Kálmán

Ha vannak a 20. századi magyar történelemnek rejtélyes alakjai, Rátz Kálmán bizonyosan közéjük tartozik. A komáromi születésű katonatiszt az első világháborúban hamar orosz hadifogságba esett, és Kun Béla barakkparancsnoka lett. Miután Taskentből megszökött, 1919 februárjában Budapesten ellenforradalmárként tartóztatták le. Ezt követően volt fegyveres desperádó, levéltáros, ruszista geopolitikai szakértő, a harmincas évek elején pedig ő inspirálta a vele össze-összejáró József Attila hírhedt, „A nemzeti szocializmus" kezdetű kéziratát. 1935-ben aztán kormánypárti képviselőnek állt, hogy 1938 végén már a nyilasok sorait erősítse. Egy évvel később azonban innen is kivált, és saját pártot alapított. Szálasi Ferenc 1943 derekán egyenesen a kommunisták honi vezetőjeként tekintett egykori párttársára, aki akkoriban a legmerészebb háborúellenes beszédeket tartotta a magyar parlamentben.

Hubay Kálmán 1939. december 17-én értesítette hungarista „testvéreit" néhány „marxista hajlandóságokat" mutató párttag kényszerű távozásáról a Nyilaskeresztes Pártból. Közéjük tartozott Rátz Kálmán, aki személyes ambíciói mellett szociális radikalizmusa miatt hagyta el a hungarizmus hajóját. Az általa 1940 elején megalakított Független Magyar Szocialista Párt (FMSZP) jó darabig nem sokban különbözött más szélsőjobboldali formációktól, attól az „apróságtól" eltekintve, hogy az FMSZP a hungarista mozgalmat kreatív módokon bomlasztó Teleki Pál kormányfő bizalmasainak támogatását élvezte (» Keresztes-Fischer Ferenc).

Rátz kapcsolata azután romlott meg végleg a honi nemzetiszocialistákkal, hogy a német csapatok Moszkva előtt megtorpantak, majd defenzívába szorultak. Az imrédysta és nyilas tervekkel szemben 1942 februárjában már ő is Horthy István kormányzóhelyettessé

választását támogatta, lapja, *A Holnap* – amely korábban a nyilasok újságja is volt – pedig elkezdte támadni a nemzetiszocializmust. Nexusaira jellemző, hogy bár a szociáldemokraták szervezték meg politikai demonstrációként József Attila 1942-es budapesti újratemetését, az újságolvasók *A Holnap*ból értesülhettek a gyászszertartás időpontjáról. A Kerepesi úti temetőben Rátz ötventagú FMSZP-küldöttség élén helyezte el pártja koszorúját a költő sírjára, méghozzá József Attila élettársával, Szántó Judittal közösen.

Rátz Kálmán 1936-ban, doktorrá avatásán

A disszidens nyilas képviselőt parlamenti működése tolta végképp a baloldalra a korabeli politikai térképen. A Tisztelt Ház plénuma előtt már 1940 őszén amellett érvelt, hogy tartalékolni kell a magyarság erejét a háború végére, és több ízben sürgette az orosz–magyar kereskedelmi kapcsolatok élénkítését is. 1941 tavaszán Moszkvában tárgyalhatott – saját bevallása szerint Teleki Pál megbízásából, és egészen bizonyosan egyetlen magyar képviselőként a Horthy-korszakban. Nem járt sikerrel, ám hazatérve a német–szovjet háború kirobbanása után sem állt bele a szovjetellenes propagandába. Rátz felfogása külön színt jelent a korban domináns antibolsevik és a korabeli jelentőségéhez képest utólag felnagyított antifasiszta koncepció között. Antibolsevista volt, ám nézetrendszeréből hiányzott a zsidó világuralmi törekvések, a „judeobolsevizmus" képzete, ráadásul tagadta a szovjet külpolitika pánszlávizmusát is.

A nyughatatlan nyugállományú őrnagy már 1942 novemberében feltette a kényelmetlen kérdést a parlamentben: „mit tudunk mondani majd, ha történetesen az ellenség mégis helytáll?", de a politikai okokból büntetőszázadokba beosztott munkások érdekében is felemelte a szavát. Szóvá tette továbbá, hogy a magyar ipar egyre nagyobb része kerül „idegen kézbe", ami félreérthetetlen célzás volt a német gazdasági behatolásra. Rátz már ekkor – tehát a doni katasztrófa előtt – felvetette a hadsereg hazahozatalának szükségességét, amit a nemzetiszocialista Baky László „defetizmusnak" minősített. Az 1943. végi költségvetési vitában pedig előbb a zsidó származású német költőt, Heinrich Heinét idézve fricskázta a németeket, majd » Bajcsy-Zsilinszky Endre támogatásával kiállt a magyar függetlenség mellett, végezetül – Meskó Zoltán volt nyilas képviselő által megtámogatva –

Nyilas képviselőként az országgyűlésben (a második sor jobb szélén), 1939

indítványozta, hogy minden magyar katonát hozzanak vissza Magyarországra „saját honvédelemre". Rátz felszólalását Baky ezúttal „destrukciónak" minősítette, ami ellen „törvényes megtorlást" követelt.

A kisgazdapárti–exnyilas parlamenti összjátékba hamarosan bekapcsolódtak szabadságpárti képviselők is. Ennek apropója a zsidótörvények és a (munkaszolgálatot lehetővé tevő) honvédelmi törvény volt, amelynek „korrekciójáért" Bajcsy-Zsilinszky emelt szót. A kisgazdapárti képviselő beszédén felbuzdulva Rátz Kálmán és Rassay Károly immáron ezen törvények eltörlését követelte. Rátz utolsó parlamenti felszólalásában 1943. december 16-án amellett érvelt, hogy „minél sürgősebben ki kellene vonni Magyarországot abból az exponáltságból, amelybe egyes vezetőink belevitték". A miniszterelnöknél az iránt is érdeklődött, hogy felvette-e már a kapcsolatot az újra legalizált Magyar Cionista Szövetséggel. Úgy vélekedett ugyanis, hogy „a cionista elgondolás igen szép és érthető, hogy egy régi nép magának egy nemzeti otthont akar teremteni, a zsidó népet újra nemzetté formálni és államalkotóvá tenni".

Rátz váratlan „filoszemita" fordulata kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az FMSZP-nek 1943 elejétől tagja volt a fiatal szélsőbaloldali cionista, » Mayer (Megyeri) József, aki a nyilas-hatalomátvétel idején a párttól kapott egyenruhakellékek fedésében mentette az

embereket a Teleki téren. Az FMSZP-s pártigazolványok ezekben a hetekben szintén közkézen forogtak, mivel voltak, akik abban a hitben ringatták magukat, hogy „ez az igazolvány mentesíteni fogja tulajdonosát az oroszok térhódítása utáni helyzetben" – emlékezett Wayand Tibor detektívfelügyelő.

Rátzot mindeközben a német megszállók már 1944. március 19-én őrizetbe vették, jóllehet sorstársaihoz képest kitüntetett bánásmódban részesítették: visszamehetett német kísérőkkel a lakásába, ott lefürödhetett, pakolhatott, és nem teherautón vitték Bécsbe, hanem az SS-ek kísérőkocsiján. Május 5-én így is a mauthauseni koncentrációs táborban kötött ki, ahol azonban mindössze másfél hónapot töltött. Rátz maga szívbetegségével magyarázta korai távozását, míg itthon úgy tudták, „befolyásos németbarát magyar politikusok" közbenjárásának köszönhetően szabadult. Bárhogy is történt, politikailag légüres térbe került Budapesten, mivel a FMSZP-t még 1944. április derekán feloszlatták, *A Holnap*ot betiltották, s hasonló sorsra jutott fő műve, az *Oroszország története* (1943) is. Ruszista szaktudása akkor értékelődött fel egy pillanatra, amikor Horthy Miklós szeptember közepén rászánta magát a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételre. Hosszas egyeztetéseket követően azonban végül mégsem lett tagja a moszkvai magyar békedelegációnak, ezzel pedig közéleti tevékenysége véget ért.

Rácz Kálmán országgyűlési képviselő előadása. A Magyar Külügyi Társaságban nagyszámú közéleti előkelőség jelenlétében tartotta meg érdekes beszámolóját oroszországi útjáról Rácz Kálmán országgyűlési képviselő, nyugalmazott őrnagy, történetíró. Az előadás előkelő közönsége meleg ünneplésben részesítette az előadót a kitűnően sikerült előadásért. *(MFI felv.)*

Tolnai Világlapja, 1941/24, 19.

Született: 1888. augusztus 10-én Komáromban, középosztálybeli családban

1915. június 26. A császári és királyi 1. honvéd huszárezred főhadnagyaként a keleti fronton hadifogságba esik, ahonnan egy barátjával 1917 végén sikeresen megszökik

1919. február 13. Ellenforradalmi szervezkedés vádjával Budapesten letartóztatják

1919–1921 Különböző ellenforradalmi paramilitáris csoportok tagja, vezetője

1934 vége A Hadilevéltárban teljesített szolgálatot követően őrnagyként nyugállományba vonul, belép a kormányzó Nemzeti Egység Pártjába, és az 1935-ös választásokon a képviselőház tagja lesz

1936 A bölcsészettudományok doktorává avatják a debreceni egyetemen; a harmincas években és a negyvenes évek első felében történettudományi könyveket publikál, geopolitikai cikkeket ír

1938. november vége Belép a Hungarista Mozgalomba, és az 1939-es pünkösdi választásokon immáron az Nyilaskeresztes Párt lajstromáról kerül be a törvényhozásba

1939. december közepe Kényszerűen távozik a Nyilaskeresztes Pártból, majd új pártot alakít Független Magyar Szocialista Párt néven

1941. április Moszkvában tárgyalásokat folytat, a fennmaradt korabeli források szerint kereskedelmi kérdésekről, míg a visszaemlékezések politikai puhatolózásokról szólnak

1942–1944 Határozottan szembeszáll a honi nemzetiszocialistákkal; *A Holnap*ban hangot ad szocialista nézeteinek, a képviselőházban háborúellenes beszédeket tart

1944. március 19. A német megszállók elhurcolják; másfél hónapot tölt a mauthauseni koncentrációs táborban

1944. szeptember közepe Horthy Miklós kormányzó felkéri a Szovjetunióba küldendő hivatalos magyar békedelegáció tagjának, végül azonban nem utazik el Moszkvába

1948. augusztus Ausztriába távozik, majd Svájcban telepszik le

Elhunyt: 1951. július 13., Bischofszell, Svájc

Irodalom

Bartha Ákos: *Egy magyar nemzeti szocialista. Rátz Kálmán (1888–1951).* Megjelenés alatt.

Lengyel András: József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus". *Forrás,* 2002/12, 96–124.

Máthé Áron – Horváth Angelus: Rátz Kálmán. Egy különös életút tanulságai. *Magyar Politikatudományi Tanulmányok,* 2023/5–6, 147–169.

Seres Attila – Renfer Ágnes: Egy nyilas képviselő hihetetlen kalandjai a Szovjetunióban. *ArchívNet,* 2009/2. https://www.archivnet.hu/kuriozumok/egy_nyilas_kepviselo_hihetetlen_kalandjai_a_szovjetunioban.html, 2023. szeptember 25.

SZEGHY-GAYER VERONIKA

Remete László

„1944. december 20-án ebből a templomból hurcolta el a német titkosrendőrség a helyi hitoktatót, Remete László evangélikus lelkészt, aki Soproban, 1910. szeptember 27-én született, s akit keresztény és antifasiszta meggyőződése miatt 1945. január 9-én a garamnémetfalvi mészégetőbe taszítva végeztek ki. »Senki sem szeret jobban, mint az, aki életét adja barátaiért.« János evangéliuma 15:13" – olvasható szlovák nyelven a jolsvai evangélikus templom bejáratát díszítő emléktáblán, amely a szlovák nemzeti felkelésben tevékeny szerepet vállaló, zsidó származású magyar evangélikus lelkésznek, Remete László tiszteletére avattak a nyolcvanas években.

A fiatal Remete Lászlót, miután szülővárosában elvégezte az evangélikus teológiát, Győrben avatták lelkésszé. Az első bécsi döntést követően, 1939 őszén a Gömör-Kishont vármegye határvidékén fekvő, és Móricz Zsigmond regényében csak Isten háta mögötti helyként emlegetett Jolsvára került. Az alig háromezer fős jolsvai lakosságnak mintegy felét tették ki az evangélikusok. Remete Baltazár János jolsvai gyülekezeti lelkész mellett elsősorban vallástant oktatott a helyi iskolában, illetve ő látta el az ifjúság lelkigondozását, és szükség esetén felettesét is helyettesítette.

Személyes karizmájának köszönhetően hamar népszerűvé vált a helyi fiatalok körében. Jó közösségszervező képessége, pedagógiai érzéke, szociális beállítottsága és műveltsége egyaránt vonzotta a köré csoportosuló diákokat, akiket a helyiek idővel csak „Remete bandájaként" kezdtek emlegetni. A fiatal lelkész kirándulásokat, nyári táborokat, lelkigyakorlatokat szervezett tanítványai számára, sőt újságkiadásra is buzdította őket. A szegényebb rétegből érkezőket felkarolta, többeket továbbtanulásra ösztönzött.

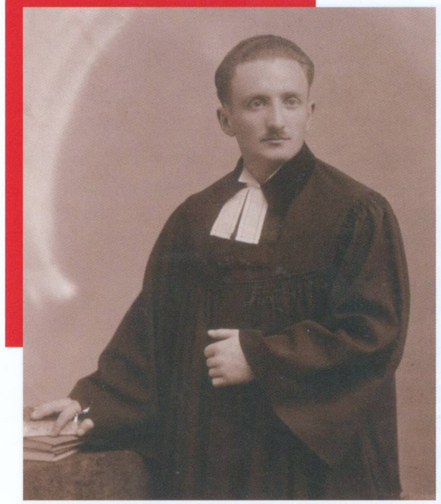

Remete László 1936 körül

Remete, akinek náci- és háborúellenes beállítottsága prédikációiban és vallástanóráin elhangzott előadásainak üzenetében is tetten érhető volt, a fiatalok és a hívek körében való népszerűsége dacára a helyi egyházi körökben fokozatosan elszigetelődött, főként a felettesével, az ifjú lelkipásztor közkedveltségét nehezen viselő Baltazárral kialakult rossz viszony miatt.

Magyarország német megszállását követően ugyanakkor zsidó származása miatt sem tudhatta többé biztonságban a saját és szerettei jövőjét. Édesanyját és testvérét a deportálások következtében vesztette el, szolgálati helyéről pedig ötvenhat családot (kétszázhét főt) hurcoltak el az auschwitzi haláltáborba. Ugyanezekben a hetekben mintegy ötezer munkaszolgálatost zsúfoltak össze a Jolsva mellett álló kaszárnyákban. Innen többeknek sikerült a határ túloldalára szökni, s bekapcsolódni a Szlovákiában zajló fegyveres ellenállásba. Ezekben az akciókban már Remete is segédkezett, s a köré csoportosuló „banda" felnőttkorba lépő tagjai vele együtt belesodródtak a határ mentén zajló ellenállótevékenységbe.

1944 nyarán néhány tizennyolc–tizenkilenc éves tanítványa segítségével a Jolsvától harminc kilométerre északkeleti irányba, már a szlovák oldalon fekvő hegyes terület egy félreeső helyén tárnát rendezett be búvóhelynek a „banda" számára, valamint fegyverek tárolása céljából. A határ szlovák oldalán addigra már többekhez eljutott az üldözötteknek segítő Remete híre, ezért a partizánokkal való közvetlen kapcsolatfelvétel sem váratott sokáig magára. Miután 1944. augusztus 29-én kitört a szlovák nemzeti felkelés, a Jolsvától északra működő, Ladislav Sečansky vezette Sláva partizáncsoport egyik tagja, Ľudovít Šibal jolsvai bányász felkereste a magyar lelkészt, s arra kérte, lássa el az összekötő szerepét a Jolsva és Murány, valamint a Rozsnyó és Pelsőc közti térségben működő ellenállócsoportok között. Remete a partizánok ellátására, bújtatására, valamint felderítőtevékenység folytatására tett ígéretet. A fiatal lelkész így lett 1944. szeptember közepén a partizáncsoport jolsvai osztagának parancsnoka, s az alakulatba több diákját is beszervezte. Remete és a köré csoportosulók fegyveres összecsapásban nem vettek részt, főként információk közvetítésével, hírszerzéssel segítették az ellenállást.

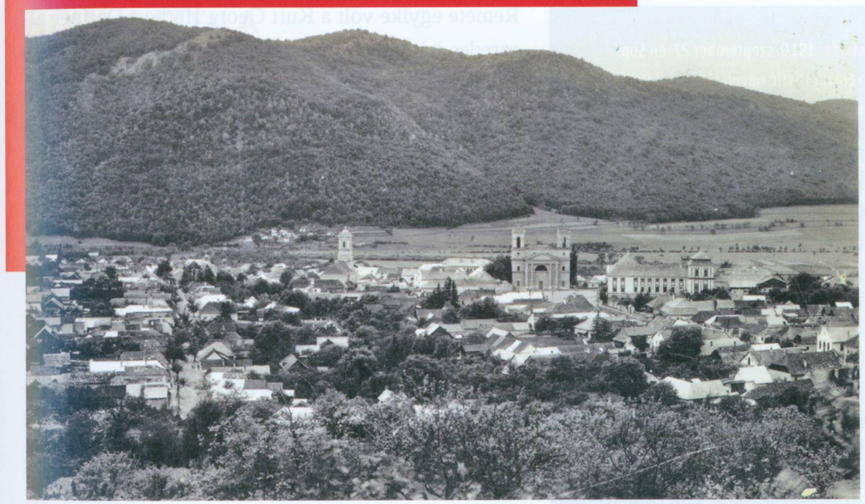

Jolsva látképe az evangélikus és a katolikus templommal, valamint a kastéllyal a negyvenes évek elején

A nyilas-hatalomátvételt követően a határ menti partizáncsoportok tevékenysége Jolsvára is átterjedt, amire válaszul a német katonai egységek 1944 decemberére megsokszorozták erőiket a kisvárosban. Addigra már nemcsak a magyar rendőrségnek, hanem a Gestapónak is tudomása volt Remete partizánokkal való kapcsolatairól. A fiatal lelkészt 1944. december 20-án, egy adventi istentiszteletadás végeztével tartóztatták le, majd több napig vallatták a helyi rendőrkapitányságnak otthont adó impozáns neobarokk Koháry–Coburg-kastélyban. A kínzások ellenére senkit sem adott föl diákjai és partizántársai közül, így a Gestapo végül csak őt szállította el Jolsváról a besztercebányai börtönbe. Innen két héttel később egyenesen Garamnémetfalvára hurcolták, ahol főbe lőtték, holttestét pedig a helyi mészégető kohójába lökték.

A Koháry–Coburg-kastély, Remete vallatásának színhelye

Született: 1910. szeptember 27-én Sopronban Einzig László néven (1933-tól Remete), polgári családban
1935. május 3. A soproni evangélikus teológia elvégzését követően Győrben lelkésszé avatják
1939. szeptember 1. A korabeli szlovák–magyar határon fekvő Jolsvára kerül hitoktatónak
1944. szeptember 13. A Sláva partizáncsoport jolsvai osztagának parancsnoka lesz
1944. december 20. A Gestapo Jolsván letartóztatja, megkínozzák, december 26-án Besztercebányára, onnan Garamnémetfalvára hurcolják, ahol 1945. január 9-én agyonlövik

Remete egyike volt a Kurt Georg Herbert Deffner alezredes irányította Einsatzkommando tagjai által és a Hlinka Gárda tevékeny részvételével 1945. január 4–11. között brutális módon kivégzett mintegy kilencszáz, rendszerellenesnek minősített személynek. (A véregzésnek nők és gyermekek is áldozatul estek.) Szlovákia területén a második világháború idején ez volt az egyik legtöbb áldozatot követelő, civilek ellen elkövetett tömeggyilkosság.

Remete László nevét 1969 óta utca viseli szülővárosában, Sopronban, emlékezete azonban élénken él a szlovák evangélikus egyház berkeiben, valamint Jolsván is. Egykori diákjai még a kilencvenes években is rendszeresen összegyűltek, hogy együtt emlékezzenek tanítójukra, aki egyszerre vált a szlovák partizánmozgalom és a magyar evangélikus egyház mártírjává.

Irodalom

Bozóky Éva: Három hit határán. *Diakonia*, 1979/2, 46–53.

Gombocz Eszter: Száz éve született a pedagógus lelkész, embermentő, partizán, Remete (Einzig) László. In Majsai Tamás – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Lukács a mi munkatársunk*. Budapest, Wesley László Lelkészképző Iskola, 2009, 130–136.

Nandrásky, Karol: *Človek, ktorý prekračoval hranice*. Bratislava, SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2006.

Rédey Pál: *Az elfelejtett ember*. Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1978.

NOVÁK ATTILA

Révész László

Révész László (Perec Révész) asszimilált magyar zsidóból lett cionista aktivista, aki üldözöttek sokaságának nyújtott segítséget a második világháború vérzivatarában. Tevékenysége sokrétű volt: igazolványok hamisításától kezdve a kiszöktetésekig szinte mindennel foglalkozott, amivel hozzájárulhatott ahhoz, hogy üldözött zsidók túléljék a vészkorszakot. Révész ezzel megtestesíti annak a cionista aktivistának a típusát, aki – bízva egy új (és jobb) világ eljövetelében – igyekezett a lehető legtöbb szinten részt venni az embermentésben.

Az első világháború idején a Nyitra vármegyei Holicsban, asszimilált magyar zsidó családban született, Csehszlovákiában kettős kisebbségben felnőtt Révész fiatalon csatlakozott a Makkabi Hacair nevű baloldali cionista szervezethez. A müncheni egyezmény megkötése után a zsidó származású diákokkal szemben bevezetett korlátozások miatt félbe kellett szakítania orvosi tanulmányait; életét ezt követően teljes mértékben a cionizmusnak szentelte. 1941-ben a Makkabi Hacair vezetőségi tagja lett: a náci Németország bábáskodása mellett megalakult független szlovák állam üldözöttjeinek Magyarországra szöktetését szervezte, majd miután megkezdődtek a szlovákiai deportálások, feleségével, Nonikával együtt átszöktek a határon (ez másodszorra sikerült nekik, az első esetnél a csempész elárulta őket).

1942 májusában érkezett Budapestre, a szlovákiai halucoktól (Palesztinába készülő cionista fiataloktól), az ottani – Oskar Neumann neves pozsonyi ügyvéd és zsidó közösségi vezető által irányított – cionista szövetségtől, Leo Rosenthaltól, a Palesztina Hivatal pozsonyi vezetőjétől és a szlovákiai Jointtól kapott ajánlólevelekkel a kezében.

Révész budapesti kapcsolatai kezdetben mindennek ellenére nehezen alakultak: Buk Miklós, a Magyar Cionista Szövetség titkára állítólag nem akarta fogadni, és Krausz Miklós,

Révész László
1944 körül

a helyi Palesztina Hivatal vezetője sem sürgette a találkozást. Jóval szívélyesebb fogadtatásban részesítette a hivatalosan csak 1943-ban megalakult, de valójában már 1942-ben is működő, a szomszédos országok üldözött zsidóinak védelmére létrehozott Budapesti Segélyező és Mentőbizottság (Vaadat Ezra ve-hacala) nevű cionista szervezetben dolgozó Brand Jenő (Joel Brand) és felesége, Hansi, akikhez a menekültek körében megismert Simon Jizraeli, a Hahotrim kibuc tagja, az Ihud Mapaj sliahja (mozgalmi kiküldöttje) irányította.

Révésznek az 1942-es év folyamán nemcsak az érkezésére adott igencsak felemás reakciók miatt akadtak nehézségei: miután augusztusban egy alkalommal lebukott, toloncházba került, majd októberben Budapestről Miskolcra, onnan pedig Kassára szállították át. Jól mutatja a kor ellentmondásait, hogy míg budapesti elfogását követően Révészt véresre verték, addig Miskolcra való megérkezésekor a lehetőségekhez képest barátságos fogadtatásban részesült: „A zsidó hitközségről kijött valaki elém, jó kosztot hozott. 1942-ben még így volt: a rendőrség értesítette ilyesmiről a hitközséget" – emlékezett vissza később. Kassán aztán határőrök társaival együtt kivitték a magyar–szlovák határra, és kijelentették, vagy átszöknek, vagy agyonlövik őket. Révésznek egy barátjával együtt kalandos körülmények között, a Hernádon átkelve, majd egy esküvőről hazafelé tartó társaságban elvegyülve sikerült kiutat találnia a fenyegető helyzetből, és végül vonattal visszatért Budapestre, ahol tovább folytathatta mozgalmi tevékenységét. A menekültek hamis dokumentumokkal való ellátásáról Révész évtizedekkel később azt vallotta, hogy talált egy pozsonyi menekültet, akinek „az volt az elve, hogy az elvbarátainak ingyen adja a papírokat. Ehhez viszont az kellett, hogy a privát kapcsolatának kétszeres összegért adja a megszerzett iratokat. Mert voltak zsidók, akik valóban adtak 100–150 pengőt egy-egy jó papírért".

Révész a Budapesti Segélyező és Mentőbizottságon belül a lengyelországi zsidók kiszöktetésével foglalkozó tijul (héberül: kirándulás) bizottság kincstárnoka lett. Tevékenysége során folyamatosan közvetített a szenior cionista vezetők, Joel Brand, Kasztner Rezső és »Komoly Ottó, valamint a cionista ifjúsági mozgalmak között.

A német megszállás után a cionista ellenállás egyik vezető alakjává vált. Társaival fiatalokat küldtek vidékre, hogy rajtuk keresztül értesítsék a helyi zsidó közösség tagjait

az életüket fenyegető veszélyről. Tevékenységük másra is kiterjedt: a budapesti Rózsa utcában például béreltek egy pincét, ahol szlovákiai zsidóknak juttatandó igazolványok hamisításával foglalkozó műhelyt hoztak létre. „[…] a Kasztner-csoporton belül én voltam a felelős a szlovák kapcsolatokért. Egy ízben a szlovák zsidók itteni ellátására én hoztam át feketén a határon 15 ezer dollárt [vélhetően a cionista kiküldöttek isztambuli központjából]. Be volt varrva a ruhámba. Egy ízben mi, zsidók szereztünk be a magyar hadseregnek több ezer bakancsot Szlovákiából. A honvédelmi miniszter a mi emberünket bízta meg az ügylet lebonyolításával. Egy berlini rendszámú autóval bonyolítottuk le az ügyletet úgy, hogy az ügynökünkkel én is átmentem bakancsnézőbe Szlovákiába" – vallotta évtizedekkel később Révész. Nem kizárt ugyan, hogy a nagy időtáv miatt nem emlékezett pontosan minden részletre, mindazonáltal az idézet világosan utal a mozgalomban betöltött egyre komolyabb szerepére. Csoportja szöktetéseket is végrehajtott, a Szabolcs utcai toloncházból például egy Fritz nevű, lefizetett SS-tiszt segítségével kiszabadítottak két cionista lányt (más források szerint csak egyiküket, Fleischer Hédit).

A Budapesti Segélyező és Mentőbizottság tagjai, »Komoly Ottó, Brand Hansi, Kasztner Rezső, Révész László és Goldfarb Cvi

Révész és társai igen nagy számban hamisítottak svájci védleveleket. Ezek kiosztásra részben a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviseletének Kivándorlási Osztálya számára otthont adó, egyben a cionista ellenállás egyik budapesti központjának számító Vadász utcai Üvegházban (»Fábry Pál), részben a szomszédos Perczel Mór utcában került sor.

Révész – bár nem volt központi alakja a Kasztner-csoportnak – számos alkalommal teljesített számukra is megbízásokat: jelentéseket közvetített és adott, majd amikor Kasztner 1944. június közepén hozzájutott az Auschwitz-jegyzőkönyvekhez, másolatokat készíttetett azokról, és közreműködött abban, hogy a dokumentumokat eljuttassák semleges országok diplomatáihoz.

Svájci védlevélért folyamodó üldözöttek az Üvegház előtt, Budapest, 1944

Révész a Magyarországon a szövetségesek által ledobott palesztinai ejtőernyősök (» Szenes Hanna) egyikének, Perec Goldsteinnek is próbált segíteni, aki azonban a rendőri fenyegetések miatt végül feladta magát.

Révész a Szálasi-uralom idején a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodájának az izraelita vallású gyerekek védelmét ellátó A osztályán dolgozott. Mozgalmának – más cionista csoportokhoz hasonlóan – voltak bunkereknek nevezett búvóhelyei (a Hungária körúton és a Hűvösvölgyben), és anyagi támogatókkal is rendelkeztek. Visszaemlékezése szerint írásbeli megállapodást kötöttek az azokban az években a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőjeként Budapesten tartózkodó holland zsidó ékszerésszel és műkereskedővel, Jaac van Harten báróval, aki kikötötte, azzal a feltétellel kapnak pénzt, ha a háború után visszafizetik azt. Az ily módon befolyt összeget a cionisták arra használták fel, hogy lefizessék Kurt Becher SS-ezredest, aki élelemért, dollárért és benzinért cserébe „bizonyos védelmet" ígért a nagy gettónak (» Domonkos Miksa). Csak a felszabadulás után, a zsidó világkongresszus két amerikai alkalmazottja révén derült ki, hogy a bankjegyek hamisak voltak.

Révész, aki a háborút követően is a mozgalom aktív tagja maradt, 1949-ben – a magyarországi cionista intézményrendszer felszámolásának évében – családjával együtt kivándorolt Izraelbe.

Született: 1916. április 6-án Holicsban (ma Szlovákia) Révész László néven (később Perec Révész), apja ügyvéd volt
1938 vége Zsidó származása miatt Pozsonyban folytatott orvosi tanulmányainak felfüggesztésére kényszerül
1942 Szlovákiából Magyarországra szökik
1942–1944 A kelet-közép-európai cionista embermentés központi alakja
1943-tól A Budapesti Segélyező és Mentőbizottság tagja
1944. október körül A Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodája A osztályának munkatársa lesz
1946 A Joint gyerekosztályának vezetője, legális és illegális alijákat szervez
1949. május Feleségével és két gyermekével együtt alijázik; Izraelben a Kfar-Hamakkabi, majd a Szde Nehemja kibuc tagja lesz
2001 *Mul nahsole haroa* (A gonosz áradata ellen) címmel megjelenteti visszaemlékezéseit, amelyet később angolul is kiadnak
Elhunyt: 2011. december 30., Szde Nehemja kibuc, Izrael

SVÁJCI KÖVETSÉG
IDEGEN ÉRDEKEK KÉPVISELETE
KIVÁNDORLÁSI OSZTÁLY
V., VADÁSZ-UTCA 29.

SCHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
ABTEILUNG FOR FREMDE INTERESSEN
ABTEILUNG AUSWANDERUNG
V., VADÁSZ-UTCA 29.

1865/XX
1944

Die Schweizerische Gesandtschaft, Abteilung fremde Interessen, bescheinigt hiermit, dass

ILKOVITS JAKAB

im schweizerischen Kollektivpass zur Auswanderung eingetragen ist, daher ist der (die) Betreffende als Besitzer eines gültigen Reisepasses zu betrachten.

Budapest, 25. Oktober 1944.

A Svájci Követség, Idegen Érdekek Képviselete, ezennel igazolja, hogy

ILKOVITS JAKAB

a svájci csoportos (collectiv) útlevélben szerepel és ezért nevezett érvényes útlevél birtokában levő személynek tekintendő.

Budapest, 1944. október 25.

LEGATION DE SUISSE BUDAPEST

Svájci védlevél 1944 októberéből

Irodalom

Gur Dávid: *Együtt az ár ellen. Ellenállás-mentés – a cionista ifjúsági mozgalmak Magyarországon, 1944.* Budapest, Pesti Kalligram, 2015.

Nedivi, Ayala: *The Palestine Office in Budapest in 1943–1944.* University of Haifa, Faculty of Humanities, Department of Jewish History, 1998.

Perec Révész. In Benedek István Gábor – Vámos György: *Tépd le a sárga csillagot! Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról.* Budapest, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1990, 174–185.

Revesz, Peretz: *Standing Up to Evil, A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary.* Jerusalem, Yad Vashem, 2019.

Rozett, Robert: Peretz Revesz, unsung Holocaust hero: Part 1–3. *The Times of Israel,* 2020. április 14–17. https://blogs.timesofisrael.com/peretz-revesz-unsung-holocaust-hero-part-3/, 2024. július 23.

Szécsényi András: Embermentő védlevelek 1944-ben. *ArchívNet,* 2014/5. https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/embermento_vedlevelek_1944ben.html, 2024. július 23.

BARTHA ÁKOS

Ságvári Endre

Ságvári Endre a kommunista ellenállás ikonikus, 1945 után kultikussá növesztett alakja, aki elsősorban halálának körülményeivel kerül újra és újra közéleti viták kereszttüzébe. Pedig Ságvárinak nemcsak a halála, de az élete is figyelemre méltó. Ő szervezte meg 1937-ben a két világháború közötti korszak legnagyobb nyilasellenes utcai harcát, az ő nevéhez fűződik az 1941-es budapesti háborúellenes tüntetés, 1944-ben pedig – két esztendeje illegalitásban élve – ő szerkesztette a kommunista párt egyik illegális sajtóorgánumát. Volt tehát mitől tartania, amikor 1944. július 27-én egy hűvösvölgyi cukrászdában nyomozók léptek asztalához, s tudatták vele: tisztában vannak valódi személyazonosságával.

Az érettségi után orvosi ambíciói ellenére jogásznak álló Ságvári Endre Tibor közéleti szerepvállalása 1935-ben vette kezdetét, amikor tagja lett a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesületében működő Haladó Diákok Pártja vezetőségének. 1936-ban aztán beiratkozott a szociáldemokrata párt (MSZDP, 1939-től SZDP) VII. kerületi szervezetébe, ahol a helyi ifjúsági csoport egyik vezetőjeként ténykedett. Mindeközben ledoktorált, s hétköznapjait a főváros ideiglenes adóhivatali tisztviselőjeként tengette. Hétvégenként azonban a nevezetes gödi kirándulásokon marxizmusra tanította a szocialista munkásokat.

Ságvári kettős élete 1937 szeptemberében ért véget. Ekkor már hosszú hónapok óta zajlott a különböző nyilaskeresztes formációk és a szocialista munkások közötti adok-kapok. 1937 júniusában az utcai erőszak újabb szintre lépett, amikor nyilasok a Hűvösvölgyben hasba lőttek egy szociáldemokrata munkást. A megtorló akciót Ságvári szervezte meg, jóllehet ő maga nem vett részt a verekedésben. 1937. szeptember 16-án este mindenesetre instrukciói alapján támadt százötven–kétszáz szociáldemokrata ifi kövekkel, botokkal, biciklipumpákkal és drótkötelekkel a Magyar Nemzeti Szocialista Párt Tompa utca 14. szám alatti épületének pincéjében gyűlést tartó nyolcvan–száz nyilasra. „Az utcáról ütemes kiáltások hallatszottak: »Le Hitlerrel!« »Üsd a nyilasokat!« Utána az ablakon keresztül kőzápor zúdult a helyiségbe. […] Megkezdődött a verekedés. […] A nyilasok botokkal, husángokkal, fokosokkal, széklábakkal, padokkal védekeztek, de az egyenlőtlen küzdelemben alulmaradtak. […] Körülbelül 15 perc elteltével érkezett meg a riadóautó […]. A sebesültek tömege hevert véresen a kövezeten, közülük némelyek eszméletlenül” – olvashatjuk a „Tompa utcai csatáról” írt tanulmányban.

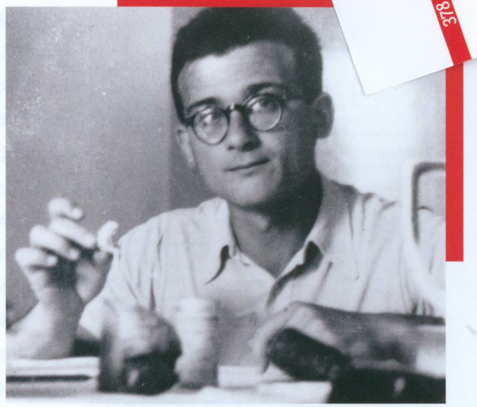

Ságvári Endre 1939-ben

A rendőrség az eset kapcsán százhuszonhárom fiatalt állított elő, és három nap múlva Ságvári is horogra akadt. A „rohamosztagot” szervező ifjú közszolga azonnal a jobboldali lapok kereszttüzébe került. Külön hangsúlyozták, hogy „nemcsak a francia Blum-féle marxista kísérletért, de a vörös Spanyolország háborús eseményeiért is lelkesedik, és bizonyára arról fantáziál, hogy Magyarországon is jó volna megalkotni a hiányzó népfrontot”. Megszólaltatták édesapját is, aki újdonsült menye – Ságvári 1937 júliusában házasodott meg – hatásának tudta be, hogy éltanuló fia úgymond rossz társaságba (vagyis a szociáldemokraták közé) keveredett. Ságvárit végül nyolchavi börtönbüntetésre ítélték. Ebből három hónapot a vizsgálati fogsággal kitöltöttnek vettek, a maradék öt hónapra pedig szabadlábra helyezték, három társával egyetemben. Az állásából elbocsátott fiatalembernek az MSZDP dobott mentőövet: miközben a párt által működtetett Országos Ifjúsági

A Tompa utcai 14. szám alatti párthelyiség, a „Tompa utcai csata” színhelye

BÉKE és SZABADSÁG

Kiadja: a BÉKEPÁRT

Szabadságot az ifjúságnak!

Minden rszrnoki uralom létkérdésének tartja elnyomott népe ifjúságának békiyóba verését, így cseiekszik a magyar reakció is, /i hazaárulói Kállay kormány rettegi a magyar ifjúság szabad megnyilatkozásától. Retteg, hogy a márciusi ifjak szellemi örökségének letétemányesei : diákok, parasztifjak és munkásoik egymásra találnak a szabadság szeretetében és a népellenyomó Kallay-klikk gyűlöletében.

Ezért nem szabad a magyar ifjúságnak politizálnia. Ezért erőszakolták vagy odaegetik „politicamentes", szolgai alázatra időmító kényszerszervezetekbe.

Ezért tüntetik börtönnel a magyar fiatalok politikai szervezkedését.

Pedig, Jóbol radikális kőrének ifjúsága, maga Jókai is, ha ma élne, nem lehetne tettenéi tényező a magyar közéletben. Megakadályozná őket ebben alkotmányunk nagyobb dicsőségére a

leventekötelesek politikai tevékenységét tiltó törvény.

De megakadályozhatja-e? Ahogy nem akadályozhatta meg Petőfiéket a lehasc „törvényesség" cenzurájs a Talpra Magyar és a 12 pont kinyomtatásában, a nemzeti szabadságharc előkészítésében, úgy nem tudja elfojtani Kállayék alkotmánytipró „rendje" sem a magyar ifjúság felkészülését az új szabadságharcra.

Hiába volt az ifjúsági ankét brutális elnyomása. Hitlba kinoztk meg a diákokat Szombathelyi sorokszíri kínokamrában csak azért, mert nyiltan és bátran, az egész ország nyilvánosága előtt a cenzúrázott sajtón keresztül megüzerdették ;

szükséges az egész magyar ifjúság egymásratalálása, szükséges közös fellépésük saját jogaikért, hazánk szabadságáért.

Az ifjúság összefogásának a gondolata nem irtható ki többé. Jól tudja ezt a nemzetellenes reakció is és ezért folyik sajtójában a magyar ifjúság megrágalmazása,

egy újabb terrorhadjárat szellemi előkészítése.

A magyar ifjúság nem maradhat magára kiizdelmében. A demokratikus pártoknak és vezetőiknek látniok kell, hogy az ifjúság ügye az ő ügyük is. Ha az ifjúságot sujtja a reakció, a csapás az egész demokratikus táborra éri. Ha nem szolgált elég tanulsággal az ifjúsági ankét ártatlan áldozatainak megkínzása, világosan mutatja a reakció kassai bérencelsek társadása, hogy a reakció valamilyen vesbuxerrel elérhet mindenkit aki a magyar demokrácia frontján harcol, világosan mutatja, hogy hová vezet, ha a reakció támadásával már első izben nem fordul egységesen szembe — ereje teljes latbavetésével — valamennyi demokratikus párt és az egész szabadságszerető magyar közvélemény.

Jelmondatként írjuk cikkünk végén, de jelmondatként szeretnők minden magyar hazafi lelkébe vésni ; nincs demokratikus Magyarország az ifjúság demokratikus nevelése nélkül. Nincs demokratikus nevelés az ifjúság politikai szabadsága nélkül. Nincs szabad nemzet szabad ifjúság nélkül.

SZDP

Pusztuljanak az országból a német katonák!

A Ságvári által szerkesztett Béke és Szabadság első száma 1944 márciusából

Bizottságban (OIB) dolgozhatott, a *Népszava* kiadóhivatala foglalkoztatta. Időnként írt is a lapba; allegorikus történetei a népnyúzó parancsuralomról szóltak. Mivel a hatalom is számontartotta, be kellett vonulnia rövid katonai szolgálatra, majd 1940 júniusában megkezdte félbehagyott büntetése letöltését. „Mindig nagyobbat kell visszaütni" – summázta hitvallását a börtönből családjának. Ságvári ekkoriban vált antifasiszta idollá szocialista berkekben. Növekvő jelentőségével a hatóságok is tisztában voltak, ezért 1939 októberében elrendelték „bizalmas rendőrhatósági megfigyelését".

Miután 1941 januárjában szabadlábra került, újabb mesével jelentkezett a *Népszavá*ban. Ezúttal a különböző embercsoportok (a „fehér ember" és az „erdei négerek") közötti bizalmatlanságot feloldó próbatételről közölt háromrészes példázatot. Újabb kutatások szerint ekkoriban lett az illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) tagja, amelynek berkeiben az ifjúsági mozgalom újjászervezésére kapott megbízatást. Szociáldemokrata párttagsága fedésében végzett munkáját segítette, hogy az SZDP Oktatási Bizottságának tagja, majd 1941 áprilisától az SZDP fővárosi végrehajtó bizottságának póttagja és az OIB titkára lett. Utóbbi pozícióját arra használta fel, hogy az OIB-t az osztályharccal ötvözött náciellenes függetlenségi népfrontpolitika szolgálatába állítsa. Ennek szellemében szervezte meg társaival az 1941. október 6-i csendes demonstrációt a Batthyány-örökmécsesnél, vagyis a második háborúellenes tüntetést Magyarországon (az elsőhöz: »Huszár Aladár). Ságvári az általa 1941 októbere és 1942 áprilisa között vezetett marxista szemináriumok miatt került újból a rendőrség célkeresztjébe, s miután egyik tanítványa lebukott, illegalitásba vonult. 1942–1944 között többirányú nyomozás folyt felderítéséért, és három elfogatóparancsot is kiadtak ellene. A csendőrnyomozók ekkor már a „magyarországi ifjúkommunisták vezetőjeként" tartották számon.

A német megszállás előtti hónapokban Ságvári illegális nyomdát szervezett, ahol a nevét időközben Békepártra változtató KMP *Béke és Szabadság* című illegális lapját állították elő az ő szerkesztésében. Az 1944. március 1-i első szám „hazaárulónak" nevezte a Kállay-kormányt, és „szabadságharcra" szólított fel a „nemzetellenes reakció" és Hitler ellen.

A július közepén megjelent második szám már a Magyar Front (»Dessewffy Gyula) nevében hívta harcba a nemzetet, miközben a távlati célokat is körvonalazta. Eszerint „a munkásságnak kell vezetni országunk demokratikus átalakulását, a háborúnak nem egyetlen célja a német fasizmus megtörése. Egyszer s mindenkorra meg kell akadályozni, hogy a munkásellenes reakció akár fasiszta, akár más formában újjáéledhessen. Ezt csak akkor biztosíthatjuk, ha harcainkból nem valami tessék-lássék polgári demokrácia születik, hanem valóságos népuralom. Ha hiányzik a munkásvezetés, akkor a célkitűzés, s vele harcunk eredménye veszélybe kerül".

Hogy miképp képzelte el Ságvári a „valóságos népuralmat", sohasem derült ki. 1944. július 27-én egy hűvösvölgyi cukrászda teraszán egyeztetett egyik elvtársával, amikor a Cselényi Antal detektív vezette nyomozókülönítmény mindkettejüket letartóztatta. Cselényi szembesítette lebukásával az álnévvel próbálkozó Ságvárit („kár a gőzért, Endre"), aki erre fegyvert rántott. Három nyomozót is megsebesített – az egyiket halálosan –, majd menekülni próbált, a kijáratnál azonban útját állták. Ekkor érte a halálos lövés. Haláláról a kommunista és a nem kommunista ellenállás illegális kiadványai egyaránt megemlékeztek.

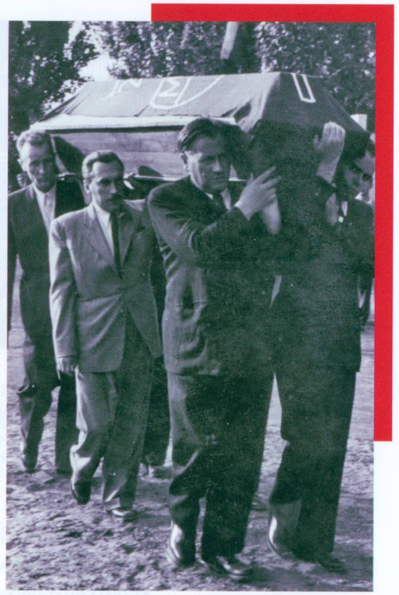

Ságvári és kommunista mártírtársainak temetése a Kerepesi úti temetőben, 1946. augusztus 9. Kádár János, Péter Gábor, Nógrádi Sándor és Kiss Károly vállukon viszik az egyik koporsót

Született: 1913. november 4-én Budapesten, apja ügyvéd, anyja tanítónő volt

1931 A Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Főgimnáziumában érettségizik, és beiratkozik a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karára

1935 A Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesületében működő Haladó Diákok Pártjának egyik vezetője lesz

1936 Belép a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba; év végén az államtudományok doktorává avatják

1937 A Tompa utcai nyilasverés megszervezéséért nyolchavi börtönbüntetésre ítélik; büntetését két részletben tölti le

1941. április A Szociáldemokrata Párt fővárosi végrehajtó bizottságának póttagja és az Országos Ifjúsági Bizottság titkára lesz
1941. október 6. A Batthyány-örökmécsesnél megtartott béketüntetés egyik fő szervezője
1942. tavasz Illegalitásba vonul
1944 A Békepárt *Béke és Szabadság* című lapjának szerkesztője
1944. július 27. Nagy Béla hűvösvölgyi cukrászdájában letartóztatják, az általa kezdeményezett tűzharcban életét veszti

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 150 VII.9.b – A Magyar Királyi Belügyminisztérium államrendészeti kartotékrendszere. Ságvári Endre „csendőrkartonja"

Irodalom

Bakó Ágnes – Svéd László (szerk.): *Az Országos Ifjúsági Bizottság, 1929–1942. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok.* Budapest, Kossuth, 1984.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Hetényi huszonkét ifjúmunkást átadott a bűnügyi osztálynak. *Nemzeti Újság*, 1937. szeptember 21.

Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *A Magyar Front.* Budapest, Kossuth, 1984.

Pintér István – Svéd László (szerk.): *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1944.* Budapest, Kossuth, 1964.

Ságvári Ágnes (szerk.): *Ságvári Endre. Élete és harca a független, szabad Magyarországért.* Budapest, Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, 1979.

Ságvári Andor [sic!]: A próbatétel. 1–3. *Népszava*, 1941. január 26., 28., 29.

Ságvári Endre: Irigy Jancsi és a gyermekek. *Népszava*, 1939. március 12.

Ságvári – Spitzer a hős. *Szegedi Új Nemzedék*, 1937. szeptember 24.

Svéd László: A Tompa utcai csata. *Párttörténeti Közlemények*, 1982/3, 91–111.

Svéd László: Ságvári Endre mártíriumának körülményei dokumentumok tükrében. *Múltunk*, 2008/1, 81–86.

Tengődi [Ságvári] Endre: A kalifa és a jóságterjesztő gép, avagy mi történik, ha a bimbasi jó ember. (Mese felnőtteknek). *Népszava*, 1939. október 1.

Zétényi Zsolt: *Ártatlanul, jeltelen sírban. A Kristóf-ügy.* Budapest, Magyar Napló, 2015.

CZÓKOS GERGELY

Salkaházi Sára

„Nem akarsz lelépni?" – szegezte a kérdést Salkaházi Sárának rendtársa, Jolsvai Hedvig, a Szociális Testvérek Társaságának szerzetesnője, amikor 1944. december 27-én a kora délutáni órákban ügyintéző körútjukról visszatérve már a sarkon észrevették, hogy a Bokréta utca 3. szám alatti munkásnőotthon előtt egy fegyveres nyilas posztol. Sára testvér az üldözötteknek menedéket nyújtó ház vezetőjeként nem élt a menekülés lehetőségével, és társával még egyszer, utoljára, belépett az épület kapuján.

A kassai származású Salkaházi Sára közel harmincéves koráig – ekkor még Schalkház néven – egy modern, emancipált nő életét élte. 1929-ben azonban sorsa gyökeres fordulatot vett: csatlakozott a Szociális Testvérek Társaságához, teljesen maga mögött hagyva ezzel korábbi életformáját. A rend vezetője, » Slachta Margit már 1940 decemberében bekapcsolta a szerzeteseknek a jogfosztó rendelkezések alapján zsidónak minősítettek védelme érdekében végzett tevékenységébe: azzal bízta meg, hogy segítsen a Csíkszeredából kiutasított, majd a szovjet határon áttett huszonnégy zsidó család egyikén. A mentési kísérlet végül nem járt sikerrel, mivel a hatóságok a határnak még csak a közelébe sem engedték a szerzetesnőt.

Sára testvér ezekben az években számos írásában emelte fel a szavát a nemzetiszocialista ideológia térnyerésével szemben, és ez vezette arra is, hogy 1942-ben vezetéknevét magyaros hangzásúra változtassa. 1943 őszén pedig, amikor a háború előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy rendtársaival együtt az élete is veszélybe kerülhet, felajánlotta magát „mint a Társaság áldozatát azon esetre, ha Egyházüldözés, a Társaság és Testvérek üldöztetése következne be".

Salkaházi Sára

1944. március 19-én, vagyis Magyarország német megszállásának napján mutatták be Szent Margitról szóló, *Fény és illat* című misztériumjátékát, amelyet világos áthallásai miatt joggal tekinthetünk a náci Németország hódító politikájával szembeni újabb határozott kiállásnak: „Sötét felhők feketednek, új viharok kerekednek. Új tatárok, új pogányok, lélekvesztő lesben állók. Új méreggel, új fegyverrel, földön, vízen, levegőben, mérhetetlen gyűlölettel csak rombolnak, pusztítanak."

A megszállást követően a szociális testvérek otthonai (» Peitl Róza Katalin) mellett a Salkaházi által vezetett Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Országos Szövetsége (DLN) házai is megteltek üldözöttekkel. Sára testvér vezette a DLN balatonboglári üdülőtelepét (Jankovich-telep), amely mintegy harminc–negyven kisgyermekes anyának és szüleitől elszakított gyermeknek nyújtott menedéket. „Életemben nem éreztem ennyi szeretetet és jóindulatot, [mint] amikor Sára menekítettje voltam. […] Nehéz és veszélyes helyzetekben mindig jelen volt" – emlékezett vissza egyik Jankovich-telepi bújtatottja. Salkaházi távoli rokonait, Grósz Margit röntgenorvost és kisfiát, Sándorkát személyesen juttatta Kassáról Balatonboglárra, megmentve őket ezzel a deportálástól. Az asszony, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy Salkaházi posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesült, így idézte fel megmentője alakját: „Arca derűs volt és nyugodt. Ő volt a lelke, motorja minden mentőakciónak. Tevékenységével állandó életveszélynek tette ki magát."

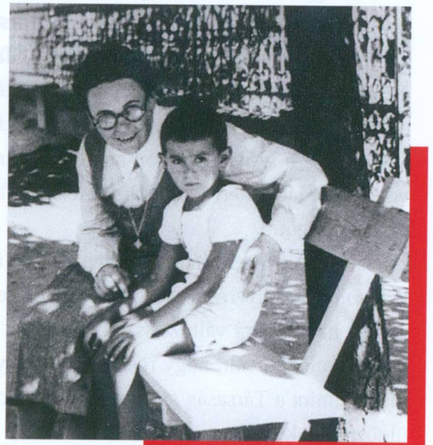

Sára testvér Grósz Margit fiával, Sándorkával a Jankovich-telepen 1944-ben

A DLN 1944. október végén a fővárosban átvette az Országos Katolikus Nővédő Egyesület Bokréta utca 3. szám alatti otthonát is. Sára testvér a ház vezetőjeként a szövetség budapesti otthonai közül a legtöbb, mintegy húsz–huszonöt, többségében alkalmazottként felvett üldözöttet rejtegetett álnéven, hamis papírokkal.

Zsidónak minősített nőket terelnek Budapesten 1944. október végén

Tisztában volt vele, hogy az élete veszélyben forog. Decemberben két rendtársával is megosztotta sejtését, miszerint fegyver által leli majd halálát (igaz, az oroszok golyójára számított). Abban, hogy jóslata – a gyilkosok kilétét leszámítva – beteljesedett, nagy szerepe volt a Bokréta utcai otthon egyik szobalányának, Dömötör Erzsébetnek, akivel Salkaházi 26-án este közölte, a házban elszállásolt katonákkal szembeni kihívó magatartása miatt kénytelen őt áthelyezni. A lány bosszúból feljelentette.

A nyilasok már másnap razziát tartottak az otthonban, ahol hat embert előállítottak. Közölték, hogy Salkaházit az embermentésben szintén részt vett Bernovits Vilma hitoktatóval együtt rövid kihallgatásra viszik, de ezt követően visszatérhetnek az otthonba, míg a négy igazoltatott zsidó származású lakót átszállítják a nagy gettóba (» Domonkos Miksa), majd hozzátették: éjjel teherautóval visszajönnek a „zsidó vagyonért". Egyetlen ígéretüket sem tartották be. Sára testvért aznap este a Ferenc körúti nyilasházból hatodmagával a Ferenc József (ma Szabadság) híd pesti hídfőjének déli szakaszára hurcolták, meztelenre vetkőztették, majd a Dunába lőtték. Mint később a zuglói nyilasper egyik vádlottjának vallomásából kiderült, „mielőtt a sortűz eldördült volna", a nővér „megmagyarázhatatlan nyugalommal kivégzői felé fordult, majd letérdelt, és égre emelt tekintettel nagy keresztet vetett magára".

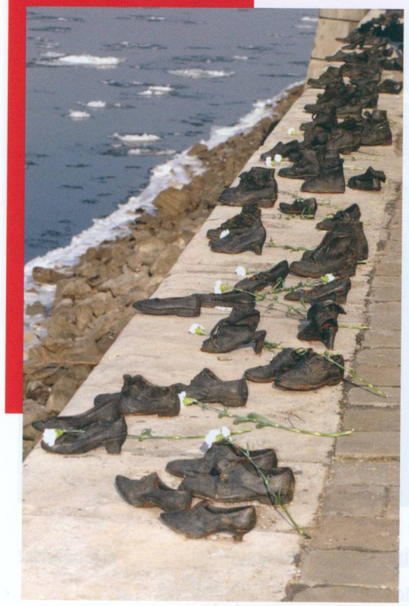

A Cipők a Duna-parton emlékmű

A Sára testvérrel együtt meggyilkoltak családtagjainak többsége túlélte a vészkorszakot. Közéjük tartozott Róna Andorné Jónás Magdolna férje, valamint tizenhárom éves fiuk és nyolcéves kislányuk is. Utóbbi a Bokréta utcában is megfordult, ám édesanyja és Sára testvér ragaszkodtak hozzá, hogy a gyermeket vigyék át egy másik otthonba. Fischer Béláné Féderer Leontinnak a férje, mindkét lányuk és négyéves unokájuk is életben maradt. Az elhurcoltak között volt Bátoriné és fia is, akit mindenki csak „fűtő Pistaként" emlegetett, és aki nem sokkal a végzetes nap előtt, december 22-én került a Bokréta utcába. A fiatalembernek egyes beszámolók szerint még a sortűz eldördülése előtt sikerült megszöknie, és állítólag kivándorolt Palesztinába.

Salkaházi Sára mintegy száz ember életét mentette meg a vészkorszak idején. Ahogy a háború után fiával alijázó Grósz Margit (ekkor már Miriam Grossova Shalomy) a Jad Vasem Holokauszt Emlékbizottság előtt tett tanúvallomásában fogalmazott: „[…] emberbaráti szeretetből feláldozta életét, olyan bátorságot mutatva, amelyre csak néhány ember képes."

Született: 1899. május 11-én Kassán (ma Szlovákia) Schalkház Sarolta Klotild néven (1942-től Salkaházi), polgári családban
1917 Elvégzi a kassai orsolyiták tanítóképzőjét
1917–1918 A kassai Kinizsi utcai iskolában tanít; mivel megtagadja az újonnan alakult csehszlovák állam részéről elvárt hűségesküt, elveszíti állását
1919. február 2. Újságírói pályája kezdete: megjelenik első cikke a kassai *Esti Újság*ban
1926 *Fekete furulya* címmel novelláskötete jelenik meg, amely kedvező kritikai fogadtatásban részesül
1926–1929 Az Országos Keresztény Szocialista Párt kassai irodájának munkatársa, *A Nép* című lap szerkesztője
1929. február Hosszas vívódás után belép a Slachta Margit vezette Szociális Testvérek Társaságába
1930–1937 Kassán és Komáromban irányítja a karitászmunkát, emellett hitoktatói, előadói és szervezői feladatokat lát el

1932. január – 1934. április Az általa alapított *Katholikus Nő* szerkesztője
1938–1941 A Szepesi és Kassai, majd a Técsői járás szociális előadója
1940. június 15. Örökfogadalmat tesz
1941–1944 A DLN központi vezetője, a *Dolgozó Nő* című lap szerkesztője
1944 Vezetésével a DLN otthonai a német megszállást követően az embermentés központjaivá alakulnak
1944. december 27. A nyilasok Budapesten, a Duna-parton meggyilkolják
1969. február 18. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti
2006. szeptember 17. Boldoggá avatják a Szent István-bazilika előtt

Irodalom

Berkecz Franciska SSS (szerk.): *A szeretet tüzével. Válogatás Boldog Salkaházi Sára naplójából.* Budapest, Új Ember Kiadó, 2019.

Bokor Péter: Hét fejezet a Bokréta utca mártírjáról. *Népszabadság*, 2006. augusztus 19.

Hetényi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért.* Budapest, Ecclesia, 1985.

Hidvégi Máté (szerk.): *Boldog Salkaházi Sára. Emlékkönyv.* Budapest, Szent István Társulat, 2007.

Kovács Tímea: Az Úr elfogadta – Salkaházi Sára élete és halála. In Szelke László (szerk.): *Mártírok és embermentők.* Budapest, Szent István Társulat, 2022, 159–178.

Mona Ilona – Szeghalmi Elemér: *Salkaházi Sára élete és munkássága.* Budapest, Ecclesia, 1989.

Puskely Mária: *Salkaházi Sára. A társadalmi igazságosság apostola.* Budapest, Új Ember Kiadó, 2006.

Salkaházi Sára. In Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt.* Budapest–Jeruzsálem, Balassi – Yad Vashem, 2009, 331–332.

Salkaházi Sára nővér. In Carol Rittner – Stephen D. Smith – Irena Steinfeldt (szerk.): *A holokauszt és a keresztény világ.* Pécs, Egyházfórum–Balassi, 2009, 258–259.

Schéda Mária: *Boldog vagy, Sára? Salkaházi Sára útja a vértanúságig.* Budapest, Új Ember Kiadó, 2004.

Vasas Ilona: Salkaházi Sára, a szociális testvér. *Egyháztörténeti Szemle*, 2018/2, 33–48.

Wirthné Diera Bernadett: A Dunába lőtt apáca. Salkaházi Sára. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 354–359.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Sigray Antal

Rassay Károly írja le emlékezéseiben, hogy amikor 1944 tavaszán, Ausztriába szállításuk éjszakáján német fogvatartóik egyike Sigray Antal nevét ordította, rögtön hozzátéve: „Du bist ein Jude" (zsidó vagy), a magyar legitimizmus vezéralakja megvetően legyintett. A korábban a parlamentben általa drasztikusnak és inhumánusnak nevezett zsidótörvények mindegyikét ellenző gróf kézmozdulata a nemzetiszocialista primitívségnek szólt. Sigray alkatát, habitusát a mauthauseni lágerhónapokat vele egyazon barakkban átélő Somogyváry Gyula évtizedekkel korábbi jellemzése tükrözi markánsan: „Halk szavú, borotvált arcú ember. Csupa fegyelmezettség: gesztusok nélküli, világos előadás. Akár a brit világbirodalom diplomatája. De ez a póztalan egyszerűség nem szerep nála. Ez az évszázados magyar nagyúr fensőbbséges nyugalma. […] Széchenyi óta nem volt túlságosan sok alkalmunk arra, hogy mágnásaink különös tiszteletet gerjesszenek bennünk, de erről a vasi grófról érzem: a helyén van itt most."

A „konzervatív érzéket" az „eszélyes haladással" egybekapcsolni kívánó Sigray Antal a legalkalmasabb kormányformának a szociális problémák megoldását is céljának tekintő alkotmányos monarchia nagy-britanniai változatát tartotta. Mindvégig szembeszegült a diktatúrákkal; a második világháború éveiben éppúgy, mint 1919-ben. A kezdetektől Habsburgpárti volt, s minthogy a nálunk 1867-ben létrejött rendszer a király által elismert 1848-as alkotmányon alapult, ez együtt járt a magyar függetlenség melletti kiállással, egyben az állampolgári jogegyenlőséghez való ragaszkodással s (mint arra Apponyi Albertről tartott beszéde egyik passzusából következtethetünk) „a legnemesebb értelemben vett liberalizmussal". 1922-től ellenzéki szerepet vállalt a magyarországi politikában; 1934 végétől

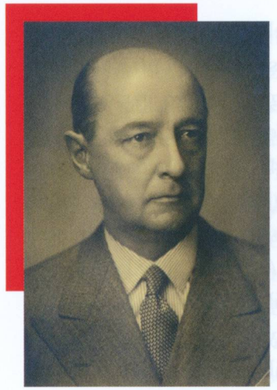

Sigray Antal portréja 1934-ből

a magyarországi legitimisták Habsburg Ottó által megbízott vezetője lett, s e minőségében kétszer is kísérletet tett demokratikus ellenzéki egységfront létrehozására. Először éppen 1934-ben, majd 1937-ben. A közös, politikai kalamitások miatt végül ki nem teljesedő platformhoz, az alkotmányvédő fronthoz ekkor már a katolikus és legitimista irányzatokon kívül a kisgazdapártiak és a Rassay Károly vezette liberálisok is csatlakoztak, sőt, a magyarországi szociáldemokraták legtekintélyesebb alakja, Peyer Károly is kifejezte a kísérlet iránti rokonszenvét. Mauthauseni évüket Somogyváryhoz hasonlóan mindketten a legitimista gróféval azonos barakkban töltötték.

Már közvetlenül Adolf Hitler hatalomra jutása után, 1933 áprilisában nyíltan állást foglalt a nemzetiszocializmussal szemben, külpolitikailag a nyugati hatalmak, Franciaország és Olaszország érdekében állónak tekintve a magyar–osztrák gazdasági unió létrehozását, az anschluss megakadályozását, az alkotmányos szempontból szilárd restaurációt: „[…] a magyar állam léte érdekében veszélyesebb fejlődési lehetőséget el sem lehet képzelni, mint egy hetvenötmilliós német birodalom megalakulását", amelynek határait a „nagynémetek" ráadásul a Rábánál és a Balatonnál képzelik el – fogalmazott. Az anschlusst egyébiránt már az első világháború után is ellenezte, amikor azt éppen baloldali ideológiák alapján és nevében tervezték megvalósítani, sikertelenül. Amikor másfél évtizeddel később Ausztria és Németország egyesítése – immár a nemzetiszocialista program keretében – valós lehetőségként merült fel, Sigray figyelmeztetett, hogy amennyiben erre ténylegesen sor kerül, Magyarország csak a „német gazdasági és politikai rabszolgaság" és a kisantantba való beolvadás között választhat.

Képviselők az országgyűlés üléstermében, 1931. Sigray a harmadik sorban balról a harmadik

Rassay Károly beszél Sigray Antal körmendi beszámológyűlésén, 1937

A harmincas évek végén a háború előszelét érezve a semlegesség álláspontjára helyezkedett, és a magyar haderő ezt garantáló modernizálását, felszerelését követelte.

Már egyik 1941. februári előadásában az emberi szabadságjogokról, s velük összefüggésben a szociális reformokról és az integritásról értekezett. Amellett, hogy korábban is állást foglalt az általános és titkos választójog mellett, s hogy az Imrédy-kormány tevékenységének bírálatába beleszőtte: a legszegényebbek érdekeit kell képviselni, felszólalt a zsidótörvények ellen is. Azt viszont kikérte magának, hogy a zsidókkal való szolidaritást összekapcsolná a földreform elszabotálásával. Ugyancsak a parlamentben jelentette ki: reméli, hogy „a földbirtok nagy része […] átmegy kisebb emberek kezébe". Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy titkos utakon kapcsolatot tartott fönn az ekkoriban Roosevelt elnök környezetében tartózkodó Habsburg Ottóval, azt javasolva, hogy az Egyesült Államok és magyarországi barátai közötti kapcsolattartás céljaira hozzanak létre egy rendszeresen működő csatornát, 1943-ban pedig arról számolt be neki, hogy keresztényszocialistákból, kisgazdákból, szociáldemokratákból, sőt a kormánypárt baloldalából szövetségespárti koalíciót iparkodik összehozni, nincs csodálkoznivaló azon, hogy Sigray előkelő helyen szerepelt azon az előzetesen összeállított listán, amelyen a Magyarországra érkező gestapósok által azonnal őrizetbe veendő személyek neve állt. A szintén a megszállás első napján lefogott Rassay írja emlékezésében, hogy amikor bevitték a Dunagőzhajózási Társaság pincéjébe, már ott találta Sigrayt és a súlyosan sebesült »Bajcsy-Zsilinszky Endrét is – Sigray bőrkabátjával betakarva.

A mauthauseni koncentrációs tábor bejárata

Április 3-án a prominens magyar politikai foglyok egyikeként Oberlanzendorfba, majd május 5-én a mauthauseni koncentrációs táborba szállították. Rassay és Rátkai Károly emlékezései szerint Sigray tekintélye folytán kedvezményeket tudott kicsikarni sorstársainak, így sikerült keresztülvinnie azt is, hogy kommunista és zsidó magyarokat ne osszanak be a hírhedt kőfejtőbe vagy hadiüzemekbe irányított munkacsapatokba, ahol kevés esélyük lett volna a túlélésre. „A Freiherrel [szintén deportált berlini báró, az Arbeitseinsatz, a munkára való kirendelés központjának kápója] Sigray tartja fenn a barátságot, és így Sigray kezébe van sorsunk letéve. Sigray Antal gróf nagy érdemeket szerzett ennek a barátságnak a kimélyítésével és azzal, hogy Freiherr barátunk révén nemcsak az árja magyaroknak tudott jó munkabeosztást kieszközölni, hanem a zsidó magyarok sorsát is sikerült időnként megjavítania" – írta róla emlékiratában deportált társa, az őt arisztokratikus modora miatt egyébként nem feltétlenül kedvelő Rátkai. Berlinben is fontos személynek tarthatták, ezt igazolja, hogy egy idő után a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője, Ernst Kaltenbrunner érdeklődött iránta a tábor vezetőinél; ennek következményeként is sikerült a magyarok számára bizonyos kedvezményeket kialkudni.

A láger felszabadulása után Sigray nem tért vissza Magyarországra. Előbb Svájcban kezeltette magát, majd amerikai feleségével, Harriot Holmes Dalyvel New Yorkba költözött. Ott hunyt el; halálában a közvélekedés szerint szerepe volt a lágerben szerzett betegségének.

Született: 1879. május 17-én Ivánconban, főnemesi családban

1904 előtt Középiskolai tanulmányait Kalocsán, a jezsuitáknál, a felsőfokúakat a budapesti tudományegyetem jogi karán, illetve Angliában, a Stony Hurst College-ban végzi

1904–1918 A főrendiház tagja

1914–1918 Az első világháborúban huszártisztként szolgál, 1916-tól a galíciai fronton, majd Erdélyben harcol

1918 A Károlyi-kormány kinevezése után Svájcba megy, hogy nyugati kapcsolatait Magyarország érdekében mozgósítsa

1919 Ausztriában tagja lesz az Antibolsevista Comitének; a grazi csoport tagja

1919. augusztus – 1920. január, 1920. november – 1921. október Nyugat-magyarországi kormánybiztos; hatásköre az első időszakban Moson, Sopron, Vas és Zala vármegyékre terjed ki

1921. március és október Részt vesz IV. Károly visszatérési kísérleteiben; a második királypuccs kudarcát követően rövid időre vizsgálati fogságba kerül

1920–1939 Kezdetben a kormányzó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja színeiben, 1922-től ellenzékben, katolikus-legitimista pártok programjával, majd függetlenként parlamenti képviselő

1934 Habsburg Ottó magyarországi képviselője, a legitimisták tényleges vezetője lesz

1942–1944 A felsőház tagja; 1943. december 14-i beszédében a háborúból való kilépés mellett foglal állást

1944. március 19. A németek letartóztatják, április 3-án az oberlanzendorfi táborba, május 5-én Mauthausenbe hurcolják

1945. május 4. A láger felszabadul; Sigray utóbb Svájcba, gyógykezelésre, majd az Egyesült Államokba távozik

Elhunyt: 1947. december 26., New York, Egyesült Államok

Irodalom

BM [Békés Márton]: Sigray Antal. In Pásztor Péter (főszerk.): *Magyar politikai enciklopédia.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 2020, 522–523.

Békés Márton: *A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora.* Második, új előszóval és képekkel bővített kiadás. Szombathely, Magyar Nyugat, 2022.

Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések 1941–1943.* Szerkesztette Kádár Lynn Katalin. Budapest, L'Harmattan, 2008.

Filep Tamás Gusztáv: Konzervatív érzék és eszélyes haladás. Alkotmány és nemzeti függetlenség. Emlékezés gróf Sigray Antalra. *Ufi,* 2005/4, 33–34.

Filep Tamás Gusztáv: A király meg a vezér. Legitimisták a jogfolytonosságról. In Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006, 165–180.

Gróf Sigray Antal. In Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948.* Budapest, Európa, 1997, 389–390.

Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Budapest, Korona, 1998.

Rassay Károly: Rapszódia mauthauseni hónapjainkról. In Bakó Ágnes – Szabó Éva – Verő Gábor (szerk.): *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára.* Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 1995, 19–90.

Rátkai Károly: *A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben.* Budapest, Genius, 1945.

Somogyváry Gyula: *És mégis élünk. I–II. kötet.* Budapest, Singer és Wolfner, 1936.

Timár István: 50 éve halt meg Sigray Antal (1879–1947). *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények,* 1997/4, 20–26.

PETRÁS ÉVA

Slachta Margit

„Margit testvér ünnepi lakomát rendelt nekünk, toloncoknak, ő ott ült az asztalfőn, mellette én, házikabátban és pizsamakabátban, mert 8 napos ingemben nem mertem mutatkozni. Bámulatos, hogy Margit testvér milyen tapintatos, milyen finom az ízlése, mennyi artisztikum van benne. Meglátszik rajta, hogy valamikor színésznő akart lenni, […] tud hatni, akar is, örül a sikernek, jólesik neki a hála és az ünneplés. Ezúttal csakugyan nagyot mívelt, egész sereg embert mentett meg az internálástól. […] Soha semmiféle papi ügyeskedés, rábeszélés és póz nem tudta velem a kereszténységet és a vallásosságot úgy éreztetni, ahogy Margit testvér. […] Micsoda komikus dolog: a jámbor Margit testvér és a jó öreg destruktív Heltai Jenő!" – jegyezte fel 1944. november 2-án szelíd öniróniával naplójába a jeles magyar író, aki a vészkorszak idején a magyar kulturális és közélet több meghatározó személyiségével együtt a Szociális Testvérek Társaságának köszönhette megmenekülését.

A frappáns jellemzés, amelyet a Thököly úti anyaházban bújtatott Heltai Slachta Margit testvérről, a társaság alapítójáról és az 1923-as kezdettől évtizedeken át vezetőjéről ad, nem csupán egy kivételes egyéniség bátorító közelségének atmoszféráját és a zsidóság diszkriminációja, majd a holokauszt idején vállalt embermentő szolgálatának jelentőségét érzékelteti, hanem fáradhatatlan odaadásának vallási motivációjára és tanúságtételének karizmatikus erejére is rávilágít. Slachta Margit és közössége már jóval a második világháború kitörése előtt szerteágazó szociális, család- és nővédelmi, valamint keresztény közéleti szerepet vállalt. A virulens szélsőjobboldali és antiszemita tendenciák felerősödésével azonban olyan erkölcsi és politikai kihívásokkal kellett szembenéznie a korkérdésekre

Slachta Margit

mindig érzékenyen figyelő szerzetesnőnek – egyben politikusnak és a magyar törvényhozás első női képviselőjének –, amelyek radikális döntésekre késztették.

Politikai pártja, a Keresztény Női Tábor tagjait 1939-től kifejezetten arra készítette fel, hogy a krisztusi igazságok tudatosításával igyekezzenek hatást gyakorolni a társadalomra. Egyik későbbi munkatársa emlékei szerint felhívta a figyelmet a „hitlerizmus" jelentette veszélyre, azt pedig a korabeli újságok hozták, hogy hitvallása szerint keresztény alapokon álló párt „nem teheti magáévá a zsidótörvényt". 1940-ben szót emelt a munkaszolgálatosokért, 1941-ben pedig, amikor a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság megindította az eljárást az országban illegálisan tartózkodók ellen – és ennek kapcsán magyar állampolgárságú zsidók kitoloncolása is megkezdődött –, a tiltakozás élére állt. 1943-as, komoly vihart kavart, de egyúttal nagy hatású *Újévi levél*ében pedig így buzdított: „Fogadd szívedbe mások sorsát, különösen azokét, akiket így szívedbe fogadnod nehéz. […] Fogadd szívedbe úgy, hogy [amikor] a Tieidért imádkozol, ugyanakkor azért a másikért is küldesz egy igaz fohászt a mindenek Urához! Fogadj szívedbe egy munkatáborost, akit a korszellem kizár a testvérközösségből! Merd ezekben a halálosan komoly időkben szívedből kiűzni a közönyt, a szeretetlenséget, a gyűlöletet! Merd bent, szíved legmélyén testvérednek elismerni azt a másik anyát és fiát, merd befogadni fájdalmát, és hordani segíteni keresztjét." Slachta Margit mindenkin segített, aki hozzá fordult. Magyarország német megszállása alatt rendje tizenöt városban és faluban bújtatott üldözötteket (» Peitl Róza Katalin, Salkaházi Sára), összesen mintegy ezer embert; közülük tizenkettő híján mindenki megmenekült.

Földmunkát végző munkaszolgálatosok

A tényközlésen túlmenően feltétlenül említést érdemel szolgálatának három lé-

nyeges karakterjegye. Egyfelől szellemi és cselekvési horizontja sohasem kizárólag a mindenkori országhatárig terjedt. A Szociális Testvérek Társasága élén 1939-ben, miután a hitleri Németország megszállta Lengyelországot, lengyel menekültek befogadására vállalkozott, s rendjének lapja, *A Lélek Szava* hasábjain kiállt a lengyel ügy mellett. Amikor 1942-ben Szlovákiában megindult a zsidó lakosság deportálása (több mint nyolcvannyolcezer zsidó származású személyből közel hatvanezret deportáltak), a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (» Komoly Ottó) nevében báró Weiss Edit arra kérte Slachta Margitot, hogy a Magyar Szent Kereszt Egyesület társelnökeként próbáljon meg a helyszínen tájékozódni, és – amennyiben módjában áll – tenni is az atrocitások ellen. Tisztában volt vele, hogy a pusztítás nem fog megállni a határon, ezért minden lehetséges fórumnak jelentette, amit tapasztalt. Másfelől előrelátása és a katolikus világegyház nemzetközi tekintélyébe vetett bizalma arra indította, hogy személyesen járjon közben a Vatikánban. 1943 márciusában Rómába utazott, ahol több memorandumban is beszámolt a tervezett deportálásokról, részletezte azok szörnyűségeit, és kérte az egyház aktív fellépését a gyűlölet és a jogfosztás ellen. A Szentszék intézkedése nyomán a szlovák minisztertanács végül négyezer fő deportálásának felfüggesztése mellett döntött. Március 11-én XII. Piusz pápa is fogadta Margit testvért, aki végül március 22-én francia nyelvű levélben tudatta Rómával, hogy értesülése szerint három hetet nyertek a zsidóság számára, egyúttal kifejezte aggodalmát, hogy az intézkedés következtében várhatóan Magyarországra érkező menekültek miatt hazájában is fokozódhat az antiszemitizmus. Harmadrészt nem csupán gyakorlati intézkedéseket javasolt, hanem a keresztény gondolkodás reformját is sür-

A Thököly úti anyaház kapuja

Deportálás előtt álló sztropkói (Szlovákia) zsidók útban az ideiglenes gyűjtőhely felé, 1942. május

gette, és konkrét lépéseket tett az általa „barna pogányságnak” nevezett nemzetiszocialista ideológiának ellenálló szemléletmód elmélyítése érdekében. Példákkal illusztrálta az antiszemitizmus erősödését és a sajtószabadság gyengülését Magyarországon, ezzel együtt pedig átfogó – a papképzés megújításától a katolikus sajtó határozottabb fellépésén keresztül az úgynevezett világnézeti kurzusok indításáig terjedő – strukturális változtatásokat szorgalmazott egyfajta humanisztikus gyakorlati teológia megalapozása érdekében.

Cselekedeteire nemcsak az evangélium szelleme, hanem XII. Piusz pápa tanítása és a magyar nemzeteszme Szent István-i integráló és befogadó történeti hagyománya is ösztönzőleg hatott. A háborús veszteségeket emberi, anyagi és spirituális tekintetben is felmérhetetlennek látta. Gyakorlati kereszténysége ezen a három területen egyaránt a menekítés és a túlélés esélyét, vagyis mindvégig az életet szolgálta. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 1969-ben Világ Igaza kitüntetésben részesítette.

Született: 1884. szeptember 18-án Kassán (ma Szlovákia), nagypolgári családban, apja a Kassai Takarékpénztár vezérigazgatója volt

1908. november 9. Belép a Farkas Edith által létrehozott Szociális Missziótársulatba; 1909 pünkösdjén fogadalmat tesz

1918. október 28. A vezetésével megalakuló Keresztény Női Tábor nevében előterjesztést nyújt be a Belügyminisztériumba a női választójog tárgyában

1920. március 25. Az I. kerületben rendezett pótválasztáson a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának jelöltjeként bejut a nemzetgyűlésbe, ezzel a magyar történelem első női parlamenti képviselője lesz

1923 Kilép a Szociális Missziótársulatból, és megalakítja a Szociális Testvérek Társaságát

1924–1926 Kanadában és az Egyesült Államokban dolgozik a társaság külhoni házainak megalapításán

1941 Kőrösmezőre utazik, majd szót emel a deportálások ellen

1943. március Rómában személyesen jár közben XII. Piusz pápánál a szlovákiai zsidók érdekében

1944–1945 Vezetésével a Szociális Testvérek Társasága a német megszállást követően kiterjedt embermentő tevékenységet folytat Magyarországon

1945. november Nemzetgyűlési mandátumot szerez; 1947 szeptemberében országgyűlési képviselővé választják

1948. június 16. Nagy hatású beszédet tart a parlamentben a felekezeti iskolák államosítása ellen; ennek folyományaként megvonják tőle mentelmi jogát

1949. június 22. Tóth Etelka álnéven külföldre távozik; szeptember 16-án érkezik meg az Egyesült Államokba

1962 Visszavonul a Szociális Testvérek Társasága vezetésétől

1969. február 18. A Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Elhunyt: 1974. január 6., Buffalo, New York, Egyesült Államok

Irodalom

Berkecz Franciska SSS (szerk.): *Slachta Margit lelki öröksége. I–III. kötet.* Budapest, Salkaházi Sára Alapítvány, 2010–2012.

Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek, 1944–1945.* Budapest, Magvető, 2018.

Kiss Mária Rita: „Mások sorsát fogadd szívedbe!” Slachta Margit keresztény közéletisége. In Petrás Éva (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2019, 51–76.

Majsai Tamás: A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben. In Benda Kálmán et al. (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve IV–V. 1984–85.* Budapest, [Ráday Gyűjtemény], 1986, 59–86.

Majsai Tamás: Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből. Slachta Margit fellépése a Csíkszeredáról kiutasított zsidók érdekében. *Medvetánc,* 1988/4–1989/1, 3–33.

Mona Ilona: *Slachta Margit.* Budapest, Corvinus, 1997.

Petrás Éva (szerk.): *Időablakok. Válogatás a szociális testvérek második világháborús feljegyzéseiből, dokumentumaiból.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2024.

Tóth Krisztina: Slachta Margit megoldási stratégiái a kor válságtüneteire szentszéki levéltári források nyomán. In Petrás Éva (szerk.): *Járatlan utakon a Lélek vezetésével. Tanulmányok a Szociális Testvérek Társasága történetéből.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2023, 132–158.

Wirthné Diera Bernadett: A megtörhetetlen képviselő. Slachta Margit. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 374–381.

Wirthné Diera Bernadett: „Elhatározásunk, hogy Krisztus Urunkhoz cselekvőleg hűek maradunk, egyáltalán nem volt veszélytelen.” A Szociális Testvérek Társasága a második világháborúban és az embermentés. In Petrás Éva (szerk.): *Járatlan utakon a Lélek vezetésével. Tanulmányok a Szociális Testvérek Társasága történetéből.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2023, 109–132.

SZAKÁLY SÁNDOR

Sólyom László

„1942 tavaszán a szovjet félelmetesebb ellenfél [lesz], mint 1941. augusztus végén. […] A németeknek a szovjet háborút be kell fejezniük, éspedig idén nyáron, különben elvesztik […] [azt]. […] Németország a lehetetlent is megkísérli, hogy a háborút befejezze. Európa segédnépeit [köztük minket is] összegyűjti, és arcvonalat csinál belőlünk a szovjet ellen, hogy így saját erőit kivonhassa. […] nehezen képzelhető el, hogy ezek a népek és ezek a hadseregek ilyen feladatot sikerrel elvégezhessenek" – alig több mint két héttel a Magyar Királyi Honvédségtől való 1941. augusztus 1-i kiválását követően, augusztus 17-én vetette papírra az idézett, a háború alakulásával rendre beigazolódó sorokat Sólyom László nyugállományú százados.

A Ludovikát 1931-ben elvégző Sólyom László a Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémia 1939. júniusi sikeres befejezése után vezérkari próbaszolgálatra került a székesfehérvári magyar királyi II. honvéd hadtest parancsnokságára, ahol parancsnoka az őt már a Hadiakadémián felkaroló Schweitzer István altábornagy lett. A próbaszolgálata alatt jól teljesítő fiatal tiszt 1940. május 1-jével századosi kinevezést nyert. 1941 márciusáig szolgált Székesfehérvárott, majd onnan Budapestre került a Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztályára.

Ekkorra azonban már közel két éve érvényben volt az 1939. évi IV. törvénycikk (ismertebb nevén második zsidótörvény), amely a magyarországi zsidóság számára különböző korlátozásokat léptetett életbe. Mint minden közszolgálatban lévő személynek, így a tényleges állományú katonatiszteknek is igazolniuk kellett a származásukat. Sólyom édesapja ugyan kikeresztelkedett, apai nagyszülei azonban az izraelita felekezet tagjai voltak, vagyis a törvény alapján zsidónak minősültek, így a fiatal tisztnek katonai pályája során is különböző korlátozásokkal kellett (volna) szembesülnie. Nem lehetett volna vezérkari tiszt, nem szolgálhatott volna bizonyos fegyvernemeknél, és legfeljebb ezredesi rendfokozatot érhetett volna el. Így aztán, látva, hogy a katonai pályán nem érheti el mindazon beosztásokat, rendfokozatokat, amelyekre tehetsége kortársai, bajtársai emlékezései alapján is predesztinálta, kérte nyugállományba helyezését. 1941. augusztus 1-jével kivált a honvédség kötelékéből, és polgári állás után nézett. Az Egyesült Izzóban helyezkedett el, vonatkozó naplóbejegyzése alapján a katonatiszti pályát ugyancsak nem sokkal korábban elhagyó »Pálffy-Oesterreicher György segítségével.

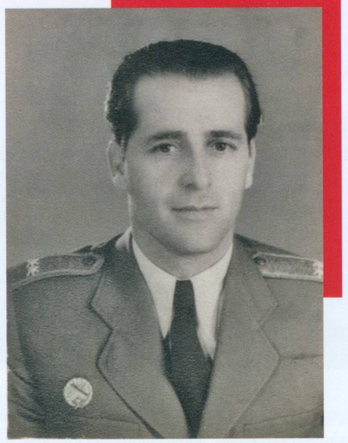

Sólyom László altábornagyi portréja

Magyarország német haderő általi megszállása után Sólyom számos – a honvédségből döntő többségében hozzá hasonlóan családi-származási okok miatt kivált – egykori tiszttársával, bajtársával (Pálffy-Oesterreicher György, »Kruchina Viktor, Dezsényi Miklós, Tartsay Vilmos [»Kiss János], később Révay Kálmán stb.) kereste a kapcsolatot, és bekapcsolódott a Magyar Front (»Dessewffy Gyula) néven létrejött illegális szervezet munkájába. Katonai összeköttetéseit felhasználva igyekezett fegyvereket gyűjteni, a Magyarországon kényszerleszállást végrehajtott brit és amerikai repülőknek pedig rejtekhelyet biztosítani, elsősorban a budapesti 11. sz. helyőrségi kórházban (»Kálló Ferenc).

A nyilaspuccsig sokakkal együtt Sólyom is úgy vélte, hogy a németekkel való szembefordulás csak a Magyar Királyi Honvédséggel, a kormányzó, Horthy Miklós vezetésével lehetséges. Az 1944. október 16-i hatalomátvételt követően azonban már egyértelművé vált, hogy egy másik Magyarország „felmutatására" a németekkel és a nyilas-hungarista hatalommal való, a reguláris erőkön túlmutató, széles körű fegyveres szembefordulás révén nyílhat lehetőség.

Sólyom László beszédet mond a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének zászlóavatásán, Budapest, 1947. június 14.

Görgey Guidó (balról a harmadik) a Ludovika Akadémia végzős növendékeként, 1941. június. A kép előterében Koszorús Ferenc alezredes

Sólyom Pálffy-Oesterreicheren keresztül kapcsolatba került az illegalitásban lévő kommunistákkal (a pártba állítólag már 1942-ben felvették), s egykori tiszttársával együtt tagja lett a párt háromfős katonai bizottságának (» Fehér Lajos volt a testület harmadik tagja). Emellett érintkezésbe lépett a » Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével szerveződő Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával (» MNFFB [» Makay Miklós]), és „Sógor" fedőnéven kisebb fegyveres csoportot vezetett, amelynek tagja volt többek között két fiatal tiszt, Thassy Jenő és Görgey Guidó főhadnagy is. Sólyom Lászlót már három nappal az MNFFB vezetőinek lebukását megelőzően, 1944. november 19-én őrizetbe vették a nyilasok, de, miközben kísérték őket, a Király utcában az őrök figyelmetlenségét kihasználva sikerült megszöknie; ezt követően 1945 januárjáig bujkált.

Még be sem fejeződtek a harcok Budapesten, amikor Sólyom Lászlót 1945. január 21-én – elsősorban az illegalitás során megismert kommunista vezetőknek, Kádár Jánosnak, Fehér Lajosnak és Péter Gábornak köszönhetően – Budapest székesfőváros rendőrfőkapitányi tisztségével bízták meg, majd pedig a legszűkebb katonai vezetés meghatározó alakjává vált. Úgy tűnt, pályafutása töretlenül ível felfelé, még azt követően is, hogy Rajk Lászlót és társait – köztük barátját, Pálffy György altábornagyot – letartóztatták és elítélték (Pálffy kivégzésének maga is szemtanúja volt). Nem sokkal később azonban a nevében még magyar honvédség első számú katonai vezetőjének sorsa is megpecsételődött.

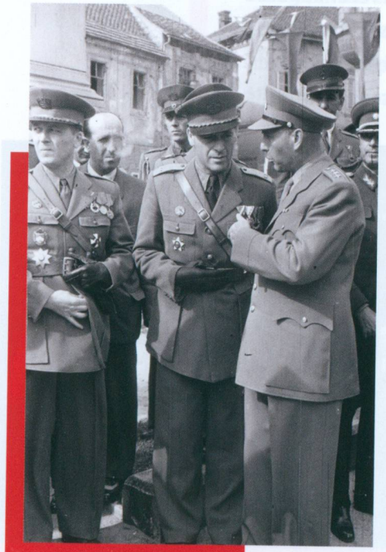

Sólyom László (középen) és » Pálffy György (baloldalt) külföldi és magyar tisztek társaságában a Dísz téri honvédszobornál rendezett ünnepségen, 1948

Forrás

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum
78. sz. Sólyom Ildikó-interjú. Készítette Hegedűs B. András, 1987

Irodalom

Dombrády Lóránd – Nagy Gábor (szerk.): *Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején.* Budapest, Kossuth–Zrínyi, 1980.

Harsányi János (szerk.): *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből, 1941–1945.* Budapest, Zrínyi, 1969.

Kállai Gyula – Pintér István – Sipos Attila (szerk.): *A Magyar Front.* Budapest, Kossuth, 1984.

Kővágó József: *Emlékezés a Náci-ellenes Magyar Katonai Ellenállásra.* Linwood, Century-Typesetting & Publishing Co., 1985.

Okváth Imre: Sólyom László (1908–1950). In Csikány Tamás – Hausner Gábor (szerk.): *Ludovikás életutak.* Budapest, Ludovika Akadémia Kiadó, 2022, 265–288.

Oroszi Antal: A Sólyom-per. In Okváth Imre (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában.* Budapest, Történeti Hivatal, 2001, 141–162.

Schubert Katalin: *A tábornokok pere.* Doktori értekezés. Szentendre, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, 2007.

Sólyom Ildikó: *Megtörténhetett?* Szeged, JATE, 1988.

Sólyom Ildikó: *...ami a moSólyom mögött van.* Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989.

Sólyom Ildikó: *Összetört – szétszakadt – elillant... A Sólyom tábornok-per utóélete. I–II. kötet.* Budapest, Hadtörténelmi Levéltár – Paktum, 2003.

Szakály Sándor: A katonai ellenállási mozgalom Magyarországon a második világháború éveiben. *Honvédségi Szemle,* 1987/9, 12–17.

Szakály Sándor: Néhány tény. *Élet és Irodalom,* 2008/11, 16.

Született: 1908. december 17-én Muraszombaton (ma Szlovénia) Schick László néven (1931-től Sólyom), alsó középosztálybeli családban, apja törvényszéki bíró, anyja tanítónő volt

1923–1927 A Budapesti Bocskai István Magyar Királyi Reáliskolai Nevelőintézetben folytat tanulmányokat; 1927-ben érettségi vizsgát tesz

1927–1931 A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia hallgatója; 1931-ben hadnaggyá avatják, és a miskolci magyar királyi „Szondi György" 7. honvéd tüzérosztály állományába osztják be

1935 Főhadnagyként felvételt nyer a Budapesti Szabályzatismertető Tanfolyamra (Magyar Királyi Honvéd Hadiakadémia); tanulmányai megkezdése előtt kötelező egyéves külföldi csapatszolgálatot teljesít a franciaországi Tarbes-ban és Poix-ban; a hadiakadémiai képzést 1939 júniusában végzi el

1939. június 1. – 1941. március 10. A magyar királyi 4. honvéd tábori tüzérosztály állományának tagja, vezérkari próbaszolgálatot teljesít a székesfehérvári magyar királyi II. honvéd hadtest parancsnokságán; ezalatt 1940. május 1-jén századossá nevezik ki

1941. április 23. Felülvizsgálatát kéri nyugállományba helyezés okán; augusztus 1-jén kiválik a honvédség kötelékéből

1941–1944 Az Egyesült Izzó anyagbeszerzési részlegének vezetője

1944 A német megszállást követően bekapcsolódik az ellenállásba, októbertől a katonai ellenállási mozgalom aktív résztvevője

1945. január 21. – 1946. május 12. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának vezetője

1946. május 12. – 1949. február 1. A Honvédelmi Minisztérium Katonai Csoportjának (később Katonai Főcsoportjának) vezetője, majd 1950. május 20-ig a Honvéd Vezérkar főnöke (altábornagyi rendfokozatban)

1950. augusztus 10. A Budapesti Katonai Törvényszék koholt vádak alapján halálra ítéli; a Katonai Főtörvényszék augusztus 17-én helybenhagyja az ítéletet; augusztus 19-én Budapesten kivégzik

1956. október 13. 1954-es részleges rehabilitációját követően – kivégzett tábornok- és tiszttársaival együtt – végső nyugalomra helyezik a Farkasréti temetőben; teljes rehabilitációjára 1990-ben kerül sor

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

Somogyi Károly

„Féltem. De fiatal voltam, s gyávaság lett volna behunyni a szemem, elbújni azok elől, akik bajba kerültek” – felelte a német megszállás idején hadiüzemként működő Rozsdamentesítő és Fémszínező Vállalat embermentő parancsnoka, Somogyi Károly egy interjúban egy, az üldözöttek segítésének komoly veszélyeire rámutató kérdésre. Somogyi amellett, hogy az üzemben irathamisító műhelyt hozott létre, lakóközössége tagjainak is segédkezet nyújtott, és még illegalitásba kényszerülve is mindent megtett folyamatos életveszélyben lévő zsidó honfitársai védelme érdekében.

Somogyi 1943-ban került a Váci út 43. szám alatt működő vállalathoz, amelynek zsidó származású tulajdonosával, Káldor Károllyal, annak feleségével, Margittal és családjukkal baráti viszonyba került. A gyárat 1944 tavaszán hadiüzemmé nyilvánították, ami bizonyos kedvezményekkel járt az ott dolgozók számára, a honvédszolgálatát töltő, huszonkét éves Somogyit pedig – feltételezhetően tartalékos tisztként – az üzem művezetőjének nevezték ki, amely az adott helyzetben üzemvezetői hatáskört jelentett. A fiatalember honvédségi státuszát igyekezett üldözött embertársai megmentése érdekében is hasznosítani. Ennek szellemében hamisított papírok segítségével áthozott tíz munkaszolgálatost a budakalászi Klinger-gyárból a saját üzemébe. Bár emlékei szerint az illetékes honvédtiszt „sokáig forgatta a nyílt parancsot”, amely arról szólt, hogy az abban megnevezett személyeket egy hadiüzemmé nyilvánított gyárban kell alkalmazni, végül elengedte a muszosokat. A hadiüzem parancsnokaként az ott dolgozó munkaszolgálatosok felett is diszponáló Somogyi emberségét mutatja, hogy 1944 nyarán és őszén gyakorta adott számukra eltávozási parancsot, így a fiatal férfiak meg tudták látogatni családtagjaikat.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Somogyi Károly

Az üldözöttek szélesebb körére kiterjedő mentőtevékenysége azonban csak ezután vette kezdetét. A Budakalászról általa kimentett tíz munkaszolgálatos fiatalember nemcsak lekötelezettjeként tekintett rá, de jó barátságba is került velük, és – feltehetően a megmenekülésüket eredményező akció által is inspirálva – egyikükkel, Moskovits Iván vegyészmérnökkel 1944 nyarán elhatározták, hogy irathamisító üzemet hoznak létre. A hamisítás eszközeiül egy nyomdásztól nagy mennyiségben megszerzett születési és házassági anyakönyvi kivonatok üres blankettái és eredeti pecsétnyomók szolgáltak. A hamisító üzem két terézvárosi helyszínen működött, a VI. kerületi Szív utca 20. szám alatt egy első emeleti lakásban, illetve az Izabella utca 78. egyik földszinti ingatlanában. Somogyi a hamisításba és az iratok terjesztésébe bevonta »Káldori Endrét, Ipper Tamást, Somogyi Jánost és egy másutt munkaszolgálatot teljesítő fiatal férfit, Sugár Józsefet. Mindenkire más-más feladatot bízott: Somogyi és Moskovics a hamis papírok előállításáért, Káldori és Sugár elsősorban az iratok kitöltéséért felelt, míg a többiek egyéb részfeladatokat kaptak.

„A férfiaknak kötelező volt a rendőrségi bejelentés, ezért vegytintával kitöltöttük a bejelentőt, a rendőrség lebélyegezte, és onnan a vegytintát kiszedtük, és más névvel, más címmel újból kitöltöttük. A VI. kerületi elöljáróságon az anyakönyvi hivatalban ismerősömtől nagy mennyiségű blankettát […] szereztem lebélyegezve, és ezeket kitöltöttük. Általában ezeket a fiúk végezték, mert a 11 főből nekem volt a legbiztosabb az utcán közlekedni. Sugár József remek vésnöknek bizonyult, és sok bélyegzőt készített. Az így elkészített komplett papírok kipróbálása az én feladatom volt. Át kellett menni oda-vissza a Ferdinánd hídon [a Terézvárost Angyalfölddel összekötő, a közeli Nyugati pályaudvarról kiinduló vasúti sínek fölött átívelő felüljárón], ahol éjjel-nappal őrség volt, és mindenkit igazoltattak. Ha visszatértem, az iratok használhatóak voltak. Nekem sok nevem volt már 1944 májusában, és a ceglédi gettóból egy házaspárt hoztam fel Pestre különleges paranccsal. Két fiú az én eredeti papírjaimmal élt” – emlékezett vissza Somogyi évtizedekkel később.

A Nyilaskeresztes Párt és a Halálfejes Légió nevével ellátott hamisított bélyegzők

Maga ez idő tájt albérletben lakott a Józsefvárosban a Luther utca 1. szám alatt. A német megszállást követően a társasház zsidó lakóinak is igyekezett segítséget nyújtani: Liebermann Manó főrabbit, valamint fiát és lányát, a háborúban özvegyen maradt Galambos Jánosnét, továbbá Tépli Bélánét és sógorát, Major Dezsőt hamis papírokkal, élelemmel, rejtekhellyel látta el. Sugár József feleségét, Erzsébetet, Tépliné lányát, Évát és másokat pedig a fentieken túlmenően keresztény papírokkal üzemi dolgozóként elhelyezte a Váci úti hadiüzemben, aminek köszönhetően túlélték a vészkorszakot. A Káldor házaspárnak a német megszállás után saját szülei igazolványait adta oda, a Szálasi-puccsot követően pedig menedéket biztosított számukra, megmentve ezzel az ő életüket is.

A nyilaspuccs után a hamisító üzem működtetése életveszélyessé vált, így Somogyi jobbnak látta szélnek ereszteni munkaszolgálatosainak egy részét. Közéjük tartozott a töltőtoll-javító Káldori Endre is, aki – feltehetően a Somogyitól ellesett technikára építve – a Szálasi-puccs után a maga készítette hamis iratok segítségével mentőakciók sorát hajtotta végre, immár külső segítség nélkül. Somogyi a nyilasdiktatúra idején a hamisítást egyre nehezebb körülmények között végezte, és még október folyamán le is bukott. A nyilasok elfogták, és kihallgatásra a „magyar Gestapo", azaz Állambiztonsági Rendészet svábhegyi központjába hurcolták. November 3-án sorstársaival a Keleti pályaudvarhoz rendelték vagont rakodni, ahonnan sikerült megszöknie. Egy ideig bujkált, ám a nyilasok december 6-án ismét őrizetbe vették. A Rökk Szilárd utcai rabbiképzőbe szállították, ahol brutálisan megkínozták, majd ismét felvitték a Hain Péter vezette magyar titkosrendőrség svábhegyi fogdájába. (Ekkor tudta meg, hogy Ipper Tamást, hamisító csapatának egyik tagját a nyilasok agyonlőtték.) Miután Somogyinak december 18-án sikerült innen is megszöknie, illegalitásban vészelve át a háborút, de védenceit még ebben az időszakban is bújtatta és segítette.

Hain Péter, a „magyar Gestapo" vezetője

1944 decemberében a nyilasok vele együtt tartóztatták le a lakásán bujkáló Tépli Évát és édesanyját, akiket a később hírhedtté vált Maros utcába hurcoltak. A XII. kerületi pártszolgálatosok Bokor Dénes vezetésével egyheti kínvallatás után el akarták őket erőltetett menetben hurcolni a gyűjtőtáborként funkcionáló óbudai (újlaki) téglagyárba. Ekkor azonban Somogyinak sikerült hamis spanyol védlevelekhez juttatni Tépliéket, akiket a dokumentumok felmutatását követően szabadon engedtek.

A hamis papíroknak, a bújtatásnak és más irányú segítőtevékenységének köszönhetően Somogyi több tucat védence túlélte a holokausztot. Többen közülük életük végéig kapcsolatban maradtak megmentőjükkel, akit a Jad Vasem Intézet 1990-ben Világ Igaza kitüntetésben részesített.

Született: 1921. szeptember 18-án Pécsett Háy Károly néven, egy tizenöt gyermeket nevelő asztalos fiaként
1935 Mohácson befejezi az elemi iskolát, ezt követően kitanulja a kereskedőszakmát, és segéd lesz egy pécsi műszaki nagykereskedésében
1943 A Budapest Váci út 43. szám alatt Rozsdamentesítő és Fémszínező Vállalathoz kerül, a német megszállás idején hadiüzemmé nyilvánított gyár művezetőjeként részt vesz az embermentésben
1945. május Feleségül veszi egykori védencét, Tépli Évát (1949-ben elválnak)
1945 után Ismeretlen időpontban leérettségizik, majd építészként, nyugdíjas éveiben borászként tevékenykedik
1990. március 1. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetést adományoz számára
1990-es évek A Jad Vasem Baráti Körének titkáraként tevékenykedik
1996. november A Világ Igazai Magyar Tagozatának ügyvezetőjévé nevezik ki
Elhunyt: 2001. november 11., Székesfehérvár

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
2.5.3. – BRFK internálási iratok. Névmutató kartonok, 17.

Holokauszt Emlékközpont Gyűjtemény
2013.57.1. – Káldori Endre hagyatéka

Yad Vashem Archives
M.31.2/4593. – Károly Somogyi records

Irodalom

Igaz Emberek találkozója. *Új Élet*, 1995. január 15.
Néhány mondatban... *Új Élet*, 1996. december 1.
Somogyi Károly. In Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.:) *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem, Balassi – Yad Vashem, 2009, 340–341.
(Vadász): Aki akart és mert, az tudott segíteni. *Szombat*, 1992/3, 1.

KISS RÉKA

Soos Géza

„1944. július 10. SOOS." A Raoul Wallenberg határidőnaplójában fennmaradt bejegyzés arról tanúskodik, hogy a kockázatos embermentő akcióiról ismertté vált svéd diplomata legelső magyarországi útjainak egyike Soos Gézához vezetett. Wallenberg az egyik legjelentősebb magyar ellenállási szervezet, a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM [»Szent-Iványi Domokos]) főtitkárával vette fel a kapcsolatot, aki egyik legfontosabb segítője lett a zsidómentésben és a magyar ellenállás szervezeteivel való összeköttetések kiépítésében.

Soos Géza még gimnazista korában csatlakozott a kor egyik legmeghatározóbb református ifjúsági egyesületéhez, a Soli Deo Gloria Diákszövetséghez (SDG), melynek 1940-ben elnöke lett. Az egyesület idővel egyre tudatosabban fordult a társadalmi-közéleti problémák irányába, és találta meg ennek nyomán a kapcsolódási pontokat a népi mozgalommal. Olyannyira, hogy 1943-ban az SDG konferenciatelepén került megrendezésre a nagy hatású szárszói találkozó.

Soos ekkor már mintegy öt éve volt tagja a korszak egyik legjelentősebb titkos társaságának, a népi mozgalom eszméiből is táplálkozó Magyar Testvéri Közösségnek, amely a református egyházi körök mellett meghatározó hátteret jelentett számára formálódó náciellenes kapcsolathálójának építésében. Nemzetközi protestáns kapcsolatrendszerét is kihasználva titokban Magyarország nem hivatalos képviselőjeként 1938-ban részt vett a náci üldöztetés elől menekülő zsidók megsegítését célzó eviani nemzetközi konferencián. A korábban Teleki Pál miniszterelnöki titkáraként tevékenykedő, majd az Igazságügyi Minisztériumban is megforduló fiatal jogász 1943-ban a Külügyminisztérium Kulturális Osztályára került miniszteri titkárként, a svájci, svéd, finn ügyek előadójaként és egyben

menekültügyi megbízottként. Emellett megbízást kapott az egyházak külföldi kulturális ügyeinek intézésére is.

A háború kitörését követően az SDG az egyházi embermentés egyik jelentős központjává vált. A szövetség Kálvin téri központjában lengyel menekültek, a fővárosi diákszállójában pedig hadifogságból menekült holland katonatisztek találtak menedéket. Soos javaslatára létrehozták a protestáns és katolikus ifjúsági egyesületeket összefogó Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottságot, amelynek székhelye az SDG központja lett.

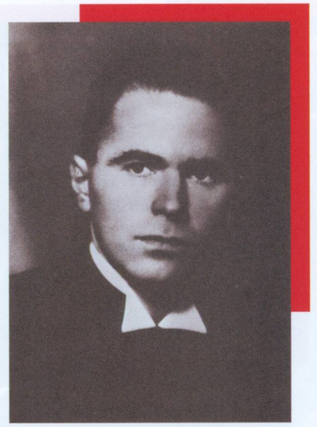

Soos Géza portréja 1943-ból

Soos külföldi egyházi kapcsolatai Kállay Miklós kormányának a szövetségekkel folytatott titkos béketapogatózásaival felértékelődtek. 1943-ban az MFM megbízásából több ízben bizalmas küldetést teljesített Svájcban, ahol nemcsak a magyar diplomácia Bakách-Bessenyei György által irányított angolbarát köreihez juttatott el bizalmas információkat, hanem kapcsolatba került a formálódó Egyházak Világtanácsa (EVT) vezetőjével, a tengelyhatalmakkal szembeni ellenállási mozgalmakat kiemelten támogató William Visser't Hoofttal is. Soos egyes adatok szerint az ökumenikus vezetőn keresztül kapcsolatba kerülhetett Allen Dullesszel, valamint cionista vezetőkkel, sőt a háború után papírra vetett bizalmas feljegyzései alapján a szovjetekkel is.

Ugyancsak a Kállay-kormány béketapogatózásai során vált a titkos kapcsolatok kiépítésének fontos irányává a svéd főváros. Soos a svéd ügyek referenseként lépett érintkezésbe a stockholmi magyar sajtóattaséval, a szövetséges diplomáciai és hírszerzési körökkel szoros kapcsolatot kiépítő, MFM-hez kötődő Gellért Andorral. Soos a német megszállást követően az ellenállás képviseletében Per Anger, a svéd követség munkatársa segítségével több ízben juttathatott el titkos információkat Stockholmon

Az eviani konferencia résztvevői, 1938. július

Auschwitzba deportált magyar zsidók nem sokkal meggyilkolásuk előtt, 1944

keresztül a szövetségeseknek, beleértve a szovjeteket is. Erre utal az amerikai katonai hírszerző szolgálat, az Office of Strategic Services (OSS) egy november 7-én kelt kódolt távirata, amelyben arról érdeklődnek, miként tudnának Soossal kapcsolatba lépni. (A válasz, hogy Per Angeren vagy Wallenbergen keresztül.)

A német megszállást követően Soos különféle mentőakciók központi személyisége lett. „Táboraiban annyi üldözöttet rejtett el az SDG, amennyit csak a hely megengedett. […] Az SDG szerzett egy diplomáciai jelzéssel ellátott autót, ami lehetővé tette számos zsidó megmentését" – írta visszaemlékezéseiben. Tevékenységének egyik legjelentősebb eredménye az Auschwitz-jegyzőkönyv lefordíttatása és terjesztése volt. 1944. április végén titkos csatornákon keresztül jutott el hozzá – a magyar államapparátusból valószínűsíthetően elsőként – az auschwitzi koncentrációs táborból megszökött két szlovák rab, Rudolf Vrba és Alfred Wetzler beszámolója a haláltábor borzalmairól. Megbízta közeli munkatársát, »Éliás József lelkészt, a Jó Pásztor Bizottság (hivatalosan Jó Pásztor Missziói Albizottság) titkárát és egyben az MFM tagját, hogy titkárnőjével, Székely Máriával titokban fordíttassa és gépeltesse le a dokumentumot. A példányokat a keresztény egyházak vezetőihez, a Magyar Cionista Szövetség elnökéhez, valamint Horthy Miklós kormányzóhoz is eljuttatták, hozzájárulva ezzel a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásához.

Soos svájci kapcsolatai a magyarországi embermentés anyagi támogatásában is szerepet játszottak. A Nemzetközi Vöröskereszt és az EVT genfi központja az MFM titkos genfi megbízottján, a Magyar Nemzeti Bank evangélikus vezértitkárán, a Svájcban tartózkodó báró Radvánszky Antalon keresztül juttatta el Budapestre pénzadományait, amelyeket Soos és Pap László református teológiai professzor továbbítottak a Jó Pásztor Bizottság, illetve az Országos Magyar Zsidósegítő Akció számára.

Az MFM részéről részben Soos tartotta a kapcsolatot az ellenállási mozgalom különböző csoportjaival. 1944 szeptemberétől pedig, amikor Szent-Iványi Domokos egy titkos fegyverszüneti delegáció tagjaként Moszkvába utazott, gyakorlatilag az egész szervezet vezetése rá hárult. Ő képviselte az MFM-et a magyar ellenállás csúcsszervében, a »Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságában (»Makay Miklós) is.

A nyilaspuccsot követően Soos is illegalitásba kényszerült. Rejtekhelyét naponta változtatta, várandós feleségével és három kislányával is megszakított minden kapcsolatot, így csak a háború után értesült édesanyja és egyik kislánya haláláról, illetve ekkor láthatta először az ostrom idején született gyermekét.

Ezekben a vészterhes időkben született meg a döntés, hogy Soost egy titkos tárgyalódelegáció élén Olaszország már felszabadított területére küldjék, hogy

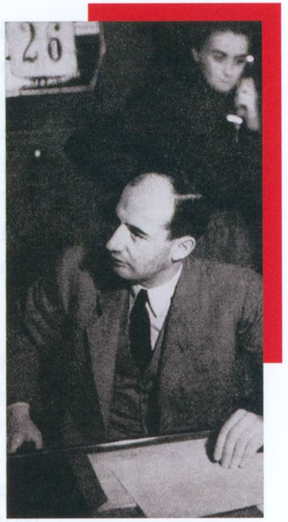

Raoul Wallenberg Üllői úti irodájában, mögötte titkárnője, Falk Lászlóné, Budapest, 1944. november 26.

Született: 1912. október 13-án Budapesten, alsó középosztálybeli családban
1933-tól Az SDG középiskolai főtitkára
1935 Kitüntetéssel végez a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karán
1935-től A Budapesti Központi Királyi Járásbíróság fogalmazógyakornoka, később a Budapesti Törvényszékhez kerül
1939-től A Miniszterelnökség IV. (Tájékoztató) Osztályának munkatársa
1940–1946 Az SDG elnöke
1942 júliusától Miniszteri titkár az Igazságügyi Minisztériumban
1943-tól A Külügyminisztérium 3/b (Kulturális) Osztályán miniszteri titkár
1944. március 19. után Az MFM főtitkáraként a magyarországi ellenállás és embermentés központi alakja lesz
1946–1950 Miután egy, az életéért neki hálás politikai nyomozó segítségével elmenekül Magyarországról, Svájcban elvégzi a református teológiát; az emigrációban tagja a Magyar Szellemi Munkaközösségnek, alapítója az *Új Magyar Út* című lapnak
1950-től Az EVT munkatársaként a menekülttáborokban élő magyarok lelki és szociális gondozója
1951 ősze Családjával együtt az Egyesült Államokba költözik
Elhunyt: 1953. szeptember 5-én autóbalesetben egy pennsylvaniai kisváros, McConnellsburg közelében

tájékoztassa a szövetséges erőket a magyar ellenállás együttműködési hajlandóságáról, illetve hogy összehangolja az MFM németek elleni fellépését a Vörös Hadsereg előrenyomulásával. Soos Hadnagy Domokos pilótával és többi útitársával életveszélyes úton, egy német felségjelű bombázórepülőt ellopva érkezett 1944. december 9-én társaival Bari városába, ahol az OSS részletesen kihallgatta, majd 1945. május elejéig „barátságos őrizetében" tartotta őket (» Toperczer Árpád).

1946-ban rövid időre még visszatért Magyarországra, de várható letartóztatása elől menekülni kényszerült, májusban végleg elhagyta hazáját.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-2000. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

Budapest Főváros Levéltára
XVII.1547. – Budapesti 179/b., 564. sz. Igazolóbizottság (Külügyminisztérium, külügyi szervek) iratai. Soos Géza igazolási eljárása

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
C/230. – Családi, személyi, egyesületi iratok. Soos Géza iratai

National Archives and Records Administration
RG 226, E 190C, B 5. – Hungary. Royall Tyler összefoglalója

Irodalom

Agrell, Wilhelm: *The shadows around Wallenberg. Missions to Hungary 1943–1945.* Historiska Media, 2019.

Bare, Duncan: *Hungarian affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945.* Masterarbeit/Master Thesis. Graz, Karl-Franzens-Universität Graz, 2015.

Bare, Duncan: Angleton magyarjai: Esettanulmány az USA Rómában működő közép-európai katonai hírszerzésének történetéből 1945–1946. *Betekintő,* 2016/2. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_2_bare.pdf, 2024. június 21.

Baron, Frank: *Stopping the Trains to Auschwitz. Budapest, 1944.* University of Kansas, Jayhawk Ink, 2021.

Berger, Susan – Birnstein, Vadim: *The Secret Swedish-Hungarian Intelligence Sharing Agreement 1943–1944: Possible Implications for the Raoul Wallenberg Case.* Eschenlohe, Buxus Edition, 2020.

Gergely Ferenc: A házigazda (Soos Géza emlékére). *Confessio,* 1983/1, 22–28.

Hardi-Kovács Gellért: Soos Géza, az elfelejtett hős, a nemzet lelkiismerete, az ellenállás szíve és lelke. In Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 213–236.

Kiss Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus. In Kósa László (szerk.): *Református sok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. 1. kötet.* Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 756–764.

Kiss Réka: A magyar Wallenberg. Soos Géza. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 382–389.

Soos Géza és Hadnagy Domokos tájékoztatása a magyarországi helyzetről és a Magyar Függetlenségi Mozgalomról 1944 decemberében. (Az amerikai központi hírszerző hivatal által készített összefoglaló jelentés.) Közli Karsai Elek. In Benda Kálmán et al. (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve IV–V. 1984–85.* Budapest, [Ráday Gyűjtemény], 1986, 238–245.

Soos Gézáné Tüdős Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezése Soos Gézára.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1989.

Soos Gézáné Tüdős Ilona et al. (szerk.): *Evangéliumot Magyarországnak. Soos Géza emlékkönyv 1912–1953.* Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999.

Tibori Szabó Zoltán: *Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el, és mikor?* https://adatbank.ro/html/cim_pdf1344.pdf, 2024. június 21.

Török Bálint: Az olaszországi küldetés. *Magyar Szemle,* 2002/7–8, 91–111.

BARTHA ÁKOS

Stollár Béla

„Félő, mondta Béla egyszer, hogy a Szovjetunió elnyeli a kelet-európai kis országokat, különösen Magyarországot, amely semmivel sem bizonyította, hogy képes megállni a lábán" – emlékezett Deák István történész, akit közeli ismerőse, Stollár Béla juttatott be »Zsabka Kálmán zuglói Kiska-századába 1944 novemberében. Alig két hónappal később Deák és nővére találta meg barátjuk sietve elföldelt, golyók szaggatta holttestét egy belvárosi parkban. Stollár Bélával nem a kommunisták végeztek, hanem az általa nagyobb és aktuálisabb veszélynek tartott nácik – méghozzá egy fegyveres összecsapásban.

Az 1917-ben katonacsaládban született Stollár Béla szülei válása és édesapja halála miatt már korán családfenntartóvá lépett elő: banktisztviselőként helyezkedett el, hivatásul azonban az újságírást választotta. A gyorsírással már diákkorában eljegyezte magát, 1940 nyarán pedig a sajtókamarának is tagja lett. Egy évvel később a munkája mellett folytatott egyetemi tanulmányai végére is pontot tett, amikor jogi doktorrá avatták a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen.

A sportos megjelenésű, elegánsan öltözködő és kifinomult modorú zsurnaliszta a második világháború éveiben szociografikus írásokat publikált a *Református Élet*ben, míg a *Nemzeti Sport* hasábjain – mely lapnak belső munkatársa lett – *Újra egyenrangúak vagyunk a németekkel* címmel közölt tudósítást egy úszóversenyről 1940 nyarán. A következő év őszén holtversenyben megnyerte a *Pesti Hírlap* tehetségversenyét, így a neves lap is belső munkatársul fogadta. Itt főként turisztikai és külpolitikai tárgyú cikkekkel jelentkezett az újság hétvégi mellékletében. Hírt adott például a szociáldemokrata vezetésű dán királyságról (ahol szélsőjobboldal gyakorlatilag nem létezett), hangsúlyozva, hogy a patrióta dánok tisz-

teletet parancsoló magatartása még a bevonuló németeket is önmérsékletre késztette. A korszak cenzurális viszonyainak lenyomata és a sorok között olvas(tat)ásnak iskolapéldája 1943 májusában írt cikke *(Az európai vár)*, amelyben a német védelmi rendszert úgy dicsérte, hogy közben az angolszászok partraszállási esélyeit latolgatta.

Stollár 1942-ben megkapta behívóját: előbb egészségügyi katona lett, majd a Honvéd Vezérkarhoz helyezték át, irodai munkára. Mindeközben tagja lett a Független Kisgazdapárt polgári tagozatának, és a Szociáldemokrata Párthoz is egyre erősebb szálak fűzték. Az energikus tartalékos hadapród őrmester a német megszállás előtti napokban a Kállay Miklós miniszterelnök rendeletére a sajtókamarán belül megalakított „levente rovatvezető alosztály" titkára lett, majd a hírszerzéssel és propagandával foglalkozó 6. vkf. osztályon teljesített szolgálatot. A német megszállás után mintegy fél éven keresztül tovább közölte cikkeit a *Pesti Hírlap*ban, majd október elején a szociáldemokrata kötődésű illegális lap, a *Szabadság* szerkesztője lett. Hírszerző munkája itt is nyomot hagyott. A *Szabadság* első lapszáma beszámolt Szeged és Kolozsvár orosz kézre kerüléséről, miközben arra buzdította olvasóit, hogy gyűjtsenek fegyvert, és alakítsanak „házi őrséget". A lap 1944. október 14-i számában arról írtak, hogy a magyar kormány fegyverszüneti kérelméről már Londonban is tudnak. A kommunista akciógárdák (»Fehér Lajos) legismertebb tettére utalva úgy fogalmaztak: „Gömbös szobra valóban határkövet jelent: ahogy a szobor fehér kövén szétrobban[t] a bomba", úgy fog összeomlani a „németek magyarországi hatalma, hogy helyt adjon az újjáépülő, szociális, demokratikus Magyarországnak".

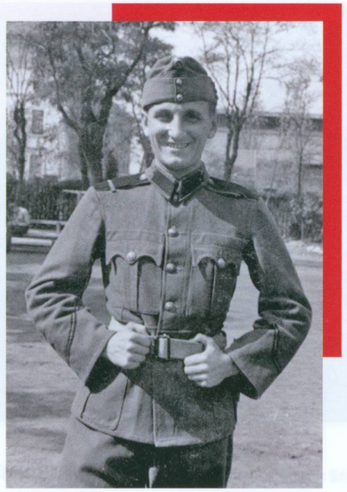

Stollár Béla egyenruhában 1943–1944-ben

Miután a kiugrás meghiúsult, Szakasits György (»Szakasits Árpád fia) mellett Stollár Béla lett az egyik vezetője a Magyar Királyi Honvéd Hírszerző Kisegítő Század nevet viselő Kiska-alakulatnak, amely a *Pesti Hírlap*ot egészen 1944. december közepéig megjelentető Légrády-nyomdával szemben, az V. kerületi Klotild utca 22. szám alatti épület harmadik emeletére kvártélyozta be magát. Stollár nagy számban szerzett különböző életmentő iratokat, kitöltetlen nyílt parancsokat, szolgálati jegyeket alakulatának, valamint a hozzájuk fordulóknak, és számos más ellenállócsoporttal is együttműködött. Egyik szerkesztőségi munkatársának így vallott feladataikról: „Főleg recepteket írunk az életben maradáshoz."

Stollár (jobbról a hatodik) egy jelmezes összejövetelen 1943-ban. Jobbján Deák István nővére, Éva

A Klotild utcai ellenállócsoport a szociáldemokrata kötődésű, Pisky-Schmidt Frigyes által vezetett Magyar Szabadság Mozgalomhoz kapcsolódott. Ők adták ki a *Szabadság*ot, ezt megelőzően pedig – még a Kállay-kormány idején – titkos náciellenes rádióállomást működtettek a 6. vkf. osztály égisze alatt. Az iratgyártás és az embermentés mellett a Légrády-nyomda elfoglalása lebegett a szemük előtt, amit azért tartottak fontosnak, hogy még a Vörös Hadsereg megérkezése előtt kiadhassanak egy demokratikus újságot. Az épület biztosításához a mindössze néhány tucat fős csoportnak fegyverekre volt szüksége, amelyeket több forrásból, például kőbányai ellenállók révén szereztek be. Ekképp december közepén már éjszakai járőrözésre is vállalkoztak.

A nyilasok december 25-én délután – feljelentés nyomán – lecsaptak a Klotild utca 22.-re. Az ellenállók az első rohamot sikeresen visszaverték, ám a német vezetéssel, valamint V., VI. és XIV. kerületi nyilasok támogatásával visszatérő támadókkal már nem bírtak, jóllehet az ostrom a késő esti órákig elhúzódott. Valószínűsíthető, hogy Stollárék is kaptak erősítést más ellenállócsoportoktól; kőbányaiak például biztosan voltak velük.

A kormányzói proklamációt követően a fővárosra szórt nyilas röplapok a Margit hídnál, 1944. október 15.

A géppisztolyokkal és kézigránátokkal folytatott tűzharc során a védők igyekeztek átjutni egy másik lakásba, ahol a komolyabb fegyvereket tárolták, és ahonnan menekülni lehetett. A világítóudvarnál azonban Stollár elvétette az ugrást, és három emelet magasságából lezuhant. A nyilasok biztosra mentek, és sorozatot lőttek a sérült emberbe. Testét a lichthofban hagyták. Akik egérutat nyertek, a tetőkön át egy közeli szállodába menekültek, nagy riadalmat okozva ezzel a vendégek körében. A harc során többen életüket vesztették. A támadók a házban bújtatott üldözötteknek és az ellenállókat segítő házmesternek, valamint a házmester családjának sem kegyelmeztek.

A Klotild (ma Stollár Béla) utca 22. szám alatti ház, Stollár meggyilkolásának színhelye

Deák István és testvére 1945. január 22-én találta meg Stollár Béla közelben elföldelt holttestét. (Évtizedekkel később a Jad Vasem Intézet az ő erőfeszítéseiknek köszönhetően ismerte el Stollárt a Világ Igazai között.) A fegyveres ellenállóvá lett újságírónak az a Muraközy Gyula református lelkész adta meg a végtisztességet, aki nemcsak a *Református Élet* felelős szerkesztőjeként, de hamis iratok terjesztőjeként is a munkatársa volt.

Született: 1917. október 27-én Zalaegerszegen, katonacsaládban
1937 Kitüntetéssel érettségizik a budapesti Református Főgimnáziumban
1941 Jogtudományi doktorrá avatják a budapesti tudományegyetemen
1941–1944 A *Pesti Hírlap* belső munkatársa
1944. október A Magyar Szabadság Mozgalom által kiadott *Szabadság* című illegális lap szerkesztője lesz
1944. november–december A Magyar Királyi Honvéd Hírszerző Kisegítő Század egyik vezetője
1944. december 25. Budapesten, a nyilasokkal vívott fegyveres harcban az életét veszti
2003. március 5. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.5. O-14868/1. – Operatív dossziék (O-dossziék). „Brigantik"

3.1.9. V-26447. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Winter Imre és társa

3.1.9. V-83356. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Kozma Józsefné és társa

Budapest Főváros Levéltára

VII.5.e 1949/16862. – A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék népbíróságtól átvett peres ügyeinek iratai (1949–1950). Tisza Vilmos

XXV.1.a. 451/1945. – A Budapesti Népbíróság büntetőperes iratai (1945–1949). Kiss Béláné

FamilySearch adatbázis

Hungary Civil Registration, 1895–1980 – Entry for Béla Jenő Gyula Stollár. https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6KCF-7MHT, 2024. szeptember 17.

Politikatörténeti Intézet Könyvtára

Zp 68. – Szabadság (Magyar Szabadság Mozgalom)

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Deák István: *Maratoni életem. Emlékirat.* Pécs, Kronosz, 2023.

Pelle János: A Magyar Szabadság Rádió. *Magyar Szemle*, 2005/3–4, 31–50.

FUCHS GYÖRGY

Szabó Gy. Géza

„Kövessen!!" – kiáltott rá Szabó Gy. Géza csepeli községi jegyzőre Horváth Imre nyilas karhatalmista, miközben ráfogta kibiztosított szolgálati fegyverét. Történt mindez 1944. október 28-án a csepeli községházán, ahová Horváth két társával Kenézi Imre írnok előállítása végett jelent meg. Kenézi azonban nem tartózkodott bent a hivatalban, Szabó Gy. Géza pedig az előállításról rendelkező bírói végzést követelte a nyilasokon. A tarthatatlan helyzetbe került nyilasok az ügyet Szabó Gy. lefogásával és a csepeli nyilas pártházba hurcolással „oldották meg".

Csepel nagyközség a második világháború idején rendkívül fontos hadiüzemi központ volt: a helyi Weiss Manfréd Művek révén meghatározó szerepet töltött be a hazai hadianyag – főként lőszerek, harckocsik és repülőgépek – gyártása terén. Az 1939. szeptember 5-ével hadiüzemmé nyilvánított gyárban a munkáslétszám 1940–1943 között 35%-kal emelkedett, s a tisztviselőkkel együtt megközelítette a negyvenezer főt. A nagyközség azonban nem volt felkészülve a lakosságszám gyors gyarapodásából eredő problémák kezelésére, ami nagyon magas albérlet-, sőt ágyárakat eredményezett. A helyzetet csak tovább súlyosbította a növekvő infláció. Ezek a körülmények komoly szociális feszültségeket teremtettek, ami kiváló táptalajt biztosított úgy a szélsőbal (elsősorban a »Demény Pál vezette kommunista frakció), mind a szélsőjobb helyi politikai szervezeteinek megerősödéséhez.

A német megszállást, majd a nyilas-hatalomátvételt követően a korábbinál is feszültebbé váló belpolitikai helyzet a közigazgatásban dolgozókra is egyre nagyobb nyomással nehezedett. Alig két héttel a Szálasi-puccsot követően a csepeli nyilas pártszervezet máris célkeresztbe vette őket. A településen 1936 óta az adóügyi teendőket ellátó, a csepeli gettó

Gépjárművezetői igazolvány-nyilvántartási lap.

A vezető neve: Szabó Géza

azonossági száma:

állampolgársága:

atyjának családi és utóneve: néh. Sz. János

szülő anyjának családi és utóneve: néh. Török Krisztina

Ügyirat száma: 058877 Gépjárműm kerület

Született: 1893 év november hó 9 nap Szigetszentmiklós község megye

Foglalkozás: községi jegyző

Lakóhely: Csepel Vágóhíd-utca 7/sz.

Milyen nyelven beszél: német orosz Vallása: ref.

Iskolai képzettsége: gimn. érettségi

Szakmabeli képzettsége:

Az igazolvány érvényes

Az igazolvány kiadásának ideje: 1939. okt. 6-án

17329

Szabó Gy. Géza gépjárművezetői igazolványa 1939-ből

felállítását követően a lakáshivatal vezetésével is megbízott Szabó Gy. Gézát – a bevezetőben említett ügyből fakadóan – a karszalagosok mint köztörvényes bűnözőt hajtották végig Csepel utcáin, a Nyilaskeresztes Párt csepeli irodájába. A párt helyi vezetője, Horváth József ugyan elnézést kért a „félreértésért", de ez az eset olyan mély benyomást gyakorolt Szabó Gy.-re, hogy összehívta munkatársait, és a következő szavakat intézte hozzájuk: „Dolgozzatok tovább, nem tudjuk mi lesz, de vigyázzatok, figyelnek, könnyen a falhoz állíthatnak benneteket."

Balsejtelmei beigazolódtak, amikor a nyilasok november 30-án letartóztatták Koncz Józsefet, Csepel vezető jegyzőjét és titkárnőjét, Pápai Máriát. Lefogásuk oka az volt, hogy Koncz hivatali munkatársai előtt kijelentette: az oroszok bevonulását munkahelyén fogja bevárni, nem menekül el előlük, és az alkalomra állítólag üdvözlőbeszédet is írt. A nyilasok ezt is meg akarták szerezni a vezető jegyzőtől és titkárnőjétől, akiket csak több nappal őrizetbe vételüket követően engedtek szabadon.

A főjegyző helyettesítésével Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Központi járásának főszolgabírája, Boros Ferenc december 1-i hatállyal Szabó Gy. Gézát bízta meg, aki szinte azonnal olyan események középpontjába került, amelyek komoly próba elé állították. A szovjet csapatoknak Budapest bekerítését célzó előrenyomulása következtében ugyanis a front 1944. november 24-re már Lakihegy és Királyerdő között állt, ahol négy szovjet hadosztály nézett farkasszemet az utolsó erőtartalékait mozgósító német–magyar védelemmel. Ebben a helyzetben a Kiürítési Kormánybiztosság elrendelte Csepel déli részének részleges kiürítését. Szabó Gy. december 2-án kapta kézhez a levelet, amelyben a kormányhivatal vezetője, Farkas Ferenc csendőr tábornok az alábbiakra utasította a

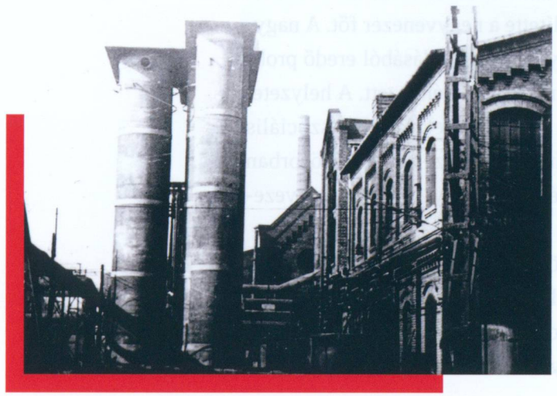

A Weiss Manfréd Művek egyik üzemegysége, 1945

község elöljáróságát: „A budafoki Kutya-villától a Pesterzsébet Jutagyár [sic!] melletti kápolnáig húzott egyenes vonaltól délre eső részről az ottani lakókat Dunaszerdahelyre szállíttassa el. Elszállítani csak a családtagokat kell, a családfők, a gyári dolgozók maradnak. A kiürítésnek XII. 4-én, hétfőn déli 12 óráig be kell fejeződnie." Szabó Gy. és hivatali kollégái a határozatot embertelennek tartották, ezért annak végrehajtása érdekében – a lakosság tájékoztatásán kívül – nem tettek semmit.

A csepeliek teljes mértékben elfogadhatatlannak találtak az utasítást. A csepel-belvárosi római katolikus plébánia korabeli historia domusa szerint az indulatokat csak fokozta, amikor a Csepelre menekült, illetve áttelepített soroksáriaktól megtudták, hogy csak ötven kilogrammnyi csomagot vihetnek magukkal, és amint elhagyják otthonaikat, a németek, valamint a nyilasok azonnal elvisznek minden mozdíthatót onnan. Válaszul 1944. december 4-én több ezer fős dühös tömeg gyűlt össze a községháza előtt: „[…] a nagy tömeg elénekelte a »Szózatot«, és az ének befejezése után: Itt élned-halnod kell! – karban kiáltották: mi pedig el nem megyünk, otthonunkat el nem hagyjuk, s ha el kell pusztulnunk, akkor otthonunkban pusztulunk el, de nem a sáros úton vagy az útszéli árokban" – foglalta össze a plébános az eseményeket. A helyszínre kiérkező összevont karhatalmi erők és nyilas fegyveresek megfenyegették az embereket, hogy a parancs megtagadása esetén falhoz állítják őket, mire az asszonyok azt felelték: „[…] oda állunk magunktól is, és ha akarnak, hát lőjenek agyon, de mi el nem megyünk, s nem engedjük, hogy a németek mindenünkből kiforgassanak."

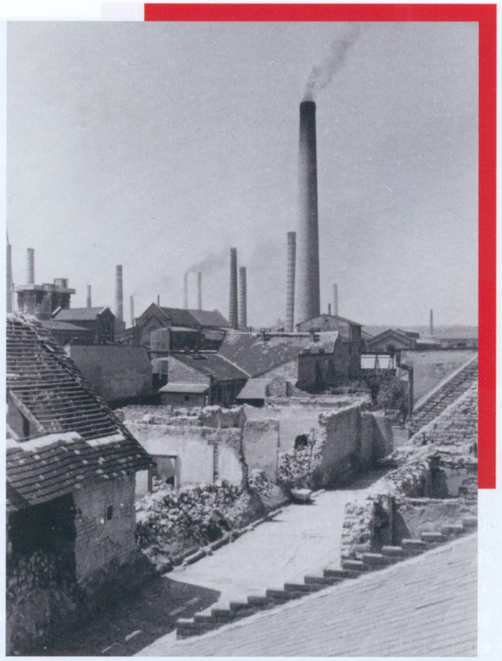

Lebombázott házak Csepelen, 1944

Szabó Gy. Géza – visszaemlékezése szerint – a következő szavakkal igyekezett megnyugtatni a forradalmi hangulatba került tömeget: „Ne menjen senki sehová, maradjon mindenki a helyén, a községi elöljáróság sem tesz a kiürítés érdekében semmit, és mindent elkövet, hogy a parancsot visszavonják." Szabó Gy. ezt követően telefonon jelentést tett

Ideiglenes kötözőhely a körülzárt Csepelen 1944 végén

Született: 1893. november 9-én Szigetszentmiklóson, földművescsaládban
1913 Érettségi vizsgát tesz a Szegedi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban
1914 Az első világháború kitörését követően a császári és királyi 32. gyalogezredbe vonul be; az orosz fronton november 22-én hadifogságba esik, és csak 1921-ben tér haza
1922 Csepel község képviselőtestülete községi pénztári aljegyzőnek választja
1936 A helyi képviselőtestület egyhangú döntése értelmében kinevezik közigazgatási jegyzőnek
1944. december 1. Megbízzák az őrizetbe vett Koncz József csepeli főjegyző helyettesítésével
1944. december 4–5. Tiltakozásul a Csepel déli részének kiürítését elrendelő határozat ellen, tüntetés tör ki a csepeli községháza előtt; az események alakításában Szabó Gy. is szerepet játszik
1945. január 30. Az új csepeli kommunista vezetés a szovjet városparancsnokkal eltávolíttatja köztisztviselői állásából
1945. május 3. Alaptalan vádak alapján – ki akarta üríteni a községet, antiszociális természetű, németbarát – letartóztatják, majd november 30-ig a csepeli internálótáborban tartják fogva

Boros Ferenc főszolgabírónak, majd személyesen is ismertette vele az eseményeket. Boros intézkedésére azonnal kiszállt a helyszínre egy maga rangú személyekből álló bizottság, Farkas Ferenc kiürítési kormánybiztos vezetésével. A testület tagjai a helyszínen megvitatták az eseményeket, majd délután egy óra tájban a kiürítési parancs visszavonása mellett döntöttek.

Aznap ugyan még sikerült valamennyire lecsillapítani a kedélyeket, másnap azonban újra több ezres tömeg jelent meg a községháza előtt, és ezúttal már Szabó Gy. nyugalomra intő szavai sem bizonyultak elegendőnek: Csepelen kitört a Szálasi-uralom alatti egyetlen sikeres nyilas- és németellenes tömegdemonstráció. A tüntetésre történő megemlékezést 1945 után más okok – így Szabó Gy. mint „horthysta" tisztviselő meghatározó szerepe – mellett az is nehezíthette, hogy abban visszaemlékezések szerint a háború után saját elvtársai által félreállított Demény Pál követői közül is sokan részt vettek.

Szabó Gy. Gézát Budapest ostromát követően a szovjet megszállók által kinevezett új csepeli vezetés azonnal eltávolította az állásából. Döntésüket azt követően sem bírálták felül, hogy az egykori jegyzőt 1946. január 29-én igazolták. Szabó Gy. ebben a helyzetben jobbnak látta kérni a nyugdíjazását, s több mint húsz év után elhagyta a közszolgálati pályát.

1946. január 29. Csepeli I. Számú Közalkalmazottakat Igazoló Bizottsága politikai magatartását igazoltnak jelenti ki, de a közszolgálati pályára nem térhet vissza
1946–1957 A hosszú orosz fogsága idején megszerzett tudását hasznosítva órásként dolgozik több cégnél is, végül a Csepeli Vasműnél állapodik meg
1957. január 12. Letartóztatják, azzal gyanúsítva, hogy a forradalom idején „visszaugrott" községi jegyzői hivatalába, jóllehet valójában vidéken tartózkodott; szabadon engedik, ám júliusban újra őrizetbe veszik, Kistarcsára, majd Tökölre internálják, ahonnan csak novemberben szabadul
1958. április 1-től Miután a Csepeli Vasmű – arra hivatkozva, hogy a Horthy-érában főjegyzői pozíciót töltött be – elbocsátja, a Fővárosi Óra-Ékszeripari Vállalatnál dolgozik, egészen 1959. december 11-i nyugdíjba vonulásáig
Elhunyt: 1985. február 3., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.2. M-30518/2. – Munkadossziék (M-dossziék). „Kecskeméti"
3.1.9. V-99212. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Horváth Imre

Bolla Dezső magángyűjteménye
Szabó Gy. Géza életrajzi adatai, kiegészítés a Hazafias Népfront Csepeli Bizottságának írt leveléből, Budapest 1976. november 30.

Budapest Főváros Levéltára
IV.402.b – Központi Járás főszolgabírájának iratai. Általános közigazgatási iratok (1922–1949)
XVII.35. – Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok. Csepeli Nemzeti Bizottság iratai (1945–1948)
XVII.1714.i – Csepel igazolóbizottságainak iratai. Csepel I. számú igazoló bizottság iratai (1945–1949)

FamilySearch adatbázis
Szigetszentmiklós református születési anyakönyve, 1893 – Szabó Gy. Géza. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-Y8SC-RW?i=282&cc=1858355&cat=19493, 2023. november 5.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára

IV.408.b – Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (1876–1950)

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

VII.24. – Plébánia irattárak. Csepel-Belváros R. K. Plébánia. A csepel-belvárosi római katolikus plébánia 1944. évi historia domusa

Interjú

Interjú dr. Bolla Dezső csepeli helytörténésszel. Készítette Fuchs György, 2024. augusztus 30.

Irodalom

Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939–1944. *Századok*, 1968/5–6, 991–1025.

Bolla Dezső: *Csepel története. Helytörténeti vázlat az őskortól a XX. század utolsó évtizedéig.* Budapest, Budapest-Csepel Önkormányzata – Csepeli Helytörténeti és Városszépítő Egyesület, 2010.

Bolla Dezső: Emlékezés a csepeli ellenállásra. *Csepeliek Újsága*, 2015. december 4. https://csepeliek.blog.hu/2015/12/04/emlekezes_a_csepeli_ellenallasra_611, 2023. október 1.

Kubinyi András et al.: *Csepel története.* Budapest, Kossuth, 1965.

Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* Budapest, Corvina, 2013.

ERDŐS KRISTÓF

Szabó Imre

„Ide menekült egy asszony, akit mi parancsra a Szív utcából elvezettünk" – mondta egy nyilas a Vilma királynő útján (ma Városligeti fasor) található református parókián, ahol 1944 novemberében két társával egy szökésben lévő idősebb hölgyet keresett. Erre Szabó Imre fasori református lelkész-esperes rezzenéstelen arccal, tekintélyt parancsolóan bemutatta a vacsoraasztalnál ülő családtagjait, közéjük tartozóként említve a keresett asszonyt is. A három nyilas ezt tudomásul véve, további kérdezősködés nélkül távozott. Az idős hölgy, Szövérffy Ilonka alighanem az életét köszönhette a lélekjelenlétét a legfeszültebb pillanatokban is megőrző esperesnek.

A fasori reformátusok legendás lelkipásztora, a Budapesti Református Egyházmegyét megszervező és irányító Szabó Imre esperes 1944-ben a jogfosztó kormányzati intézkedésekkel közvetlen környezetében is szembesült. A német megszállás után két héttel megjelent, a megkülönböztető sárga csillag kötelező viselését előíró rendelet négy presbitere mellett több fasori családot is érintett – évtizedek óta hívő reformátusokat. Közülük többen levélben fordultak segítségért lelkipásztorukhoz. Egyikük az esetleges további diszkriminatív intézkedések meghozatala miatti aggodalmának is hangot adott: „[…] ki tudja, hol lesz vége az emberi gyűlölködésnek, nem-e a mészárlásnál?"

Egy hónappal később, 1944. május közepén megkezdődött a vidéki zsidóság tömeges deportálása, június elején pedig arról érkeztek hírek, hogy Budapest zsidó lakosságára is ez a sors vár. » Komoly Ottó cionista vezető ezért felkereste Szabót, és arra kérte, hogy járjon közben a politikai döntéshozatalban befolyással bíró ismerőseinél. A reformátusok részéről az esperest 1944. június elején » Éliás József, az embermentésben fontos szerepet játszó

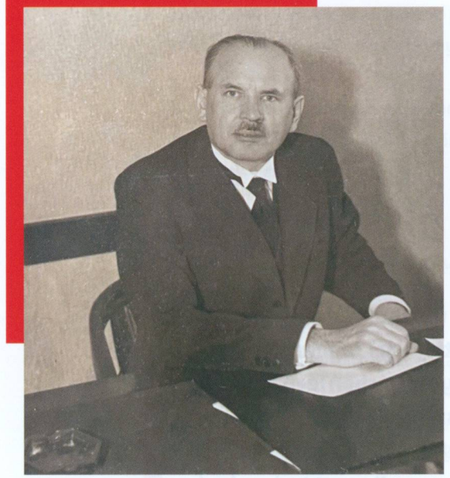

Szabó Imre íróasztalánál 1939-ben

Jó Pásztor Bizottság (hivatalosan Jó Pásztor Missziói Albizottság) ügyvezető titkára és a Kolozsvárról nem sokkal korábban áttelepült író, színházi rendező, Kádár Imre (» Bereczky Albert személyes barátja) kereste meg. Azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy az egyház nyíltan lépjen fel a megindult deportálásokkal szemben. Szabó ekkor még kétkedve fogadta az elhurcolásokkal kapcsolatos híreket, ám hamarosan saját maga is szembesült a valósággal. Elsőként egy kedves ismerősét, a balatonboglári fűszerest, Fischlt és családját hurcolták el, majd saját szemével látott egy deportáltakkal teli vonatot a Kelenföldi pályaudvaron.

Mindezen személyes tapasztalatok nyílt és határozott fellépésre késztették. 1944. június 16-án az egyházmegyei közgyűlésen felemelte a szavát a deportálásokkal szemben. Esperesi jelentésében arra intette a kormányt, hogy „hallgasson az egyház kérő szavára". Tisztában volt ennek veszélyeivel, tudta, hogy ezért akár le is tartóztathatják. Bereczky Albert Pozsonyi úti lelkipásztor indítványozta, hogy a jelentést terjesszék fel a kormányhoz. Ezután nagy vita kerekedett. A közgyűlés elnöki tisztét ellátó, egyre erőteljesebben németbarát és háborús álláspontra helyezkedő Tasnádi Nagy András egyházmegyei gondnok Szabó világi vezetőtársa volt a fasori gyülekezetben, és az Országgyűlés képviselőházának elnökeként fontos politikai pozíciót töltött be, amely hivataláról a nyilas-hatalomátvételt követően sem mondott le. 1944. június 16-án levezető elnökként nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egyházmegyei közgyűlés nem fogadta el Bereczky indítványát, és a jelentés nem került a kormányzat elé.

Ravasz László püspöknek Jaross Andor belügyminiszterrel a sárga csillag viseléséről szóló rendelet kihirdetése előtt megkezdett tárgyalásai nem jártak sikerrel: az első két zsidótörvényt annak idején megszavazó, de a harmadik ellen a szavát felemelő, a deportálásokkal szemben pedig erélyesen tiltakozó református egyházi vezető nem tudta elérni, hogy – a keresztény egyházak lelkészeihez, diakónusaihoz és diakonisszáihoz hasonlóan – a presbitereket is mentesítsék a csillagviselés alól. Miután Ravasz hosszú hónapokra ágynak esett, Szabó Imre vette át tőle a presbiterek érdekképviseletét, aki akkor már több mint egy évtizede közeli munkatársa volt.

Az egyházmegyei közgyűlés másnapján, június 17-én az esperes és Bereczky – » Mester Miklós államtitkár vezetésével – szintén tárgyalt Jaross-sal, aki ígéretet tett a presbiterek sárga csillag viselése alóli mentesítésére. Noha rendelet ezután sem szabályozta a kérdést, Szabó a belügyminiszter ígéretére alapozva egy héten belül harmincöt presbiter számára pecséttel és aláírással hitelesített úgynevezett diakónusi igazolványt állított ki, amely mind a presbitereket, mind azok családtagjait kivonta a rendelkezés hatálya alól. A mentesítő okmányok száma a következő hetekben, hónapokban közel a duplájára nőtt, november végéig összesen hatvanhat kiállítására került sor. Az igazolvány a gyakorlatban is működött: egy zuglói presbiter 1944. július elején számolt be erről az esperesnek, megköszönve az érdekükben tett fáradozásait.

A Julianna-iskola a negyvenes években

Októberben a svéd követség kereste meg az esperest azzal, hogy szeretnének negyven zsidó gyermeket elhelyezni egy otthonban – Szabó készségesen állt rendelkezésre. A budapesti nagy gettó (» Domonkos Miksa) közelében nyújtott menedéket az üldözötteknek: a fasori református templom mögötti Julianna Református Elemi Iskola épületében az ősz folyamán felszámolták az ott működő hadikórházat, így megfelelő helyet tudott biztosítani számukra. Kiváló diplomáciai érzékkel valós célját elfedte, és egy „menekült gyermekotthon" számára intézte a szükséges felszerelések beszerzését a honvédségnél. Noha tevékenységét a Svéd Vöröskereszt mellett a vészkorszak idején a fővárosban kiépült embermentési hálózat fontos szereplői, így » Soos Géza, Raoul Wallenberg és Friedrich Born is támogatták, Szabó az életével játszott: „A nyilasok jöttek, őt többször

Szabó Imre feleségével, Tamás Évával a fasori parókián 1945 kora tavaszán

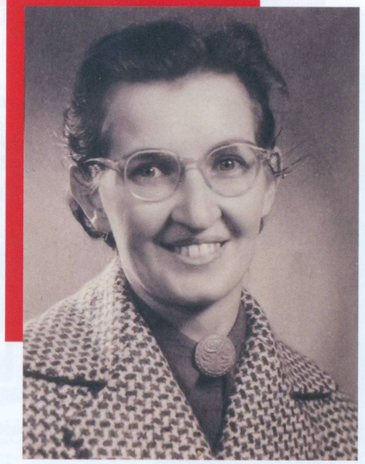

A Szabó házaspár lánya, Éva 1944-ben

bekísérték, többször számonkérték a zsidómentései miatt" – emlékezett vissza lánya, Éva.

A svéd védettség alatt álló gyermekotthon 1944 novemberétől 1945 nyaráig működött. A Juliannában és annak légópincéiben a negyven gyermeken kívül további üldözött zsidó gyermekek és családok, valamint lengyel, francia és holland katonák nyertek menedéket, összesen mintegy száz ember. Az esperes által koordinált embermentésben családjának tagjai, valamint fasori munkatársai és Filadelfia-diakonisszák is tevékeny részt vállaltak. A megmentett gyermekek közül sokan maradtak árván, voltak, akiket fasori gyülekezeti tagok fogadtak örökbe.

Szabó Imre a zsidó üldözöttek mentésében játszott szerepéért évtizedekkel később – feleségével és legidősebb lányával egyetemben – a Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetésében részesült.

Született: 1891. április 10-én Somorján (ma Szlovákia), református lelkészcsaládban
1914 Református teológiai tanulmányainak befejezése Pápán
1923. március 25. Ravasz László püspök beiktatja a Budapest-Fasori Református Egyházközség lelkipásztori tisztébe
1928 Zsinati pótképviselővé választják, Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának tagja (majd örökös tagja)
1932. január 6. Beiktatják az általa megszervezett Budapesti Református Egyházmegye esperesi hivatalába
1934 Elnyeri a székesfőváros erkölcsi és anyagi támogatását a Lónyay Utcai Református Gimnázium új épületének, illetve öt új budapesti református templomnak (Pozsonyi út, Szabadság tér, Pasarét, Külső-Józsefváros, Külső-Üllői út) a felépítéséhez
1938 Megszervezi a börtön-, kórház- és külmissziót, valamint egyetemi, ifjúsági és egyházmegyei lelkészi állásokat létesít
1944. június Esperesi jelentésben tiltakozik a zsidóság deportálása ellen
1944. november Svéd védettség alatt működő gyermekotthont létesít az üldözöttek számára
1951 Megszervezi és irányítja a Budapestről kitelepített reformátusokat segítő szolidaritási akciót
1951. november A pártállammal együttműködő egyházi elöljárói lemondatják mind budapesti esperesi, mind fasori lelkészi hivataláról

1952. január–február Kényszerből a feleségével együtt elhagyja a fővárost; egy vasúti közlekedés nélküli kis nyírségi faluban, Bujban szolgál tovább lelkipásztorként
Elhunyt: 1955. január 27., Debrecen
2002. december 8. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet feleségével, Szabóné Tamás Évával és lányával, Évával együtt Világ Igaza kitüntetésben részesíti; az elismerést 2003-ban már csak lánya veheti át

Források

Budapest-Fasori Református Egyházközség irattára
Presbiteri jegyzőkönyvek (1944–1945)

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
A/3b – A Budapesti Református Egyházmegye iratai
C/105. – Szabó Imre budapesti esperes iratai

Holokauszt Emlékközpont
Embermentő adatbázis. Szabó Imre

USC Shoah Foundation Visual History Archive
Aradi Péter: Interjú Szabó Évával. Sárbogárd, 2000. június 27., 51022. sz. interjú

Yad Vashem Archives
O.33. – Testimonies, Diaries and Memoirs Collection, 4947. Szabó Imre
P.31. – Otto Komoly Collection

Irodalom

Draskóczy István: *Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperesének élete és munkái.* Mezőszilas–Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány, 1968 [1992].

Jónás Károly – Villám Judit: *A magyar országgyűlés elnökei, 1848–2002.* Budapest, Argumentum, 2002.

Komoly Ottó naplója. Közli Mester Miklós, Majsai Tamás és Schmidt Mária. In Benda Kálmán et al. (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983.* Budapest, [Ráday Gyűjtemény], 1984, 238–305.

Macskásy Pál: „…a sötétség tenger árja ellen…" Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt. In Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra… Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 189–222.

Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában.* A Megjegyzések Mester Miklós emlékiratához című fejezetet és a végjegyzeteket írta Kovács Tamás. Budapest, Tarsoly, 2012.

Millisits Máté (szerk.): *„… a templomnál is nagyobb van itt." Szemelvények a Budapest-Fasori Református Egyházközség és a 100 éves Fasori Református Templom történetéből, 1913–2013.* Budapest, Budapest-Fasori Református Egyházközség, 2013.

Nagy Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese. In Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros református múltjából. 1. kötet.* Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 579–590.

Szabó Imre: *Ég, de meg nem emésztetik. Naplók, 1914–1954.* Szerkesztette Erős Zsuzsa, a szöveget gondozta Szabó Julianna. Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.

Szabó Imre, Szabó Imréné (Tamás Éva), Szabó Éva. In Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt.* Budapest–Jeruzsálem, Balassi – Yad Vashem, 2009, 354–355.

SZILÁGYI GÁBOR

Szakasits Árpád

1938 végén helyezték a nehéz körülmények között működő szociáldemokrata párt élére Szakasits Árpádot, aki 1939 nyarától a központi pártlap, a *Népszava* főszerkesztője is volt. Az 1939-es választási kudarc után részben pártja megerősítésén, részben a széles körű antifasiszta összefogás megteremtésén dolgozott. Ennek érdekében őrgrófokkal és kommunistákkal egyaránt tárgyalt. 1945 utáni magatartásában sokkal kevésbé mutatkozott autonóm egyéniségnek.

„Nagy feladatok előtt állunk a megújulni készülő világban. […] Nem tévedhetünk el! Van egy nagy és szép szellemi örökségünk: 1848. Vannak dicsőséges mozgalmi tradícióink. És van vezérlő csillagunk: a szocializmus. És hitünk: miénk a jövő." 1944. március 12-én mondta mindezeket Szakasits Árpád a csepeli vasasotthonban, két nappal később pedig beszéde a *Népszavá*ban is olvasható volt. Optimizmusára a következő napok kíméletlenül rácáfoltak, e megszólalásban mégis tetten érhetők azok a pontok, amelyek a háború alatt retorikáját és politikáját jellemezték.

1941 szeptemberében fogant meg a szerkesztőségben az ötlet, hogy a *Népszavá*nak teret kell adnia több, nem a Szociáldemokrata Párthoz (SZDP) kötődő, de antifasiszta meggyőződésűnek tartott gondolkodó számára, annak érdekében, hogy demonstrálni lehessen egy széles körű náciellenes szellemi mozgalom meglétét. A kezdeményezést felkarolta, majd a pártvezetésben is keresztülvitte Szakasits, így készülhetett el a *Népszava* híressé vált karácsonyi száma. » Bajcsy-Zsilinszky Endre, Balogh Edgár, Benedek Marcell, Darvas József, Dési Huber István, Jordáky Lajos, Móricz Zsigmond, Szabó Zoltán, Szekfű Gyula és mások gondolatait Szakasits Árpád *A mi földünk: a mi életünk* című vezércikke foglalta keretbe. Központi gondolata: „Magyarország szabadsága és függetlensége, a népszabadság

NÉPSZAVA

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT KÖZPONTI LAPJA

A MI FÖLDÜNK: A MI ÉLETÜNK

IRTA: SZAKASITS ÁRPÁD

Szakasits vezércikke a Népszava híres karácsonyi számában

gondolata és a szociális haladás […] mélyen átgondolt és a magyar történelemben gyökerező életprogram. Ez a program most különös időszerűséget nyert. Nagy átalakulások lázában él a világ, és ilyen időkben kell, hogy világosan lássuk históriai feladatainkat." Ennek érdekében „idehívtuk azokat a férfiakat: politikusokat, írókat, gondolkodókat is, akik nem vallják ugyan a szocializmus programját, de tiszta szándékkal akarják, hogy ez a mi országunk önálló legyen és maradjon, függetlenségben élje le életét, s függetlenül szabja meg a maga útját, amelyen haladnia kell". A lapszám sikere jóval szélesebb körben hatott, mint ahányan a lapot általában olvasták.

Szakasits a szociáldemokrata vezetők többségével ellentétben nem vetette el a kommunistákkal való együttműködést. Amellett viszont végig kitartott, hogy a szervezetszerű kapcsolatnak nem érkezett el az ideje, hiszen az veszélyeztette volna a szociáldemokraták legalitását. 1942. június elején mégsem e kapcsolat, hanem egy Törökországból, a brit hírszerzés korábban Magyarországon működő munkatársától, Basil Davidsontól (» Békeffi László) érkezett levél jelentett veszélyt, annak tartalma ugyanis a kelleténél konkrétabb volt. Szakasitsot letartóztatták, a kormány angolszász szövetségesek felé kapcsolatot kereső része azonban nem volt érdekelt a párt elleni drasztikus fellépésben. Végül a Belügyminisztérium és az SZDP közötti háttértárgyalások nyomán Szakasitsot elengedték ugyan, de le kellett mondania pártfőtitkári tisztségéről. Mivel azonban a *Népszava* élén maradhatott, illetve pártja és a Független Kisgazdapárt között érlelődő, a háború utáni politikai berendezkedésre vonatkozó tárgyalásokban is részt vehetett, hatalmi súlya érdemben

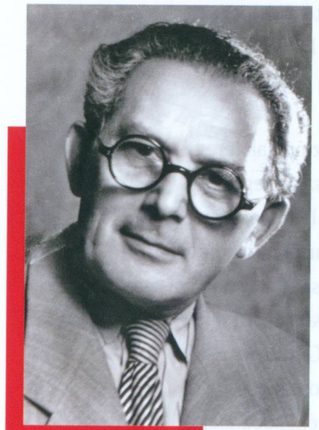

Szakasits Árpád portréja 1940-ből

nem csökkent, sőt pártfunkciójától megválva szabadabban mozoghatott.

1944. március 19-én hajnalban a Belügyminisztérium tisztviselője, » Antall József értesítette Szakasitsot arról, hogy a német csapatok átlépték a határt. Annyi ideje még maradt, hogy a Conti utcai pártközpontban elvégezze a kompromittálásra alkalmas iratok megsemmisítését, de haza már nem térhetett, innentől kezdve bujkálni kényszerült. Az SZDP betiltásával szembesülve úgy látta, a politikai munkát az illegalitás keretei között is folytatni kell. A pártszervezés mellett továbbra is a németellenes összefogás előmozdításán dolgozott, aminek érdekében arisztokratákkal éppúgy kapcsolatot tartott, mint kommunistákkal. Szervezőmunkája igen kiterjedt volt, annak hatékonyságát azonban nem lehet megítélni – és ez egyáltalán nem csupán Szakasits és a szociáldemokrata mozgalom esetében van így –, hiszen „éles" helyzetben nem nyílt lehetőség az igyekezetek eredményességének bizonyítására.

Szakasits Árpád 1940 körül mások mellett a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, József főherceg (baloldalt) társaságában

Az ellenállás összefogására hivatott Magyar Frontban (» Dessewffy Gyula) vezető szerepet vállalt, szeptemberben a szervezet akkor megalakult intézőbizottságának élére állították, ami amellett szól, hogy ekkor számottevő politikai súllyal rendelkezett. Szorosan együttműködött a kisgazdapárti Tildy Zoltánnal, közösen sikerült megszervezniük egy tárgyalást a Honvéd Vezérkar főnökével, Vörös Jánossal, aki vállalta, hogy Horthy Miklóssal is összeköti a Magyar Front vezetőit. Az 1944. október 11-én létrejött találkozóról Szakasits néhány nappal később egy vacsorán leánya emlékezete szerint így beszélt: „A kormányzó úr azonnal fogadott bennünket […] abban megállapodtunk, hogy október 17-én, kedden a kormányzó úr kiáltványt bocsát ki, amelyben bejelenti, hogy fegyverszünetet kér… Mi pedig megígértük a munkásság és a parasztság támogatását." Az, hogy a proklamáció már október 15-én elhangzott, meglepetésként érte Szakasitsot, akinek a nyilaspucscs utáni, általános sztrájkra buzdító felhívása már nem jutott el a munkássághoz (» ifj. Palla- vicini György).

De nem sokat várhatunk azoktól a rémekből vezelőktől sem, akik 25 éven át elnyomták a magyar népet. Ezek március 19-én is gyáván türték az ország megszállását és most is tétlenül nézik, hogy az árulók bandája hogy löki Hitler oldalán az országot végső romlásba.

Magyarok! Az ország sorsa a ti kezetekben van, cselekedjetek!

Munkások! Ne dolgozzatok a németeknek! Munkátokkal Hitler háborúját, népünk rabságát hosszabbítjátok meg. Szabotáljatok! Szárakoljatok! Készüljetek az általános sztrájkra! Menjetek ki az utcára és tüntessetek a béke mellett!

Parasztok! Rejtsétek el terményeiteket! Rongáljátok meg a vasúti sineket! Torlaszoljátok el az utakat! Minden módon akadályozzátok a németek csapat- és anyagszállítását!

Polgárok! Bénítsátok meg a termelést és a közlekedést! Ne teljesítsétek a hazaáruló kormány utasításait!

Honvédek! Tisztek, altisztek, legénység! Ne harcoljatok tovább Hitler mellett! Jöjjetek haza a frontról, vagy menjetek át a Vöröshadseregbez! Fegyverezzetek le a német csapatokat! Ne engedjétek a németeket átvonulni az országon! Adjatok fegyvert a munkásoknak és parasztoknak, harcoljatok velük együtt!

Csak a magyar nép és hadsereg Hitler elleni bátor harca mentheti meg hazánkat!

KÖVETELJÜK:

Azonnali szakítást Hitlerrel!
A szövetségesek elleni harc azonnali beszüntetését!
Demokratikus nemzeti kormányt a hazaárulók helyébe!
A politikai foglyok azonnali szabadonbocsátását!

Ki a német megszállókkal! Él en a független, szabad demokratikus Magyarország.

MAGYAR FRONT

1944 augusztus

Részlet a Magyar Front 1944. augusztusi röpiratából

A nyilasuralom alatt többször változtatott búvóhelyet, alapvetően a budai Várban – ennek megfelelően csak 1945. február közepétől tudott újra részt venni a politikai életben. A *Népszava* új száma az ő vezércikkével jelent meg, az SZDP pedig ismét főtitkárrá választotta. Az elkövetkező években jóval ellentmondásosabb szerepet vállalt:

Született: 1888. december 6-án Budapesten, munkáscsaládban; maga is kőfaragónak tanul, később felsőipariskolát végez

1903 A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja lesz, 1906-tól a párt angyalföldi titkára, 1907-től az építőmunkás-szakszervezet tagja, 1908-tól a *Népszava* cikkírója

1919 A Tanácsköztársaság Belügyi Népbiztosságán osztályvezető; 1920-ban letartóztatják, ekkor a *Népszava* szerkesztőségi titkáraként dolgozik

1925–1928 Az építőmunkások szakszervezetének alelnöke, majd 1938-ig elnöke

1938–1942 A szociáldemokrata párt főtitkára, 1939–1944 között a *Népszava* főszerkesztője

1944. március 19. után Illegalitásba kényszerülve szervezi a németellenes összefogást, vezető szerepet vállal a Magyar Frontban

1945. február – 1948. június Az SZDP főtitkára

1945. november – 1948. augusztus A koalíciós kormányokban államminiszter, 1948. február–augusztusban iparügyi miniszter is

1948. június Az SZDP-nek a kommunista pártba való beolvasztásakor a Magyar Dolgozók Pártja elnöke, augusztusban köztársasági elnök, majd a népköztársasági államforma bevezetése után 1949 augusztusától az Elnöki Tanács elnöke lesz

1950. április Letartóztatják, szervezkedés vezetésének vádjával életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélik, 1956-ban szabadul

1958–1965 A Magyar Újságírók Országos Szövetsége elnöke

1959–1965 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagja

Elhunyt: 1965. május 3., Budapest

1948-ban nevét és arcát adta a két munkáspártnak a kommunisták által kikényszerített fúziójához, majd köztársasági elnök lett, mígnem 1950-ben bebörtönözték. 1956-ban is a diktatúra mellé állt, haláláig a rendszer „kirakatembere” maradt.

Irodalom

Botos János – Schiffer Péter (szerk.): *Szakasits Árpád emlékkönyv.* Budapest, Kossuth, 1988.

Schifferné Szakasits Klára: *Magamról és másokról.* Budapest, Magvető, 1983.

Strassenreiter Erzsébet: Szakasits Árpád (1888–1965). *Párttörténeti Közlemények,* 1988/4, 164–208.

Szabó Ágnes: 100 éve született Szakasits Árpád. *Társadalmi Szemle,* 1988/12, 77–82.

Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Budapest, Napvilág, 1999.

VÉGSŐ ISTVÁN

Szalai Pál

„Életem legboldogabb pillanata következett be, amikor sikerült ezt a rettenetes gonosztettet megakadályoznom” – mondta Szalai Pál, az egykori nyilaskeresztes rendőrségi összekötő népbírósági eljárása során tett vallomásában a budapesti gettó lakói ellen tervezett állítólagos tömeggyilkosság megakadályozása kapcsán. Szalai számára hosszú, göröngyös út vezetett a társadalom alsó rétegéből a nyilas mozgalmon át a magyar ellenállásba, majd az amerikai emigrációig. Alakja, ugyan nem túl előnyös színben, szépirodalmi műben is felbukkan: Moldova György idézi meg a nyilasok rémtetteit és a fővárosi zsidóüldözést bemutató regényében, *A Szent Imre-induló*ban.

A szélsőjobboldali mozgalmakkal 1936-ban közelebbi kapcsolatba kerülő Szalai Pál 1942-ben kilépett a Nyilaskeresztes Pártból, ám az 1944. október 16-i hatalomátvételt követően „reaktiválták”; november 22-től a párt budapesti rendőr-főkapitányságra kinevezett összekötőjeként tevékenykedett. A fővárosi embermentésbe ekkoriban kapcsolódott be. A tomboló nyilas erőszak közepette igyekezett segítséget nyújtani az üldözötteknek, szoros összeköttetésben a nyilasuralom idején a Központi Zsidó Tanácsot, egyben a nagy gettót irányító Stöckler Lajossal és »Domonkos Miksával. Kapcsolatba került az ellenállás és a nemzetközi szervezetek tagjaival, többek között Raoul Wallenberggel is, akivel a cserkészmozgalomból ismert Szabó Károly svéd nagykövetségi alkalmazotton keresztül érintkezett. A nyilas fogságból egy ízben Szalai által kimentett színész, Rózsahegyi Kálmán szerint már december 20. körül az a hír járta róla, hogy „mindenkit segít”. Többen tanúsították, hogy ellenértéket szolgálataiért soha nem fogadott el.

A nyilasok terrorja 1944 végére tovább fokozódott. Szalai ebben a helyzetben párttársait is igyekezett jobb belátásra bírni: december 26-ra értekezletet hívott össze a Mosonyi utcai

toloncházba, ahol a további kegyetlenkedések megakadályozása érdekében utasította a nyilas alapszervezetek vezetőit, hogy a pártszolgálatosoknak este öt óra után ne engedélyezzék a körletük elhagyását. Ugyan a megjelent kerületvezetők már elfogadták az elképzelését, azt azonban Szalainak végül két fővárosi nyilas vezető, Kurt Rettmann és Nidosi Imre megjelenése miatt mégsem sikerült keresztülvinnie.

Néhány nappal később, december 31-én „Balog testvér” vezetésével nyilasok törtek be a Vadász utca 29. szám alatti Üvegházba. Krausz Miklós, az épületben működő Svájci Követség Idegen Érdekek Képviseletének Kivándorlási Osztálya égisze alatt folyó mentőtevékenység központi alakja többek között Szalai segítségét kérte. Nem sokkal később két rendőrségi riadóautó és egy katonai egység jelent meg a helyszínen; fellépésüknek köszönhetően mintegy nyolcszáz–ezer ember menekült meg a szinte biztos halált jelentő elhurcolástól (»Fábry Pál).

Szalai Pál

Amikor január elején Stöcklert és családját az Üllői út 4. (más források szerint 2.) alatti, svéd védelem alatt álló ház többi lakójával együtt elhurcolták, Szalai volt az egyik, aki közbelépésével megakadályozta, hogy a több mint százhatvan üldözöttet meggyilkolják. „Neki köszönhetem életemet nyolctagú családommal együtt” – olvasható Stöckler Szalai-perben tett vallomásának kivonatában.

A nyilasok és tettestársaik a nagy gettóban is tovább folytatták esztelen gyilkolásaikat és fosztogatásaikat. A tiltó parancsok ellenére időről időre betörtek a zárt területre. Tanúvallomások

Bebocsátásra váró tömeg az Üvegház előtt, Budapest, 1944

Gerhard Schmidhuber vezérőrnagy

szerint Szalai egy alkalommal lefegyverzett egy, a gettóba barátja halálát megbosszulni érkező, máskor pedig egy Domonkos Miksa szobájába emberölési szándékkal betörő katonát. Szerepe lehetett abban is, hogy 1945. január elején két tiszt parancsnoksága alatt száz rendőrt vezényeltek a gettóba. Emellett egy tizenöt fős nyilaskeresztes egység is érkezett, amelynek tagjai járőrszolgálatot adtak, valamint a bejáratokat, kapukat őrizték. Ennek ellenére január 11-én este a Wesselényi utcában – Lévai Jenő megfogalmazása szerint – pogromra került sor: pártszolgálatosok honvéd- és német egyenruhát viselő fegyveresek társaságában több mint negyven embert lőttek agyon. Többségükkel fejlövéssel végeztek; a halottak között gyermekek és nők is voltak. Noha a vérengzést a gettóba rendelt karhatalom nem tudta megakadályozni, az erőszakos cselekmények száma érkezésüket követően visszaesett. „Ezen eseten kívül a gettóban a biztonság, a rendőr őrszemélyzet jelenlététől kezdve, teljesen szilárdnak volt mondható" – összegezett a háború után Stöckler.

1944 végén városszerte hírek kezdtek terjedni arról, hogy a nyilasok és/vagy a nácik el akarják pusztítani a gettót. Többféle verzió kelt szárnyra. Stöckler és Domonkos minderről részletesen beszámoltak Szalainak. (Más források szerint éppen fordítva volt, és maga a rendőrségi összekötő értesítette őket a tervtől.) Szalai úgy tudta, hogy a Royal Szálló épületében ötszáz német katona, huszonkét pártszolgálatos és kétszáz rendőr készül arra, hogy a földdel tegye egyenlővé a gettót. Elmondása szerint ennek megakadályozása érdekében Vajna Ernővel, a Budapest védelmére kirendelt nyilas pártmegbízottal, valamint Gerhard Schmidhuber vezérőrnaggyal is tárgyalt, utóbbival eredményesen. A gettót fennállása alatt valóban nem érte átfogó támadás, az azonban a mai napig vitatott, hogy létezett-e egyáltalán erre vonatkozó terv. A lakók likvidálása valószínűleg sokak elképzelései között szerepelhetett, ugyanakkor kérdéses, hogy a „zsidóvagyon" utáni embertelen hajsza, illetve a „zsidótlanítás" brutális folyamatával párhuzamosan zajló, egyre fokozódó harci cselekmények közepette adódhatott volna-e egyáltalán lehetőség ilyesfajta tervek kivitelezésére. Bár a szélsőségesen zsidóellenes elemek bízhattak abban, hogy a budapesti gettó az 1943-ban porig rombolt varsói sorsára jut, ám a lengyellel ellentétben a magyar fővárosban felállított gettóban nem került sor felkelésre, és olyan földalatti tevékenység sem bontakozott ki, amelyre hivatkozva azonnal életbe léphetett volna a likvidálási parancs. (Ráadásul ne feledjük, a felkelést követően a varsói gettó lakóinak többségével sem végeztek a helyszínen, hanem deportálták őket.)

Ugyanakkor tény, hogy Szalait – Schmidhuberrel együtt – sokan a gettó megmentőjeként tisztelik. 1946 októberében Domonkos Miksa a Pesti Izraelita Hitközség elöljárósága nevében, immár mint a testület ügyvezetője, ezt írta róla: „[…] élete kockáztatásával mentett meg zsidó-

Járókelők és rendőri kísérettel a nagy gettó felé vonuló üldözöttek a József körúton, 1944. november vége

Született: 1915. szeptember 3-án Budapesten, munkáscsaládban
1932 A négy polgári elvégzése után könyvkereskedő-segédlevelet szerez
1937 Belép a Pálffy Fidél vezette Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Pártba, később csatlakozik Szálasi Nyilaskeresztes Pártjához, a VII. kerületi alapszervezet pénztárosa, majd a budapesti főkerület ifjúsági vezetője
1940. április Egy nyilvános beszéde miatt „államfelforgatás" vádjával jogerősen egy év szabadságvesztésre ítélik, 1942 elején öt hónapra internálják, szabadon bocsátása után megszakítja kapcsolatát a nyilaskeresztesekkel
1942–1944 Könyvügynökként tevékenykedik, elsősorban Észak-Erdély településeit járja
1944. november 22. Miután a nyilaspuccs után visszahívják, a Nyilaskeresztes Párt rendőrségi összekötője lesz, s e beosztását kihasználva részt vesz az embermentésben
1945. február Önként jelentkezik az új politikai rendőrségen, a népbíróság május 30-án, majd október 24-én egyaránt felmenti a háborús bűnök elkövetésnek vádja alól
1945–1948 A Magyar Kommunista Párt tagja
1953. február 23. Az Államvédelmi Hatóság letartóztatja, a tervezett „anticionista" kirakatperben akarják felelősségre vonni, de végül 1954 februárjában vádemelés nélkül szabadon bocsátják
1956. december A forradalom után elmenekül Magyarországról, az Egyesült Államokban telepszik le; nevét később Paul Sterlingre változtatja, Los Angelesben ruházati üzletet nyit
Elhunyt: 1994. január 16., Los Angeles, Egyesült Államok
2008. június 24. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

kat, és akadályozott meg tervbe vett súlyos kilengéseket. A pesti gettó megmenekülésében oroszlánrésze volt." Szinte napra pontosan egy évvel később újabb igazoló levélben is megerősítette – ezúttal már a gettó „elhatározott tervszerű kiirtásának" megakadályozását emlegetve – korábbi szavait, forrása azonban feltételezhetően magának Szalainak a beszámolója volt.

Bármi is legyen az igazság a gettó megsemmisítése ügyében, Szalainak az 1944–1945-ös embermentésben játszott meghatározó szerepéhez nem férhet kétség. Több sikeres mentőakciónak is részese volt, és a pozíciója adta lehetőségeket kihasználva igyekezett megakadályozni a nyilasok által tervezett tömeggyilkosságok végrehajtását, a zsidóság teljes kifosztását. Az üldözöttek mentéséért tett erőfeszítéseit a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 2008-ban posztumusz Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-102557. – Vizsgálati dosszék (V-dosszék). Szalai Pál ügye

Budapest Főváros Levéltára

XXV.2.b 6273/1948-94. – A Budapesti Népügyészség büntetőiratai (1945–1949). Szalai Pál ügye

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. I–II. kötet.* Budapest, Belvárosi, 1997.

Braham, Randolph L. (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája. I–III.* Budapest, Park, 2007.

Ember Mária: „Mintha nyilasok csinálták volna..." *Múlt és Jövő,* 1990/4, 58–66.

Karsai László: *Szalai Pál. Politikai életrajz.* Budapest, Raoul Wallenberg Egyesület, 2022.

Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülése.* Budapest, Officina, 1946.

Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon.* Budapest, Magyar Téka, 1948.

Moldova György: *A Szent Imre-induló. Elhúzódó szüzesség.* Budapest, Magvető, 1981.

Sipos Péter: Egy régi legenda „újrafelfedezése". *História,* 2006/3, 32–33.

Szekeres József: *A pesti gettók 1945 januári megmentése. „A magyar Schindler" – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1997.

Szita Szabolcs: A pesti gettó küzdelme a túlélésért. *Valóság,* 1995/3, 68–79.

Ungváry Krisztián: *Hősök? A budapesti csata német katonai elitje.* Budapest, Jaffa, 2021.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

Szenes Hanna

Akad Izraelben egy magyar zsidó lány, akinek a verseit mindenki ismeri, s akiről terek és utcák mellett egy kibuc is el van nevezve. Ő Szenes Hanna, a neves író, Szenes Béla lánya, aki fiatalon Palesztinába vándorolt (alijázott), majd 1944 nyarán visszaérkezett Magyarországra, hogy egy vakmerő, ám bukásra ítélt akcióban próbáljon meg segíteni a magyar zsidókon. Megbízatása a németekkel szövetséges országokban tevékenykedő brit hírszerző és szabotázsszervezet, a Special Operations Executive (»Békeffi László) egy nagyobb akciójának része volt, amelynek során 1944 márciusa és szeptembere között harminc zsidó ejtőernyőst dobtak le Romániában, Magyarországon és Jugoszláviában. Küldetésüktől a britek információt reméltek, míg Izrael alapító atyja, David Ben-Gurion annyit mondott nekik, hogy feladatuk emlékeztetni a zsidókat: „Izrael földje az ő hazájuk és erődjük."

Az ejtőernyős fiatalok többsége néhány évvel korábban Palesztinába érkezett kibuclakó volt. Az akcióban részt vevőket kétszáz önként jelentkező közül válogatták ki, ám mindösszesze hárman voltak köztük nők (a besztercebányai születésű Chaviva Reich is Magyarországról származott). Hanna nyelvtudása és erős cionista meggyőződése miatt ideális jelölt lehetett. Az antiszemitizmusról személyes tapasztalatai is lehettek, iskolájában ugyanis kiváló tanulmányi eredményei ellenére nem lehetett diákköri titkár. Az esetet így örökítette meg naplójában 1937 májusában: „Semmi esetre sem lennék képes valaha is kitérni, nemcsak magam, de gyermekeim miatt sem. […] Szerintem a vallás nagyon sokat jelent az életben, és nevetségesnek tartom a mai kor felfogását, mely szerint a hit csak a gyengéknek való mankóul. Éppen a hit teszi erőssé az embert, és azáltal nem szorul az életben más támasztékokra."

Szenes Hanna egy palesztinai kibucban, 1940

Naplójában arról is beszámolt, hogyan vált a cionizmus hívévé 1938 őszén: „Cionista lettem. E mögött a szó mögött rengeteg minden van. Nekem röviden azt jelenti: tudatosan, erősen érzem, hogy zsidó vagyok, büszke vagyok rá, és célom: Palesztinába menni, érte dolgozni." Egy évvel később alijázott, majd 1942-ben belépett a Palmahba, amely a zsidó önvédelmi szervezet, a Hagana elit alakulata volt; így került végül az ejtőernyősök közé.

Hősies küldetése bizonyos értelemben már azelőtt elbukott, hogy valóban elkezdődött volna. 1944 márciusában ugrott le a mai szlovén–horvát határ mentén fekvő, délszláv partizánok által ellenőrzött terület felett egy brit gépből, ám amint június 9-én átlépte a magyar határt, azonnal letartóztatták. Társai, a Kolozsvárról származó Joel Palgi (Nussbächer Emil) és Perec Goldstein (Goldstein Ferenc) június 19-én jutottak magyar területre, és azonnal az elhárítás látókörébe kerültek. Miután Magyarországra értek, megtudták, hogy a deportálások vidéken már javában zajlanak. Először Budapesten láttak sárga csillagot viselő zsidókat.

A szakirodalomban egyetértés mutatkozik abban, hogy az ejtőernyősök missziója veszélybe sodorta a fővárosi cionisták akcióját, amelynek során 1944. június 30-án az úgynevezett Kasztner-vonaton 1684 zsidót szállítottak először Bergen-Belsen egy elkerített részére, majd pedig Svájcba (»Komoly Ottó). Palgi és Kasztner Rezső között találkozóra is sor került, ahol Kasztner állítólag „őrültnek" nevezte a fiatalokat. Javaslatára Palgi jelentkezett a Gestapónál azzal a fedőtörténettel, hogy a palesztinai Zsidó Ügynökségtől érkezett, és tárgyalni akar velük. Az ejtőernyős sértetlenül keveredett ki a németekkel való találkozásból, később azonban a magyar elhárítás letartóztatta. Ezt követően Kasztner javaslatára Goldstein is feladta magát: a cionista ügyvéd úgy vélte, hogy a németek tisztában vannak vele, kicsoda valójában, így jelenlétével az egész alkut veszélyezteti. Palgi végül megszökött, és túlélte a háborút, míg Goldstein egy németországi táborban halt meg.

1944. június 17-én Szenes Hanna anyját, Szenes Katalint is letartóztatták. Anya és lánya véletlenül találkoztak a Hadik laktanyában. Vallatói gyermekének sorsával zsarolták Katalint, aki mindössze pár percet tölthetett el vele, ám annyi is elegendő volt ahhoz, hogy felmérje: Hannát súlyosan megkínozhatták. A lány állítólag elnézést kért anyjától, amiért

visszatért Magyarországra. Katalin minden követ megmozgatott a kiszabadításáért, Kasztnert is kereste, de végül csak Komoly Ottó cionista vezetőt érte el. Ő megígérte, hogy segítenek, ám a nyilaspuccs megpecsételte Hanna sorsát, aki október 28-án katonai bíróság elé állt. Ekkor még röviden beszélhetett anyjával, november 4-én azonban halálra ítélték, majd három nappal később kivégezték. Utolsó kívánsága állítólag az volt, hogy még egyszer találkozhasson anyjával, ám ezt nem tették számára lehetővé. Az irodalmi ambíciókat is dédelgető lány zsebében megtalálták utolsó, magyar nyelvű versét: „Huszonhárom lennék / most júliusban. / Merész játékban számra tettem, / A kocka perdült. – Veszítettem."

Mindezek tükrében hogyan foglalható össze Szenes Hanna és társai akciójának jelentősége? Izraelben a háború után fekete-fehér kategóriák szerint mondtak ítéletet az európai zsidók felett, akik „barmokként mentek a mészárszékre". A fiatal ejtőernyősök története – még ha erőfeszítéseik hiábavalónak is bizonyultak – ékes ellenpéldaként szolgálhatott. „Azokban a napokban, amikor egyedül álltunk és tanácstalanok voltunk, az ejtőernyősök küldetése hatalmas szimbolikus jelentőséggel bírt. Sosem fogjuk elfelejteni a zsidó ellenállás és embermentés ezen fejezetét" – emlékezett vissza Rafi Bensalom cionista aktivista. Szenes Hanna maradványait 1950-ben Izraelbe szállították; a Herzl-hegyen, ünnepélyes keretek között helyezték végső nyugalomra.

Szenes Hanna brit egyenruhában testvérével, Györggyel nem sokkal a magyarországi küldetése előtt, Tel-Aviv, Palesztina (ma Izrael), 1944. február

Palesztinai ejtőernyősök egy délszláv partizánok által ellenőrzött terület felett repülő brit katonai gépen nem sokkal bevetésük előtt, 1943–1944

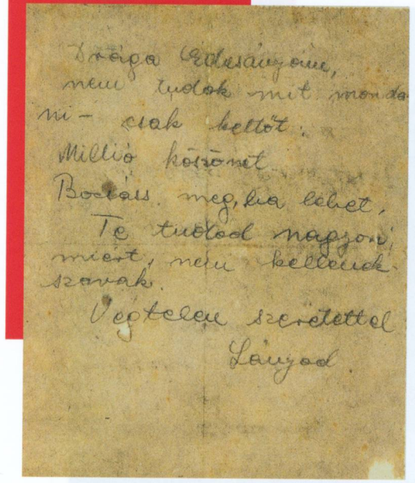
Drága Édesanyám,
nem tudok mit mondani – csak kettőt.
Millió köszönet.
Bocsáss meg, ha lehet.
Te tudod nagyon,
miért, nem kellenek szavak.
Végtelen szerétettel
Lányod.

Szenes Hanna édesanyjának írt utolsó üzenete, amelyet a kivégzését követően a kabátzsebében találtak meg

Született: 1921. július 17-én Budapesten Szenes Anna néven, polgári értelmiségi családban, a Hanna keresztnevet Palesztinában veszi fel

1939. június A Baár-Madas Református Leánynevelő Intézetben érettségizik

1939. szeptember Kivándorol Palesztinába, a nahalali mezőgazdasági iskolában tanul, héber nyelvű verseket ír

1941 A Szdot Jam kibucban telepszik le

1942 Csatlakozik a Palmahhoz, a Hagana, a zsidó önvédelmi szervezet elit alakulatához

1943. november – 1944. január Jelentkezik a brit hadseregbe, ejtőernyős és rádiós kiképzésen vesz részt, hadnagyi rendfokozatot kap

1944. március 14. Ejtőernyős társaival a mai Szlovénia és Horvátország határán fekvő Zsumberki-hegységben dobják le, június 8-án, a magyar határ átlépése után fogságba esik

1944. november 4. Katonai bíróság hazaárulás vádjával halálra ítéli

1944. november 7. Budapesten, a Margit körúti fogházban kivégzik

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-113120. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Simon Gyula

3.1.9. V-116073. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Simon Gyula

National Library of Israel

The Hannah Senesh Archive (jelzet nélkül)

Irodalom

Pálgi, Joél: *...és jött a fergeteg.* Tel-Aviv, Alexander, [1950 körül].

Segev, Tom: *The Seventh Million. The Israelis and the Holocaust.* New York, Henry Holt and Company, 1991.

Szenes Hanna: *Napló, levelek, versek, szépirodalmi kísérletek, rövidebb írások.* Szerkesztette Szalai Anna. Budapest, Szépirodalmi, 1991.

Tydor Baumel-Schwartz, Judith: *Perfect Heroes. The World War II Parachutists and the Making of Israeli Collective Memory.* Madison, University of Wisconsin Press, 2010.

Weitz, Yechaim: *The Man who was Murdered Twice. The Life, Trial and Death of Israel Kasztner.* Jerusalem, Yad Vashem, 2011.

Whitman, Ruth: *The Testing of Hannah Senesh.* Detroit, Wayne State University Press, 1986.

SZEKÉR NÓRA

Szent-Györgyi Albert

„Nem én vetettem bele magamat a politikába, a politika tört be az életünkbe; és amikor könyveket égettek és zsidó barátaimat üldözték, döntenem kellett: igen vagy nem? Én úgy döntöttem, hogy nem" – adta meg a választ Szent-Györgyi Albert arra a kérdésre, hogy miért vállalta – a laboratórium biztonságot nyújtó falait időről időre hátrahagyva – az életveszélyes küldetésekkel járó politikai szerepvállalást a nácizmussal szemben kibontakozó ellenállás oldalán.

Szent-Györgyi Albert 1928-ban, nyugat-európai tanulmányútja kilencedik évében kapta meg Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi minisztertől a felkérést, hogy legyen a szegedi tudományegyetem professzora. Vállalta a megbízatást, és a tudományos munka mellett azt is célul tűzte ki, hogy belső autonómiára épülő diákéletet teremtsen. A C-vitamin izolálása 1937-ben orvosi Nobel-díjat hozott Szent-Györgyi számára, a magyar és a nemzetközi érdeklődés középpontjába került, és ő úgy érezte: ez a státusz a tudomány területén kívül is felelősséget és a politikai szerepvállalás kötelezettségét rója rá.

1940. október 24-én egy évre megválasztották a szegedi tudományegyetem rektorává. Ez a pozíció lehetővé tette számára, hogy az egész egyetemet átfogóan megkezdje – Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) néven – a diákegység-mozgalom szervezését (» Kiss Sándor). A SZEI létrehozása országos visszhangra talált; a szervezet szellemiségét jól érzékelteti, hogy tagjai közül a német megszállást követően számosan lettek résztvevői a fegyveres harcot is vállaló diákellenállásnak. Szent-Györgyi egyéves rektorsága, közéleti szerepvállalásai komoly vitákat váltottak ki a parlamentben és az újságok hasábjain, s eközben a professzor a nácizmussal való nyílt szembenállás szimbolikus alakjává vált.

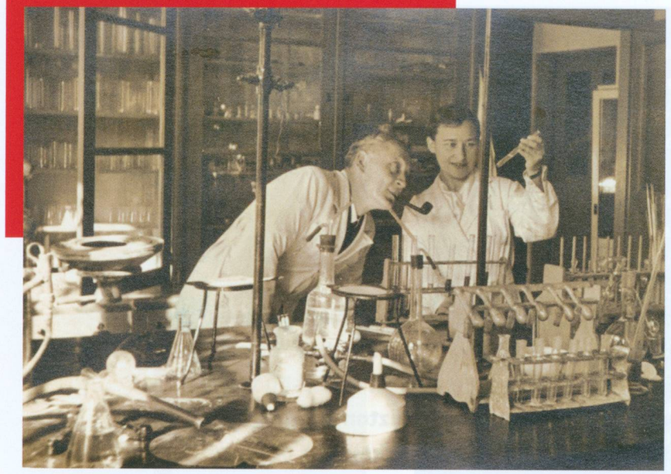

Szent-György Albert egyik tanítványával a laboratóriumban 1930 körül

Magyarország mindeközben egyre inkább belesodródott a háborúba, ugyanakkor az idő előrehaladtával Németország katonai fölénye megingani látszott, és az angolszász orientációt támogató politikusok és értelmiségiek is szervezkedni kezdtek. „Egy nap hozzám jött egy úr, […] és azt mondta, hogy a magyar vezető értelmiség egy pár kitűnősége […] már látja, hogy az ország elveszett. […] Valamit kellene csinálni, hogy az országot megmentsük. Arra az álláspontra jutottak, hogy nekem kell valamit csinálni" – idézte fel Szent-Györgyi Fráter György 1941–1942 fordulóján tett látogatását. Fráter a főként polgári demokraták körében szerveződő, Alpáry Imre vezette ellenállási csoport felkérését közvetítette. Közölte: céljuk a háborúból való kiugrás előkészítése és a hatalom átvételére kész demokratikus erők egységbe szervezése. Arra kérik Szent-Györgyit, hogy mint miniszterelnök-jelölt álljon e törekvés élére. A professzor igent mondott, és Szent-Györgyi Szervezet (SZESZ) név alatt megkezdődött a szervezés olyan személyek bekapcsolásával, mint Baranyai Lipót, »Ambrózy Gyula, Andorka Rudolf, Vázsonyi János, Bródy Ernő, Supka Géza, Tildy Zoltán, »Szakasits Árpád vagy éppen »Bajcsy-Zsilinszky Endre. A Nobel-díjas tudós a napi munkába nem vonódott be, azt azonban minden kockázat ellenére vállalta, hogy személyesen vesz részt egy életveszélyes küldetésben, a szövetségesekkel a kiugrásról folytatott isztambuli tárgyaláson. 1943 februárjában konspiratív találkozón fogadta őt a brit hírszerző és szabotázsszervezet, a Special Operations Executive isztambuli kirendeltsége magyar és jugoszláv alosztályának delegátusa, William Morgan őrnagy és a magyar referens, Pálóczi Horváth György. Szent-Györgyi titkos tárgyalásairól a németek tudomást szereztek, de a kiugrási szándékról szóló üzenete magas brit és amerikai kormányzati szintekig is eljutott, és angol források szerint lendített a Kállay-kormány kapcsolatfelvételi kísérleteinek eredményességén. Attól azonban a szövetségesek elzárkóztak, hogy az átállást

követően a SZESZ-t mint a magyar demokratikus erők koalícióját legitim tényezőként elismerjék. Szent-Györgyit arra azonban felkérték, hogy konspiratívan működjön közre a brit háborús törekvések támogatásában, és titkos vonalon teremtsen összeköttetést a szövetségesekkel. „Kitanítottak az angol titkos kulcsra is, az egész schiffre [helyesen: chiffre-re], hogy hogyan kell ezeket a táviratokat rejtjelekre átültetni" – emlékezett vissza később.

Az angolszászokkal való konspiratív összeköttetés fordulatot hozott a SZESZ történetében, a politikai erők koordinálása mellett hangsúlyossá vált a fegyveres hátország, Dezsényi Miklós és »Kruchina Viktor vezetésével a katonai vonal szervezése és az illegális kommunista körökkel is érintkezésben álló Várnai Zseni vagy Pécsi-Fischer Antal csoportjainak bevonása. A terv, hogy a fegyveres ellenállók kapcsolatba lépnek majd a partra szálló britekkel, a balkáni partraszálláshoz volt igazítva. Erre azonban nem került sor, 1944. március 19-én a német csapatok pedig megszállták Magyarországot. A SZESZ az új helyzetben nemcsak az illegalitásra, de a megszállókkal szembeni fegyveres ellenállásra is vállalkozott. A Nagymező utcai Taurus Fémáruüzem fedésében zajlott a fegyveresek kiképzése és koordinálása, emellett a SZESZ összekötő szerepet játszott a különböző ellenállócsoportok és a kormányzó köre között, ahol »Lázár Károly testőr tábornokkal álltak közvetlen kapcsolatban. A fő feladat pedig az volt, hogy támogassák a kiugrás megszervezésének sikerét. A vezetőség az ellenállócsoportjával a kapcsolatot inkognitóban és különböző titkos rejtekhelyeiről (svéd követség, enyingi Csekonics-kastély [»Csekonics Iván]) is tartó Szent-Györgyire továbbra is mint miniszterelnök- jelöltjére tekintett. Az október 16-i Szálasi-puccs azonban hiábavalóvá tett minden tervezgetést. A tagok nagy része lebukott, a katonai csoportok pedig megfelelő összeköttetések híján már csak utóvédharcot tudtak folytatni a teljes felmorzsolódásukig.

A Nobel-díj elnyerése után Horthy Miklós kormányzó személyesen fogadta a tudóst a Budavári Palotában. Szent-Györgyi a találkozót követően, 1937. november 4.

Szent-Györgyi a nyilas-hatalomátvétel és szervezete szétzilálódása után még két felkérést kapott az ellenállási mozgalomtól. A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB [»Makay Miklós]) levelet intézett Malinovszkij marsallhoz, amelyben felajánlották a katonai együttműködésüket. A professzor az üzenetet közvetítő küldöttség elnöke

Született: 1893. szeptember 16-án Budapesten, apai ágon erdélyi gyökerű nemesi, anyai ágon nagy múltú orvoscsaládban

1911 A budapesti Lónyay utcai református gimnáziumban érettségizik, majd a budapesti tudományegyetem orvosi karának hallgatója lesz, 1917-ben doktorál; közben az első világháború kitörése után az orosz fronton szolgál

1919–1930 Berlin, Hamburg, Leiden, Groningen, Cambridge, Rochester tudományos intézeteiben tanul, tanít és kutat, 1928-ban Cambridge-ben felfedezi a hexuronsavat

1930 A szegedi tudományegyetem nyilvános rendes tanára lesz; 1940–1941-ben az egyetem rektora

1937 Megkapja a fiziológiai és orvosi Nobel-díjat

1942/1943 Megalakul a nevével fémjelzett ellenállási szervezet, a Szent-Györgyi Szervezet

1943. február Isztambulba repül, Kállay Miklós miniszterelnök megbízásából az angol titkosszolgálat tisztjeivel folytat tárgyalásokat a háborúból való magyar kiugrási szándékról

1944. augusztus Illegalitásba vonul, 1945 januárjáig Budapesten és környékén bujkál

1947. június Svájci nyaralásáról nem tér haza, az Egyesült Államokba emigrál

1948 A Woods Hole-i Tengerészeti Biológiai Laboratórium Izomkutató Intézetének igazgatója lesz

1970 *Az őrült majom* címmel háborúellenes könyve jelenik meg

1973–1978 Az MTA meghívására, majd a magyar koronát hazaszállító küldöttség tagjaként is Magyarországra utazik

Elhunyt: 1986. október 22., Woods Hole, Egyesült Államok

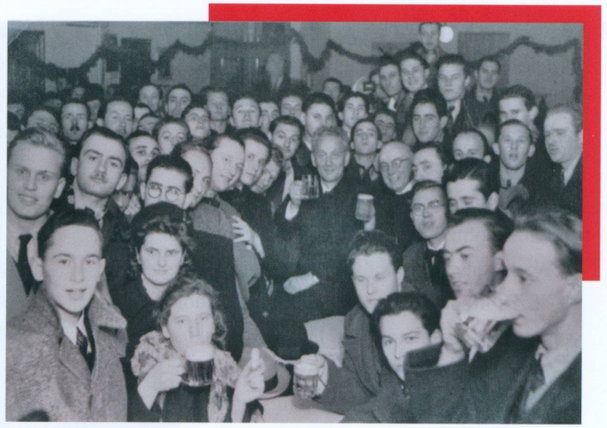

A szegedi tudományegyetem diákjaival a negyvenes évek elején

lett volna, a november 23-ra tervezett indulás azonban elmaradt, mert az MNFFB vezérkara egy nappal korábban lebukott. Szent-Györgyit arra is felkérték, hogy vegyen részt a »Soos Géza vezette – 1944. december 9-én egy ellopott német felségjelű gépen végül a szövetségesek által ellenőrzött olaszországi Bariban landoló – titkos tárgyalódelegáció küldetésén, a professzor azonban ezúttal nemet mondott. Budapest ostroma alatt, a háború utolsó nagy megpróbáltatása idején nem akarta magára hagyni a családját. A szovjetek 1945. január 10-én találtak rá a pesti Eszterházy utca egyik pincéjében. Nemcsak őt, de feleségét és népes rokonságát is kimenekítették Budapestről, a családot Szegedre, a professzort Malinovszkij marsall főhadiszállására, Enyingre szállították. A Nobel-díjas tudós számára ezzel zárult le a nácizmussal szembeni ellenállásban játszott aktív szerepvállalása, de élete tartogatott még néhány olyan kihívást, amikor nem tudósként, hanem politikusként számítottak rá.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-77995. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Dr. Tarnóczy Imre és társai

3.2.4. K-1414. – Kutató dossziék (K-dossziék). Kruchina Viktor

4.1. A-2126/38. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Lázár Károly testőrtábornagy vallomása

4.1. A-2126/91. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Dudás Béla és Kruchina Viktor ügye

Irodalom

Bay Zoltán: Emlékeim Szent-Györgyi Albertről. *Valóság*, 1983/11, 32–39.

Bay Zoltán – Dénes Gábor – Nagy Ferenc – Wisinger István: *Szent-Györgyi Albert. Dokumentumok, riportok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Kardos István: Beszélgetés Szent-Györgyi Alberttel. *Valóság*, 1974/2, 42–60.

Marton János – Pap Kornélia: *Kihívások, küzdelmek, kalandok a tudományban és a társadalomban. Szent-Györgyi Albert Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 2017.

M. Kiss Sándor: A politizálgatástól az ellenállásig. A Szent-Györgyi Albert vezette politikai mozgalom és ellenállási csoport történetéből. *Mozgó Világ*, 1983/11, 113–128.

M. Kiss Sándor: Szent-Györgyi Albert és a Szegedi Egyetemi Ifjúság. In B. Vörös Gizella (szerk.): *Egy univerzális értelmiségi. Vitányi Ivánnak születésnapjára.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1995, 169–181.

Moss, Ralph W.: *Szent-Györgyi Albert.* Budapest, Typotex, 2003.

Szekér Nóra: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése.* Budapest, Jaffa, 2023, 163–204.

Szent-Györgyi Albert: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 1983.

Tasiné Csúsz Ildikó: *Szent-Györgyi Albert, a tudós politikus.* Budapest, Typotex, 2023.

Tasiné Csúsz Ildikó – Tasi Domonkos Attila (szerk.): *A legendás tudós, Szent-Györgyi Albert önéletrajzi értekezései.* Szeged, Goodwill Pharma, 2017.

Újszászi Ilona (szerk.): *Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége.* Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2014.

Wisinger István: *A Nobel-díjas kém.* Budapest, Athenaeum, 2016.

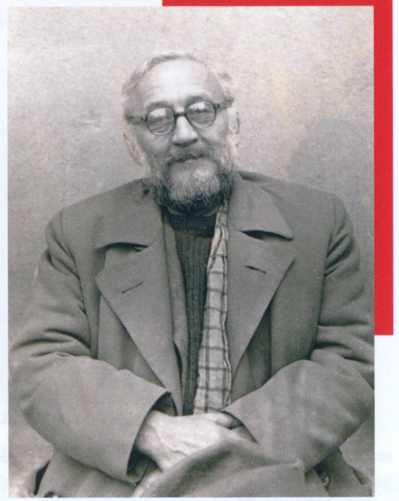

Az álcául szolgáló szakállal és szemüvegben a második világháború végén

SZEKÉR NÓRA

Szent-Iványi Domokos

„A kialakuló világháborúban – az Egyesült Államok és Szovjetunió kivételével – tulajdonképpen csak vesztesek lesznek. Európa tönkremenetelének eredménye gyanánt az Egyesült Államok abból profitálnak, hogy a brit világbirodalmat járószalagukra fogják tűzni; a Szovjetunió pedig a teljesen lerongyolódott és tönkrement Európában nyugodtan hódíthat majd akár területileg, akár csupán bolsevista ideológiával is" – fogalmazott Szent-Iványi Domokos 1939 márciusában abban az elemzésében, amelyet Teleki Pál megbízásából készített az újabb világháború várható kimeneteléről. E vezető politikusok és értelmiségiek között bizalmasan köröztetett jelentés már a háború kirobbanása előtt tényként kezelte a német vereséget, és akkor ez a helyzetértékelés nem csupán a realitások mérlegelésére alapozott esélylatolgatás, hanem világnézetet tükröző politikai állásfoglalás is volt. Szent-Iványi visszaemlékezése szerint ez az elemzés jelentette számára a belépőt a nácizmussal szemben álló belső körökbe.

Szent-Iványi egyetemi földrajztanára, Teleki Pál ösztönzésére fordult a diplomáciai pálya felé. 1927–1935 közötti egyesült államokbeli és kanadai kiküldetése során a clevelandi, a chicagói és a winnipegi magyar konzulátuson teljesített szolgálatot, és bejáratossá vált Bethlen István és anglofil politikustársai baráti társaságába. A későbbi ellenállásban játszott szerepében meghatározó jelentőségre tett szert, hogy Teleki Pál 1939-ben kormányfőként megbízta a Miniszterelnökség IV. (Tájékoztató) Osztályának a vezetésével. Itt hivatalosan a miniszterelnök személyes ügyeit intézték, az osztály fedésében azonban a német orientációval szembeni, nyíltan fel nem vállalható külpolitika kapcsolatrendszerének szervezése és a nácizmussal szemben álló politikusok, közéleti szereplők számbavétele zajlott.

Az osztály ugyan Teleki halála után feloszlott, de 1942 végén a fennállása alatt kialakított kapcsolati hálóra építve jött létre Szent-Iványi Domokos vezetésével a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) nevű titkos szervezet. Ez akkor még nem jelentette a szervezeti struktúra kiépítését, a kezdeményezés a háttérből koordinált öntevékeny emberek hálózataként működött. Az MFM munkájában ekkoriban egy szűk, többek között »Soos Géza, Padányi Jenő, »Kudar Lajos, Faragho Gábor, Boér Elek alkotta kör vett részt, a működési keretet pedig a németellenességük okán számba vett személyek adták, akik között bizalmi jellegű kapcsolatokat alakítottak ki. Az MFM ugyan igyekezett minél szélesebb társadalmi bázist kialakítani, ebbe az irányba azonban főként a népi mozgalommal szoros kapcsolatot ápoló titkos társaságon, a Magyar Testvéri Közösségen keresztül tudott építkezni; befolyással elsősorban a politikai elit berkeiben és az állami apparátusban rendelkezett. Kapcsolatrendszeréhez olyan személyek tartoztak, mint »Keresztes-Fischer Ferenc, »Ambrózy Gyula, Bethlen István, Andorka Rudolf, Pataky Tibor, Pásint Ödön vagy »Antall József. Az MFM állt az 1944. január 10-én hivatalba lépő, ifj. Horthy Miklós vezetése és Szent-Iványi Domokos operatív irányítása alatt álló Különleges Iroda (ismertebb nevén Kiugrási Iroda) hátterében is, amely hivatalosan a hazatelepülni vágyok ügyét intézte, valójában azonban a háborúból való kiugrást volt hivatott előkészíteni.

A német megszállást követően az ellenállási munka e hálózati jellegű működésnél hierarchizáltabb formát követelt.

Szent-Iványi Domokos (jobboldalt) »Ocskay Lászlóval (baloldalt) és ifj. Horthy Miklóssal Galyatetőn 1943-ban

Német katonák az Erzsébet körúton 1944. március 19-én

Szent-Iványi (jobbra) Faragho Gáborral a titkos fegyverszüneti küldöttség szálláshelyéül szolgáló moszkvai dácsa előtt, 1944. október

Született: 1898. április 18-án Budapesten, erdélyi földbirtokos családban
1916–1921 Jogi tanulmányokat folytat a budapesti tudományegyetemen
1922 Beiratkozik a budapesti tudományegyetem mellett létrejött Királyi Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Karra, ahol Teleki Pál tanársegédként maga mellé veszi, ugyanebben az évben elnyer egy franciaországi tanulmányi ösztöndíjat
1925 Segédfogalmazóként felvételt nyer a Külügyminisztériumba
1927–1935 Az Egyesült Államokban és Kanadában diplomata
1936–1938 Darányi Kálmán miniszterelnök személyi titkára
1939–1941 A Miniszterelnökség IV. (Tájékoztató) Osztályának a vezetője
1941–1943 A Külügyminisztérium Kulturális Osztályának munkatársa
1942 Megalakítja a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevű titkos szervezetet, amely az ország német megszállása után az egyik legjelentősebb ellenállási központtá válik

Az MFM ekkor építette ki a szervezeti kereteit a titkosság kényszeréhez igazítottan, sejtszerű struktúrában, Szent-Iványi vezetésével. A csoportosulás két fő feladatot tűzött ki maga elé: az embermentést, amelynek kapcsán a koordinátori szerepet Soos Géza töltötte be, és a szovjetek felé a kiugrás előkészítését, mégpedig a Kiugrási Iroda fedésében. A Faragho Gáborból, Teleki Gézából és Szent-Iványi Domokosból álló fegyverszüneti küldöttség komoly konspirációs szervezés után 1944. szeptember 28-án indult útnak Moszkvába (» Kudar Lajos). Október 11-re megszülettek az előzetes fegyverszüneti feltételek, amelyeket Horthy Miklós táviratilag elfogadott, és a delegáció tagjai ünnepélyes keretek között aláírtak. Az október 16-i nyilaspuccs miatt azonban a fegyverszünet nem realizálódott. A küldöttség tagjai – kiegészülve a szovjetekhez átállt Vörös János vezérkari főnökkel és Miklós Béla vezérezredessel, valamint a Magyar Front (» Dessewffy Gyula) képviseletében érkezett Simonffy-Tóth Ernővel – Moszkvai Magyar Bizottsággá alakulva tovább tárgyaltak a legfelsőbb szovjet vezető körökkel, de már a háború utáni politikai berendezkedésről, az Ideiglenes Nemzeti Kormányról és az Ideiglenes Nemzetgyűlésről.

Szent-Iványi a küldöttség tagjai közül utolsóként, 1945. január 20-án érkezett vissza Magyarországra. A háború után a Független Kisgazdapárt külügyi tanácsadója lett, ezt a pozíciót azonban nem tölthette be sokáig, 1946. december 23-án ugyanis letartóztatták, majd bíróság elé állították azzal a váddal, hogy a Magyar Testvéri Közösséggel együttműködve meg akarta dönteni a fiatal magyar demokráciát. A szervezkedés vezető erejének az az MFM keretei között verbuválódott szűk baráti társaság lett kikiáltva, amelynek tagjai 1945 után is tartották egymással a kapcsolatot.

1944. január 10. – október Az ifj. Horthy Miklós által irányított Különleges Iroda (Kiugrási Iroda) helyettes vezetője
1944. szeptember 28. – 1945. január 20. A moszkvai fegyverszüneti küldöttség, majd a Moszkvai Magyar Bizottság tagja
1946. december 23. Letartóztatják, majd a Donáth György és társai perben tizenegy év fegyházra ítélik; 1956. szeptember 21-én szabadul
1972 Emigrál, Bécsben, Konstanzban él, majd Heidelbergben telepszik le
Elhunyt: 1980. július 19., Heidelberg, Német Szövetségi Köztársaság

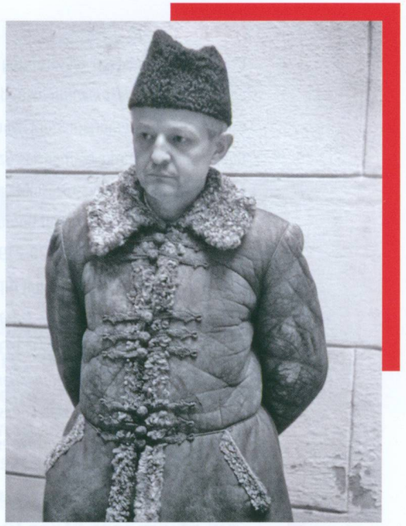

Szent-Iványit a második világháború után a Magyar Közösség-ügyhöz kapcsolódó hét per egyikében jogerősen tizenegy év szabadságvesztésre ítélték. Két héttel letartóztatása után, 1947. január 12-én

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
4.1. A-2126/166. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Szentiványi Domokos [sic!] és társai ügye

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
C/80. – Szent-Iványi-hagyaték

Irodalom

Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: *Koncepciós per a Független Kisgazdapárt szétzúzására, 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* Budapest, 1956-os Intézet, 1998.

Gróh Gáspár: In memoriam Szent-Iványi Domokos. *Magyar Szemle,* 2010/9–10, 51–75.

Györkei Jenő: A szürke eminenciás. Szent-Iványi Domokos életútja. *Valóság,* 1998/7, 31–36.

Joó András: A béketapogatózások és a Teleki-köd. *Élet és Tudomány,* 2016/31, 966–968.

Kodolányi Gyula: Szent-Iványi Domokos, Antall József és a magyar közép. In uő: *A szavak súlyáról. Esszék és beszélgetések.* Budapest, Nap, 2020, 219–283.

Szekér Nóra: Egy erdélyi-magyar diplomata életútja a diktatúrák árnyékában. Szent-Iványi Domokos életpályája. In Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 193–213.

Szent-Iványi Domokos: *The Hungarian Independence Movement, 1936–1946.* Budapest, Magyar Szemle, 2013.

Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972.* Budapest, Magyar Szemle, 2016.

Török Bálint: *Farkas esz meg, medve esz meg.* Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2004.

KISS RÉKA

Szent-Iványi Sándor

„A letűnt Sztójay–Szálasi-éra alatt bujkálni lévén kénytelen, Szent-Iványi nagytiszteletű úr, az ismert nehézségek és veszélyek ellenére, keresztülvitte, hogy a Pajor-szanatóriumban találjak menedéket, ahol az ő emberiessége és jósága folytán nemcsak oltalomban, hanem gyógykezelésben is részesültem. Ebben a szanatóriumban talált otthont – ugyancsak a nagytiszteletű úr jóvoltából – közel száz angol, francia, belga, román, jugoszláv és egyéb idegen állampolgár is, akiknek személyi biztonsága érdekében […] rajta kívül senki sem merte magát exponálni." Így idézte fel Kaufmann Oszkár, az ismert építész Szent-Iványi Sándor unitárius lelkész embermentő tevékenységét a *Világ* című lap hasábjain 1945 júliusában.

A *Világ* főszerkesztője, Supka Géza művészettörténész, unitárius egyháztag a magyar Szimbolikus Nagypáholy újraélesztésének motorja volt. A háború alatt a szabadkőműves Supka a Pajor-szanatóriumban együtt szervezte az értelmiségieket tömörítő ellenállócsoportját, a SZEM-et (Szabadság, Emberség, Magyarság) Szent-Iványi Sándorral, aki mindeközben egy másik titkos társaság, a gyakran „magyar szabadkőművességként" is aposztrofált Magyar Testvéri Közösség tagjaként aktívan kivette a részét a Magyar Függetlenségi Mozgalom (» Szent-Iványi Domokos) ellenállási tevékenységéből. A Vas utca 17. szám alatt működő budapesti magánszanatóriumában Pajor Ferenc orvosigazgató és felesége, valamint Szent-Iványi Sándor bátorságának köszönhetően nemcsak tömeges embermentés folyt: az intézmény az ellenállás politikai vezetőinek illegális találkozóhelyeként is szolgált, valamint itt alakult meg az angolszász orientációjú polgári liberális politikai tömörülés, a rövid életű Polgári Demokrata Párt.

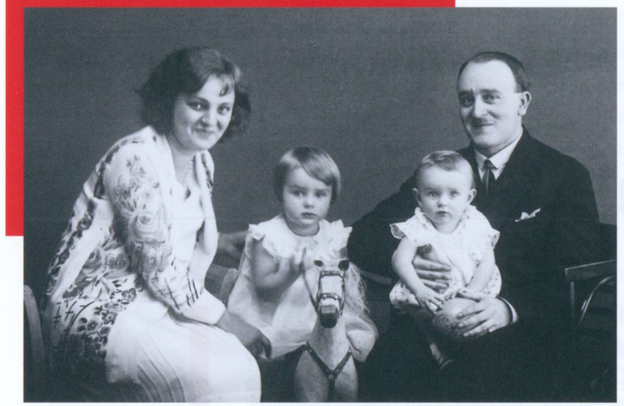

Szent-Iványi Sándor feleségével, Yelinek Olga Jolandával és gyermekeivel

Az erdélyi származású Szent-Iványi Sándor 1939-ben tette át a székhelyét Kolozsvárról Budapestre, ahol előbb hitoktatóként vállalt állást, majd 1942-ben a fővárosi unitárius egyházközség vezető lelkészévé választották. Aktív szellemi központ szerveződött körülötte. Az angol nyelv és irodalom tanítására életre hívott Emerson Céh és a liberális keresztyén szellemiségben megszervezett Heltai Gáspár Bibliakör a nemzetiszocialista eszmékkel szembeni szabadelvű protestáns tradíciók ápolásának eleven közegévé és az angolszász orientációjú értelmiségi körök meghatározó találkozási fórumává vált. Szent-Iványi az egyházi közvéleményt is elárasztó antiszemita propagandával szemben nyíltan képviselte filoszemita nézeteit, és a zsidótörvények által sújtottak segélyezésére létrehozta az Unitárius Segélyező Bizottságot.

A háború kitörését követően feleségével, az amerikai tanulmányai idején megismert, magyar származású Yelinek Olga Jolandával együtt komoly szerepet vállaltak a külföldi menekültek, hadifoglyok, katonaszökevények mentésében. Előbb a lengyel menekültek érdekében mozgósították amerikai egyházi összeköttetéseiket, majd miután Magyarország belépett a háborúba, és Nagy-Britannia, valamint az Egyesült Államok megszakította diplomácia kapcsolatait Budapesttel, Szent-Iványi tevékenyen részt vett az itt maradt angolszász protestáns kolónia gondozásában. Így kereste fel Fiala Richárd, a brit követség korábbi orvosa a lelkészt, akit a brit érdekek képviseletét is ellátó semleges svájci követséghez kerülve Carl Lutz alkonzul figyelmébe ajánlott. Az egyre több anyagi áldozatot követelő segélytevékenység fedezésére Fiala és Szent-Iványi bizottságot szervezett, amelynek munkáját, titokban, Waldmann Béla, a Shell olajtársaság budapesti vezérigazgatója és Bisseliches Mózes gyártulajdonos, a Magyar Cionista Szövetség korábbi elnöke is segítették. A brit, illetve brit kapcsolatokkal bíró lengyel és holland menekültek, valamint hadifoglyok mentése érdekében egy Budapesten maradt angol nyelvtanárral, Evelyn Gore-Symesszal

Amerikai hadifoglyok Magyarországon a második világháború idején

is együttműködött, aki a brit katonai hírszerzés szökött szövetséges hadifoglyok hazajuttatásával foglalkozó szekciójának (MI9) civil munkatársa volt. Szent-Iványi jelentős szerepet játszott abban, hogy a komáromi erődben rossz körülmények között őrzött brit hadifoglyok – honvédelmi miniszteri engedéllyel – a déli határhoz közel, Andrássy Mihály gróf szigetvári birtokán, jó körülmények között nyerhettek elhelyezést. Jugoszlávia felé szervezett szökési kísérleteiket pénzzel, információval és civil ruhával segítette. Az általa támogatott hadifoglyok között volt az új-zélandi Roy Natusch, akinek titkos akcióiról, benne Szent-Iványival való együttműködéséről *Double Dutchman* címmel több kiadást megért sikerkönyv született, illetve a brit királyi légierő tisztje, Reginald Barratt, aki 1945 januárjában Raoul Wallenberggel egy időben tűnt el, miután elfogta a szovjet katonai titkosszolgálat.

Szent-Iványi befogadta, majd a német megszállás után egy ideig bújtatta a második világháború alatti magyarországi brit katonai-titkosszolgálati akciók egyik legkülönösebb szereplőjét, Charles Telfer Howie dél-afrikai származású angol tisztet, aki 1943-ban egy németországi fogolytáborból megszökve hamis papírokkal menekült Magyarországra. Howie, aki az angolszász orientációjú kormánykörök közbenjárásának köszönhetően sza-

Szent-Iványi Beszkártbérlete 1943 decemberéből

badon mozoghatott Budapesten, Szent-Iványi Koháry utcai lakásán találkozott az ekkor szintén ott tartózkodó Andrzej Sapieha herceggel, a lengyel Honi Hadsereg magyarországi megbízottjával, aki amellett, hogy a magyar politikai körök legmagasabb szintű képviselőivel tárgyalt, a lakásban elrejtett rádióadóvevőn keresztül tartotta a kapcsolatot a londoni lengyel emigráns kormánnyal. Sapieha herceget a német megszállás után életveszélyessé váló helyzetben – erdélyi kapcsolatai révén – Szent-Iványi segítette a menekülésben. Későbbi bizalmas beszámolója szerint Howie a budapesti lengyel tiszteken keresztül került kapcsolatba a brit hírszerző és szabotázsszervezettel, az Special Operations Executive-val, amelynek befolyásos ügynöke lett. A német megszállást követően a két Szent-Iványi: Sándor és a Magyar Függetlenségi Mozgalom vezetője, »» Domokos segítségével Howie előbb ifjabb Horthy Miklóssal, majd magával a kormányzóval is találkozott, és közreműködött abban a kísérletben, amelynek során Horthy környezete kommunikációs csatornákat próbált kiépíteni a szövetséges hatalmak vezetői felé.

A lelkész a német megszállást követően időről időre bujkálni kényszerült, kiterjedt ellenállási és diplomáciai kapcsolatait ugyanakkor továbbra is igyekezett az embermentés szolgálatába állítani. Jelentős eredmény volt, hogy 1944 októberére bérbe vette J. W. Thompson korábbi prokonzul segítségével a Pajor-szanatóriumot, így mintegy száz, nagyobbrészt külföldi állampolgárt, köztük jugoszláv partizánokat, valamint az angolszász orientációjú magyar politikusoknak, a SZEM-mozgalom vezetőinek egy részét sikerült biztonságos helyre menekíteni. Az itt tömörült ellenállók a Magyar–Brit Társaság nevében angol, magyar és orosz nyelvű hamis igazolványokat és nyilasellenes röplapokat adtak ki. Szent-Iványi Sándor a nyilasterror idején emellett a svájci konzulátus munkatársával, John Steinerrel együtt kockázatos akciókat vállalva próbált embereket kiszabadítani a gettóból.

Szent-Iványi 1945-ben ugyan bekerült az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai közé, és ugyanabban az évben a Polgári Demokrata Párt elnökévé, majd nemeztgyűlési képviselővé választották, 1946-ban azonban a kommunista térfoglalást érzékelve egy amerikai útjáról már nem tért haza.

Született: 1902. január 18-án Marosvásárhelyen [ma Románia], nemesi családban, apja bíró volt
1924 Lelkészként végez a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémián
1926 Ösztöndíjas a Harvard Egyetemen
1927-től A kolozsvári unitárius egyház lelkésze
1934–1939 A kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémia tanára
1939-től Feleségével együtt komoly szerepet vállal a külföldi menekültek, hadifoglyok, katonaszökevények mentésében, a háború végéig az ellenállás meghatározó alakjaként tevékenykedik
1941–1947 A budapesti unitárius egyház első lelkésze
1945. április 2. Beválasztják az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe
1945. július 27. A Polgári Demokrata Párt elnökévé választják
1945. november 4. A nemzetgyűlési választásokon újfent mandátumot szerez
1945–1946 A Magyar Vöröskereszt elnöke, püspöki vikárius
1946 Az Egyesült Államokba emigrál
1952-től A Lancasteri Első Keresztyén Egyház, majd a Clinton Első Unitárius Egyház lelkésze
1950–1956 A Magyar Nemzeti Bizottmány tagja
1955-től Az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat vezetője, valamint az Amerikai Erdélyi Szövetség vezetőségi tagja
Elhunyt: 1983. október 16., Lancaster, Massachusetts, Egyesült Államok

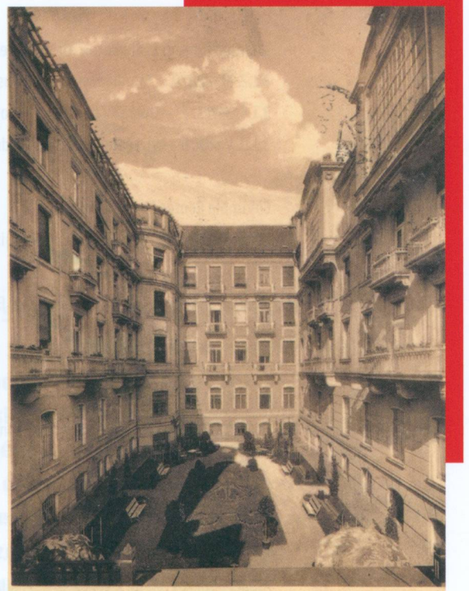

A Pajor-szanatórium udvara

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.2. M-22879. – Munkadossziék (M-dossziék). „Erdélyi"

3.1.5. O-8511. – Operatív dossziék (O-dossziék). Supka Géza

3.1.9. V-2000. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

Columbia Center for Oral History

Reminiscences of Alexander Saint-Ivanyi: oral history, 1977

Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény Levéltár

X/h – Szent-Iványi Sándor iratai

The National Archives

HS9/753/2. – Howie, R. B. Williams-Thompson, „Memorandum on Howie", 1944. szept. 30., G. Morton, „Conversation with Lt. Col. Howie"

Irodalom

A köszönet hangja. *Világ,* 1945. július 31.

A SZEM-től a PDP-ig. Fejezet az ellenállási mozgalom történetéből. In Supka Géza (szerk.): *Világ naptár.* Budapest, 1946, 46–51.

Howie, Claerwen: *Agent by Accident.* Muizenberg, Lindlife, 1997.

Jones, Francis: *The double Dutchman: a story of wartime escape and intrigue.* London, Dunmore Press, 1977.

Majsai Tamás – Nagy Edit: Egy elfelejtett Igaz Ember. Szántó Dénes Bálint: With God against Hitler című munkájának kritikai szövegkiadása. *Egyház és Világ,* 1994/5–6, 41–60.

Ogden, Alan: *Through Hitler's back door. SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939–1945.* Barnsley, Pen & Sword, 2010.

Pál János: A zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944). *Regio,* 2009/1, 117–146.

Peterecz Zoltán: A brit titkosszolgálat tevékenysége a második világháborúban. *Századok,* 2019/5, 1037–1058.

Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972.* Budapest, Magyar Szemle Alapítvány, 2016.

HOLLÓSI GÁBOR

Szilágyi László

„A nyomozás adatai szerint bizonyítást nyert, hogy dr. Szilágyi László irányítólag ugyan nem folyt be, mert nem folyhatott be a zsidó egyének mentesítésének ügyébe – a maga hatáskörében minden tőle telhetőt megtett avégből, hogy sorsüldözött embertársait kivonja az akkor fennállott, zsidókra vonatkozó szigorú rendelkezések hatálya alól. A hozzá forduló zsidó egyéneknek mindenkor készséggel állott rendelkezésére, egyeseket még az éjjeli órákban is fogadott lakásán, meghallgatta panaszaikat, és segítette őket kérelmük elintézésében. Igen gyakran a késő éjjeli órákig dolgozott hivatalában azért, hogy a hozzá forduló zsidó egyének mentesítési kérelmét minél gyorsabban elintézhesse. Referátumai alkalmával elhallgatta a mentesítést kérőre hátrányos körülményeket, és mindenkor úgy állította be a dolgokat, hogy minél több üldözött nyerje el az akkor életet jelentő mentességet. Ezt a tevékenységet mindig ellenszolgáltatás nélkül, önzetlenül tette, még pedig nehéz körülmények között, mert hiszen Jaross Andor, Endre László és Szálasi voltak felettesei, akiknek – úgyszólván – kijátszásával szerezte meg igen sok üldözöttnek a mentességet" – olvasható a Budapesti Népügyészség 1946. február 20-i, a nyomozást Szilágyi László ellen bűncselekmény hiányában megszüntető határozatában.

1944 nyarán V. Gusztáv svéd király levelet intézett Horthy Miklós kormányzóhoz, amelyben a zsidóság üldözésének megszüntetését kérte. Ennek nyomán Horthy július elején magához rendelte a Belügyminisztériumban ekkor már alosztályvezetői posztot betöltő Szilágyi Lászlót és öccsét, Szilágyi Zoltán kincstári főügyészhelyettest. Arra hivatkozva, hogy a johannita lovagrend tagjaiként mindnyájan (vagyis a király és maga a kormányzó is) a humánus

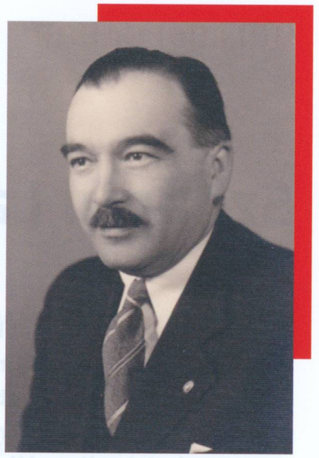

Szilágyi László 1950-ben

magatartásra tett fogadalmuk hatálya alatt állnak, megbízta őket, hogy a zsidókérdésben teendő intézkedésekről és a zsidóüldözéssel kapcsolatos értesüléseikről adjanak bizalmasan tájékoztatást a svéd követ és a magyarországi embermentés központi alakja, Raoul Wallenberg számára. Így lett a Közjogi Osztály alosztályvezetője a svéd követség Belügyminisztériumba „beépített" embere. Szilágyi ezenkívül összeköttetésben állt a pápai nunciatúrával is, és igyekezett előmozdítani az Angelo Rotta apostoli nuncius által ajánlott mentesítési kérelmek kedvező elbírálását, aminek eredményeként nyolcvan család mentesítését eszközölte ki.

SCHUTZ-PASS № 67/82

Name: Dr. Ladislaus Szilágyi
Wohnort: Budapest.
Geburtsdatum: 1. Juni, 1897.
Geburtsort: Nagybecskerek
Körperlänge: 169 cm.
Haarfarbe: schwarz Augenfarbe: schwarz

SCHWEDEN SVÉDORSZÁG

Die Kgl. Schwedische Gesandtschaft in Budapest bestätigt, dass der Obengenannte im Rahmen der — von dem Kgl. Schwedischen Aussenministerium autorisierten — Repatriierung nach Schweden reisen wird. Der Betreffende ist auch in einen Kollektivpass eingetragen.

Bis Abreise steht der Obengenannte und seine Wohnung unter dem Schutz der Kgl. Schwedischen Gesandtschaft in Budapest.

Gültigkeit: erlischt 14 Tage nach Einreise nach Schweden.

A budapesti Svéd Kir. Követség igazolja, hogy fentnevezett – a Svéd Kir. Külügyminisztérium által jóváhagyott – repatriálás keretében Svédországba utazik.

Nevezett a kollektív útlevélben is szerepel.

Elutazásáig fentnevezett és lakása a budapesti Svéd Kir. Követség oltalma alatt áll.

Érvényét veszti a Svédországba való megérkezését követő második tizennegyedik napon.

Budapest, den 15. September

KÖNIGLICH SCHWEDISCHE GESANDTSCHAFT
SVÉD KIRÁLYI KÖVETSÉG

Kgl. Schwedischer Gesandte

Szilágyi 1944. szeptember 15-i keltezésű svéd védőútlevele Carl Ivan Danielsson követ aláírásával

A mentesítések felülvizsgálatának első hulláma idején összesen 580 család (2300 személy) kapott a Belügyminisztériumtól mentesítést, amiben Szilágyi szerepe korántsem volt elhanyagolható. A kérelem benyújtásának lehetőségére maga hívta fel a figyelmet több érintett esetében is, a mentesítésért folyamodók fogadását Endre László rosszallása ellenére sem volt hajlandó megtagadni. Egyes beadványokat maga fogalmazott meg, illetve segítséget nyújtott a folyamodóknak valótlan tartalmú iratok szerkesztésében. Fogalmazványai közvetlen hatással voltak arra, hogy a kormányzat újabb mentesítési okokra vonatkozó rendeleteket bocsátott ki. Az általa indított ügyiratok képezték az alapját a kormányzói mentesítésről szóló rendelet, illetve a szombatos származás igazolását lehetővé tevő két korábbi rendelet kiadásának. Nem vonta ki a tárgyalás alól a késve érkezett kérelmeket sem, számos ügyet személyesen képviselt Jaross Andor belügyminiszter előtt, többek között azokat, amelyekkel » Apor Vilmos vagy Bibó István keresték meg. Több mentesítési kérelmet előzetesen vagy soron kívül intéztetett el, és sürgette az akadozó ügyek továbbtárgyalását. A Jaross által megadott mentesítésekről Budapest főpolgármesterét és a főispánokat telefonon

nyomban, hivatalos óráján túl is értesítette, azzal, hogy ha az érintettek már gettóban, gyűjtőtáborban vagy deportáló vonaton lennének, a kiengedésük iránt haladéktalanul intézkedjenek. Azokat a kérelmeket, amelyeket Jaross nem teljesített, visszaadatta a folyamodóknak azzal az utasítással, hogy forduljanak kegyelmi kérvénnyel a kormányzóhoz. Amikor pedig Jaross elrendelte, hogy a belügyi mentesítettek sorából törölni kell mindazokat, akik a kormányzótól is mentesítést kaptak, Szilágyi a nevüket az utasítás ellenére a névjegyzékben hagyta.

A Szálasi-kormány tagjai az országgyűlésben, az első sorban balról a második Vajna Gábor belügyminiszter, 1944. november 4.

A nyilas-hatalomátvételt követően az időközben megsokasodó kormányzói mentesítéseket a Belügyminisztérium egy külön, második hullámban vizsgálta felül. A belügyminiszter, Vajna Gábor egy 400 személy nevét tartalmazó jegyzék elkészítéséről rendelkezett a Szálasi által engedélyezett 800 fős helyett, ami már eleve hatalmas csökkenést jelentett a kormányzó által mentesített 8000 főhöz képest. Szilágyiék azokat hagyták meg a névsorban, akik a törlés miatt minden jogcímüket elvesztették volna a mentesítésre. Szilágyi végül egy 501 fős lista kiadmányozását érte el, majd kísérletet tett egy 299 nevet tartalmazó második névjegyzék kiadására is, eredménytelenül. Az ügyiratot úgy fogalmazta meg, hogy a mentesítés a házastársakra és a gyermekekre is minden esetben vonatkozzon, és a névsorba a főispánok által kifogásoltakat is belefoglaltatta. Vajna előtt ugyanis elhallgatta, hogy a mentesítés házastársra és gyermekekre való kiterjesztését illetően Jarossnak eltérő volt a gyakorlata, illetve hogy a főispánok több mint kétszáz ügyben visszavonást javasoltak. Szilágyi egy zsidó személy elleni, súlyos vádakat tartalmazó főispáni felterjesztést az érdekelt jelenlétében elégetett, és hallgatott azokról, akik nem költöztek csillagos házba, illetve gettóba, vagyis sokan a tudomásával rejtőztek el. Szilágyi a Jaross miniszterségе idején jóváhagyott mentesítéseket egy Szálasival folytatott megbeszélésen is megvédte, miközben a „nemzetvezető" előtt sem tett említést az érintettek számára kedvezőtlen

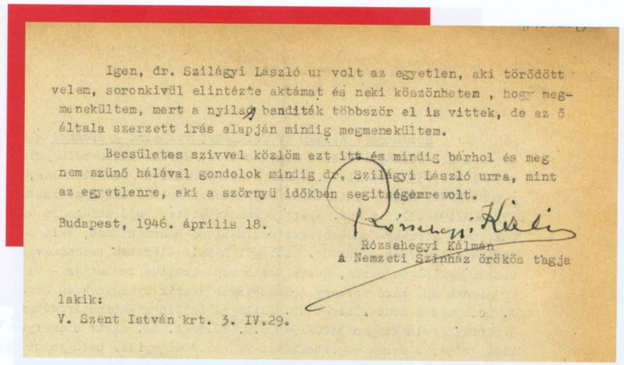

Igen, dr. Szilágyi László ur volt az egyetlen, aki törődött velem, soronkivül elintézte aktámat és neki köszönhetem , hogy megmenekültem, mert a nyilas banditák többször el is vittek, de az ő általa szerzett irás alapján mindig megmenekültem.

Becsületes szivvel közlöm ezt itt és mindig bárhol és meg nem szünő hálával gondolok mindig dr. Szilágyi László urra, mint az egyetlenre, aki a szörnyü időkben segitségemre volt.

Budapest, 1946. április 18.

Rózsahegyi Kálmán
A Nemzeti Színház örökös tagja

lakik:
V. Szent István krt. 3. IV.29.

Rózsahegyi Kálmán igazoló levele. A színész pontatlanul fogalmazott, mivel a vészkorszak idején Szilágyin kívül >> Szalai Pál is életmentő segítséget nyújtott számára

főispáni véleményekről, illetve arról sem, hogy Jaross nemcsak korábbi döntéseket vizsgált felül, hanem új kérelmeket is teljesített. Szilágyi nyilasuralom alatt az üldözöttek érdekében foganatosított intézkedései közé tartozik, hogy amikor október 15-én este a budapesti rádió bemondta: Kovarcz Emil, a nemzet totális mozgósításának és harcba állításának tárca nélküli minisztere az összes mentesítést hatálytalanította, ő – visszaemlékezése szerint – a polgármesteri hivatallal és a székesfőváros illetékes ügyosztályával telefonon azonnal tudatta, semmi sem hatálytalan, minden mentesítés érvényben van.

Ahogy Szilágyi később maga fogalmazott: „[…] öntevékeny embermentő munkámmal minden hozzám forduló üldözötten segíteni akartam.”

Született: 1897. június 1-jén Nagybecskereken (ma Szerbia), apja törvényszéki bíró volt

1915–1918 Katonai szolgálatot teljesít a császári és királyi 29. gyalogezredben; 1918 októberében olasz hadifogságba esik

1921 A budapesti tudományegyetem jog- és államdutományi karán államtudományi doktori oklevelet szerez

1922. július Megkezdi közigazgatási pályafutását Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispáni hivatalában; 1924. áprilisban ugyanott szolgabíróvá nevezik ki

1930–1950 Egy rövid időszakot (1945 tavasza és 1946 nyara) leszámítva a Belügyminisztérium munkatársa egészen nyugdíjazásáig

1944–1945 A Belügyminisztérium Közjogi Osztályának közjogi alosztályát vezeti; saját hatáskörében – sőt olykor azt túllépve – mindent elkövet annak érdekében, hogy mentesítési okmányok révén minél több honfitársa kerüljön ki a zsidónak minősített személyekre vonatkozó jogfosztó rendelkezések hatálya alól

1951 Az 1944-ben a közreműködésével mentesített Beér János, a Belügyminisztérium munkatársa eléri, hogy levegyék a Budapestről vidéki kényszerlakhelyre kitelepítendő személyek listájáról

Elhunyt: 1978. november 10., Budapest

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 148 – Belügyminisztériumi levéltár. Elnöki iratok (1867–1949)

P 635 – Családi levéltárak. Ákosfalvi Szilágyi család (1530–1948)

Irodalom

Botos János: *A Belügyminisztérium története a Monarchia széthullásától a második világháború végéig.* Budapest, BM Kiadó, 1995.

Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. I–II. kötet.* Budapest, Gondolat, 1988.

Hollósi Gábor: *Dr. vitéz* ákosfalvi *Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre.* Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2016.

Kovács Zoltán András: *A Szálasi-kormány belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2009.

Szécsényi András: Aki ember tudott maradni. Szilágyi László belügyminisztériumi főtisztviselő tevékenysége a vészkorszakban. *ArchívNet,* 2015/1. https://www.archivnet.hu/naplo/aki_ember_tudott_maradni.html, 2023. augusztus 11.

Vértes Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945.* Budapest, PolgArt, 2002.

MIRÁK KATALIN

Sztehlo Gábor

„Végül is aztán a kapun belül jutottunk, és a sűrű embertömegen keresztül egy kis szobába tuszkoltak kettőnket. Itt vagy fél tucat ember lehetett egy íróasztal körül, mindegyik felfegyverzett volt. Le sem ültettek, hanem azonnal nekünk támadtak. Mit csinálok, mit gondolok én, hogy mint keresztyén pap zsidókat mentek. Felelni fogok ezért. Legalább ketten támadtak rám fenyegetőzve. Szóhoz jutni nem engedtek" – idézte fel Sztehlo Gábor a naplójában azt az 1944. decemberi éjszakát, amikor a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló lakás ügyében az egyik gyermekotthon orvosával, Thaly Imrével együtt berendelték a hírhedt II. kerületi, Kapás utcai nyilas központba.

A felvidéki evangélikus ősökkel és svájci nagyiparos rokonsággal is rendelkező fiatal evangélikus lelkész ekkor már hónapok óta mentette az üldözötteket, és addigra számos, a Kapás utcaihoz hasonló feszült helyzetet átélt. A nyilasuralom és Budapest ostroma alatt kiteljesedő tevékenysége Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után vette kezdetét. A zsidónak minősített gyermekek szervezett mentésébe püspöke, a felsőházi tagként az első két zsidótörvényt (1938, 1939) megszavazó Raffay Sándor megbízásából kapcsolódott be, aki 1944 nyarán kórházlelkésszé nevezte ki. Sztehlo kéthetente bejárt a Rókus-kórház öngyilkosságot megkísérelt betegeket kezelő osztályára, ahol közvetlen közelről szembesült a német megszállás utáni zsidórendeletek tényleges következményeivel: „[…] egyik ágytól a másikig kellett mennem. Mind öngyilkos. 90% sárga csillagot viselő." Kórházi tapasztalatai jelentősen meghatározták a későbbi munkáját. 1944 júniusa körül püspöke delegálta az 1942-ben felállított, zsidó származású protestánsokat segélyező Jó Pásztor Bizottságba (hivatalosan Jó Pásztor Missziói Albizottság). Bár Sztehlo és a bizottság vezetője,

» Éliás József református lelkész között az együttműködés nem volt feszültségektől mentes, közös munkájuk mégis jó példája a háború alatti protestáns összefogásnak.

Sztehlo számos olyan adottsággal rendelkezett, amelyek segítségére voltak embermentő tevékenységében: szociális érzékenysége, kiváló pedagógiai érzéke, felekezeti és politikai korlátokat nem ismerő nyitottsága mellett Éliás József szerint Sztehlo „közismert volt ragyogó szervezőképességéről, gyermekszeretetéről, a vakmerőségig bátor és leleményes volt". Jóval kritikusabb bejegyzés olvasható Ordass Lajos evangélikus püspök egy 1957-es naplóbejegyzésében: „Sztehlót kissé szélhámosnak tartom." A magyarországi holokauszt ikonikus zsidómentőjének életműve tükrében bántónak tűnhet e minősítés, mégis mély igazság rejlik benne. A sorozatos határátlépés merészsége, a törvény- és szabályszegés bátorsága (bár Ordass vélhetően nem erre értette) akár „szélhámosságnak" is nevezhető, de emberéleteket menteni az aljas embertelenségben – mindez nem mindennapi habitust kívánt.

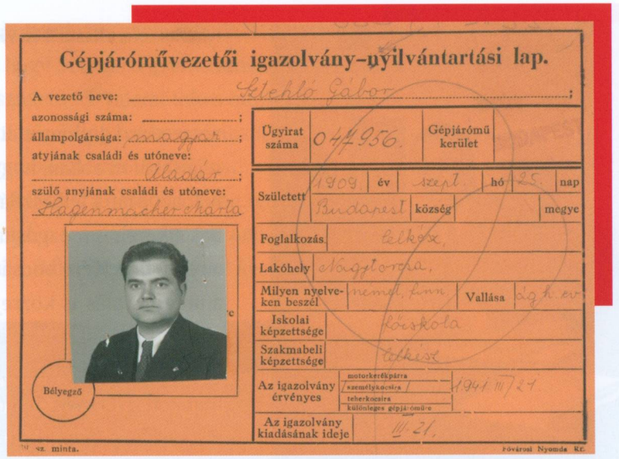
Gépjáróművezetői igazolvány-nyilvántartási lap.

A vezető neve: Sztehló Gábor
azonossági száma:
állampolgársága: magyar
atyjának családi és utóneve: Aladár
szülő anyjának családi és utóneve: Hagenmacher Márta

Ügyirat száma: 047956
Gépjárómű kerület:
Született: 1909 év szept hó 25 nap
Budapest község megye
Foglalkozás: lelkész
Lakóhely: Nagytorcsa
Milyen nyelveken beszél: német, finn
Vallása: ág. h. ev.
Iskolai képzettsége: főiskola
Szakmabeli képzettsége: lelkész
Az igazolvány érvényes: motorkerékpárra / személykocsira / teherkocsira / különleges gépjáróműre 1941. III/21
Az igazolvány kiadásának ideje: III/21

Bélyegző

Sztehlo Gábor gépjárművezetői engedélye 1941-ből

Sztehlo személyes érdemeit semmiképp sem kisebbíti az a tény, hogy munkáját a háttérben többféle hálózat segítette. A hazai protestáns egyházak akcióegységén jóval túlmutatott, amikor 1944 májusában Friedrich Born a Nemzetközi Vöröskereszt megbízottjaként Magyarországra érkezett, és nemcsak a gyermekmentés szervezeti kereteit teremtette meg, de az alkalmas vezető személyeket is megtalálta hozzá. A Vöröskereszt Born által vezetett budapesti irodájában két gyermekvédelemi osztályt létesítettek: az A szekció » Komoly Ottó vezetésével az izraelita vallású gyerekekkel foglalkozott, az 1944 augusztusától Sztehlo Gábor vezette B szekció feladata pedig az áttért (azaz zsidó származású, keresztény vallású) gyerekek gondozása volt. Élelmiszerrel, ruhával és tüzelővel való ellátásukat a gazdasági iroda biztosította.

Sztehlo és a Nemzetközi Vöröskereszt kooperációjának kezdeteiről sem a korabeli források, sem Sztehlo naplója nem ad egyértelmű képet. A svájci családi háttér, de a Haggenmacherek

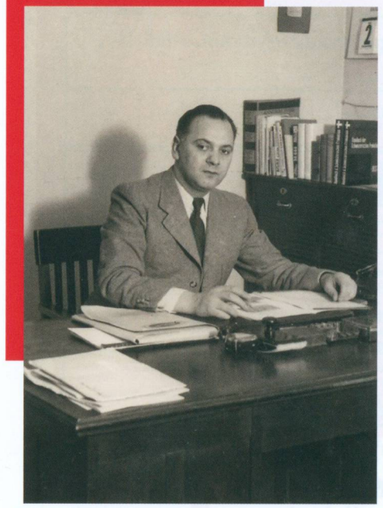

Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője budapesti irodájában

nemzetközi diplomáciai szerepvállalásának történelmi tradíciója is közrejátszhatott abban, hogy Friedrich Born Magyarországon épp Haggenmacher Márta lelkészfiát választotta ki a B szekció vezetésére. Sztehlónak sikerült is mozgósítania a családi kapcsolatait, így rokonok, barátok a rendelkezésére bocsátották a lakásukat, villájukat. Döntésükben az a megfontolás is közrejátszhatott, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló ingatlanok a diplomáciai épületekhez hasonlóan területenkívüliséget élveznek, ami az ott lakók – az ingatlantulajdonosok és a bújtatott gyerekek, felnőttek – számára is védelmet biztosít. Sztehlo az első otthont anyai nagybátyja, Haggenmacher Ottó I. kerület Bérc utca 16. szám alatti villájában alakította ki. 1944 októberében közel negyven zsidó származású gyereket és felnőttet helyezett ott el, karácsonyig pedig egész otthonhálózatot szervezett meg a fővárosban. Az üldözöttek óvóhelyek sötét pincéiben, elit budai magánvillákban, lakásokban és egyházi épületekben (köztük a fasori evangélikus gimnáziumban), összesen harminckét helyen kaptak menedéket, testi-lelki gondozást.

A nyilasrazziák és a fokozatosan harctérré váló főváros létbizonytalan közegében viszonylagos biztonságot nyújtó otthonok azonban segítők nélkül aligha tudtak volna működni. A munkatársak között a Fébé Evangélikus Diakonissza Egyesület diakonisszái mellett számos üldözött zsidó is volt – többségük nő –, akik

Egy, a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyermekotthon lakói, Budapest, 1944

a megmenekülés reményében álltak be dadának, gondozó- vagy óvónőnek. Egyikük, Tolnainé Kassai Margit memoárjából az is kiderül, hogy Sztehlo a gyermekmentés égisze alatt rászoruló felnőtteket is mentett: „[…] a Nagytiszteletű Úr valami titkos otthont létesített [a Bérc utca 12. szám alatti villában] idősebb emberek, főleg funkcionáriusok idősebb hozzátartozói részére, mely hivatalosan gyermekotthonnak van deklarálva.”

Ezerhatszáz gyermek és fiatalkorú, négyszáz felnőtt – a később a Világ Igazainak sorába emelt Sztehlo által koordinált munka száraz adatai, a számok mögött azonban kétezer emberi élet áll. A „Sztehlo-gyerekek” egyike, Füzéki Bálint hetvenöt évvel később így össze-

Született: 1909. szeptember 25-én Budapesten Szenczy Gábor néven (1938-tól Sztehlo), apja jogász, táblabíró, anyja a Svájcból betelepült nagyiparos Haggenmacher család leszármazottja volt

1927–1931 A soproni evangélikus hittudományi kar hallgatója

1932. május 28. Raffay Sándor bányakerületi püspök lelkésszé szenteli

1932–1942 Segédlelkész Budavárban, Hatvanban, majd Nagytarcsán; 1936-tól parókus lelkész Nagytarcsán

1942–1944 A Bányai Evangélikus Egyházkerület missziói lelkészeként Budapesten szolgál

1944. június–október Kórházlelkész Budapesten; ekkoriban lesz a Jó Pásztor Bizottság tagja

1944. augusztus 15. Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi megbízottja gyermekmentő otthonok szervezésével és vezetésével bízza meg; a szervezet égisze alatt Budapesten harminckét gyermekotthont létesít

1945–1950 Megalapítja a Pax gyermekotthont, amelynek területén Gaudiopolis (Örömváros) néven gyermekköztársaságot hoz létre; egyházi szolgálatot nem lát el, hivatalosan fizetés nélküli szabadságát tölti

1950–1951 A Pax államosítása után visszatér egyházi szolgálatba, segédlelkész Budavárban, Kelenföldön, majd Kőbányán

1951–1961 Az evangélikus egyházi szeretetintézmények vezetője; e minőségében többek között a budapesti kitelepítés evangélikus egyházi kötődésű károsultjait is segíti

1961 Meglátogatja 1956-ban Svájcba emigrált családját; Svájcban szívinfarktust kap, és többé nem tér vissza Magyarországra

1962–1974 Lelkész Svájcban, ahonnan nem hivatalosan (például üdültetéssel) támogatja a Magyarországon mellőzött lelkészeket, özvegy papnékat és más egyházi munkásokat

1972. január 30. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Elhunyt: 1974. május 28., Interlaken, Svájc

gezte „Gábor bácsi” jelentőségét: „Mit is köszönhetünk neki? Legtöbben a puszta létet, de sokunk még többet: a lélek melegét.” Sztehlo Gábor diktatúrákban, testet-lelket pusztító történelmi időkben, a legreménytelenebb helyzetekben is hite és meggyőződése szerint cselekedett.

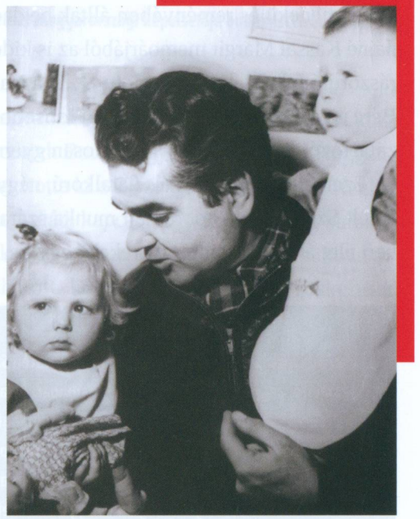

Sztehlo Gábor gyerekek társaságában 1945-ben

Levéltári források

Evangélikus Országos Levéltár

II.A.01. – Egyetemes (Országos) Egyházi Iroda iratai, 1944, 1945

VIII.123. – Sztehlo Gábor és Mátyás evangélikus lelkészek hagyatéka

Irodalom

András Andor – Laborczi Dóra (szerk.): *Sztehlo-gyerekek voltunk.* Budapest, Luther, 2018.

Bartosné Stiasny Éva: *Háborúban békességben. A Bogár utcai gyermekotthon lakóinak csodás megmenekülése.* Budapest, Luther, 2005.

Csatári Bence: Luther-kabátos embermentő. Sztehlo Gábor. In Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból.* Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020, 406–413.

Füzéki Bálint (szerk.): *Sztehlo Gábor emlékezete.* Budapest, Sztehlo Gábor Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány, 2009.

Kende Tamás: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében.* Budapest, Kronosz, 2023.

Keveházi László: *100 éve született Sztehlo Gábor. Sztehlo Gábor evangélikus lelkész életrajza.* Budapest, Luther, 2009.

Koren Emil: *Sztehlo Gábor élete és szolgálata.* Budapest, Országos Evangélikus Múzeum, 1994.

Miklya Luzsányi Mónika: *Frontvonal. Sztehlo Gábor élete.* Budapest, Harmat, 2003.

Ordass Lajos: *Naplóm. Ordass Lajos evangélikus püspök naplófeljegyzései 1948, 1956–1957.* Szerkesztette Isó Gergely. Budapest, Luther – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ordass Lajos Alapítvány, 2021.

Szántó Erika: Találkozásom Sztehlo Gáborral. In Füzéki Bálint (szerk.): *Sztehlo Gábor emlékezete.* Budapest, Sztehlo Gábor Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány, 2009, 47–49.

Sztehlo Gábor: *Isten kezében.* Sztehlo Gábor naplója nyomán sajtó alá rendezte Bozóky Éva. Budapest, Evangélikus Sajtóosztály, 1983.

Sztehlo Gábor: *Háromszázhatvanöt nap. Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben.* Sajtó alá rendezte Kunt Gergely és Schmal Alexandra. Budapest, Magvető, 2022.

Tolnainé Kassai Margit: *Óvoda az óvóhelyen. Feljegyzések a Sztehlo-gyermekmentésről.* Sajtó alá rendezte Kunt Gergely. Budapest, Magvető, 2021.

Film

Szántó Erika (rendező): *Gaudiopolis. In memoriam Sztehlo Gábor* (játékfilm), 1988.

Szántó Erika – Schulze Éva (szerkesztő, rendező): *A gyermekmentő* (dokumentumfilm). MTV, 1984. https://www.youtube.com/watch?v=QjmMVgS_MwA, 2024. június 12.

Videó

A pap, aki megmentett ezer gyereket a biztos haláltól. *Index.hu,* 2019. január 26. https://index.hu/video/2019/01/26/sztehlo_gabor_gaudiopolis_zsido_gyerekek_andrasi_andor_kadar_anna_kevehazi_laszlo/, 2024. június 12.

Gaudiopolis – Stadt der Freude – Performativer Museumsrundgang. https://gaudiopolis.at/stream/, 2024. június 12.

KISS RÉKA – SZEKÉR NÓRA

Toperczer Árpád

„Büntetőjogi felelősségem teljes tudatában kijelentem, hogy semmilyen ellenállási csoportban nem vettem részt. Az ellenállási mozgalommal vagy annak tagjaival semmilyen kapcsolatban nem voltam." Toperczer Árpád vallomása zavarba ejtő módon nem 1944-ben, a Gestapo vagy a nyilasok fogságában hangzott el, hanem évekkel a második világháború után, amikor az „antifasiszta múlt" elvileg érdemnek számított. A hírhedt kommunista politikai rendőrség, az ÁVH foglyaként az egykori repülőtiszt mégis jobbnak látta, ha megpróbálja eltagadni a németellenes katonai ellenállásban vállalt szerepét. Erre minden oka megvolt: egykori társainak többsége 1952-ben börtönben vagy internálótáborban raboskodott. Vagy, mint Nagy Ferenc miniszterelnök – aki 1946-ban igazolta Toperczer ellenállásban szerzett érdemeit –, már rég emigrációba kényszerült.

1944. december 9-én egy német felségjelű, Heinkel He 111-es kétmotoros repülőgép szállt fel a pápai repülőtérről, fedélzetén a Hadnagy Domokos repülő őrnagy pilótával, Toperczer Árpád repülő főhadnagy navigátorral, Rakovich Sándor őrmester szerelővel, »Soos Gézával, az egyik legfontosabb ellenállási szerveződés, a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM »Szent-Iványi Domokos) főtitkárával és J. A. Baron Bentinck hadnaggyal, egy Magyarországon bújtatott és az ellenállási mozgalommal kapcsolatba került holland hadifogollyal. Velük utazott még Hadnagy felesége és – egy hátizsákba csomagolva – egyéves kislánya is. A hamis katonai paranccsal ellopott német repülőgép rendkívül rossz időjárási körülmények között hagyta el az országot, majd az Adria felett alacsonyan repülve jutott el a szövetséges ellenőrzés alatt álló Dél-Olaszországba. Bari előtt amerikai vadászgépek vették körül, és leszállásig kísérték a német felségjelű gépet, amely egy amerikai kézen lévő bázison szállt le Foggiánál.

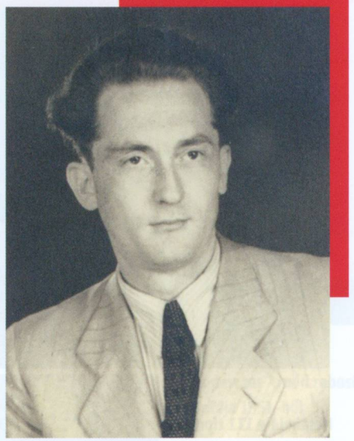

Toperczer Árpád portréja

A gép fiatal navigátorának, a háború alatt főként kiképzőtisztként szolgálatot teljesítő, repülős megfigyelő tanfolyamot is végzett Toperczer Árpádnak a náciellenességét a németek katonai kudarcainak felismerése mellett magánéleti szálak is erősítették. Barátnőjét, akit származása miatt üldöztek, kénytelen volt álnéven, fényképes igazolványt hamisítva a lakásán rejtegetnie.

A gépet kezelő három repülőtiszt a Repülő Kísérleti Intézet (RKI) állományába tartozott. Toperczer innen ismerte Hadnagy Domokost, aki nemcsak az RKI parancsnokhelyettese volt, hanem az MFM katonai szárnyának tagjaként – a Magyar Testvéri Közösség elnevezésű titkos szervezetben megismert tiszttársaival együtt – azokat a repülőakciókat is segítette, amelyek célja az volt, hogy az ellenállási mozgalom tárgyalódelegációit a németek által megszállt országból titokban eljuttassák a szovjetekhez, illetve az angolszász szövetségesekhez. Toperczer az ellenállással korábbi műegyetemi társa, Török József repülő főhadnagy révén került közvetlen kapcsolatba. 1944 őszén Török kötötte össze az MFM-hez kötődő katonai ellenállási csoport két meghatározó tagjával, Tóth István vezérkari századossal, majd Zerkowitz Péter tartalékos hadnaggyal; utóbbin keresztül kapta meg a feladatot, hogy Hadnagy Domokossal készítsenek elő egy illegális repülőutat az angolszász szövetségesekhez: „Annak az ellenállási csoportnak, amelynek én is tagja voltam, az volt a tevékenysége, hogy […] egy gépen Szegedre szöktettek ki olyan politikusokat, akiknek a szovjet kormánnyal kellett tárgyalásokat folytatniuk, egy gépen pedig az amerikaiakhoz kellett kiszöktetni olyan politikusokat, akik az amerikaiakkal folytattak tárgyalásokat" – vallotta Toperczer, miután többheti kihallgatás után felhagyott az ellenállásban való részvételének tagadásával. Míg ez utóbbi küldetéssel Hadnagyot és Toperczert bízták meg, az előbbi feladatot a szintén Magyar Közösségi-tag Török József vállalta. November 13-án indult útnak egy Székesfehérvárról ellopott repülőgépen, hogy a Magyar Front (»Dessewffy Gyula) megbízottjaként Simonffy-Tóth Ernő vezérkari őrnagyot és Vörös Tibor vezérkari századost, Vörös János vezérkari főnök fiát a szervezet vezetői által írt memorandummal és Budapest katonai védelmét részletező térképlapokkal egyetemben a frontvonalon át Szegedre, majd Moszkvába vigye. Ennek az útnak az előkészítésében kulcsszerepet vitt Tóth István vezérkari százados, aki »Bereczky Albert rokonaként az ellenállás katonai vonalának és a

Heinkel He 111 típusú bombázó a budaörsi repülőtéren, 1941

Magyar Frontnak a vezetőivel is tartotta a kapcsolatot. Tóthot november 22-én Tartsay Vilmos (»Kiss János) lakásán tartóztatták le, míg Toperczer ellenállási csoportjának másik tagját, a szerveződést anyagilag is jelentősen támogató Zerkowitz Pétert fivérével, a borkereskedéssel foglalkozó Oszkárral együtt nem sokkal korábban fogták el és kínozták meg a nyilasok.

A sorozatos lebukások és a titkos tárgyalódelegációkkal távozó vezetők távolléte kényszerhelyzetbe hozta az MFM még szabadon mozgó vezetését, és felülírhatta az angolszász szövetségesekhez átrepülő küldöttség korábbi elképzeléseit. A végül december 9-én megvalósult Soos–Hadnagy-féle akció eredeti tervei és céljai máig nem teljesen ismertek.

Soos későbbi feljegyzései szerint a magyarországi német megszállásról és az annak során kibontakozó ellenállásról, valamint a zsidóság üldözéséről szóló bizalmas dokumentumokat, köztük az Auschwitz-jegyzőkönyvet is kicsempésző delegáció kockázatos, kétségbeesett küldetésének végül is hármas célkitűzése volt: 1) a szövetségesekkel hosszabb idő óta megszakadt kapcsolat újbóli felvétele; 2) tájékoztatásuk arról, hogy a magyar ellenállási mozgalom kész együttműködni a németeket támadó szövetséges erőkkel a Magyarország felszabadításáért folytatott harcban, egyben utasítások kérése; 3) a háború befejezése kapcsán, elsősorban a budapesti harcok során várható hatalmas veszteségek csökkentésének megkísérlése.

Az amerikai 15. légi hadsereg egyik alakulatának tagjai bevetés előtti eligazításon a dél-olaszországi Foggiában, 1944

A küldetés nem érte el a célját, tagjai nem kaptak menekültstátuszt, ehelyett hadifogolyként „barátságos őrizetben” tartották, és többször kihallgatták őket. Toperczer az amerikai hírszerző szervezettől, az Office of Strategic Servicestől kapott igazolással a zsebében, amely szerint hasznos információival segítette a németellenes háborús erőfeszítéseket, végül is kalandos úton 1945 szeptemberében hazaérkezett. Rövid időre az újonnan szerveződő magyar honvédség katonájaként reaktiválták, de a „horthysta tisztek” sorsát ő sem kerülhette el.

Toperczer Árpád rabosítási fotója 1951-ből

Született: 1918. július 20-án Máriaradnán (ma Románia), apja erdőmérnök volt
1939 A Bolyai János Honvéd Műszaki Akadémián hadnaggyá avatják, 1942-ig híradósként szolgál
1942–1944. október Székesfehérváron a repülőmegfigyelő osztálynál, majd a budapesti Repülő Kísérleti Intézetben beosztott tiszt
1943 Beiratkozik a Műegyetem gépészmérnöki karára
1944. december 9. Az ellenállási mozgalom megbízásából Olaszországba repülő küldöttség gépének navigátora; 1945 szeptemberében visszaérkezik Magyarországra
1946–1948 A honvédség állományában a Műegyetem hallgatója, 1948 decemberében gépészmérnöki oklevelet szerez
1948 A Haditechnikai Intézet navigációs és rádiós előadója, majd a pécsi hírszerző zászlóalj mérnöke; 1949 januárjában B-listára helyezik, s leszerelik
1949–1951 A Budapesti Építési Főigazgatóságon művezető, a Városépítő Beruházási Vállalatnál, majd a Komlói Bányaépítő Trösztnél mérnök
1951. június 30. Tiltott határátlépés gyanújával letartóztatják, de szabadlábra helyezik
1952. január 11. Kémkedés gyanújával letartóztatják, majd 1953. február 5-én lőfegyverrel való visszaélés vádjával négy év szabadságvesztésre ítélik; 1956-ban szabadul, alkalmi munkákból él, majd nyugdíjazásáig mérnökként dolgozik
Elhunyt: 1993. február 25., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.9. V-32162. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Toperczer Árpád

3.1.9. V-32162/1. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Toperczer Árpád

3.1.9. V-103459. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Tóperczer [sic!] Árpád és társa

3.1.9. V-146093. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Tóth István

Irodalom

Iván Dezső: Repülők a magyar ellenállásban. A légierő megalakulása. *Honvédelem*, 1985/8, 73–84.

Markó György: Repülő fegyvernembeli tisztek a katonai ellenállásban, 1944–1945. In Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *A magyarok vére. Írófejedelmek, diktatúrák, ellenállók. Korrajz 2014. A XX. Század Intézet évkönyve.* Budapest, XX. Század Intézet, 2015, 122–132.

Sárhidai Gyula: *Égi szökevények. Átrepülések nyugatra és keletre.* http://www.hadakutjan.hu/tortenetek_egi_szokevenyek.php, 2024. szeptember 13.

Sárhidai Gyula – Macskásy Pál: Elloptak egy He 111-et. *Top Gun*, 1992/10, 8–9.

Simonffy András: *Kompország katonái.* Budapest, Magvető, 1981.

Török Bálint: Az olaszországi küldetés. *Magyar Szemle*, 2002/7–8, 92–111.

SZEGHY-GAYER VERONIKA

Tost László

Tost László a két világháború közötti Kassa közéletének egyik emblematikus alakja, az első bécsi döntést követő hónapokban a város polgármestere, majd a magyar parlament képviselője volt. Kisebbik fia visszaemlékezése szerint 1944 végén kassai civilekből ellenállócsoportot szervezett: „Ennek a csoportnak apám volt a feje, és az nőtt körülötte, annak ellenére, hogy nem volt semmi gyakorlata vagy tapasztalata. Amikor én érdeklődtem kassaiaktól, mi volt, hogy volt, elmondták, alig maradt túlélő ebből az önként szerveződött »földalatti csoportból«, a nyilasok kiirtották őket" – idézte fel emlékeit Tost József egy 1982-ben készült interjúban.

Tost László mindössze néhány hónapot követően, 1939 kora nyarán távozott kassai polgármesteri tisztségéből. Lemondása más okok mellett összefügghetett egy, a visszacsatolt felvidéki területek iparosait és kereskedőit érintő januári kormányrendelettel, amelynek következtében több száz kassai zsidónak minősített kereskedő – köztük a politikus több személyes ismerőse – vesztette el megélhetési forrását. Tost feltehetően részben azért kérte – egészségügyi okokra hivatkozva – nyugdíjazását, mert nem volt hajlandó reszt venni a rendelet végrehajtásában. Ezt követően behívott képviselőként a magyar országgyűlés tagja lett, ahol Teleki Pál politikáját támogatva végezte munkáját, felszólalásaiban már ekkor éles kritikával illetve a nyilasokat.

A német megszállást követően is fellépett a helyi zsidóság védelmében. 1944 tavaszán felkereste a kassai és Abaúj-Torna vármegye más településeiről a városba hurcolt, összesen mintegy tizennégyezer fő gyűjtőhelyéül szolgáló téglagyárat, hogy személyesen győződjön meg a gettóba zsúfolt emberek helyzetéről, s igyekezett a helyi zsidó tanács és Horthy

Magyar csapatok a visszacsatolt Kassa főutcáján 1938. november 11-én

Miklós között közvetíteni, valamint minél több üldözött számára mentesítést kieszközölni. Tiltakozásul 1944 júniusában kilépett a Magyar Élet Pártjából, hogy pártonkívüliként folytassa parlamenti munkáját, végül azonban sohasem tért vissza Budapestre. A Magyar Megújulás Pártja és a Magyar Nemzetiszocialista Párt kassai és Abaúj-Torna vármegyei szervezetei a távozását követően az addigra már kifejezetten szélsőjobboldali hangot megütő kassai napilapban, a *Felvidéki Újság*ban közzétett nyílt levelükben mandátuma visszaadására szólították fel a szerintük „liberális", „zsidó" és „angolbarát" politikai irányvonalat követő politikust, aki a fenyegetés hatására azonban nem futamodott meg: továbbra is nyilvánosan kiállt a Sztójay-kormány politikájával és a nyilasokkal szemben.

A Tost család náciellenes és angolbarát beállítottsága ugyanakkor Tost László idősebbik fia, Gyula közéletben betöltött szerepe révén is hamar nyilvánvalóvá vált. Tost Gyulát 1940 februárjában nevezték ki a kormányzó szárnysegédjévé, s az 1944 januárjában a budai Várban a háborúból való kiválás előkészítésére létrehozott titkos csoportosulás, a Kiugrási Iroda (» Szent-Iványi Domokos) egyik kulcsfigurája lett. A fegyverszünet megkötésének sok tekintetben kellő körültekintés nélkül kidolgozott terve azonban kudarcba fulladt, és október közepén a Nyilaskeresztes Párt ragadta magához a hatalmat. Tost Gyula, aki számtalan titkos információ birtokában volt, és szinte mindegyik, az akcióba beavatott bizalmas személlyel kapcsolatban állt, s éppen ezért korábban megesküdött, hogy az átállási kísérlet titkait senkinek sem adja ki, október 16-án hajnalban önkezével vetett véget életének.

Tost László az utolsó pillanatig támogatta fia tevékenységét, ezért a nyilas-hatalomátvételt követően nem érezhette többé biztonságban magát, az első letartóztatási hullámok azonban mégis elkerülték. Nem került fel az 1944 novemberének első napjaiban Komárom

irányába indított halálvagonokra sem, amelyeken több száz kikeresztelkedett zsidó lakost, továbbá rendszerellenes politikusokat, értelmiségieket és hivatalnokokat, illetve a kommunista ellenállás tagjait, nem utolsósorban pedig a Kassáról és környékéről razziák során összefogdosott romákat hurcoltak el németországi koncentrációs táborokba.

Tostot a nyilasok által irányított kassai rendőrség csak 1944 karácsonya után vette őrizetbe, de két nappal később, szilveszter reggelén szabadon engedték. Feltételezhető, hogy durva eltávolítását nem hagyták jóvá legfelsőbb szinten, ezért pártszolgálatosok magánkezdeményezésnek tűnő terrorakció keretében végeztek vele, ahogy tették azt sokakkal a Kassa környéki erdőkben és határtelepüléseken 1944–1945 fordulóján. 1945. január 3-án, alig két héttel a Vörös Hadsereg Kassára érkezése előtt két civilbe öltözött nyilas kereste fel lakásán azzal, hogy Gyarmathy Gábor, a nyilas főispán hívatja. Autóba ültették, és kihajtottak vele a Kassától északra fekvő Csermely-völgybe, ahol nyolc golyót eresztettek bele, majd magára hagyták. A brutális támadást csodával határos módon túlélte, és elkúszott az erdészlakhoz, de az ottaniak a kijárási tilalom miatt csupán hajnalban indulhattak a városba orvosi segítségért. Tost a kassai állami kórházban lediktálta a vele történteket öccsének, Tost Barnabás római katolikus plébánosnak, majd miután feljelentést tett az elkövetők ellen, a rendőrség is kihallgatta. Sérülése azonban végzetesnek bizonyult, és másnap, 1945. január 5-én a hajnali órákban a kórházi ágyon elhunyt. Csupán tragikus egyebesés, hogy a nyilasok ugyancsak aznap reggel végeztek ki és akasztottak fel

Tost László (jobbra) fiával, Gyulával a kassai állomáson a magyar hadsereg bevonulásának napján

Tost Gyula repülő századosi portréja

Tost László polgármesteri portréja

lámpavasra tizenkét katonaszökevényt a kassai Fő utcán, elrettentésül mindenki számára, aki a gyilkos rendszerrel szembeszegül.

A rendőrség a Tost ellen elkövetett gyilkosság ügyében nyomozást rendelt el. Többeket kihallgattak, például Fábián Anna házvezetőnőt, valamint Nikolajcsuk Gábor házmestert, akik az elkövetők azonosítására is hajlandóak lettek volna, erre azonban nem került sor. A hatóságok a merényletet igyekeztek összefüggésbe hozni egy másik kassai polgár, Koczka Sándor városi hivatalnok meggyilkolásával, akivel állítólag Tost gyakran érintkezett (vagyis a körülötte csoportosuló értelmiségiekből álló ellenállási kezdeményezés tagja lehetett), s akit aznap szintén holtan találtak a város szélén. Később, Darabos László népbírósági perében egy Štefan Krešnák nevű rendőrnyomozó arról vallott, hogy hallotta, amint két nyilas detektív a merénylet előkészítésén dolgozik. A valódi tetteseket végül sohasem azonosították, mint ahogy az állítólagos Tost-féle ellenállócsoport további kivégzett tagjainak kilétére sem derült fény a háború utáni perek során.

Tost László feleségét, Horváth Máriát 1947-ben a szlovák–magyar lakosságcsere keretében a csehszlovák hatóságok Magyarországra telepítették, míg vejét, Kátra Kálmánt 1945 februárjában az NKVD szovjet hadifogolytáborba hurcolta, ahol 1945 végén elhunyt. A háborút követően Nyugatra emigráló fia, József 1972-ben Kassára is eljutott, hogy exhumáltassa és a kassai kálvárián található családi kriptába helyeztesse édesapja földi maradványait. Emlékét egy, a család által később ugyanitt elhelyezett tábla őrzi, amelyen az alábbi felirat áll: Tost László, Kassa polgármestere 1875–1945.

Született: 1875. április 4-én Zborón (ma Szlovákia), apja gazdatiszt volt
1885–1892 Elvégzi a Kassai Állami Főreáliskola hat osztályát
1892–1895 Elvégzi a Kassai Magyar Királyi Gazdasági Tanintézet hároméves tanfolyamát
1903. május 9. Megszületik első fia, Tost Gyula
1909–1925 A Kassai, illetve a Máramarosszigeti Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság, majd 1918 után az Alsókubini Pénzügyigazgatóság munkatársa
1929. március 29. A két világháború közötti Csehszlovákia legnagyobb magyar kisebbségi pártja, az Országos Keresztényszocialista Párt országos főpénztáros lesz
1933–1938 Kassa alpolgármestere
1938. november 3. – 1939. június 1. Kassa polgármestere, nyugdíjazását követően behívott képviselő a Magyar Országgyűlésben
1944 A német megszállást követően fellép a helyi zsidóság érdekében; júniusban kilép a Magyar Élet Pártjából, nyíltan állást foglal a Sztójay-kormánnyal és a nyilasokkal szemben; kisebbik fia, József visszaemlékezése szerint év végén kassai civilekből ellenállócsoportot szervez
1945. január 3. A nyilasok a Kassa melletti Csermely-völgyben merényletet követnek el ellene, két nappal később a kassai állami kórházban belehal sérüléseibe

Irodalom

Bálint József: A nyilasok és tettestársaik által Kassán és Kassa környékén 1944/1945-ben elkövetett vérengzésekről. *Eszmélet,* 2016 (28) 109, 174–180.

Gömöry János: *Emlékeim egy letűnt világról.* Budapest, Szépirodalmi, 1964.

Harčar, Anton: *Žil som v Košiciach.* Bratislava, Lúč, 2003.

Kovács András: Horthy szárnysegédje. *História,* 1982/2, 20–22.

Szeghy-Gayer Veronika: *Tost László, Kassa polgármestere. Kassa,* Kassai Magyarok Fóruma, 2022.

SZOKOLAY DOMOKOS

Tóth „Potya" István

1944 decemberében furcsa jelenet ismétlődött meg napról napra a Fő utcai fogház komor épületében. A német biztonsági szervek által lefoglalt részleg negyedik emeleti, 513-as zárkájának ablakpárkányán egy fogoly galambokat etetett. „Géza... Géza... tre punte..." – szólt félhangosan, és e jelre az ártatlan galambetetés máris társalgássá vált a szomszédos cellába zárt barátjával.

A galambokat etető férfit, Tóth István Sándort 1944. december 6-án tartóztatták le. Ragadványneve, a Potya szinte vezetéknevének részévé vált, noha a szó köznapi értelmével ellentétben korántsem volt potyázó vagy kétballábas. Válogatott labdarúgó volt, a Ferencvárosi Torna Club legendás játékosa és edzője, aki mint a Triestina és az Internazionale trénere az olasz közönség szívébe is belopta magát. Ahogy a pályán, úgy a bajban is a magyar futballélet kiválóságaival együtt küzdött. Fogolytársai közé tartozott közeli barátja és cellaszomszédja, az Olaszországot szintén megjárt Kertész Géza, az SS Lazio és az AS Roma egykori trénere, valamint az ugyancsak elismert Jánosi Béla, a Gamma-gyár sportegyesületének igazgatója. Ők hárman képezték a magvát annak a családjuk és baráti társaságuk mellett a szélesebb futballtársadalmat is átszövő ellenállási kezdeményezésnek, amely végül Dallam-csoport néven vált ismertté (» Magyary Gyula).

A sportolók szervezkedésének indítóoka a faji okokból üldözöttek iránti emberség volt. Potya, aki az 1942/1943-as szezon tavaszán még a Ferencváros csapatát irányította, nyáron visszavonult a sportéletben betöltött pozíciójából. Kialakult körülötte egy kör, amelynek Kertész és Jánosi mellett a magyar labdarúgás egykori sztárjai, Schlosser Imre, Fogl Károly és Blum Zoltán voltak a résztvevői. Tóth kapcsolatban állt » Zsabka Kálmánnal és Vargha Károllyal is, akik később, a nyilasuralom idején mint a zuglói XIV/2. Kiska-alakulat vezetői vettek részt az ellenállásban. A szervezkedés az 1944. március 19-i német megszállást követően vett újabb lendületet, központja Jánosi Béla Tisza István utca 4. szám alatti textilüzlete volt. A társaság a Jánosi család tagjaira, valamint a futballisták folyamatosan bővülő baráti körére épült. A belső mag tizenöt-tizenhat főből állt, míg egyes források szerint a szervezkedésbe negyven–ötven, sőt, a tágabb kapcsolatrendszert figyelembe véve akár kétszázhetven fő is bekapcsolódhatott.

Tóth „Potya" István akció közben

A csoport pénzzel, iratokkal, igazolványokkal igyekezett segíteni a bajba jutott sporttársakon, művészeken, akik nemegyszer Tóth zuglói otthonában találtak menedékre. Potya ekkoriban már mint tartalékos főhadnagy a Honvédelmi Minisztérium Légügyi Osztályán dolgozott, így értékes pecsétekhez és okmányokhoz fért hozzá. Jánosi Béla emlékei szerint a csoport hónapokig bújtatta és iratokkal segítette Kasser Sándor papírgyári mérnököt is, aki ezt követően a Svéd Vöröskeresztnél dolgozott, s embermentő tevékenységéért a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet 1997-ben a Világ Igaza kitüntetést adományozta számára. Jánosi szerint iratokkal láttak el és élelmeztek harmincnégy szökött munkaszolgálatost, akiket pályamunkásként helyeztek el a józsefvárosi (más forrás szerint a ferencvárosi) pályaudvaron. Az erőfeszítések

Tóth „Potya" edzőként (az első sorban jobbról a második)

Tartalékos hadnagyi portréja

ellenére közülük végül csupán Hercz István élte túl a vészkorszakot.

A szervezkedők újabb szintet léptek, amikor Kertész Géza régi római ismerősével, Kovács Pállal kapcsolatba kerülve létrehozták az úgynevezett Dallam-csoportot. A negyvenes éveiben járó üvegtechnikus Stephen Cora fedőnéven az amerikai hírszerző szolgálat, az Office of Strategic Services (OSS) civil ügynöke volt, aki 1944 októberében, alig valamivel a kiugrási kísérlet előtt érkezett Magyarországra hírszerzési feladatokkal, és azért, hogy ellenállócsoportot szervezzen. Az OSS Kovácsot, ahogyan másokat is, Róma 1944. június 4-i felszabadítása után vonta be hálózatépítő munkájába, azt követően, hogy megvetette a lábát az olaszországi magyar diaszpóra tagjai között. A Kertész család 1943-ban hazatelepült Magyarországra, ahol Kertész Géza átvette az Újpest csapatátának irányítását. Kovács Pál számára, különösen a kiugrási kísérlet bukása után, kézenfekvőnek mutatkozhatott, hogy ismerőseihez forduljon segítségért. Így került ismét kapcsolatba Kertész Gézával, aki a lilák egyik mérkőzésén összehozta őt Tóth „Potya" Istvánnal.

Miután Kovács felfedte amerikai összeköttetéseit és céljait, a német megszállás és a nyilashatalom ellen szervezkedő sportolók úgy döntöttek, hogy a segítségére lesznek, és elfogadják az iránymutatását. Felvették a kapcsolatot a »Bajcsy-Zsilinszky-féle szervezkedéssel. Legfőbb szövetségesük az Államvédelmi Központ helyettes vezetője, »Kudar Lajos csendőr ezredes volt, aki titokban az ellenállókat támogatta Szálasi Ferenccel szemben. Kudar bizalmas utasításokkal és információkkal segítette a szervezkedést, amelynek egyik célkitűzése az volt, hogy megmentse a budapesti hidakat, mielőtt a német hadvezetés elrendelné azok felrobbantását.

A szabotázsakciókra és fegyveres ellenállásra készülő csoport tragédiája végül Kovács Pál 1944. december 5-i letartóztatásával vette kezdetét. A könnyelmű kém egy alkalmi nőismerősével készült légyottra, amikor lefogták a detektívek. Viharos gyorsasággal, szinte órák alatt őrizetbe vették a többi szervezkedőt is. Tóth Potyát másnap, otthonából elcsalva tartóztatták le. A sportolók előbb a magyar kémelhárítás, majd a német nyomozók markába

kerültek: verés, kínzás és kihallgatások sora várt rájuk. Potyát a Fő utcai fogházban még láthatta a fia, aki így emlékezett édesapjára: „[…] cigarettával »megvesztegettem« az őröket, akik megengedték, hogy a kémlelőnyíláson keresztül még egy pillantást vethessek rá. A priccsen feküdt. A bágyadt decemberi napsugár megvilágította az ütésektől eltorzult arcát. Ő nem láthatta, hogy én ott vagyok, ez volt az utolsó találkozásunk."

Potya és társai az ostromlott Budapest több hírhedt fogvatartási helyszínét megjárták, végül a Belügyminisztérium várbeli épületében található „pokolpincébe" kerültek. A gyötrelmes rabság és az éhezés aláásta Potya és Kertész egészségét. Fogvatartóik 1945. február 6-án azt hazudták nekik, hogy kórházba szállítják őket, ehelyett azonban egyszerűen agyonlőtték a két barátot. Társaik közül ugyanerre a sorsra jutottak Jánosi Béla fivérei: Miklós és Ernő, valamint Kovács Pál és Kudar Lajos is. A Dallam-csoport különlegessége volt, hogy keretén belül egymásra találtak a magyar futball nemes célokat követő kiválóságai és a nyugati szövetségesek, hogy együtt küzdjenek az embertelen diktatúrával szemben. Tóth „Potya" és társai érdemeit a háború után a magyar állam a Szabadság Érdemrenddel ismerte el.

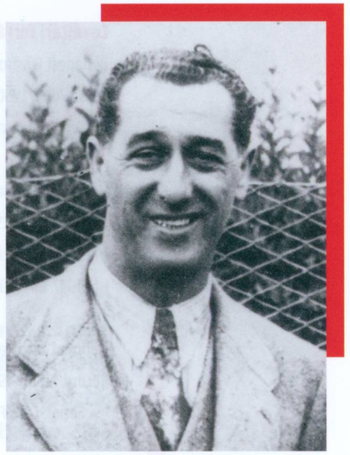

Kertész Géza 1938 körül

Született: 1891. július 28-án Budapesten, vasutascsaládban
1904–1926 A Budapesti Torna Club, majd a Nemzeti Sport Club, 1912-től a Ferencvárosi Torna Club (FTC) labdarúgója, utóbbival kétszeres magyar bajnok és kupagyőztes; 1910–1926 között válogatott játékos, tizenkilenc meccsen nyolc gólt szerez
1925–1930 Az FTC első hivatalos edzője, vezetésével a klub három bajnoki címet és több nemzetközi kupagyőzelmet szerez
1926 Az Edző Testület létrehozásának kezdeményezője és első ügyvezető elnöke
1930–1931, 1934–1937 A Triestina edzője
1931–1932 Az Ambrosiana-Inter edzője
1932–1934 Az Újpest edzője
1937–1943 Az Elektromos csapatánál szaktanácsadó, majd edző
1942–1943 Az FTC futballigazgatója, majd csapatának irányítója
1944 Tartalékos hadnagyként a Honvédelmi Minisztérium Légügyi Osztályán dolgozik, az úgynevezett Dallam-csoport tagjaként részt vesz az embermentésben
1944. december 6. Letartóztatják, a magyar kémelhárítás, majd a megszálló német hatóságok vallatják
1945. február 6. A Belügyminisztérium budai Várban lévő épületének udvarán agyonlövik

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

VII.5.e 7638/1950. – A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék népbíróságtól átvett peres ügyeinek iratai (1949–1950). Dósa Gábor népbírósági peranyaga

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár

HM 1945. ált. 415950. – Kazay Kálmán ezredes segélykérelme

HM 1945. eln. szü. 37264. – Nyerges Pál százados ranghelyesbítési ügye

HM 1947. eln. szü. 28.020. – A Magyar Szabadság Érdemrend kitüntetési javaslata Jánosi Béla és társainak ügyében

National Archives and Records Administration

Record Group 498. – Records of Headquarters, European Theater of Operations, United States Army (World War II). Series: Case Files of Hungarian Helpers 1945. File: Tóth Istvan (Potya) & Csoportja

Irodalom

Bare, Duncan: The Curious Case of Aradi Zsolt. Tracking the Distinguished Career of an OSS, SSU and CIA Central European Asset. *JIPSS*, 2014/1, 111–126.

Bare, Duncan: *Hungarian affairs of the US-Office of Strategic Services in the Mediterranean Theater of Operations from June 1944 until September 1945.* Masterarbeit/Master Thesis. Graz, Karl-Franzens-Universität Graz, 2015.

Bare, Duncan: Angleton magyarjai. Esettanulmány az USA Rómában működő közép-európai katonai hírszerzésének történetéből, 1945–1946. *Betekintő*, 2016/2. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_2_bare.pdf, 2024. szeptember 5.

Dési János: *Wallenberg-jegyzőkönyv.* Budapest, Ab Ovo, 2014.

Fejérdy András (szerk.): *„I was Francis Moly." Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai béke-misszióra.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019.

Fenyvesi, Charles: *Három összeesküvés.* Budapest, Európa, 2007.

Gazsi József: *Antifasiszta ellenállás Budapesten, 1941–1945.* Kandidátusi értekezés, 1987. (Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, D/14.302.)

Gazsi József: Egy csendőr a szabadságért. *Interpress Magazin*, 1992/8, 120–131.

Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben.* Budapest, Libri, 2015.

Paál Jób: Amerika magyarokat tüntetett ki... Az USA szabadságkeresztjét kapta a legvakmerőbb magyar partizáncsoport. *Képes Figyelő*, 1946. június 1.

Papp Károly: A modern labdarúgás úttörője. *História*, 1980/4, 18.

Papp Károly: Az utolsó év. *Képes Sport*, 1985/6, 12–13.

Tiefenthaler József: *Sötét napok.* Budapest, Szent István Társulat, 1945.

MITROVITS MIKLÓS

Varga Béla

Varga Béla már fiatalon eldöntötte, hogy a falusi lelkipásztori hivatást fogja választani, ahogy azt is, hogy a magyar parasztság szellemi és anyagi felemelkedésének elősegítésére fog törekedni. Miután a trianoni béke mélyen megrázta, 1921-ben – tizennyolc évesen – részt vett a magyar állam területi integritásáért indított nyugat-magyarországi felkelésben, s mivel dinasztiahű volt, IV. Károly oldalán a budaörsi csatában is harcolt. Ezzel a háttérrel lett aztán a Független Kisgazdapárt politikusa, 1939-től országgyűlési képviselője, valamint Balatonboglár plébánosa. Nem utolsósorban pedig a lengyel menekültek és ellenállók önzetlen segítője.

1939. szeptember 1-jén előbb Németország, majd szeptember 17-én a Szovjetunió is megtámadta Lengyelországot. A lengyel kormány nem mondott le, a hadsereg pedig nem kapitulált. Teleki Pál magyar miniszterelnök utasítására megnyitották a magyar–lengyel határt a menekültek előtt, aminek következtében néhány hónap alatt több tízezer lengyel katona és civil érkezett Magyarországra.

A menekültek között jelentős számú iskolaköteles gyerek is volt, mellettük érkezett hozzávetőlegesen kétezer főiskolás és egyetemista. Egyesek szüleikkel katonai és polgári táborokban kaptak elhelyezést, mások szülők nélkül jutottak át a határon, a magyar nyelvet nem beszélték, és elsősorban harcolni szerettek volna a hazájukért. Az ő felügyeletük és taníttatásuk a magyar állami szervekre hárult. Néhány hét alatt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Magyar–Lengyel Cserkészkör, a Magyar–Lengyel Diákszövetség, a Magyar Tanárok Országos Szövetsége, valamint nemzetközi szervezetek – mint a YMCA vagy a Vöröskereszt – segítségével indult meg az oktatásuk. A munkát a Magyarországi Lengyel Menekültek Gondozásának Ügyeit Intéző Polgári Bizottság fogta össze.

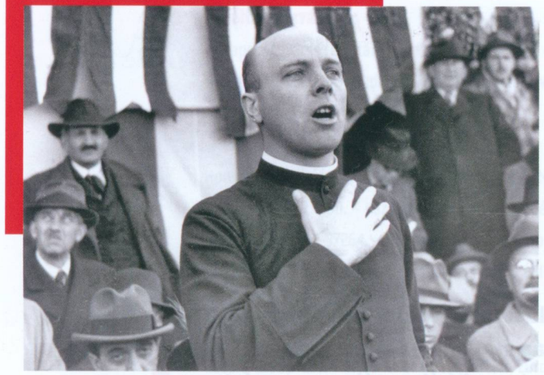

Varga Béla egy politikai gyűlésen a harmincas években

1939 szeptemberétől több táborban is működött lengyel elemi iskola, középfokú oktatás azonban csak Nagykanizsán és Zamárdiban folyt. Ugyanakkor utóbbi inkább tekinthető lengyel „magánkezdeményezésnek", mint a magyar állami szervek által felügyelt intézménynek. A németek azonban felfigyeltek az ott folyó tevékenységre, ezért a magyar hatóságoknak lépniük kellett. Ekkor az a döntés született, hogy Balatonboglárra helyezik át a diákokat. A munkát Teleki Pál miniszterelnök felkérésére Varga Béla szervezte meg. Varga örömmel vette a feladatot, és nem kis kockázatot vállalva túl is teljesítette az elvárásokat.

A zamárdi iskolát » Antall József segítségével 1940 szeptemberében áthelyezték Balatonboglárra, ahol hamarosan a Lengyel Ifjúsági Tábor keretében újraindult a lengyel nyelvű középfokú oktatás. Folyamatosan évi kétszázötven–háromszáz diák tanult Balatonbogláron; két internátusban, illetve magánlakásokban éltek, az oktatás pedig az újonnan épült kultúrházban zajlott. Az itt szerzett érettségi bizonyítványokat elfogadták a magyar főiskolákon és egyetemeken, majd a háború után Lengyelországban is. Varga plébános igyekezett nyugodt körülményeket teremteni. A nebulók saját tánc- és énekkart, valamint cserkészcsapatokat szerveztek, de – kihasználva a Balaton adta lehetőségeket – a vízi sportokkal is megismerkedtek. A boglári iskola világhírre tett szert, meglátogatta Angelo Rotta pápai nuncius, Nils Ehrenström protestáns lelkész, az Ökumenikus Világtanács munkatársa, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt megbízásából Bernadotte Elsa svéd királyi hercegnő is.

A második világháború idején a hitleri Németország által megszállt Lengyelországban nem működhetett lengyel nyelvű gimnázium, ezért is volt kiemelten fontos a boglári iskola léte. A gyerekeket a menekültek közül jelentkező lengyel tanárok tanították lengyel tanrend szerint, lengyel tankönyvekből. A könyveket eleinte a Budapesten működő Lengyel Kulturális Intézet, majd a Lengyel Polgári Bizottság adta ki. Boglár fontos bázisa lett a lengyel ellenállásnak. Gyakran megpihentek itt a megszállt lengyel területek és a londoni lengyel emigráns kormány között Magyarországon keresztül ingázó titkos futárok, illetve a magyarországi lengyel emigráció vezetői, többek között Edmund Fietz-Fietowicz, a titkos lengyel

bizottság elnöke. A Balaton-parti településen lengyel bíróság is működött, amelyet a menekültek között felmerült viták rendezésének céljával hoztak létre.

Varga képviselőként az országgyűlésben is képviselte a lengyel menekültek ügyét, és nagy szerepet játszott a lengyel ellenállás magyarországi tevékenységének fedezésében és támogatásában. A lengyeleket, beleértve a lengyel zsidókat is, hamis igazolványokhoz juttatta, a németek által körözött személyeknek pedig segített átjutni a határon. Maga is sokszor bonyolódott veszélyes vállalkozásba. 1943-ban személyesen csempészte Lengyelországból Magyarországon keresztül Svájcba a Lengyel Hadsereg elit alakulata, a Csendes Láthatatlanok (Cichociemni) tagjai közé tartozó Tadeusz Chciuk-Celtet. A lengyel katonát Varga Arnold néven, vagyis saját bátyjának álcázva, papi reverendában szöktette ki. Ez veszélyes művelet volt, mivel Celt 1943-ban Nyugatra vitte a náci koncentrációs táborokban folyó tömeges népirtás dokumentumait, így előkelő helyet foglalt el a Gestapo körözési listáján. Varga hasonlóan nagy kockázatot vállalt, amikor közel egy éven át Balatonbogláron bújtatta Stanisław Mikołajczyk lengyel miniszterelnök fiát, Mariant, akit a lengyel ellenállás hozott Magyarországra; végül Isztambulon át, hamis papírokkal, egy magyar diplomata kíséretében szöktették Angliába. A német megszállás

A Független Kisgazdapárt nagyválasztmányi ülése, Budapest, 1939. augusztus 19. Az asztalnál (balról) » Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szentiványi Lajos, Nagy Ferenc, Eckhardt Tibor, Szijj Bálint, Tildy Zoltán és Varga Béla

Varga Béla (alul középen) balatonboglári lengyel menekültek között egy hajókiránduláson

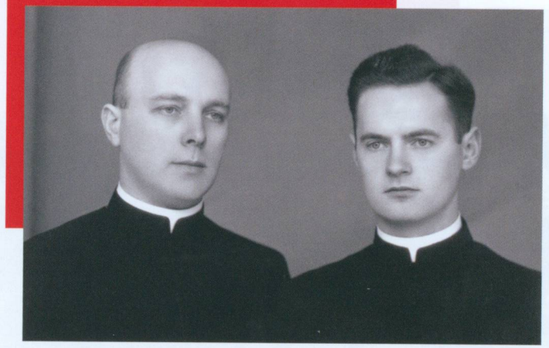

Varga Béla és Tadeusz Chciuk-Celt, Balatonboglár, 1942

után Varga bújtatta Henryk Sławiknak (»Antall József), a Magyarországi Lengyel Menekültek Gondozásának Ügyeit Intéző Polgári Bizottság elnökének a lányát, Krystynát is.

A német megszállást követően a Gestapo minden lengyelbarát szervezetre és személyre lecsapott, többeket a helyszínen agyonlőttek. Természetesen keresték Varga Bélát is, aki a homokkomáromi kolostorban rejtőzött el. 1944 novemberében Budapestre utazott, ahol »Raile Jakab jezsuita szerzetes közvetítésével többször találkozott Raoul Wallenberg svéd követségi titkárral, akinek igyekezett segítséget nyújtani embermentő tevékenységében.

Végül nem a németek vagy magyar kiszolgálóik, hanem 1945 januárjában a szovjetek tartóztatták le Vargát, akit azzal gyanúsítottak, hogy az 1943-ban a németek által leleplezett katyńi tömeggyilkosságról dokumentumokat rejtegetett és juttatott ki Nyugatra. Végül elengedték, és ezzel kezdetét vette életének háború utáni, nem kevésbé izgalmas időszaka.

Született: 1903. február 3-án Börcsön, kisparaszti családban
1921. október Legitimistaként részt vesz a IV. Károly második visszatérési kísérlete során lezajlott budaörsi csatában
1926 Somlóvásárhelyen pappá szentelik, Várpalotára kerül káplánként
1929-től Balatonboglárón plébános
1939 A Független Kisgazdapárt jelöltjeként országgyűlési képviselővé választják
1940 nyarától Zamárdiból Balatonboglárra helyezik át a Lengyel Ifjúsági Tábort, megszervezi annak állandó támogatását, ő maga pedig a lengyel ellenállást is segíti
1944. március 19. Püspöke, Mindszenty József segítségével a homokkomáromi kolostorban rejtőzik el
1944. november Budapestre utazik, ahol a jezsuiták kolostorában talál menedéket, közben együttműködik Raoul Wallenberggel
1945. január Budapest ostroma alatt szovjet fogságba kerül; a kispesti Kiss-villában berendezkedett parancsnokságra hurcolják, ahol kihallgatják, ám végül elengedik

1945. áprilistól A Független Kisgazdapárt jelöltjeként az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, novembertől újfent nemzetgyűlési képviselő
1946. február 7. – július 3. A Nemzetgyűlés elnöke
1947. június 2. A várható letartóztatás elől elmenekül az országból, az Egyesült Államokban telepszik le
1949 Megalakul a Magyar Nemzeti Bizottmány, amelynek elnöke lesz; később is vezető szerepet játszik az egyesült államokbeli magyar emigrációban
1990. április 20. Hazatér Magyarországra, és május 2-án beszédet mond a rendszerváltás utáni első demokratikusan megválasztott országgyűlés alakuló ülésén
Elhunyt: 1995. október 13., Budapest; a balatonboglári plébánián helyezték örök nyugalomra

Irodalom

Egy politikus pap életútja (1–9). Varga Béla, a Magyar Nemzetgyűlés nyugalmazott elnökének vallomásai. Összeállította Kapronczay Károly. *Új Magyarország*, 1992. július 16. – augusztus 6.

Gyurcsík Iván – Mitrovits Miklós (szerk.): *„Állunk a határon kezünket nyújtjuk…" A magyar–lengyel szolidaritás emlékezete 2014-ben és 2016-ban. / „Stoimy na granicy wyciągamy ręce…" Upamiętnienie solidarności polsko-węgierskiej w latach 2014 i 2016.* Budapest–Warszawa, Országház Könyvkiadó – Wydawnictwo Sejmowe, 2021.

Kapronczay Károly (összeáll.): *Magyarok és lengyelek 1939–1945. Menekültügy.* Budapest, Gondolat, 1991.

Kapronczay Károly: *A Nemzetgyűlés elnöke volt. Kilenc évtized a 20. századból. Varga Béla vallomásai életútjáról, 1991-ben.* Budapest, Mundus, 1998.

Kapronczay Károly: *Lengyelek és magyarok. Fejezetek az 1939 és 1944 közötti időszak történetéből.* Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2019.

Kapronczay Károly: Varga Béla és a lengyel menekültek. *Valóság*, 2019/6, 89–94.

Lagzi István: *Magyarok a lengyelekért 1939–1945. I–II. kötet.* Szeged–Budapest–Warszawa, magánkiadás, 2022.

Łubczyk, Grzegorz: Teleki Pál (1879–1941) és Varga Béla (1903–1995). In Mitrovits Miklós (szerk.): *Hídépítők. A magyar–lengyel kapcsolatok arcképcsarnoka.* [Göd], Rézbong, 2018, 52–59.

Szabó Róbert: „Emberszeretet irányította cselekedeteit." Varga Béla politikai pályafutása. In Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila (szerk.): *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára.* Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 139–150.

MÁTHÉ ÁRON

Variházy Oszkár

Az 1945-ös esztendő Magyarországot siralmas állapotban találta. A hadszíntérré vált ország egyik felén a nyilaskeresztes pártszolgálatosok fosztogattak és gyilkoltak, a másikon a szovjetek hurcoltak tízezreket málenkij robotra. A fronton borzasztó pusztítással folyt tovább a harc a szovjet és a hozzájuk csatlakozó román és bolgár, illetve a német és a mellettük még kitartó magyar alakulatok között. Emellett voltak, akik annak érdekében, hogy a háború minél hamarabb véget érjen, alakulatukkal megkíséreltek szembefordulni a németekkel. Tették mindezt annak ellenére, hogy az életükkel játszottak.

A magyar katonáknak a szovjetekkel szembeni esetleges fenntartásaik miatt is komoly dilemmát jelenthetett az átállás mérlegelése: amellett, hogy joggal tarthattak attól, hogy hadifogolysorsra jutnak (ahogy az számos esetben meg is történt), elriaszthatták őket a világháború éveiben a megszálló csapatok és a 2. hadsereg tagjaként a Szovjetunióban szerzett tapasztalataik és a szovjet típusú diktatúra magyarországi „bemutatkozásával", az 1919-es Tanácsköztársasággal kapcsolatos emlékeik, valamint a Vörös Hadsereg 1944–1945-ben magyar földre lépő katonái többségének viselkedése is.

A németekkel szembeforduló katonák egyik legfontosabb alakja az úgynevezett Budai Önkéntes Ezred vezetője, Variházy Oszkár alezredes volt. Variházy 1942-ben a 2. hadsereg egyik zászlóaljparancsnokaként részt vett a Don melletti harcokban. Az egyik hídfőcsata után, októberben élesen tette szóvá felettesei előtt a magyar honvédek tarthatatlan helyzetét, szót emelt a sok vérveszteséggel járó parancsok ellen. A hadbíróságtól csupán az mentette meg, hogy hazarendelték. 1944-ben a galíciai harcok idején az 1. hadsereg kötelékében a 18. gyalogezred parancsnokaként szolgált. Alakulatát Budapestre rendelték

Variházy Oszkár ezredesi portréja

a kiugrási kísérlet biztosítására, ám a parancs későn érkezett: mire felértek volna a fővárosba, az október 15–16-i események már lezajlottak. Variházy Budapest ostromának kezdetén a 10. hadosztály gyűjtőkeretének parancsnoka lett, majd január 27-én kinevezték a 6. gyalogezred parancsnokának. Az ezred a mai Bartók Béla út (akkor Horthy Miklós út) Szent Gellért tér és Móricz Zsigmond körtér (Horthy Miklós körtér) közötti szakaszán települt. Variházy a környék ott ragadt vagy alakulatuktól elszakadt kisebb egységeit is saját parancsnoksága alá vonta, így létrehozva az úgynevezett Variházy-csoportot. A harcokat nem erőltette, embereit igyekezett megkímélni. Bátorfy Ferenc, a Magyar Királyi Honvédség őrmestere ezt így idézte föl: „Variházy jó taktikával dolgozott. Úgy szétszórta a csapatát, annyi kisebb csoportra, s olyan, egymástól elkülönült szálláshelyekre, hogy semmiképpen sem mutatott harcoló egységet, így a német parancsnokság nem tudott minket felhasználni. Csak amikor szembefordultunk a németekkel, akkor tömörített bennünket Variházy egységbe."

Ennek a szembefordulásnak megvoltak az előzményei. Igaz, kérdéses, mennyire tekinthetjük hitelesnek azt az általa a közeli hozzátartozóival és barátaival is megosztott történetet, amely szerint még az 1944. november–decemberi Gödöllő környéki harcok során kapcsolatba lépett a szovjetekkel, s zavartalan átvonulást biztosított egy egységük számára. Ha a fenti epizódnak van valóságalapja, akkor nem zárhatjuk ki, hogy a szovjetek számoltak vele. Már csak azért is, mivel – szintén a családtagok visszaemlékezése szerint – a 10. hadosztály személyi gyűjtőjének parancsnokaként igazolványokkal segítette a baloldali ellenállókat.

Variházy 1945. február 10-én megtagadta a Várba való visszavonulásra felszólító parancsot. Másnap a Gellért Szállónál összecsapásra kerülhetett sor német és nyilas járőrökkel, délutánra azonban a szovjetek elfoglalták a körteret a németektől, és az első T–34-es elérte a Variházy-csoport körletét. A csoport tagjai az odaérkező szovjet összekötő tiszt nyomán a fegyvereket letéve indultak el Budafok felé.

Az átállás azonban nem zajlott zökkenőmentesen. Létay Gyula, Variházy segédtisztje így emlékezett vissza: „Fogságba esésünkkor bennünket a budafoki borospincékbe hajtottak, az én pk-om [parancsnokom, tudniillik Variházy] is alezredes volt, s róla is lehúzta a csizmáját egy orosz katona, és éjjel a pincében egy másik katona a rövid bőrkabátjától fosz-

Magyar csapatok átvonulóban egy szükséghídon a Don felé, Szovjetunió, 1942. július 22.

totta meg. Parancsnokom idegileg teljesen összetört, de mi nem kértük számon a nemzetközi egyezményeket. Támogattuk őt, hogy velünk maradjon. Reggel módunk volt jelentkezni a németek elleni harcra, beteg parancsnokunkat is magunkkal vittük."

Február 12-én tehát Variházyt tájékoztatták a szovjetek, hogy az oldalukon harcoló magyar századok egy részét összevonják, s egyelőre egy zászlóaljat hoznak létre, amelynek parancsnokául őt kérték fel. Néhány nap múlva, 15-én az összes magyar önkéntes egységből megalakították a 1. magyar önkéntes ezredet – amelyet később Budai Önkéntes Ezrednek neveztek el. A források többsége szerint az ezred húsz századból állt, amelyet négy zászlóaljba soroltak. Közöttük egy zsidó munkaszolgálatos század is helyet kapott.

A Budai Önkéntes Ezred – benne a Variházy vezénylete alatt átállt mintegy 1000–1200 fővel – összességében 2500–3000 főből állt. Közülük a küzdelmek során 160-an vesztették életüket (a magyar önkéntesek tömegsírjának emlékművén 247 elesettre vonatkozó adat szerepel, amibe feltehetően beleszámították a harc közben átállt, szovjet igazolvánnyal nem rendelkező magyar honvédeket is). A magyar önkéntesek részt vettek a Vár teljes elfoglalásában, majd február 16-ig szerepet vállaltak a Buda környéki erdők átfésülésében is a kitörők nyomában.

A Kelenvölgyi Általános Iskola, a Budai Önkéntes Ezred megalakulásának színhelye

Variházy ezredét a szovjetek ezután először pihenőre Kelenvölgybe, majd Jászberénybe, a hadifogolytáborba (más adat szerint a tábor mellé) irányították. Egy futballpályán, négy álcázott szovjet géppuska biztosítása mellett fegyverezték le őket a szovjetek, akik tartottak a bátorságukat előzőleg megmutató magyaroktól.

Szovjet tankok az Alagút utcában Budapest ostroma idején

Jászberényben végül is a szovjetek engedélyezték az Ideiglenes Nemzeti Kormány számára a haderő szervezését, így a budai önkéntesek egy részéből Variházy parancsnoksága alatt megalakult az 1. gyalogezred, míg mások közülük hadifogságba kerültek. Variházy és ezrede április végén Bécsújhely környékén még részt vett megszállói feladatok ellátásában, de a háború rövidesen véget ért.

Joggal tehetjük fel a kérdést: volt-e érdemi jelentősége a magyar önkéntesek szerepvállalásának? Aligha kétséges, hogy tényked esüknek

Született: 1897. március 12-én Budapesten Braun Oszkár néven (1934-től Variházy), apja az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének továbbszolgáló altisztje, később a kaposvári hitelszövetkezet igazgatója, anyja varrónő volt

1914. október 15. A pécsi hadapródiskolában 1911-től folytatott katonai tanulmányai végeztével zászlóssá avatják

1914–1918 Az első világháborúban a 17. honvéd gyalogezredben teljesít frontszolgálatot; érdemeit több kitüntetéssel – köztük ezüst vitézségi éremmel – ismerik el

1919. március 21. után A Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében szolgál, emiatt 1921-ben szolgálaton kívüli viszonyba helyezik

1928 Folytathatja hivatásos tiszti karrierjét, próbaszolgálat után véglegesítik

1942. május A 2. hadsereggel a keleti arcvonalra indul mint a 36/III. zászlóalj parancsnoka

1942. október Hazavezénylik a Don mellől, alezredesi rendfokozatban a Sárbogárdon felállított 18/II. pótzászlóalj parancsnoka lesz

1944. december 24-től A 10. hadosztály tábori gyűjtőkeretének parancsnokaként az alakulatuktól elszakadt katonák és az új behívottak elosztásáért felel

1945. február 11. A 6. gyalogezreddel és más töredékalakulatokkal (Variházy-csoporttal) együtt átáll a szovjetekhez; másnap kinevezik a Budai Önkéntes Zászlóalj, 15-én pedig a Budai Önkéntes Ezred parancsnokának

1945. szeptember Belép a Magyar Kommunista Pártba; 1948-ban átigazolják a Magyar Dolgozók Pártjába

1946 Kinevezik az 1. hadosztály parancsnokává; vezérőrnaggyá léptetik elő

1949. szeptember 21. Beosztásából felmentik, a következő évben nyugállományba helyezik, nyugdíját megvonják; egykori bajtársai révén a *Katonai Szemlé*be ír cikkeket, ez jelenti számára az egyedüli jövedelemforrást, ám súlyosbodó szembetegsége miatt idővel ezzel a tevékenységgel is fel kell hagynia

1955 Ismét folyósítanak számára nyugdíjat

Elhunyt: 1959. május 9., Budapest

1995 Posztumusz rehabilitálják, vezérezredessé léptetik elő

tényleges és jelképes értéket egyaránt tulajdoníthatunk. Emellett, hogy teljesítményükkel megrövidítették a polgári lakosság szenvedéseit, a Budavári Palota német védői magyar önkéntesek előtt tették le a fegyvert, akik a Turul melletti kapura a szovjet vörös lobogó mellé a magyar nemzeti zászlót is kitűzhették. Sajnos azonban áldozatuk ellenére Magyarország továbbra is a vesztes, mégpedig az erkölcsi vesztes kategóriájában maradt. Abban a kategóriában, amelyből a magyar hadifogoly önkéntesekből álló alakulatok szervezését megtiltó Sztálin nem hagyta szabadulni az országot.

Irodalom

Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* Budapest, Osiris, 2015.

Erdeös László: *A magyar honvédelem egy negyedszázada [1919–1944]. II. kötet.* Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2007.

Gosztonyi Péter: A zászló. *Irodalmi Újság,* 1978/7–8, 8.

György István: *Kétezerötszázan voltak.* Budapest, Magvető, 1970.

Kis András: *Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Krupiczer Ferenc: Magyar önkéntesek az első vonalban. *Budapest,* 1985/1–2, 21–22.

Létay Gyula: Igaz honvédelem! *Ez a Hét,* 1997/13, 22–23.

Lukács Bence Ákos: *A kaposvári m. kir. 10. „Rosseb" gyaloghadosztály harcai Magyarország védelmében [1943–1945].* Doktori értekezés, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015.

Tóth Sándor: *Budai önkéntesek.* Budapest, Zrínyi, 1961.

Ványai Márton: Amit kevesen tudnak: magyar segítséggel foglalták el a szovjetek Budapestet. *Qubit,* 2023. január 27. https://qubit.hu/2023/01/27/amit-kevesen-tudnak-magyar-segitseggel-foglaltak-el-a-szovjetek-budapestet, 2024. február 10.

Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban [1941–1956]. Az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest, Russica Pannonicana, 2010.

Variházy Oszkár: Budától Tolnáig. A „Budai Önkéntes Ezred" megalakulása. *Honvéd,* 1946/1, 12–16.

Veress D. Csaba: *Magyarország hadikrónikája 1944–1945. I. kötet.* Budapest, Militária, 2002.

SZEKÉR NÓRA

Vasdényey István

„Vasdényey István rendőrfelügyelő, a magyar rendőrség kistarcsai kisegítő toloncháza volt parancsnoka […] a legsúlyosabb időkben önzetlenül, […] személyi biztonságát is kockára téve és saját fölöttes hatóságával, valamint a német megszálló hatóságokkal ismételten szembehelyezkedve […] derekasan állta meg a helyét […], és hogy több százan […] életben […] lehetnek, nem pedig auschwitzi gázkamrákban pusztultak el, jórészt Vasdényey érdeme" – olvasható a Gestapo Fogházviseltek Körének 1945. április 3-i határozatában. Nem sok olyan táborparancsnokot tart számon a történetírás, mint Vasdényey István, aki a tisztségéből adódó hatáskörét emberek mentésére használta fel. Az 1969-ben a Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetésében részesített Vasdényey története egyszerre ad képet az embermentés lehetőségeiről és korlátairól.

Vasdényey 1942 júniusában vette át a „közrendet és a közbiztonságot veszélyeztető személyek" őrzésére kialakított kistarcsai internálótábor parancsnokságát. 1944-ben, a német megszállással a tábor státusza és az ő szerepköre is megváltozott. Az eredendően kétszáz–kétszázötven személy befogadására kialakított tábort kibővítették úgy, hogy kétezernél több rabot el tudjanak benne helyezni. Az öt pavilonból három német katonai egységek ellenőrzése alá került. Az egyikben a Wehrmacht és az SS különféle vétkekért elítélt katonáit őrizték, két pavilont pedig a Gestapo foglyainak tartottak fenn. Ide kerültek a zsidórendeletek megszegésével vagy egyéb mondvacsinált indokokkal: szabotázzsal, összeesküvéssel vádolt emberek.

Csupán a köztörvényes rabok barakkja, valamint az úgynevezett B pavilon maradt Vasdényey fennhatósága alatt, utóbbiban a túszként fogva tartott zsidókat őrizték. A németek

Vasdényey István (balról a második) a Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetésének átvételekor, 1969

– a korábban már „jól bevált” gyakorlatot hazánkban is érvényre juttatva – a megszállás első napjaiban az exponált körökből és foglalkozási ágakból zsidók százait gyűjtötték össze, akiket különféle internálótáborokban helyeztek el. „Ha a német katonák ellen merényletet követnek el, akkor ezt a túszok életével fogják megtorolni” – hangzott az indoklás. Kistarcsára a március 21–22-én foglyul ejtett ügyvédek kerültek, megközelítőleg kétszáznyolcvan fő. És bár a Gestapo hurcolta el őket, a táborparancsnokság felügyelete alá tartoztak. Vasdényeynek köszönhetően a velük való bánásmód emberséges volt. A parancsnok „megteremtette azt a helyzetet, hogy a foglyok a tábort a nyugalom és a biztonság szigetének tekinthessék” – fogalmazott visszaemlékezésében a túszok egyike, Bálint Ákos György.

Vasdényeynek arra ugyan nem volt lehetősége, hogy a Gestapo őrzése alá tartozó foglyokat ért atrocitásokat megakadályozza, szabadításukra azonban több kísérletet tett, mégpedig régi felettesével, az őszirózsás forradalom alatt Budapest rendőrfőkapitányi tisztét betöltő Dietz Károllyal együttműködve. Dietz a harmincas évektől – amellett, hogy 1934–1939 között a magyar labdarúgó-válogatott szövetségi kapitánya volt, és 1938-ban ő vezette világbajnoki ezüstéremig a csapatot – ügyvédként dolgozott, és ebben a minőségében már a zsidótörvények érintettjeinek is sok segítséget nyújtott, majd a megszállást követően bekapcsolódott az embermentésbe. Vasdényey a Dietz által kidolgozott jogi indoklásra alapozva tudta kieszközölni a Gestapo hozzájárulását, hogy az időseket és a gyerekeket elbocsássák a táborból. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI [»Komoly Ottó]) felkutatta a családtagokat, és beszerezte a személyes okiratokat, Dietz ügyvédként hitelesítette a szükséges (ha kellett, hamis) papírokat, Vasdényey pedig annyi rabot engedett szabadon, amennyit csak lehetett. Tevékenységével még azt is „elősegítette, hogy hamis okmányokkal 20–22 éves embereket is kihozzunk mint 14 éven aluliakat” – igazolta Bródy Sándor, a MIPI képviselője Vasdényey szerepét 1945-ben.

Minden egyes szabadítás életmentőnek bizonyult, 1944. április 28-án ugyanis a Gestapo megmaradt foglyait – ezernyolcszáz főt – marhavagonba rakták, és Auschwitzba szállították.

Zsidó rabok a kistarcsai internálótábor udvarán, 1944

Ez volt az országból az első deportálás, a május 15-én kezdődő tömeges elhurcolások főpróbája. E tragikus esemény után a Wehrmacht és az SS katonái kivonultak Kistarcsáról, így az összes fogoly a magyar rendőrség felügyelete alá került. Rabok ezt követően is érkeztek a táborba, az életkörülmények azonban a túszok pavilonja mellett a többi épületben is elviselhetőbbé váltak.

Június 26-án Horthy Miklós a koronatanácson bejelentette: megtiltja a zsidók német területekre való további elszállítását. Sokan lélegeztek fel e döntés nyomán, a deportálásokért felelős Adolf Eichmann számára ez azonban azt jelentette, munkája befejezetlen marad. Tudta, a magyar szervek együttműködése nélkül, kétszáz fős Sonderkommandójával nem tudja végrehajtani a közel kétszázezer budapesti zsidó deportálását, ezért – mintegy „kárpótlásul” – a kistarcsai internálótábor mintegy ezerötszáz őrizetesének bevagonírozásáról döntött.

Vasdényey július 12-én a kistarcsai állomásfőnöktől értesült arról, hogy a németek 14-re ötven vagonból álló vasúti szerelvényt rendeltek a pályaudvarra. Figyelmeztette a Központi Zsidó Tanácsot, akik értesítették a kormányzót az utasítását megkerülő német akcióról. Horthy azonnal parancsba adta, hogy a vonatot irányítsák vissza. A visszafordító parancs

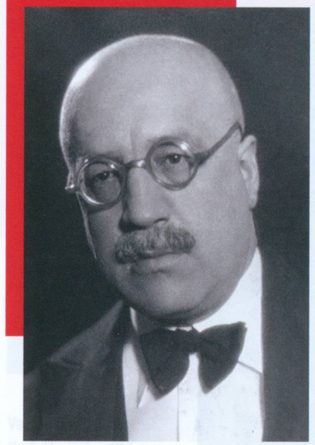

Dietz Károly portréja

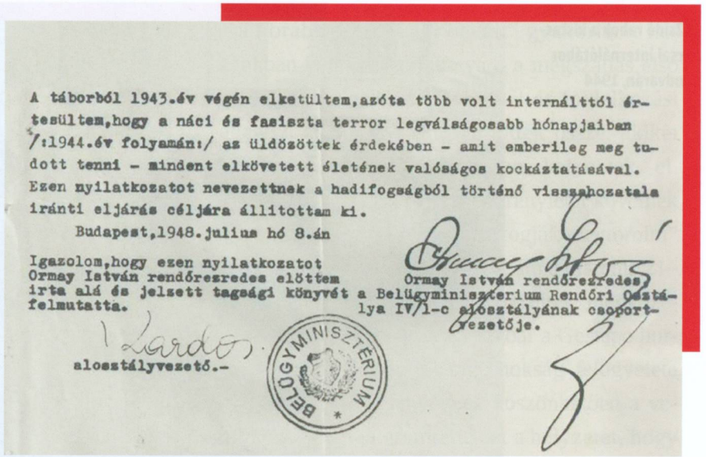

A táborból 1943.év végén elkerültem,azóta több volt internálttól értesültem,hogy a náci és fasiszta terror legválságosabb hónapjaiban /:1944.év folyamán:/ az üldözöttek érdekében - amit emberileg meg tudott tenni - mindent elkövetett életének valóságos kockáztatásával. Ezen nyilatkozatot nevezettnek a hadifogságból történő visszahozatala iránti eljárás céljára állitottam ki.

Budapest,1948.julius hó 8.án

Igazolom,hogy ezen nyilatkozatot Ormay István rendőrszredes előttem irta alá és jelsett tagsági könyvét felmutatta.

Ormay István rendőrszredes a Belügyminisztérium Rendőri Osztálya IV/1-c alosztályának csoportvezetője.

alosztályvezető.-

BELÜGYMINISZTÉRIUM

↗ Vasdényey igazolása 1948 júliusából

Hatvanban érte utol a szerelvényt, amely minden utasával együtt még 14-én éjjel visszatért Kistarcsára. Eichmann nem hagyta annyiban a történteket, július 19-én fegyveres alakulatával megtámadta a tábort. A rabokat teherautóra rakták, és néhány óra múlva már az országhatáron kívül voltak. Vasdényeynek annyit sikerült elérnie, hogy a B pavilon lakóit, arra hivatkozva, hogy fontos túszokról van szó, nem rakták fel a teherautókra, és rajtuk kívül is több tucat embert el tudott rejteni, köztük Bródy Sándort. A túszul ejtett ügyvédeket a Lakatos-kormány döntésének értelmében végül szeptember 26–27-én szabadon engedték.

A Szálasi-puccsot követően Vasdényey ellen körözést adtak ki, de a nyilasok nem tudták elfogni. A szovjetek azonban 1945. május 26-án letartóztatták, és mint az előző rendszer rendőrparancsnokát a Szovjetunióba hurcolták. 1950. december 1-jén tért vissza Magyarországra, ahol újra őrizetbe vették, és internálták. 1953. szeptember 18-án szabadult.

Született: 1895. augusztus 31-én Bajsán (ma Szerbia), apja 1900-tól a rendőrség bejelentési hivatalának vezetőjeként dolgozott Újvidéken

1913 Az Újvidéki Királyi Katolikus Főgimnáziumban érettségizik, majd a fiumei kiviteli akadémián folytatja tanulmányait

1915. október Behívják katonának, a hídépítési 4. páncéloshadosztálynál teljesít szolgálatot; egy éven belül megsebesül, és 25%-os rokkantként leszerel

1918. január Belép a rendőrség kötelékébe

1918. októbertől Detektívfelügyelő a budapesti államrendőrségen

1919. októbertől Beosztott tiszt

1924 Rendelkezési állományba helyezik

1927-től Rendőrtiszt a debreceni kerületi főkapitányságon

1930-tól A mezőtúri kapitányság őrszemélyzeti parancsnoka

1940-től Rendőr-főfelügyelői beosztásban a garanyi kisegítő toloncház parancsnoka

1942. július – 1944. november A Kistarcsai Kisegítő Toloncház parancsnoka; a német megszállást követően tisztségéből adódó hatáskörét az internálótábor foglyainak mentésére használja fel

1945. május 26. A megszálló szovjet hatóságok letartóztatják és a Szovjetunióba hurcolják

1950. december Hazatér Magyarországra

1953-ig Internálás alatt áll, fogva tartásának idejét a Váci Fegyház és Börtön kórházában tölti

1964 Az Egyesült Államokba emigrál, a New York állambeli Buffalóban telepszik le

1969. november 11. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Elhunyt: 1984. április 1., Buffalo, New York, Egyesült Államok

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2.1. I/1-d (V-142673/4.) – A volt zárt irattár levéltári anyaga. Rajk László és társai

3.1.6. P-903. – P-dossziék. Kovács János

3.1.9. V-21680. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Vasdényei [sic!] István

3.1.9. V-82997/1. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Szovjetunióból átvett hadifoglyok

4.1. A-643. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Adolf Eichmann és más háborús főbűnös személyek bűncselekményeit dokumentáló anyagok. Kárt szenvedett személyek vallomásai

4.1. A-643/2. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Adolf Eichmann és más háborús főbűnös személyek bűncselekményeit dokumentáló anyagok. Egyes személyek feljegyzései, visszaemlékezései

4.1. A-643/5. – Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag). Adolf Eichmann és más háborús főbűnös személyek bűncselekményeit dokumentáló anyagok. Kompromittált személyek tanúvallomásai

Irodalom

Bálint Ákos György: *Sziget a mérgezett tengerben. Szubjektív emlékezés egy vészterhes esztendőre.* Budapest, Ügyvédi Kamara, 2013.

Benoschofsky Ilona: Emberrablás Kistarcsán. In Gáti Ödön et al. (szerk.): *Mementó. Magyarország 1944.* Budapest, Kossuth, 1975, 62–75.

Brámer Frigyes: Zsidó túszok – Kistarcsa 1944 „B" Pavilon. In Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1973/74.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 340–352.

Filep Tamás Gusztáv: „...szabályosan »kiloptak« bennünket Magyarországról." Szenes Erzsi deportálásának körülményeiről. *Irodalmi Szemle,* 2012/8, 23–30.

Gacsályi Ádám: *A fal két oldalán. A Kistarcsai Központi Internálótábor története.* Kistarcsa, Kistarcsai Internáltak Emlékéért Alapítvány, 2018.

Lengyel István: A vonat másodszor is kirobogott... Beszélgetés Szenes Erzsi költőnővel, a Hunsche-Krumey per tanújával. *Új Élet,* 1964/15, 3.

Stern Samu: Versenyfutás az idővel! A Zsidó Tanács működése a német megszállás és a nyilas uralom idején. In Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció. A budapesti Zsidó Tanács.* Budapest, Minerva, 1990, 56–111.

Szekér Nóra: Vasdényey István, a kistarcsai táborparancsnok embermentő tevékenysége. *Betekintő,* 2019/1, 58–79. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2019_1_szeker.pdf, 2024. október 16.

SZEKÉR NÓRA

Vasvári Lajos

„Hat elemit és három iparostanonc iskolát végzett. […] Az államvasutak északi főműhelyében mint mozdonyszerelő csoportvezető dolgozott huszonhat éven keresztül, képviselővé történt megválasztásáig" – olvasható az 1939–1944. évi országgyűlési almanachban a Magyar Élet Pártja képviselőinek életrajzai között Vasvári Lajos frakciótársaiétól elütő portréjában. Hogyan került a kormánypárt padsoraiba egy géplakatos, aki a Tanácsköztársaság alatt a Vörös Hadsereg politikai megbízotti pozícióját már több mint tízévi szociáldemokrata párti és szakszervezeti múlttal a háta mögött töltötte be, és akit ezért a Horthy-korszak kezdeti időszakában internáltak?

A hitleri Németország háborús készülődésének árnyékában szerveződő 1939-es parlamenti választások során a miniszterelnök Teleki Pál számára aggodalomra adott okot a munkásosztályra elsődleges bázisként építő nemzetiszocialista pártok erősödése. A kormányfő ebben a helyzetben felvetette, hogy egy, a baloldali mozgalmakkal kapcsolatban álló munkásember mint kormánypárti képviselő lehetőséget jelenthet arra, hogy segítségével kísérletet tegyenek a szélsőjobboldal befolyásának ellensúlyozására a munkásság köreiben. A választás Vasvárira esett, aki így került fel a kormányzópárt Budapest környéki lajstromos listájára. „Homonnay Tivadar felkérésére, és »Kabók Lajos […], illetve a Weiss-haus-mozgalom […] utasítására vállaltam 1939-ben a MÉP-képviselőjelöltségét" – nevezte meg 1947-ben, már az ÁVO foglyaként Vasvári a három különböző politikai csoportosulást képviselő kapcsolatait.

Az 1920-tól parlamenti képviselőként tevékenykedő Homonnay, aki 1942-től Budapest főpolgármesteri tisztét töltötte be, a német megszállást követően pedig szerepet játszott

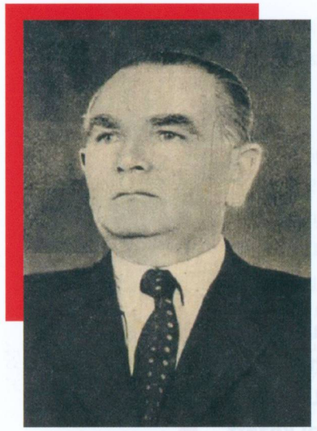

Államtitkári portréja, 1944

a zsidómentésben, a magyarországi keresztényszociális gondolat reprezentánsa volt. Ő alapította a Magyar Keresztényszociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesületét (VOGE), amelynek a munkás szakcsoport elnökeként Vasvári is tagja volt. Ez a rendszerhez lojális szociális érdekvédelmi szervezet arra is hivatva volt, hogy a vasutasok körében korlátozza a szociáldemokraták befolyását.

Kabók Lajost, a szakszervezeti mozgalom vezetőjét, a szociáldemokrata párt parlamenti képviselőjét és Vasvárit az első világháborút megelőző időkig visszanyúló mozgalmi barátság kötötte össze. Vasvári az internálásból szabadulva a húszas évek elején tovább folytatta baloldali mozgalmi tevékenységét. Részt vett az illegális vasutaslapok és szakszervezetek szervezésében, és 1947-es vallomása szerint annak ellenére, hogy csatlakozott a keresztényszociális alapokon álló VOGE-hoz, továbbra is együttműködött Kabókkal és a szociáldemokratákkal, ahogy a Weisshaus Aladár vezette kommunista frakcióval is.

Homonnay Tivadar Budapest főpolgármestereként 1942-ben

A harmincas évek közepén ugyanakkor a szélsőjobboldallal is kapcsolatba került, 1936-ban előszót írt az anarchista, szociáldemokrata, kommunista mozgalmakat is megjárt Migray József *Mit akar a Magyar Nemzeti Szocialista Mozgalom* című pamfletjéhez, amelyben elhatárolódott a hitleri befolyástól, és az „öncélúság" jegyében hitet tett a nemzetiszocializmus magyar változata mellett. A német birodalmi érdekek kiszolgálásával való szembenállása idővel egyre inkább eltávolította a hazai nemzetiszocialistáktól, képviselőként a kapcsolatrendszere ugyanakkor a kormányköröktől a parlamenten belüli és kívüli ellenzék jobb- és baloldalára egyaránt kiterjedt.

A német megszállást követően a Szociáldemokrata Pártot és a munkásegyesületeket betiltották, vezetőiket letartóztatták. A szakszervezetek feloszlatására azonban nem került sor, azokat ugyanis kötelező tagság bevezetésével a Sztójay-

kormány által ellenőrzött munkakamarákká kívánták átalakítani, ami biztosította volna a munkások egységbe szervezését és német érdekek szerinti koordinálását. Kabók Lajos, aki a többi vezető letartóztatását követően a szakszervezet élére került, kiemelt feladatként tekintett e törekvés megakadályozására, és ebben szövetségesként számíthatott Vasvárira, aki már március 27-én tárgyalást folytatott a Szakszervezeti Tanáccsal arról, hogyan lehetne a szakszervezetek önrendelkezési jogát megőrizni. A testület írásbeli felhatalmazása alapján Vasvári vállalta, hogy ellátja a szakszervezet érdekvédelmét.

Vasvári kíséretének tagjaival komlói kőszénbányászok körében 1944 júniusában

Mozgásterét jelentősen növelte, hogy április 6-án váratlan megbízatást kapott, a kormányzó környezetében tevékenykedő németellenes kör szervezésének köszönhetően ugyanis iparügyi minisztériumi államtitkárként sikerült beépíteni a Sztójay-kormányba. „Horthy magához rendelt […], és megkérdezte tőlem, hogy vállalnám-e […] az államtitkárságot, hogy a szakszervezeteken segíteni lehessen. […] Közölte, hogy megbízatásom bizalmi jellegű lesz, a kormány tagjaival semmit ne közöljek" – vallott az ÁVO-n kinevezésének a körülményeiről. Vasvári a nyilaspuccsig folyamatos tárgyalásban állt a Szakszervezeti Tanáccsal, tájékoztatta őket a kormányzati szándékokról, és a szükséges lépések meghatározásában is segédkezett. Az államtitkári pozícióból hatékonyan tudta érvényesíteni a szakszervezetek érdekeit, tevékenységével nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a munkakamarákhoz kapcsolódó terv nem valósult meg.

Vasvári a szakszervezeti mozgalomhoz köthető egyének, szociáldemokrata politikusok mentésében is fontos szerepet játszott. Bár a jogfosztó törvények alapján zsidónak minősített lefogottakról a hatóságok nem voltak hajlandók tárgyalni, de sikerült elérnie számos személy, mint például Malasits Géza, Gyuricza Gyula és Elek Rózsi szabadlábra helyezését, és azt is kieszközölte, hogy többen – mások mellett Kéthly Anna, Szeder Ferenc és Ries

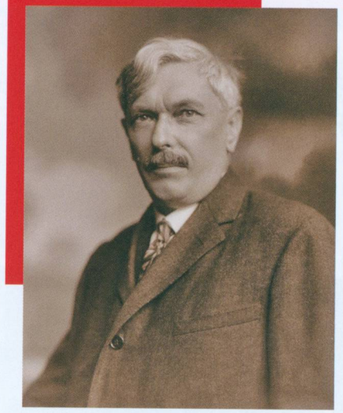

A Vasvári közbenjárására szabadlábra helyezett szocdemek egyike, Malasits Géza 1930 körül

István – lekerüljenek a letartóztatandók listájáról. Négyszáz fő internálását és munkaszolgálatra való behívását hatálytalanították, a zár alá vett munkásotthonok egy részét pedig visszaadták a szakszervezeteknek. Az államtitkár – főként a weisshausistákon keresztül – kapcsolatokat épített ki ellenállócsoportokkal, igyekezett összeköttetést teremteni a legális és az illegális vonalak között. »» Dudás Józseffel, Faust Imrével és Mélik Endrével rendszeresen egyeztetett a Faust-féle fegyverszüneti küldöttség moszkvai útjának előkészítéséről, és közreműködött az ellenállás egyik fedőszervének, a Wesselényi Lövészegyletnek a fegyverbeszerzésében.

A nyilas-hatalomátvételt követően elfogatási parancsot adtak ki ellene. November 17-én a Magyar Szent Kereszt Egyesületbe betörő pártszolgálatosok letartóztatták, de sikerült kiszabadulnia; ezt követően Budapest ostromának végéig illegalitásban élt. Meghurcoltatása azonban nem ért véget, 1947-ben a weisshausista mozgalomhoz fűződő kapcsolatai okán, a köztársaság megdöntésére szervezett összeesküvés gyanújával őrizetbe vették, majd átadták a szovjet hatóságoknak.

Született: 1889. május 7-én Szőlőskislakon Reich Lajos néven (1933-tól Vasvári), szegényparaszti családban
1906 Géplakatossegédként tagja lesz a vas- és fémmunkások szakszervezetének és az MSZDP-nek; 1913–1939 között a MÁV Északi Főműhelyében géplakatos
1919 A magyar Vörös Hadseregben politikai megbízott, amiért 1920-ban öt hónapra internálják
1920-as évek Az évtized végéig az illegális vasutas-szakszervezet tagja
1927 A VOGE tagja, 1938-ban munkás szakcsoportjának elnöke lesz
1936 Megírja a Magyar Nemzeti Szocialista Mozgalom programadó füzetének előszavát
1939–1944 A Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője
1944. április 6. – október 19. Az Iparügyi Minisztérium államtitkára, közbenjárásának köszönhetően négyszáz személy internálását és munkaszolgálatra való behívását hatálytalanítják
1947. január 10. Az ÁVO őrizetbe veszi
1947. február 11. A magyar hatóságok átadják a szovjet csapatok budapesti helyőrségének, a Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke kémkedés vádjával húsz év szabadságvesztésre ítéli; 1955-ben amnesztiával szabadul
Elhunyt: 1962. május 8., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
3.1.9. V-2000/21., 26. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Magyar Közösség

Irodalom

Gadanecz Béla – Gadanecz Éva: A Weisshaus Aladár vezette népmozgalom története (1927–1945). *Múltunk*, 1993/2–3, 68–114.
Kajári Erzsébet: A szakszervezetek a német megszállás idején. *Népszava*, 1984. május 23.
Kajári Erzsébet – Karsai Elek: A szakszervezetek a német megszállás első napjaiban. *Népszava*, 1984. március 21.
Szekér Nóra: A Szovjetunióba hurcolt Csomóss Miklós és társai története. In Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Gupvi, Gulág – magyarok a szovjet lágerbirodalomban, 1944/45–2019/20.* Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2021, 205–227.

MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF

Vita Sándor

Vita a „rövid 20. század” talán legnehezebb évtizedeiben kényszerült helytállani. Kiskamaszként érte meg az első világháborút, majd a trianoni békeszerződés következtében végbemenő elcsatolást. Korán megismerve a kisebbségi élet nyomorúságait, már fiatalon érzékennyé vált a társadalmi problémák, az etnikai és felekezeti megkülönböztetés iránt. Ifjúkorát és politikusi pályáját meghatározta a nagy gazdasági világválság és a második világháború, majd a szovjet fogság, élete hátralevő részében pedig a szeretett szűkebb hazájától, Erdélytől való kényszerű távollét sorvasztotta. Végigélte az államszocialista rendszer évtizedeit, amelyek alatt hatósági zaklatásoknak volt kitéve, elveiből és meggyőződéséből azonban nem engedett.

Vita Sándor zsidó közösséghez való hozzáállása 1940–1944 között nagy változáson ment keresztül. Kezdetben, behívott erdélyi képviselőként több alkalommal is helyeselte a kormány zsidónak minősített személyeket diszkrimináló intézkedéseit, például a gazdasági befolyásuk visszaszorítására tett lépéseket, sőt kitelepítésük gondolatától sem zárkózott el egészen. A jogtalanságokat 1944 tavaszáig nyilvánosan nem utasította el, és egyes nyilatkozataiban bizony tetten érhető volt az antiszemitizmus. Képviselőtársai többségéhez hasonlóan 1941. augusztus 8-án ő is megszavazta a harmadik zsidótörvényt, egy néhány hónappal későbbi képviselőházi felszólalásában pedig a magyarság gazdasági térnyerésének szorgalmazásával áttételesen a zsidók gazdasági befolyásának csökkentését is hangoztatta, ugyanakkor a nemzetiszocializmus adaptálása ellen is állást foglalt: „Mi egy olyan politikai rendszert nem tudunk kialakítani, mint […] a nemzetiszocializmus. […] Nekünk olyan formát kell találnunk, amelyik minden magyar szellemi, anyagi és erkölcsi értéknek

szabad kibontakozására és a nemzeti életbe, a nemzeti munkába való állítására a legtöbb és a legjobb lehetőséget adja.”

Hosszú ideig tehát nem ellenezte, sőt éppen szükségesnek is vélte a zsidók elleni intézkedéseket a gazdasági életben, amit jól érzékeltet az a tény, hogy tagja volt az Erdélyi Párt kolozsvári várospolitikai szakosztályának is, amely 1942 áprilisában feliratot juttatott el a kormányhoz a zsidók vagyonára kivetendő hadmentességi adó és úgynevezett „jóvátételi” adó bevezetése érdekében.

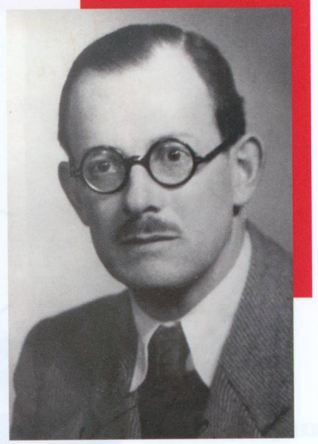

Vita Sándor 1941-ben

Magyarország 1944. márciusi német megszállását követően Vita hazatért Kolozsvárra, a parlamenti munkában többé nem vett részt. Az Erdélyi Pártból azonban nem lépett ki, hanem Mikó Imrével együtt a belső ellenzék élére állt.

A vészkorszak idején fordulat következett be az üldözött zsidósághoz való viszonyulásában. Vitát május 18. körül – a párt támogatásával – póttagként beválasztották abba a Jaross Andor belügyminiszter által vezetett véleményező bizottságba, amelynek feladata a zsidónak minősített személyek 1941-es mentesítési okiratainak felülvizsgálata, valamint az újonnan beadott kérelmek elbírálása volt. Bár magát a bizottságot Jaross június elején feloszlatta, a kérvények véleményezése nem került le a napirendről. Vita ezt kihasználva meg is tett minden tőle telhetőt, és – az ügymenet gyorsítása érdekében egy saját maga által összeállított listát » Szilágyi László belügyminisztériumi tanácsosnak átadva – az erdélyi művelődési és gazdasági életben érdemeket szerzett mintegy hatvan–hetven üldözöttet óvott meg családjaikkal együtt az

Az Erdélyi Párt Országos Központjának helyt adó Esterházy-ház Kolozsváron 1941-ben

Lebombázott kolozsvári épületek, 1944. június

elhurcolástól. Azonban az így megmentett kétszáznyolc személy – jobbára Vita Sándor személyes ismerősei – csak töredékét jelentette a végül deportált és meggyilkolt zsidók ezreinek. Ezt természetesen maga Vita Sándor is jól tudta, és ez irányú tevékenységét öccséhez írott egyik levelében, még évtizedekkel később is ekképpen ítélte meg: „Én ebben a kérdésben heteken át nagyon sokat fáradtam, nem is eredménytelenül. De ha meggondolom, ez az eredmény alig volt több a semminél. Kolozsvárról elvittek kb. tizenötezer zsidót, meg lehetett menteni talán kétszázat. De az volt a baj, hogy ha valaki bement a gettóba, akkor már el volt veszve – így többek közt Karácsony Benő, Lakatos Imre stb." Vita maga azonban aligha tehetett volna többet az üldözöttekért, egy 1944. június végi naplóbejegyzéséből ugyanis arról értesülünk, hogy Jaross még így is sokallta az erdélyi mentesítettek számát.

Vita alapító tagja volt az 1944. augusztus 29-én létrehozott Erdélyi Magyar Tanácsnak is. 1944 kora őszén Teleki Bélával és Mikó Imrével együtt Magyarország háborúból való

kilépését szorgalmazta, és részt vett az észak-erdélyi baloldal vezető személyiségeivel folytatott tárgyalásokban. Október 17-én, a Vörös Hadsereg kolozsvári bevonulását követően szovjet katonák több más helyi értelmiségivel együtt elfogták, és Magyarországra hurcolták, ahol idővel átadták a politikai rendőrségnek. 1945 novemberében szabadult, ezt követően Budapesten telepedett le. 1945 májusában tizenegy általa megmentett személy igazolta, de embermentő fáradozásaiért elismerést soha nem kapott.

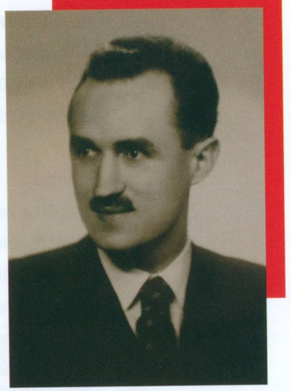

Mikó Imre portréja 1938-ból

Született: 1904. február 1-jén Nagyszebenben (ma Románia), apja katonatiszt volt
1924 Elvégzi a Budapesti Kereskedelmi Akadémiát
1932–1935 A Hangya Szövetkezet nagyenyedi központjának ellenőre
1936 A kolozsvári Hitel- és Tejszövetkezetek tisztviselője
1937 A vásárhelyi találkozó előkészítő bizottságának tagja; a találkozón előadást is tart az erdélyi magyarság gazdasági kérdéseiről
1938–1944 A *Hitel* című folyóirat gazdasági szerkesztője és az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) berkeiben létrehozott erdélyi magyar statisztikai központ irányítója
1940–1944 Behívott képviselő a magyar országgyűlésben az Erdélyi Párt színeiben, és a kolozsvári *Ellenzék* című napilap kiadóvállalatának igazgatója
1944. május Megbízást kap a zsidónak minősített észak-erdélyi személyek mentesítési kérelmeinek elbírálására, erőfeszítéseinek köszönhetően mintegy hatvan–hetven üldözött és családja menekül meg a deportálástól
1944. augusztus 29. A háborúból való kiugrást szorgalmazó Erdélyi Magyar Tanács egyik létrehozója
1944. október 17. A szovjetek elfogják, és állandó kihallgatások közepette Magyarországra hurcolják
1945. május Tizenegy általa megmentett személy igazolja
1961–1983 A Budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának munkatársa
1962 Egy „államellenes szervezkedési ügy" kapcsán a politikai rendőrség állandó zaklatásának van kitéve: kihallgatják, megfigyelik, lakásán házkutatást tartanak
Elhunyt: 1993. január 26., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.5. O-11803/25–27., 29. – Operatív dossziék (O-dossziék). Ellenállók

3.1.9. V-147275/9. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Dr. Zsigmond Gyula és társai, IX. kötet

Irodalom

Egry Gábor (szerk.): *Az erdélyiség „színeváltozása". Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére: 1940–1944.* Budapest, Napvilág, 2008.

Gidó Attila: Mentesítések Észak-Erdélyben 1941-ben. *Regio,* 2017/1, 109–146.

Kedves Zsigmond. Vita Sándor levelei Vita Zsigmondhoz. Sajtó alá rendezte Győrfi Dénes. Marosvásárhely, Mentor, 2009.

Kónya-Hamar Sándor: Vita Sándor. *Művelődés,* 2013/3, 18–20.

Murádin János Kristóf: „Ne politizálj: építkezz!" Az Erdélyi Párt gazdaságpolitikája 1940 és 1944 között. In Domonkos Endre (főszerk.): *Kelet-Közép-Európa politikai és gazdasági fordulatai a rövid XX. században.* Budapest, Budapesti Gazdasági Egyetem – VERITAS Történetkutató Intézet, 2018.

Murádin János Kristóf: *„Mindent Erdélyért!" Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között.* Kolozsvár, Scientia, 2019.

Pomogáts Béla: Erdély hűségében. Jegyzetek Vita Sándorról. *Korunk,* 1993/5, 100–103.

Szász István Tas: *Beszédes hallgatás, avagy három Hitel és ami utána következett.* Kolozsvár, Kriterion, 2007.

Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben.* Kolozsvár, Nis, 1993.

Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940–1944).* Kolozsvár, Mega, 2012.

Vita Sándor: *Önéletírás.* Kézirat, 1992.

Vita Sándor: *A Hiteltől a Tisztelt Házig. Visszaemlékezés, napló (1943–1944). Országgyűlési beszédek.* A bevezető tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette Hunyadi Attila Gábor. Kolozsvár, Polis, 2014.

Vita Sándor: *Erdélyi gazdaság – erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok, 1933–1946.* A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a kötetet szerkesztette Sárándi Tamás. Kolozsvár, Polis, 2015.

SZITA SZABOLCS

Wosinski Ernő

1944. december 4. és 1945. március 31. között a nyugati határvidéken, az akkor még önálló Balf községben Magyarország egyik legnagyobb második világháború alatti kényszermunkatábora működött. Az ide hurcolt zsidó és keresztény munkaszolgálatosok, hadimunkások különböző német állami és katonai szervezetek szoros felügyelete alatt nagyrészt az akkori magyar–német határ mentén Birodalmi Védőállás, valamint Délkeleti Fal néven is ismertté vált erődrendszert építettek a közelítő Vörös Hadsereg megállítására. Az e cél megvalósítása érdekében Sopron környékén felállított tizenkét munkatáborban a brutális hajsza és a mindennapos kegyetlenkedések következményeként mintegy nyolcezer kényszermunkás vesztette életét. Voltak azonban, akik a szigorú tilalom ellenére segédkezet nyújtottak embertelen sorsba kényszerített honfitársaiknak. Balfon közéjük tartozott Wosinski Ernő, a helyi fürdő igazgatója, aki családtagjaival együtt minden lehetséges eszközt megragadott a foglyok szenvedéseinek enyhítésére.

A balfi táborba a legnagyobb, mintegy ezer munkaszolgálatos férfiból álló transzport december elején érkezett meg. Őket Budapestről a nyugati határig lezárt vagonokban szállították, de előzőleg gyalogmenetben hajtott nőket is irányítottak a községben felállított lágerbe. Ezenfelül „hadimunkára" vezényelték a helyi iparosokat, plakátokon robotra kötelezett lányokat és diákfiúkat is.

A foglyokat a lakóházak mögötti roskatag pajtákban zsúfolták össze, amelyek hasadékain bevágott a téli szél. A kényszermunka hóban, fagyban sáncok, harckocsi-elhárító árkok kiásásából, többfajta lőállás építéséből állt. Gépesítés nem volt, a sokféle kézi munka súlyos sebesüléseket eredményezett. Ezek ellátása kötszer, gyógyszerek hiányában a leg-

Úttorlasz maradványai a Sopron–Balf közúton

többször elmaradt. A foglyoknak juttatott napi élelemadag a minimálisan szükséges tápértéket sem biztosította. A folyamatos éhezés teljesen legyengítette a munkaszolgálatosok szervezetét, ami a higiénia legelemibb feltételeinek hiányával együtt gyakori megbetegedésekhez, a fertőzések gyors terjedéséhez vezetett. Sokan bélhuruttól szenvedtek, ami miatt nemritkán csak négykézláb tudtak közlekedni, és már decemberben felütötte fejét a kiütéses tífusz. A kiesettek pótlására 1944. december végén Kassáról – siralmas állapotban – újabb több száz, jobbára a keleti frontot megjárt fogoly érkezett. A tábor létszáma ebben az időben mintegy ezernyolcszáz–kétezer fő volt.

A kényszermunkások helyzetét tovább súlyosbította, amikor az őrségéhez 1945 elején fiatal nyilasok is csatlakoztak, akik különösen kegyetlenül bántak a robotosokkal. Januárban ők verték agyon Szerb Antalt, de a Balfon halálra dolgoztatottak, meggyilkoltak sorában a magyar kultúra több jeles alakját találjuk. Mások mellett itt vesztették életüket Szerb irodalmár barátai, Halász Gábor és Sárközi György, valamint Ivor Dénes újságíró és Vasvári Miklós, a hazai madártan kiválósága is.

A fegyveresekkel körbezárt községből a menekvés esélye csekély volt. A túlélés keskeny útját lakossági együttérzés, alkalmi együttműködés segíthette, de a zsidók szenvedéssorozatát, tragédiáját a környék lakosainak jelentős hányada az állandósult antiszemita propaganda hatására igazságtételnek, „természetesnek” tartotta. Ráadásul, aki bármilyen módon segíteni próbált, tudta, hogy az életét kockáztatja.

Balfon mindennek dacára többen is akadtak, akik vállalták az embermentéssel együtt járó veszélyeket. A segítés élén a mérnök végzettségű Wosinski Ernő (más névváltozatban Wosinsky vagy Wosinszky), a helyi fürdő igazgatója, valamint testvére, a patikusként és körorvosként is működő dr. Wosinski István és családjuk állt. A gyógyfürdő tulajdonosaiként a szerényebb körülmények között élők segítésére már korábban is gondot fordító család cselekvő németellenességében a zsidó kényszermunkások éheztetésének, folytonos hajszolásának és bántalmazásának látványa mellett feltehetőleg szerepe volt a lengyel főnemesi származásnak, a Lengyelország tragikus háborús sorsa által kiváltott mély megrendülésnek is.

A Wosinski család id. Wosinski István temetésekor 1934-ben. Az álló sorban jobbról a hatodik Wosinski István, ülve, jobboldalt Wosinski Ernő

Wosinski Ernő a pusztító tífusz terjedésének megfékezése kapcsán szót emelt többek között a tisztálkodás biztosítása, valamint az élelmezés javítása érdekében (fellépésének köszönhetően a németek beoltották a foglyokat), és amikor lehetősége nyílt, ápolókat küldött a fertőző betegekhez. Öccse, István pedig maga kalauzolt körbe egy, a munkatáborban uralkodó viszonyok ellenőrzése érdekében Bécsből érkezett orvostábornokot, őszintén feltárva előtte a munkaszolgálatosok tarthatatlan helyzetét. A család által megmentett Bence György közvetlenül a háború után írt visszaemlékezése szerint mindezt annak ellenére volt bátorsága megtenni, hogy Berghoffer SS-Sturmbannführer, az állásépítés szervezésére létrehozott Stellungsbau parancsnoka internálással fenyegette meg, körorvosi megbízását pedig a nyilas alispán visszavonta.

A Wosinski család, különösen Ernő, sokat kockáztatott. A fürdőigazgató „[v]astag szemüvege mögül fürkészett folyton, hol éget a baj nagyon, hol kell s milyen módon segítenie” – idézte fel alakját Bence György. Bence emlékei szerint amellett, hogy soproni házában menedéket, ellátást adott két Balfról kikért munkaszolgálatosnak, rejtett utakon gyógyszereket, zsírt,

A balfi gyógyfürdő épülete egy 1931 előtti képeslapon

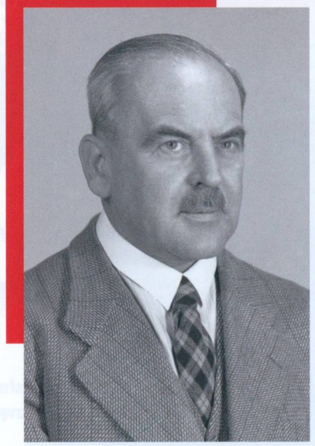

Wosinski Ernő 1941-ben

mázsaszámra krumplit, egész birkákat, bort, pálinkát adott a beteg foglyoknak. Ugyanígy bőségesen juttatott számukra élelmet Wosinski István mindenkor áldozatkész felesége: „Tejet, mézet, süteményt, mákot, cukrot, orvosságot, minden elképzelhető jót kaptunk tőle, minden ellenszolgáltatás nélkül" – emlékezett Bence György.

Szorosan együttműködött Wosinski Ernővel a tábor asztalosműhelyének vezetője, az Újpesten korábban asztalosárugyárat vezető, ám a nyilasok által kisemmizett és munkaszolgálatra kötelezett Vadász Albert. Műhelyében összesen harminckét fogoly dolgozhatott emberi körülmények között, mások mellett itt talált menedékre Engel Iván zongoraművész és a festő Faddi-Förstner Dénes is.

A szovjetek elől hátráló németek 1945 márciusának végén evakuálták a munkatábort. A németek a munkaképesnek minősítetteket a mauthauseni láger felé hajtották, míg mintegy száznyolcvan teljesen legyengült, menetképtelen embert 31-én egy tankcsapdába lőttek (a szovjetek közülük többeket élve húztak ki a sáncból). Wosinski Ernő ezekben a napokban a család balfi házában helyet kapó nővérszállás lépcsőháza alatt kialakított egy rejtekhelyet, amely három fogoly, köztük Bence György számára a túlélés reményét jelentette. Egyikük idő előtt elhagyta a levegőtlen, sötét menedéket, Bence és bajtársa, Ellenbogen Nándor azonban a szovjetek megérkezéséig kitartottak.

A Wosinski család tagjai a reményt vesztett, szinte roncs foglyok önzetlen támogatásában nem voltak egyedül. Lagler Pál pékmester és családtagjai titokban kenyeret és süteményeket készítettek a tífuszosok számára, Pöltl János, a falu bírója és családja a tábor evakuálása idején többeket megszöktetett, Baader János pék és Baader Samu gazdálkodó pedig ugyanekkor hordóba, padlásra, csűrbe és szénába is rejtettek munkaszolgálatosokat (mind a hatan megmenekültek), de hosszan lehetne sorolni a foglyokért áldozatot vállaló balfiak neveit.

Wosinski Ernő, valamint testvére, István és a többi helyi embermentő nemes emlékét emlékkő őrzi Balf központjában.

Született: 1890. június 17-én Kismartonban; nagybátyja a neves régész, Wosinsky Mór volt, apja, id. Wosinski István császári és királyi ezredorvos monarchiaszerte ismert gyógyfürdővé fejlesztette az általa 1898-ban megvásárolt balfi fürdőt

1909 Érettségi vizsgát tesz a Budapesti II. Kerületi Állami Főreáliskolában; az iskola értesítője szerint ekkor még gyógyszerésznek készül, az 1909/1910-es tanévben pedig a budapesti tudományegyetem rendkívüli joghallgatói között tűnik fel, ám végül a mérnöki pályát választja

1912 Tartalékos hadapródként a közös hadsereg tüzérségénél szolgál; 1914. január 1-jével tartalékos zászlóssá, 1914. november 1-jei ranggal tartalékos hadnaggyá, 1916. augusztus 1-jével tartalékos főhadnaggyá léptetik elő

1934. márciustól Id. Wosinski István halálát követően örökösei megpróbálják eladni a balfi gyógyfürdőt, mivel azonban nem érkezik rá megfelelő ajánlat, a fürdő 1952-es államosításáig a család tulajdonában marad

1944 vége – 1945. április Családjával együtt változatos módon segíti a balfi munkatábor foglyait, sokuknak életmentőnek bizonyuló támogatást nyújt

1948. május Kezdeményezésére emlékművet állítanak Balfon a Sopron környéki táborokban életüket vesztett munkaszolgálatosok tiszteletére

Elhunyt: 1951. június 7., Balf

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára

V.29.a – Balf község iratai (1905–1951). Kitelepítéssel kapcsolatos iratok, mentesítési kérelmek

Irodalom

Baader Erik: *Az ötödik parancsolat.* Sopron, magánkiadás, 2021.

Banny, Leopold: *Krieg im Burgenland. Band 1.* Eisenstadt, Nentwich/Lattner, 1983.

Bence György: *Szabadító börtön.* Budapest, Farkas Testvérek Könyvkiadóvállalat, [1945].

Fenyő József: Mi történt Balfon 1945. március 31-én? *Soproni Szemle,* 1968/4, 372–375.

Sopron szab. kir. város és Sopron vármegye általános címtára és útmutatója. Sopron, Székely és Társa Könyvnyomdája, 1932.

Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945.* Budapest, Kossuth – Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1989.

BANK BARBARA

Zimányi Tibor

„Mert a világ siet és most kerül dűlőre, / Érdemesek vagyunk életre, jövőre” – állt a hivatalosan 1944. november 7-én megalakult Magyar Diákok Szabadságfrontja (MDSZF) felhívásának utolsó soraiban. Ahogy M. Kiss Sándor történész fél évszázaddal később megfogalmazta: „Fiatal közgazdák, orvostanhallgatók, jogászok és bölcsészek, műszakiak jutottak arra a felismerésre, hogy van pillanat, amikor vállalni kell az élet eszméje jegyében, ha kell, akár a halált is.” A különböző szervezeteket összefogó, a német megszállók ellen, az ország függetlensége és demokratikus átalakítása érdekében a magyar értelmiségi ifjúságot harcba hívó MDSZF egyik alapítója és vezetője a nemzeti ellenállás fontos szereplője, Zimányi Tibor volt.

Zimányi diktatúraellenes érzületének már korábban is tanújelét adta, ugyanis emlékei szerint 1942-ben amiatt zárták ki a Turul Szövetségből (amelyhez elsőéves egyetemistaként csatlakozott), mert tiltakozott az ellen, hogy a vezetés elhelyezte Hitler és Mussolini arcképét az egyesület helyiségében. A német megszállás idején már az MDSZF megalakítását megelőzően is aktív szerepet játszott az ellenállásban. A »Fitos Vilmos vezette Szabad Élet Diákmozgalom 1944. júliusi megalakulásától az MDSZF-be való novemberi beolvadásáig külön katonai csoporttal rendelkezett, ezen belül egy akciócsoportot is létrehoztak, amelynek vezetője Zimányi lett. Ez az akciócsoport később önállósodott, és az MDSZF-ben már Demokrata Diákfront néven vett részt. Zimányi megbízható fiatalokat szervezett be az akciócsoportba, amelynek kötelékében feladataik a röpcédulázástól kezdve a fegyverszerzésen keresztül az embermentésig terjedtek.

A Demokrata Diákfront az 1944. október 18. utáni napokban kapta meg az első megbízatását. Amikor az illegális egyetemi ifjúsági vezetők első alkalommal ültek össze a

Zimányi Tibor fiatalkori portréja

nyilas-hatalomátvételt követően a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége József körút 60. szám alatti helyiségében, hogy megállapodjanak egy egységes ifjúsági szervezet megalakításában, az összejövetel biztonságát a Demokrata Diákfront fegyveresei biztosították. Zimányi és társai a csoport december közepén történt lebukásáig hat jelentős akciót szerveztek meg és hajtottak végre, amelyből négy teljes sikerrel végződött. Az általuk szervezett robbantásos cselekmények során civilek ismereteink szerint nem sérültek meg. A Műegyetem aulájában végrehajtott, a diákság tájékoztatása végett röplapszórással egybekötött robbantásos akciójukat az egyetem Németországba telepítése elleni tiltakozásul szervezték meg, valamint azzal a céllal, hogy így tudassák az ifjúsággal: létezik ellenállás a német megszállókkal szemben. Egy másik alkalommal a színleg Prónay Pál neve alatt szerveződő, valójában az ellenállási mozgalom céljaira verbuvált Görgey-zászlóalj (»Mikó Zoltán) körletének bejáratánál robbantottak, és szórtak szét nyilasellenes röplapokat annak érdekében, hogy összezavarják a hatóságokat, és eltereljék a gyanút a görgeysek valós tevékenységéről. Benkő Zoltán egykori ellenálló visszaemlékezése szerint emellett kézigránátos támadást szerveztek az Antibolsevista Ifjúsági Tábor Üllői úti székháza ellen, a Nagyvárad tér sarkán és a Vérmezőnél pedig német teherautókra és lőszerszállítmányokra dobtak kézigránátokat.

Zimányinak és társainak a Műegyetem aulájában végrehajtott robbantásos akciója nem érte el a célját. Hallgatók indulásra készen az egyetem Németországba telepítése idején, 1944. december

1944. december 12-től több konspirációs hiba következtében megkezdődött a csoport tagjainak sorozatos letartóztatása. Azon a napon Zimányi a szintén az akciócsoport vezetői közé tartozó »Jónás Pállal együtt ment megbeszélésre a csoport Kecskeméti utcai főhadiszállására. Mindkettejüknek feltűnt, hogy az épület környékén szokatlanul sokan vannak az utcán, ráadásul többen csizmában, amely

A romos Kecskeméti utca

– zöld lódenkabáttal – a detektívek szokásos viselete volt. Arra jutottak, hogy az illegális találkozóhelyük dekonspirálódott. Felhívták telefonon az épületben tartózkodó bajtársaikat, és Fiam István furcsa hangja hallatán Zimányi biztosra vette, hogy lebuktak, ezért úgy döntöttek, hogy figyelmeztetik az ellenállás tagjait. Zimányi az Egyetem térre, míg Jónás a Kálvin térre ment. Jónást még aznap letartóztatták, míg Zimányi néhány nappal később bukott le: Nyestével együtt egy Angyal utcai kiskocsmában vették őrizetbe a Nemzeti Számonkérő Különítmény nyomozói. A Demokrata Diákfront tagjai közül Zimányi, Jónás és Nyeste mellett Fiam István, Bálint Ernő és Elek Ottó is a nyilasok kezére került. A letartóztatottakat a Margit körúti honvéd büntetőintézetbe hurcolták, ahol december 21-én a Balassa Bálint csendőr főhadnagy vezette csoport megkezdte kihallgatásukat. Balassa a vallatások során – Zimányi tanúvallomása szerint – megjegyezte, hogy az őrizetbe vett ellenállókkal „csak az a probléma, hogy négyszeresen vagy ötszörösen" ítéljék-e őket halálra. A foglyokat öt napon keresztül kínozták, majd átszállították a Fő utcában található Pestvidéki Fogházba. A csoport tagjait Budapest bekerítését követően átvitték az Országház pincéjébe, majd a Belügyminisztérium pincéjébe kerültek. Amikor át akarták őket szállítani a Markó utcába, a rabszállító autót ért légitámadást kihasználva Zimányinak több társával sikerült megszökni. A Szervita tér 4. szám alatti bérházban kialakított rejtekhelyen húzták meg magukat, ahol többek között Cserépfalvi Imre, a nevét viselő ismert könyvkiadó vezetője is bujkált.

Az 1945 utáni demokratikus közéletbe bekapcsolódott Zimányit néhány évvel később a kommunista irányítás alatt álló politikai rendőrség a diákellenállás több meghatározó szereplőjével – többek között Majsai Emillel, Nyeste Zoltánnal, Fiam Istvánnal, Jónás Pállal, Derecskei Károllyal, Benkő Zoltánnal – együtt nagyjából egy időben letartóztatta, majd az úgynevezett „6018-as ügy" keretében – amely az egykori diákellenállókat érintette – mindannyiukat ugyanazzal a véghatározattal internálták. A magyar nemzeti ellenállás tagjait ugyanis – ahogy M. Kiss Sándor találóan megfogalmazta – nem egy ideológia győzelemre juttatása, hanem „a magyarság ügyének képviselete vezette, a magyar ellenállás a magyar nemzeti érdekekért harcolt […]. Ez nem együttműködő, hanem öntörvényű ellenállás volt". A szovjet segítséggel hatalomra jutott kommunisták joggal tarthattak tehát attól, hogy akik az egyik totális diktatúra ellen fegyvert fogtak, azok velük is szembeszállnának.

Zimányi Tibor beszédet mond a nemzeti ellenállás meghatározó alakja, >> Kiss Sándor emléktáblájának megkoszorúzása alkalmából, Budapest, 1993. szeptember 8.

Született: 1922. július 20-án Törökszentmiklóson, apja községi tisztviselő volt
1940 Érettségi vizsgát tesz a Budapest I. kerületi Kossuth Lajos Fiú Felsőkereskedelmi Iskolában
1940–1944 A Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági és Kereskedelmi Karának hallgatója
1944 A német megszállást követően csatlakozik az ellenálláshoz; a Szabad Élet Diákmozgalmon belül megalakuló, a nyilas-hatalomátvételt követően az MDSZF berkeiben Demokrata Diákfront néven tovább működő akciócsoport egyik vezetője lesz
1945–1948 A rendőrség állományának tagjaként a Mosonyi utcai toloncházban teljesít szolgálatot főhadnagyi rendfokozatban
1948 nyara Doktorrá avatják a közgazdaságtudományi egyetemen
1948. szeptember 5. Letartóztatják, majd az Andrássy út 60.-ban többször is kihallgatják; november 5-én Buda-délre internálják, később Kistarcsára, majd a recski kényszermunkatáborba kerül; 1951. december 21-én szabadul
1956. október–november Részt vesz a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa (MÉFT) szövegező bizottságának munkájában, összekötő a MÉFT és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács között
1957. május Letartóztatják, majd 1958 augusztusában öt év szabadságvesztésre ítélik
1960. április Amnesztiával szabadul; ezt követően fizikai munkásként, később fordítóként, majd miután 1970-ben mentesítik a büntetett előélet miatti joghátrányok alól, különböző kisipari szövetkezeteknél főkönyvelőként és pénzügyi osztályvezetőként dolgozik
1988 Részt vesz a Recski Szövetség megszervezésében; 1994-től haláláig a szervezet elnöke
1989 Belép a Magyar Demokrata Fórumba, 1990–1994 között a párt színeiben országgyűlési képviselő
1992–1995, 1996–2007 A Magyar Nemzeti Ellenállási Szövetség elnöke
Elhunyt: 2007. augusztus 6., Budapest

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2.5.2. 621/7. – ORFK internálási iratok. Zimányi Tibor internálási anyaga

2.5.2. 691/148. – ORFK internálási iratok. Zimányi Tibor internálási anyaga

3.1.9. V-107440. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Zimányi Tibor vizsgálati dossziéja

3.1.9. V-107448. – Vizsgálati dossziék (V-dossziék). Majsai Emil vizsgálati dossziéja

Budapest Főváros Levéltára

VI.12.c.4. 455/I/1948. – Fogyatéki (B-listás) iratok (1947–1952). Zimányi Tibor rendőri gyűjtője

XXV.1.a.2. 1946/1131. – A Budapesti Népbíróság büntetőperes iratai, 1946. Radó Endre és társai

Irodalom

Bank Barbara: *Recsk. A magyar internálótáborok története, 1945–1953.* Budapest, Szépmíves, 2017.

Benkő Zoltán: Egy elfelejtett kirakatper. Fejezetek az ifjúságpolitikai küzdelmek történetéből (1945–1948). *Új Látóhatár,* 1980/2, 220–231.

Benkő Zoltán: *Történelmi keresztutak, 1941–1956.* Miskolc, Felsőmagyarország, 2000.

Fitos Vilmos: Szárszó után – a Szabad Élet Diákmozgalom tevékenysége. *Kritika,* 1983/11, 10–11.

Jónás Pál: Az ifjúsági mozgalmak történetéből, 1944–48. *Új Látóhatár,* 1971/4, 435–440.

M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A Magyar Diákok Szabadságfrontja.* Budapest, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervező-bizottsága, 1983.

Nyeste Zoltán: Börtön a Parlamentben. *Új Horizont,* 1999/3, 97–103.

Szokolay Domokos: Az ifjúsági ellenállás néhány kérdése a Bolyai–Györffy-kollégium történetének tükrében. In Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *A magyarok vére. Írófejedelmek, diktatúrák, ellenállók. Korrajz 2014. A XX. Század Intézet évkönyve.* Budapest, XX. Század Intézet, 2015, 163–180.

Tóth Péter Pál: Két interjú Jónás Pállal. Börtönökben – szabadon. *Mozgó Világ,* 1989/6, 73–86.

PÓCS NÁNDOR

Zsabka Kálmán

„A felkelők nagy része kalandor és szélsőséges – de mi mások lehetnek? Ha ilyesmit rendesen lehetne csinálni, itt lenne rá a honvédség is, akkor nem kellene felkelő" – jegyezte le naplójába a bécsi döntések idejére összetrombitált szabadcsapatokról az utóbb a visszafoglalt Kárpátalja kormányzói biztosává kinevezett Kozma Miklós. Úgy alakult, hogy a második világháború idején az igazán fontos dolgokat általában nem lehetett „rendesen" csinálni, és számos olyan esetről van tudomásunk, amikor „kalandor és szélsőséges" alakok küzdöttek nemes célokért. Így történt ez Budapest ostroma idején is, amikor az ellenállók soraiban rongyos gárdisták és más jobboldali radikálisok álltak csatasorba a nyilasok és a németek ellen. Az egyik ilyen, ráadásul épp a legütőképesebbek közül való budapesti ellenállóalakulat parancsnoka volt a rossz hírű költő, színész és filmrendező, Zsabka Kálmán.

A szlovák gyökerű családban felcseperedett Zsabka nagy utat tett meg idáig. Vargabetűkkel és utcai verekedésekkel tarkított élete során számos szélsőjobboldali pártban is megfordult, ám a harmincas évek végére már egyre nyíltabban fordult szembe a hungaristákkal és a Harmadik Birodalom ötödik hadoszlopaként kezelt hazai német szervezetekkel. 1938 tavaszán csatlakozott a Magyar Fajvédők Országos Szövetségéhez, amelyet a magyar kormány finanszírozott azzal a céllal, hogy a német példát követő hazai nemzetiszocialistákkal szemben fedett akciók keretében léphessen fel. Az 1939-es országgyűlési választásokat megelőzően testhezálló feladatot kapott: néhány társával a Tolna vármegyei Bonyhádon a pángermán, náci eszméket terjesztő (egyébként kormánypárti színekben induló) Mühl Henriket és a helyi Volksbund-tagokat kellett megfélemlítenie. Bár az antantszíjas-kucsmás,

Rongyosok 1938 őszén: Zsabka Kálmán, Raád Árpád és Héjjas Iván

fokosokkal és pisztolyokkal felszerelt csapat számos verekedést provokált, Zsabkáék nem értek célt, és Mühl Henrik így is bejutott a parlamentbe.

Eredménytelenül zárult Zsabka néhány hónappal később tett lengyelországi kiruccanása is, amikor egy körülbelül tízfős egység élén a Harmadik Birodalom által szorongatott országba „szökött" át azzal a céllal, hogy ott egy náciellenes magyar zászlóaljat szervezzen. A tervek szerint Zsabkáékat ezután Gdańskba szállították volna, hogy – akár kézitusát is vállalva – szembeszegüljenek a helyi náciszimpatizánsokkal. Ám mielőtt erre sor került volna, a nyilasok Gestapo-ügynökök útján tudomást szereztek az ügyről, és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert kérdőre is vonták a képviselőházban. Eddigre már a magyar kontingens is kénytelen volt hazaszállingózni, de a mindig heves Zsabka nem habozott elégtételt venni a sérelmekért. Miután eredménytelenül párbajra hívta az ügyet feszegető Hubay Kálmán és » Rátz Kálmán nyilas képviselőket, embereivel módszeresen keresni kezdte őket. Hubay aztán gyanús körülmények között balesetet szenvedett, Rátzot pedig egyes források szerint Zsabkáék egy zuglói kávéházban tőrbe csalták, és alaposan megverték.

A nyilasokkal vívott párviadal néhány évvel később egy újabb, de messze nagyobb téttel bíró állomásához érkezett. A helyszín ezúttal Zugló, az időpont 1944 vége. Ugyan a Várból szervezett kiugrási kísérlet október 15-én gyorsan összeomlott, az ország mégsem hullt ellenállás nélkül a nyilasok ölébe. A kiugrás karhatalmi támogatására létrehozott nemzetőrség intakt maradt, s később – immár kisegítő honvéd karhatalom (Kiska) néven – az ellenállás fészkévé vált. A nemzetőrség egyik zuglói századát Zsabka állította fel, és a parancsnokságot stílszerűen a saját, Amerikai úti lakásán rendezte be. „Övében tőr, pisztoly és kézigránát, egészen kaukázusi módra, csákóján kakastoll" – idézte vissza Zsabka alakját az egyik szemtanú. De a marcona külső – ezúttal – egy nemes ügy melletti kiállást takart: sok százan, köztük katonaszökevények, rettegő civilek és a védett házakban is halálos

veszélyben lévő üldözött zsidók köszönhették életüket az antiszemita Zsabka Kálmánnak és az általa vezetett század (utóbb: zászlóalj) bátor harcosainak. Zsabka emberei védték a zuglói izraelita tanoncotthont, az izraelita szeretetkórházat, a Nyomorék Gyermekek Országos Otthonát és a » Slachta Margit vezette Szociális Testvérek Társaságának rendházát. Emellett Zsabka kapcsolatban állt Raoul Wallenberggel és a több ezer embert oltalmazó » Ocskay László „ruhagyűjtő" alakulatával is.

A „Turul szépmíves regösök" Ady-emlékestjének előadói a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége székházának dísztermében, Budapest, 1941. február 1. Jobbról a második Zsabka Kálmán. Tolnai Világlapja, 1941/7, 24.

Hogy az embermentés mennyire embert próbáló feladatot jelentett, jól tükrözik a » Gidófalvy Lajos vezette angyalföldi kisegítő karhatalmi alakulat egyik századparancsnokának, Budai Gábornak a szavai, amelyek szerint „könnyebb két-három nyilast lelőni, mint emberek százait hónapokon át bújtatni". Zsabkáék azonban mindkét műfajban igyekeztek maradandót alkotni. A zuglói ellenállók romboló sejtjeikkel német védműveket támadtak, illetve a Lengyelországot is megjárt bajtársaiból Zsabka „nyilasvadász" járőrcsapatot szervezett. Egy – még nyilas mércével mérve is – különös kegyetlenséggel elkövetett vérengzés másnapján, december 25-én Zsabka vezetésével megrohanták a Thököly úti nyilas pártházat, az ott tartózkodókat lefegyverezték és foglyul ejtették. Ahogy a XIV/2. Kiska-zászlóalj létszámában és tűzerejében is gyarapodni látszott, felmerült a lehetőség, hogy a többi ellenállóegységgel kiegészülve megnyitják a frontot a szovjetek előtt. A kisegítő karhatalmi alakulatok végül olyannyira megerősödtek, hogy az ellenállás csúcsszervének, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának (» Makay Miklós) a lebukása után a fegyveres ellenállás vezető erejévé váltak. Ám az ostromgyűrű bezáródását követően Zsabka és a többi Kiska-vezető is egyre nehezebb helyzetbe került.

A vég 1945. január 7-én érkezett el, amikor a tekintélyes erőket felvonultató Nemzeti Számonkérő Különítmény benyomult az alakulat Garay téri főhadiszállására, ahonnan Zsabkát alparancsnokaival együtt a Várba szállították. Többször is megkínozták, de a kivégzést

Született: 1897. október 19-én Znióváralján (ma Szlovákia), paraszti eredetű családban; apja mészégetőként és borbélyként is szerencsét próbált, majd törvényszéki hivatalszolga lett

1915. május Az olasz fronton harcol, szeptemberben sebesülés miatt leszerelik

1915. október Felvételt nyer a Budapesti Színművészeti Akadémiára

1920. november Egy szélsőjobboldali szabadcsapat tagjaként részt vesz az Oktogonon szolgálatot teljesítő Soltra József rendőr meggyilkolásában, a felelősségre vonást azonban elkerüli

1924 *De szolgák nem leszünk* címmel megjelenik az első verseskötete; ezt 1941-ben követi a második *(Örök Tiborc)*

1927. október Bűzbombát dob a Nemzeti Színház nézőterére a szélsőjobboldal által hazaárulónak és pornográfnak bélyegzett „zsidó irodalom" képviselőjeként számontartott Szomory Dezső *A nagyasszony* című színdarabjának bemutatóján

1929 Mozikba kerül az általa forgatókönyvíróként jegyzett *Tavasz a viharban* című film

1935 Részt vesz a Turul Szövetség művészeti ügyeit intéző, radikálisan fajvédő Szépmíves Bajtársi Egyesület megalapításában; csatlakozik a Szálasi Ferenc által vezetett Nemzet Akaratának Pártjához, de hamarosan kilép

1938. ősz Propagandistaként részt vesz a Kárpátalja visszafoglalását célzó diverziós műveletekben

1943. augusztus Bemutatják az általa rendezett *Szeptember végén* című filmet

1944. október Megalakítja a nemzetőrség XIV/2. századát, amely hamarosan az egyik legjelentősebb ellenálló Kiska-alakulattá növi ki magát

1956. október 25–28. A zuglói nemzetőrség parancsnoka

1957. szeptember Egy hónapra Kistarcsára internálják

Elhunyt: 1971. augusztus 29., Budapest

Zsabka (baloldalt) mint rendező a Szeptember végén színészeinek körében a film zártkörű bemutatója után. Film, Színház, Irodalom, 1943/34.

neki – több társával ellentétben – sikerült elkerülnie. Bár a háború után megtörten vette tudomásul, amint volt társait sorra bebörtönzik és kivégzik, 1956 ősze benne is reményt ébresztett. Ám hiába állt újra a zuglói nemzetőrség élére, a magyar függetlenség ügye ismét elbukott. Mint oly sokszor, Zsabka valahogy ezt is megúszta, és elkerülte a komolyabb megtorlást.

Nyilasfelvonulás az Andrássy úton hatalomra kerülésük után

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K 429 12. doboz, 28. csomó, 1. dosszié – Belügyminisztériumi levéltár. Kozma Miklós miniszter. Kozma Miklós: Kárpátalja visszavétele

Irodalom

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Jaffa, 2021.

Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023.

Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő" túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971). I–II. *Múltunk,* 2019/2, 138–180.; 3, 234–276.

Pócs Nándor: *Varjúsereg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai.* Budapest, Kronosz–ÁBTL, 2022.

Vitányi Iván: *Széltenger.* Budapest, Szépirodalmi, 1969.

SZEKÉR NÓRA

Zsindelyné Tüdős Klára

Tüdős Klárát a színházi világban jelmezei és rendezései, az üzleti életben a nemzetközi hírnevet és vagyont hozó Pántlika nevű ruhaszalonja, az irodalom berkeiben mecénási és szervezőtevékenysége, a politikai elitben a miniszterelnökségi államtitkár, majd kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter férje, Zsindely Ferenc tették rangos szereplővé. Saját bevallása szerint bizalmas barátja, Teleki Pál 1941. április 3-i öngyilkossága, amelyet követően a tett színhelyére férjével együtt az elsők között érkezett, vízválasztó hatással volt rá: „Az a magabiztos, öntelt, merész, önfejű valaki, aki én voltam, belehalt abba a pisztolylövésbe, amely Telekit megölte." Ettől kezdve és a háború közvetlen veszedelmének közeledtével közéleti szerepvállalásai egyre hangsúlyosabban viselték magukon a nácizmussal való szembenállás jegyeit, és ahogy fokozódott a mindennapi életben a kiszolgáltatottság, segítségnyújtása úgy vált mind kiterjedtebbé.

Tüdős Klára 1941-ben Zilahy Lajos kezdeményezésére az egyik fő koordinátora lett a Szellemi Magyarország mozgalomnak, amely azt a célt tűzte ki, hogy mérsékelje a magyar írók közötti ellentéteket, és összefogja őket a német nyomással szemben. Ugyancsak 1941-ben kapcsolódott be az egy évvel később szeretett tanára, Györffy István néprajztudós nevére átkeresztelt népi kollégium támogatásába. A paraszti származású diákok kollégiuma 1940 februárjában Bolyai Kollégium néven kezdte meg működését a korszak hivatalos ifjúsági szervezete, a Turul Szövetség keretében, ám baloldali kapcsolatai miatt támadások kereszttüzébe került, és fennmaradása is veszélyben forgott. 1942 februárjában azonban a diákok bejelentették: pártfogóik segítségével biztosítani tudják maguk számára az egyesületi autonómiát, és – leválva a Turulról – Györffy István Kollégium néven folytatják működésüket.

Az elszakadás feltételeinek megteremtése nagyrészt Tüdős Klárának volt köszönhető, aki az „úri közönség" körében „divattá" tette az ügy támogatását, és a korabeli kulturális, gazdasági, politikai elit részvételével, Zsindely Ferenc elnökletével megszervezte a Györffy István Kollégium Pártfogó Testületét. Ez a háttér biztosította az illegális kommunista körökben mozgó, majd az ellenállásban is aktív szerepet vállaló györffysták autonómiáját. Zsindelyék patronálása a német megszállás nehéz viszonyai között is folytatódott. »Mester Miklós, a Sztójay-kormány ellenállási mozgalommal kapcsolatban álló vallás- és közoktatásügyi államtitkára – a Zsindely házaspár felkérésére – miniszteri biztosként látta el a kollégium védelmét.

Utcai gyűjtés a Magyar Vöröskereszt javára a budapesti Szervita téren, 1941. október. Középen Zsindelyné Tüdős Klára

Tüdős Klára a háborús menekülteket és a zsidónak minősített üldözötteket is felkarolta. A Corvin Áruház nőiruha-osztályának vezetőjeként a papíron magas fizetése azt a célt szolgálta, hogy a törvény szerint elbocsátandó, valójában azonban továbbra is a vállalat alkalmazásában maradó zsidó munkatársak részére ki lehessen utalni a béreket. De az igazán nagy próbatételek a német megszállással kezdődtek. Tüdős Klára ezt a munkát már mint az Országos Református Nőszövetség vezetője szervezte, miután Ravasz László püspök 1943 őszén felkérte az egyesület elnökének. A szövetségen keresztül Tüdős részévé vált a református egyház embermentő hálózatának. „Csak titokban, a sötétség leple alatt járhattam a csillagos házakat. Elmenekült barátaim lakásába dugdostam a diákság segítségével a zsidó anyákat, gyermekeikkel" – írta visszaemlékezésében. A nőszövetség gyülekezeti csoportjával pályaudvari szolgálatot is szervezett, amelynek keretében összegyűjtötték a felnőtt kísérő nélkül a deportálás és a háború elől menekülő gyerekeket és a csecsemőikkel egyedül érkező nőket: Tüdős Klára elhelyezést keresett számukra, illetve otthonokat szervezett a befogadásukra.

Szorosan együttműködött a svéd követséggel és a Svéd Vöröskereszt megbízottjaival, a Langlet házaspárral és Asta Nilssonnal, akik nagy segítséget nyújtottak azzal, hogy

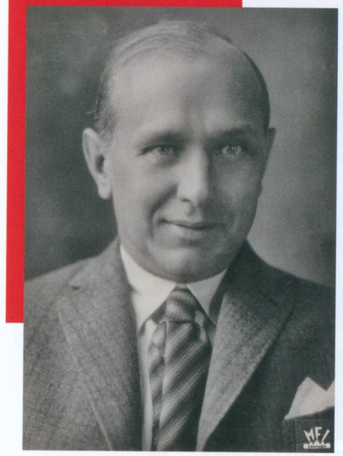

Zsindely Ferenc portréja 1943-ból

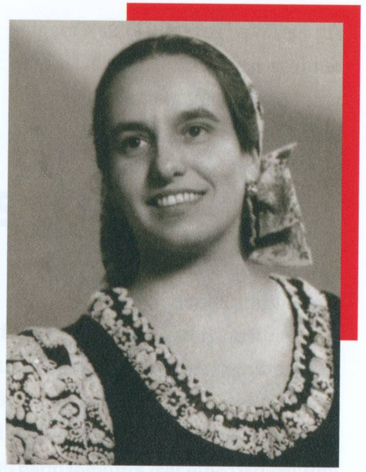

Tüdős Klára a harmincas években

biztosítani tudták az általa szervezett otthonok diplomáciai védelmét. Az első zsidó anya- és csecsemőotthont a Podmaniczky utcai Teleki Intézet főiskolai internátusában alakította ki, ahova közel száz, a svéd mentőakció keretében felkarolt csecsemős anyát helyeztek el, a gyerekek gondozását pedig a pozsonyi úti református gyülekezet (» Bereczky Albert) ifjúsági köre végezte, együttműködésben a Nyíregyházi Református Diakonissza Testvérház egy tagjával.

A Szálasi-puccs után azonban a nyilasok fenyegetőzése miatt a bentlakókat el kellett menekíteni az épületből. Az új, egészen az ostrom végéig működő csecsemőotthont Darányi Kálmánné Zsindelynének átadott Maros utcai házában rendezték be. A Bethesda-kórházból az intézmény igazgatója, Bodoky Richárd jóvoltából két diakonissza érkezett a villában menedékre lelt üldözöttek gondozására. Tüdős Klára mindeközben hamis igazolványok beszerzésén, a mindennapi élet alapvető feltételeinek megteremtésén és – saját vagyonának jelentős részét felemésztve – az embersokaság élelmezésének biztosításán fáradozott. „Különös transzban éltem én azokban az ostrom előtti időkben. […] Krumplit vettem, káposztát savanyítottam, […] egy éjjel egy emeletes teherautón nyolc mázsa makarónit szállítottam haza. […] Ez a güzülés nem volt egészen veszélytelen dolog. A raktárak mind német kézen voltak, s civil a katonák közelébe csak a bombázások alatt merészkedhetett. Ilyenkor a posztnak hagyott német katona kis magánüzletet nyitott, s némi pénzért hagyta, hogy vigyük, amit tudunk" – emlékezett később.

A német megszállást megelőző években hozott zsidótörvények tető alá hozásában segédkező férje, ahogy korábban a gyorffysták felkarolásában, ezúttal is mindenben támogatta. Október közepén saját Istenhegyi úti házukat átadták a nagyobb gyerekek menedékeként,

ők maguk pedig a kertészlakba költöztek. A villa illegális kommunisták családtagjai, így Apró Antalné és gyermekei, valamint Schifferné Szakasits Klára egyik kisfia számára is rejtekhelyül szolgált. Apró Klára visszaemlékezéséből az is tudható, hogy egy különálló kis lakrészt kaptak Zsindelyéktől, ahol az ostrom kezdetéig » Rajk László, Péter Gábor és más illegális kommunisták is megfordultak. „Klárinak a férje sokszor fellátogatott a feleségéhez, barátokat is hozott, de nem vettem róla tudomást. Építőmunkásnak mondta magát, amit én komolyan is vettem, s egyszer egy kályhalyukat vele akartam kivágatni, amikor a garázsból is lakást kellett csinálni. A kályhalyuk egy kicsit balul sikerült, ami megerősítette a gyanúmat, hogy a férj aligha kőműveskedett valaha is" – írta Tüdős Klára.

Az Istenhegyi úti Zsindely-villa 1942-ben

Budapest ostromának emberpróbáló hónapjait az Istenhegyi úti villa minden lakója (a szülőkkel és a személyzettel együtt hetvenkét ember) túlélte. Tüdős Klára patronálási munkája azonban nem zárult le az ostrom végeztével, mint az Országos Református Nőszövetség elnöke ugyanis országszerte református parókiákon és az Istenhegyi úti villában lelkigyakorlatokat szervezett a háború okozta traumák feldolgozására. E munkában segítője volt a később országosan ismertté vált lelkész, pszichológus Gyökössy Endre, aki így jellemezte őt: „Tudja, mi volt Tüdős Klára? Ember. Ha az mondtam volna, hogy jó ember, kevesebbet mondtam volna." Embermentő tevékenységét a Jad Vasem Intézet 2001-ben posztumusz Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el.

Született: 1895. július 20-án Debrecenben, apja ügyvéd, országgyűlési képviselő volt

1905 A Dóczy Gedeon vezette református leányiskola diákja lesz, 1910-től egy svájci magánintézetben, majd Londonban tanul

1915–1919 A budapesti Iparművészeti Főiskola hallgatója

1925 A Magyar Állami Operaház női jelmeztárának és szabászműhelyének vezetője lesz

1937 Pántlika néven ruhaszalont nyit Budapesten

1938 Házasságot köt Zsindely Ferenccel

1941 A Szellemi Magyarország mozgalom egyik alapítója, bekapcsolódik a népi kollégiumi mozgalom szervezésébe is

1941–1943 A Corvin Áruház nőiruha-osztályának művészeti vezetője

1943 Rendezőként is alkot, a Magyar Színházban színpadra viszi Hauptmann *Henschel fuvaros* című drámáját, és bemutatják *Fény és árnyék* című filmjét

1943–1949 Az Országos Református Nőszövetség elnöke; az ország 1944. márciusi német megszállását követően a nőszövetség elnökeként bekapcsolódik az embermentésbe

1949. január 3. Eltávolítják az Országos Református Nőszövetségtől

1951. május–június Elrendelik kitelepítésüket Budapestről, de »Bereczky Albert közbenjárásának köszönhetően végül nem kell Jászladányba költözniük, hanem néhány napos haladékot kapnak, hogy szabadon megválasszák új vidéki lakhelyüket

1951–1963 Egy balatonlellei nyaralóban házmesterként él férjével annak 1963. április 26-án bekövetkezett haláláig

Elhunyt: 1980. április 16-án Budapesten, a Magyarországi Református Egyház Schweitzer Albert Otthonában

2001. augusztus 1. A jeruzsálemi Jad Vasem Intézet posztumusz Világ Igaza kitüntetésben részesíti

Irodalom

Dizseri Eszter: Aki sokakat fogadott be… Megemlékezés Zsindelyné Tüdős Klára gyermek- és zsidómentő missziójáról halálának 10. évfordulója alkalmából. *Confessio,* 1990/4, 31–34.

Dizseri Eszter: *Zsindelyné Tüdős Klára. Életrajz dokumentumokban, 1895–1980.* Budapest, Kálvin, 1994.

Kósa László: Zsindelyné Tüdős Klára és az Országos Református Nőszövetség. In uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 477–491.

Köbel Szilvia: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben. In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből.* Budapest, ÁBTL–L'Harmattan, 2012, 171–195.

Langlet, Nina: *A svéd mentőakció, 1944.* Budapest, Raoul Wallenberg Egyesület, 1988.

Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szekér Nóra. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2021.

Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Budapest, Napvilág, 2008.

Szekér Nóra: Egy élet „Isten markában". Zsindelyné Tüdős Klára életútja. In Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka.* Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2021, 193–213.

Szokolay Domokos: Az ifjúsági ellenállás néhány kérdése a Bolyai-Györffy-kollégium történetének tükrében. In Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *A magyarok vére. Írófejedelmek, diktatúrák, ellenállók. Korrajz 2014. A XX. Század Intézet évkönyve.* Budapest, XX. Század Intézet, 2015, 163–181.

Zsindelyné Tüdős Klára: *Rongyok.* (Tüdős Klára életregénye.) Kézirat, Budapest, 1974. (Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 10.907/I–II.)

Zsindelyné Tüdős Klára: *Isten markában.* Budapest, Református Zsinati Iroda, 1991.

Zsindelyné Tüdős Klára: *Csizma az asztalon.* Budapest, Harmat, 1998.

Zsindelyné Tüdős Klára: *Fény a sötétségben.* Budapest, k. n., 2004.

A SZÖVEGBEN FEL NEM OLDOTT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
AKVI	katonai anyakönyvi lapok
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya
Beszkárt	Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság
BTK TTI	Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
cs.	1. csoport
	2. csomó
cs. és kir.	császári és királyi
eln.	elnöki
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
é. n.	év nélkül
f.	fond
főszerk.	főszerkesztő
fsz.	folyószám
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
Gestapo	Geheime Staatspolizei, Titkos Államrendőrség
HM	Honvédelmi Minisztérium
HM HIM	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum
h. n.	hely nélkül
id.	idősebb
JATE	József Attila Tudományegyetem

Joint	American Jewish Joint Distribution Committee
KEOKH	Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság
k. n.	kiadó nélkül
KRE BTK	Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
ltsz.	leltári szám
Madisz	Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség
MÁV	Magyar Államvasutak
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEFESZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MFI	Magyar Film Iroda
m. kir.	magyar királyi
MKKE	Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése
MKP	Magyar Kommunista Párt
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
MNL BaVL	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MTA BTK TTI	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
MTI	Magyar Távirati Iroda
muszos	munkaszolgálatos
MVD	Министерство внутренних дел, Belügyminisztérium
NKVD	Народный комиссариат внутренних дел, Belügyi Népbiztosság
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Nemzetiszocialista Német Munkáspárt
NSZK	Németországi Szövetségi Köztársaság
nytsz.	nyilvántartási szám
OFM	Ordo Fratrum Minorum (ferences rendi)
ORFK	Országos Rendőr-főkapitányság

OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
ő. e.	őrzési egység
ÖK(b)P	Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt
PPKE BTK	Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
PTE BTK	Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
RETÖRKI	Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár
SAS	Sürgősen Azonnal Siess
SD	Sicherheitsdienst, Biztonsági Szolgálat
SS	Schutzstaffel, Védőosztag
SSS	Societas Sororum Socialium (szociális testvér)
sz.	számú
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZEB	Szövetséges Ellenőrző Bizottság
SZEKI	Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete
szerk.	szerkesztő
SZTE	Szegedi Tudományegyetem
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration, ENSZ Segélyezési és Helyreállítási Igazgatósága
USHMM	United States Holocaust Memorial Museum
YMCA	Young Men's Christian Association, Keresztyén Ifjak Egyesülete

A FELHASZNÁLT KÉPEK FORRÁSAI

Alapy Gáspár (15–19. oldal): 1–3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Almásy Pál (20–24. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. Fortepan/Fortepan; 3. Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló 1944–1945.* Szerkesztette és sajtó alá rendezte Simonffy András. Budapest, Magvető, 1984, 304.; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Magyar Központi Híradó Rt.

Ambrózy Gyula (25–29. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Arcanum Kézikönyvtár; 4. Bundesarchiv, Bild101I-680-8284A-30A / Faupel

Antall József (30–34. oldal): 1. Wikimedia Commons / Antall család gyűjteménye, Antall Péter tulajdonában; 2–4. Grzegorz Łubczyk gyűjteménye

Apor Vilmos (35–39. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Magyar Filmiroda Rt.; 2. Regigyor.hu; 3–4. Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Levéltára, Boldog Apor Vilmos-gyűjtemény

Apponyi György (40–44. oldal): 1. Kornitzer Béla: *Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink – ahogyan fiaik látják. 1. kötet.* [Budapest], magánkiadás, [1940]; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Pobuda Alfréd; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Gárdonyi testvérek; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Bajcsy-Zsilinszky Endre (45–49. oldal): 1. MTI Fotó; 2. Kővágóörsi Művelődési Ház és Könyvtár; 3. MTI Fotó / Rózsa László; 4. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény / Magyar Film Fotó

Bakay Szilárd (50–54. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Szüts N.; 2. Buza Péter: *Balatonfenyves. Egy fele más falu kalandos ifjúsága.* [Balatonfenyves], Balatonfenyves Község Önkormányzata, 2006, 68.; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. Fortepan / Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich / Agnes Hirschi

Békeffi László (55–59. oldal): 1. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet; 2. Békeffi László: *Közéleti tankönyv.* Budapest, Rózsavölgyi és Társa, [1940]; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI

Bereczky Albert (60–63. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. FSZEK Budapest Gyűjtemény; 3. Fortepan/Fortepan

Bolza Ilona (64–68. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Szécsy István; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Fortepan / Konok Tamás, id.

Borbás Gáspár (69–73. oldal): 1. Fradi Múzeum; 2. Nemzeti Sportügynökség Nonprofit Zrt. – Magyar Olimpiai és Sportmúzeum; 3. Borbás család gyűjteménye; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Liebmann Béla

Braun Éva (74–77. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Ellenállási gyűjtemény, M/51/B; 3. Fortepan / Középületépítő Vállalat – Kreszán Albert – Koczka András – Kemecsei József

Császár Lajos (78–82. oldal): 1. MTI Fotó; 2. Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény; 3. Arcanum Újságok

Csekonics Iván (83–88. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI; 2. Zempléni Múzeum; 3. Arolsen Archives

Csomóss Miklós (89–93. oldal): 1. Arcanum Újságok; 2. Országos Széchényi Könyvtár; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. ÁBTL 3.2.1 Bt-766

Dely Lajos (94–98. oldal): 1., 2. Mostbacher János gyűjteménye; 3. Zempléni Múzeum; 4. Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma

Demény Pál (99–103. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. Fortepan / Ladányi Károly; 3. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény / Magyar Film Fotó

Dessewffy Gyula (104–107. oldal): 1. Arcanum Újságok; 2. Mediatortenet.wordpress.com; 3. Fortepan/ Fortepan

Domonkos Miksa (108–112. oldal): 1. USHMM Centropa Collection – https://www.centropa.org/hu/photo/domonkos-miksa-szazados-0, 2024. december 16.; 2. USHMM Centropa Collection – https://www.centropa.org/hu/photo/domonkos-miksa-zsinagogaban-0, 2024. december 16.; 3. Fortepan/Fortepan; 4. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Drozdy Győző (113–117. oldal): 1–4. Drozdy család gyűjteménye

Dudás József (118–121. oldal): 1., 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. Arcanum Újságok; 3. Mester család gyűjteménye

Edelsheim-Gyulai Ilona (122–126. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Várkonyi; 2–4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Éliás József (127–130. oldal): 1. Debrecen-Nagyerdei Református Egyházközség; 2. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Bojár Sándor; 4. Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

Fábry Pál (131–134. oldal): 1. Fortepan / Saly Noémi; 2. Fortepan/Fortepan; 3. Schoenfh.com

Fehér Lajos (135–139. oldal): 1., 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért. Fejezet a magyar ellenállási mozgalom történetéből.* Budapest, Szikra, 1946

Fitos Vilmos (140–143. oldal): 1. Arcanum Újságok; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteménye; 3. *Magyar Élet*, 1941/11.

Gidófalvy Lajos (144–147. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény; 3. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár; 4. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény / Dr. Csörgeő Tibor

Golopencza Illés (148–151. oldal): 1., 4. Golopencza család gyűjteménye; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény / Orelly Dezső

Haynal Imre (152–155. oldal): 1. *Ilyen volt Haynal Imre.* Válogatta és összeállította Domahidy Miklós. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1989; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI; 3. Papp Annamária – Rohonyi D. Iván: *Megsebzett Kolozsvár.* Kolozsvár, Exit Kiadó, 2019. Papp Annamária gyűjtése, szerző: Szabó Dénes / Fotofilm

Horváth János (156–160. oldal): 1. Zempléni Múzeum; 2. MTI Fotó; 3. Fortepan / Hámori Gyula

Huszár Aladár (161–164. oldal): 1. FSZEK Budapest Gyűjtemény; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / F. Szántó; 4. Arolsen Archives

János Áron (165–169. oldal): 1., 4. FSZEK Budapest Gyűjtemény; 2. Arcanum Újságok; 3. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény

Járosi Andor (170–174. oldal): 1. Járosi család gyűjteménye 2. Evangélikus Országos Levéltár fotótára; 3. Papp Annamária – Rohonyi D. Iván: *Megsebzett Kolozsvár.* Kolozsvár, Exit Kiadó, 2019. Papp Annamária gyűjtése, szerző: Szabó Dénes / Fotofilm; 4. Komlós Gyuláné Kádár Anna gyűjteménye

Jónás Pál (175–179. oldal): 1. Magángyűjtemény; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteménye; 3. Fortepan / Vörös Hadsereg

Kabók Lajos (180–184. oldal): 1., 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Gárdonyi testvérek; 4. FSZEK Budapest Gyűjtemény

Káldori Endre (185–188. oldal): 1–3. Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye. Adományozó: Káldori Gábor

Kálló Ferenc (189–193. oldal): 1. HM HIM 20814/Fk; 2. HM HIM 107506/Fk; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Szécsy; 4. HM HIM 83.181.3/Ru

Karády Katalin (194–198. oldal): 1. HungArt / Géhl Zoltán; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Rozgonyi; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Kellner Jenő

Kardos László (199–203. oldal): 1., 2. Nekosz.hu; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteménye; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Kelemen Krizosztom (204–207. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Nemzeti Foto Service; 2–4. Pannonhalmi Főapátsági Múzeum, Fotótár

Keresztes-Fischer Ferenc (208–212. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI; 2–4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Kiss János (213–216. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. HM HIM 79823/Fk; 3. HM HIM 104398/Fk; 4. MTI Fotó

Kiss Sándor (217–222. oldal): 1. SZTE Klebelsberg Könyvtár; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Orelly Fotó

Koltói Anna (223–227. oldal): 1–3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. Fortepan/Fortepan

Komoly Ottó (228–232. oldal): 1., 2. Oded Fürst gyűjteménye; 3. Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye; 4. Jad Vasem Intézet

Korondi Béla (233–237. oldal): 1., 2., 4. Korondi család gyűjteménye; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Kovács Imre (238–242. oldal): 1. Kovács Imre: *A néma forradalom.* Második kiadás. Budapest, Cserépfalvi, 1940; 2., 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény / Rózsa László

Kriszten Rafael (243–247. oldal): 1., 2. Magyar Ferences Könyvtár Fényképtára; 3. Fortepan / Bujdosó Géza; 4. Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

Kruchina Viktor (248–252. oldal): 1. ÁBTL 3.2.4. K-1414/T; 2. Károlyfalvi József: *A múlt igazsága – a jövő alapja. Írások, tanulmányok, beszédek, előadások, 1993–2010.* H. n., [magánkiadás], [2011]; 3. Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum; 4. HM HIM 95099/Fk

Kudar Lajos (253–258. oldal): 1. Kudar család gyűjteménye; 2–4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Lajos Iván (259–262. oldal): 1. Lajos Iván: *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében.* Harmadik kiadás. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1939; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Murányi Gábor gyűjteménye

Lázár Károly (263–268. oldal): 1. Gőgh Gábor – Monostori Péter: *A magyar királyi testőrség képes krónikája, 1920–1945.* Budapest, Militaria Hungarica, 2017; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Schäffer fotószalon és fotóriport-iroda; 3. HM HIM 102003/Fk; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Lindenberger Lajos (269–273. oldal): 1–4. Magyar Büntetés-végrehajtás Múzeumi Kiállítóhelyének weboldala (bortonmuzeum.hu)

Magyary Gyula (274–278. oldal): 1–4. Magyary Gyula hagyatéka

Makay Miklós (279–283. oldal): 1. Brasil, Cartões de Imigração, 1900–1965 – Nicolas Makay, Immigration. 1946, AN, Rio de Janeiro (National Archives, Rio de Janeiro). https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:V1SC-PXY, 2024. augusztus 12.; 2. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény; 3. Fortepan / Zofia Rydet

Marosy László (284–287. oldal): 1. Trebbin Ágost: Emlékezés Marosy László alezredesre. Akiről még csak utcát sem neveztek el Pécsett. *Pécsi Szemle*, 2009/4.; 2. Fortepan / Ladinek Viktor; 3. HM HIM 26068/Fk

Márton Áron (288–293. oldal): 1–3. Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki Levéltára: VI. 22. Márton Áron személyi hagyatéka; 4. Fortepan / Aszódi Zoltán

Marton Ernő (294–298. oldal): 1. Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma; 2. Jad Vasem Intézet; 3. Fortepan / Lili Jacob

Mayer József (299–303. oldal): 1., 4. USHMM; 2. Ghetto Fighters' House Archives; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Mester Miklós (304–309. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Nemzeti F. S.; 2. Fortepan / Lili Jacob; 3. Budapest Főváros Levéltára; 4. Mester család gyűjteménye

Mikó Zoltán (310–315. oldal): 1. Mikó család gyűjteménye; 2. HM HIM KI 89791; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Veres Tamás

Mónus Illés (316–320. oldal): 1., 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Vámos László; 4. Arcanum Újságok

Ocskay László (321–326. oldal): 1. Elizabeth Ocskay gyűjteménye; 2. USHMM Centropa Collection – https://www.centropa.org/hu/photo/igazolvany-2, 2024. december 16.; 3. Bundesarchiv, Bild101I-680-8285A-25 / Faupel; 4. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény / Bánó Ernő

Odescalchi Miklós (327–331. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. HM HIM 97196-204/Fk; 3. *Haditechnika* folyóirat

Pálffy György (332–336. oldal): 1. MTI Fotó / Mező Sándor; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Bass Tibor / Magyar Nap

Ifj. Pallavicini György (337–341. oldal): 1., 3. Arcanum Újságok; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. USHMM / Philip Drell

Pataki Ferenc (342–345. oldal): 1. HM HIM 53189/Fk; 2. MNL BaVL, IV.1407.e. Pécs város polgármesterének iratai. „C" ügyosztály iratai. C-v-35568/1944; 3. Arcanum Újságok

Peitl Róza Katalin (346–350. oldal): 1., 2. Szociális Testvérek Társasága; 3. Fortepan/Fortepan

Raile Jakab (351–355. oldal): 1. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Fényképgyűjtemény; 2. FSZEK Budapest Gyűjtemény; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Veres Tamás

Rajk László (356–361. oldal): 1. ÁBTL 2.1. I/1-c; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltár, Ф. 495. Оп. 199. Д. 6513. Л. 102.; 4. MTI Fotó

Rátz Kálmán (362–366. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. MTI Fotó / Bojár Sándor; 3. Arcanum Újságok

Remete László (367–370. oldal): 1. Wikimedia Commons / Remete László hagyatéka, Remete Mária tulajdonában; 2., 3. Zempléni Múzeum

Révész László (371–375. oldal): 1. USHMM / Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulat; 2. Oded Fürst gyűjteménye; 3. Fortepan / Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich / Agnes Hirschi; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Ságvári Endre (376–380. oldal): 1. Fortepan / Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény; 2. Fortepan / Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény; 3. MTI Fotó / Urbán Nándor; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Toronyi és Tolnai

Salkaházi Sára (381–385. oldal): 1. MTI Fotó / Szigetváry Zsolt; 2. Hidvégi Máté (szerk.): *Boldog Salkaházi Sára. Emlékkönyv.* Budapest, Szent István Társulat, 2007; 3. Bundesarchiv, Bild101I-680-8285A-08 / Faupel; 4. MTI Fotó / Honéczy Barnabás

Sigray Antal (386–390. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Halmi Béla; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Jelfy Gyula; 4. Jad Vasem Intézet

Slachta Margit (391–395. oldal): 1., 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 3. Szociális Testvérek Társasága; 4. Jad Vasem Intézet

Sólyom László (396–399. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. MTI Fotó / Kovács Géza; 3. HM HIM 90329/Fk; 4. Fortepan / Chuckyeager tumblr

Somogyi Károly (400–403. oldal): 1., 2. Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye; 3. ÁBTL 4.1. A-1100/325

Soos Géza (404–409. oldal): 1. Soos család gyűjteménye; 2. Jad Vasem Intézet; 3. Fortepan / Lili Jacob; 4. Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka.* Budapest, Magyar Téka, 1948. Veres Tamás felvétele

Stollár Béla (410–414. oldal): 1., 2. Jad Vasem Intézet; 3. Gőgh Gábor – Monostori Péter: *A magyar királyi testőrség képes krónikája, 1920–1945.* Budapest, Militaria Hungarica, 2017; 4. FSZEK Budapest Gyűjtemény

Szabó Gy. Géza (415–420. oldal): 1. ÁBTL 3.1.9. V-98943; 2., 3. Budapest XXI. Kerület Csepel Önkormányzata / Helytörténeti Gyűjtemény; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Szabó Imre (421–426. oldal): 1., 3., 4. Szabó család gyűjteménye; 2. FSZEK Budapest Gyűjtemény

Szakasits Árpád (427–431. oldal): 1. Arcanum Újságok; 2., 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. HM HIM 2165/Nyt

Szalai Pál (432–436. oldal): 1. Ember Mária gyűjteménye; 2. Ghetto Fighters' House Archives; 3. Wikimedia Commons / Bundesarchiv; 4. USHMM / Veres Tamás

Szenes Hanna (437–440. oldal): 1. Ghetto Fighters' House Archives; 2. USHMM / Museum of Jewish Heritage – Center For Holocaust Studies, A 759.2; 3. USHMM; 4. תרבחמ, Final Note by Hannah (Anna) Szenes Written before her Execution in Budapest., 1944, לומיס ARC. 4* 2091 04 03 01, שנס הנח ויכרא

Szent-Györgyi Albert (441–445. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2–4. SZTE Klebelsberg Könyvtár

Szent-Iványi Domokos (446–450. oldal): 1–3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 4. MTI Fotó

Szent-Iványi Sándor (451–456. oldal): 1., 3. Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény; 2. Ritter László: Az első amerikai hadifogoly Magyarországon. 1943–1944. *História*, 2010/8.; 4. Zempléni Múzeum

Szilágyi László (457–461. oldal): 1. Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre.* Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2016; 2., 4. Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye. Adományozó: dr. Szilágyi Péter; 3. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI

Sztehlo Gábor (462–467. oldal): 1. ÁBTL V-43685/74.; 2. Sziklakórház Atombunker Múzeum; 3. Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Toperczer Árpád (468–472. oldal): 1. ÁBTL 3.1.9. V-103459/1.; 2. Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Archívum / Negatívtár / Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok gyűjteménye; 3. Fortepan / National Archives; 4. ÁBTL V-32162

Tost László (473–477. oldal): 1. Fortepan / Buzinkay Géza; 2–4. Nagyné Kátra Zsuzsanna gyűjteménye

Tóth „Potya" István (478–482. oldal): 1–3. Fradi Múzeum; 4. Wikipedia

Varga Béla (483–487. oldal): 1. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ; 2. ÁBTL 4.1. A-801; 3., 4. Grzegorz Łubczyk gyűjteménye

Variházy Oszkár (488–492. oldal): 1. HM HIM 45361/Fk; 2. HM HIM 51494/Fk; 3. HM HIM 70129-21/Fk; 4. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény

Vasdényey István (493–498. oldal): 1. Jad Vasem Intézet; 2. Fortepan/Fortepan; 3. Nemzeti Sportügynökség Nonprofit Zrt. – Magyar Olimpiai és Sportmúzeum; 4. ÁBTL 3.1.9. V-21680

Vasvári Lajos (499–503. oldal): 1., 3. Arcanum Újságok; 2. FSZEK Budapest Gyűjtemény; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / Brunhuber Béla

Vita Sándor (504–508. oldal): 1. Dr. Szász István Tas gyűjteménye; 2. Murádin János Kristóf gyűjteménye. Szabó Dénes felvétele; 3. Papp Annamária – Rohonyi D. Iván: *Megsebzett Kolozsvár.* Kolozsvár, Exit Kiadó, 2019. Papp Annamária gyűjtése, szerző: Szabó Dénes / Fotofilm; 4. Mikó Ferenc gyűjteménye

Wosinski Ernő (509–513. oldal): 1. Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt, 1944–1945.* Győr, Győr Megyei Lapkiadó Vállalat, 1983; 2., 4. Wosinski család gyűjteménye; 3. Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér

Zimányi Tibor (514–518. oldal): 1. Magángyűjtemény; 2. Fortepan / Kuncze Magdolna; 3. Fortepan/Fortepan; 4. MTI Fotó / Kovács Attila

Zsabka Kálmán (519–523. oldal): 1. HM HIM 27801-75/Fk; 2., 3. Arcanum Újságok; 4. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ

Zsindelyné Tüdős Klára (524–529. oldal): 1., 3. FSZEK Budapest Gyűjtemény; 2. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ / MFI; 4. Fortepan / Ormos Imre Alapítvány

X 373295
SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

Kötetünk száznégy portrén keresztül kísérel meg képet adni a második világháború idején a korabeli Magyarország területén a nácizmussal és képviselőivel szemben kibontakozó ellenállás sokszínűségéről. A nemzetközi szakirodalmi mintákat is követve nemcsak a fegyveres összetűzéseket, szabotázsakciókat, hanem a szellemi ellenállás különböző megnyilvánulási formáit, újságcikkeket és kabaréműsorokat, röpcédulázást, német- és nyilasellenes propagandát, szimbolikus tetteket, a közigazgatásban megfigyelhető adminisztratív rezisztenciát, az embermentést és a zsidóság önmentő kísérleteit is az ellenállás részének tekintettük. Összeállításunkban nem makulátlan hősök szerepelnek, a kudarcok, hibás helyzetértékelések, rossz döntések, antidemokratikus eszmék képviselete is részei lehetnek az életutaknak. Ezzel együtt meggyőződésünk, hogy bár a mozgalom fő célkitűzései nem valósulhattak meg, a kötetben szereplő személyek helytállása – az ellenállás többi résztvevőjével együtt – érdemes az utókor tiszteletére.

6990 Ft

9 786155 656569 >

www.neb.hu